

Ειρήνη Ε. Γαβριλάκη

Η διαχρονική χρήση των σπηλαίων της δυτικής Κρήτης

από τη Νεολιθική περίοδο έως σήμερα.

Η περίπτωση του σπηλαίου Μελιδονίου

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ: ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

2017

Στον Γιάννη Τζεδάκι για την εμπιστοσύνη του.
Στον Γιάννη Τσουδερό για την επιμονή και το χιούμορ του.

Φόρκυνος δέ τίς ἐστι λιμήν, ἀλίοιο γέροντος,
ἐν δήμῳ Ἰθάκης: δύο δὲ προβλήτες ἐν αὐτῷ
ἄκται ἀπορρῶγες, λιμένος ποτιπεπτηῦται,
αἷ τ' ἀνέμων σκεπόωσι δυσαήων μέγα κύμα
ἔκτοθεν: ἔντοσθεν δέ τ' ἄνευ δεσμοῖο μένουσι
νῆες εὖσσελμοι, ὅτ' ἂν ὄρμου μέτρον ἵκωνται.
αὐτὰρ ἐπὶ κρατὸς λιμένος τανύφυλλος ἐλαίη,
ἀγχόθι δ' αὐτῆς ἄντρον ἐπήρατον ἡεροειδές,
ἱρὸν νυμφάων αἰ νηϊάδες καλέονται.

Οδύσσεια ν, 96-103

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ, 17

1. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ, 23

Χωστό Νερό Επάνω Αρχανών Τεμένους

Δικταίον άντρον Λασιθίου

Ιδαίον άντρον Ανωγείων Ρεθύμνου

Σπήλαιο Αμνισού Ηρακλείου

Παράκτια σπήλαια δυτικά του Ρεθύμνου

Σπήλαιο Μιαμού στη Μεσαρά

Ο Σπήλιος του Στραβομύτη ή Καρνάρι ή Σπηλιαρίδια ή Σπήλαιο Λυκάστου,
Επάνω Αρχάνες Τεμένους

Σπήλαιο των Καμαρών Ηρακλείου

Σ'τσι Σκάλες ή Χελιδονιές ή Ρίζα Μαρωνιάς, Μαρωνιά Σητείας

Σπήλαιο του Αρκαλοχωρίου Ηρακλείου

Τράπεζα Τυλίσσου Μαλεβιζίου

Του Χριστού το Σπήλαιο ή ο Αφέντης Χριστός, Καστέλλι Πεδιάδος

Σπήλιος Παναγίας Φανερωμένης ή Κουκούλα, Αβδού Πεδιάδος

Του Δράκου τα Κελλιά, Κανλί Καστέλλι Τεμένους

Νερόσπηλιος Χανίων

Σπήλαιο της Είλειθυίας Ηρακλείου

Σπήλαιο της Ουρανιάς το Φρούδι, Ζάκρος

Σπήλαια Αρκουδιάς και Λερά Κυδωνίας

Σπήλαιο του Αγίου Χαραλάμπους Λασιθίου

Σπήλαιο Γερανίου

Του Μαμελούκου η Τρύπα Κυδωνίας

Βραχοσκεπή στο Ασφέντου Σφακίων

Κλεισίδι Μύρτου

Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου

Σπήλαιο Αγίου Ιωάννου Κυδωνίας

Σπήλαιο Αγροκηπίου Κυδωνίας

Σπήλαιο Σεντόνη ή Σφεντόνη Ζωνιανών

Σπήλαιο Μελιδονίου Μυλοποτάμου

Βραχοσκεπή Αγίου Αντωνίου Πατσού
Σπήλαιο Πρίνου

**2. ΟΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΓΙΑ ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΥΡΥΤΕΡΕΣ
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ, 45**

3. ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΩΣ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ, 51

- A. Περιηγητές στα σπήλαια της *Δυτικής Κρήτης*, 53
- B. Περιηγητές στο σπήλαιο Μελιδονίου, 61

4. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΠΗΛΑΙΩΝ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ, 68
A. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΧΑΝΙΩΝ, 68

I. ΚΙΣΑΜΟΣ, 68

Ελληνόσπηλιος ή Ποτηστήρια

Σπήλιος του Παπουτσοκωνσταντή, Νοχιά

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Κωνσταντίνου, Νοχιά

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Κωνσταντίνου ή Κορνάρου σπήλιο, Τοπόλια

Σπήλαιο Αγίας Σοφίας, Τοπόλια

Σπήλαιο Καστριού, ακρωτήριο Κουτρή

Περιστερά, Επάνω Παλαιόκαστρο (Πολυρρήνεια)

Βραχοσκεπή Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστή, Λίμνη

Σπηλαιώδης ναῖσκος Ζωοδόχου Πηγής ή Ξωσπηλιανός σπήλιος, Πολυρρήνεια

Σπηλαιώδης ναῖσκος Παναγίας Βρύσης, Πολυρρήνεια

Φονίσκος, Σηρικάρι

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίων Πατέρων ή Αγίου Ιωάννη του Ερημίτη, Σηρικάρι

Γερόσπηλιος

Κέραμος, Σκουραχλάδα

Χειλού Αυλόχι, Σκουραχλάδα

Ριζόσπηλιος, Νοπήγεια

Σπήλιοι, Δραπανιάς

Σπήλαιο Ρόκκας, Ρόκκα
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Ρόκκα
Σπήλαια Σάσαλου Κισάμου

II. ΚΥΔΩΝΙΑ, 75

Δαράτσος, Χανιά
Του Μαμελούκου η Τρύπα ή Χαρωδιάς, Περιβόλια
Κερατιδέ, Μαλάξα
Σπήλαιο Κάτω Σαρακίνα ή Ελληνικό, Θέρισο
Ελληνότρυπα, Πρασές
Σπήλαιο Μπρεντέλογλου, Τσικαλαριά
Αρκουδιά, Ακρωτήρι
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γεωργίου Απιδιώτη, Ακρωτήρι
Τσουγανόσπηλιος, Ακρωτήρι
Καθολικό, Ακρωτήρι
Σπήλαιο Αγίου Ιωάννου, Ακρωτήρι
Σπήλαιο Κουτρούλη, Ακρωτήρι
Κουμαρόσπηλιος, Ακρωτήρι
Σπήλαιο Άχυρο, Ακρωτήρι
Χαυγιαράς ή Χαβιαρά, Ακρωτήρι
Σπήλαιο Λερά, Ακρωτήρι
Γκουβερνέτο, Ακρωτήρι
Μαραθόσπηλιος, Ακρωτήρι
Καθεδρικό, Ακρωτήρι
Νερόσπηλιος, Χορδάκι
Πλατυβόλα, Σκουραχλάδα
Σπηλιά, Σκουραχλάδα
Μαύρη Τρύπα, Μουρνιές
Χαμωτό σπηλιάρι, Βαρύπετρο
Νερότρυπα ή Νεροσπηλιά, Αγία Μαρίνα
Γερόσπηλιο, Αγία Μαρίνα
Ποταμίδα ή Πατσούρο, Αγία Μαρίνα
Ανθρωπότρυπα, Πλατάνια
Σπήλαιο Αγροκηπίου

Τρύπα Καρεφύλλης, Μαλάξα
Σπήλαιο Φονές, Άγιος Παύλος
Άγιοι Απόστολοι, Γαλατάς
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Σπυρίδωνα, Χορδάκι, Ακρωτήρι
Άγιος Σπυρίδωνας, Χορδάκι, Ακρωτήριο
Μαραθόσπηλιος, Μαράθι
Κέραμος ή Τσιγλοπηγάδι
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Νικολάου, Μαραθόσπηλιος, Στέρνες
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου Στέρνες
Σπηλαιώδης ναῖσκος Χωστής Παναγιάς, Στέρνες
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Σταυρωμένου, Στέρνες
Σπηλαιώδης ναῖσκος Τιμίου Σταυρού, Αρώνι
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Νικολάου και Αγίας Παρασκευής,
Χαλασοσπηλιά, Κουνουπιδιανά
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Καμπάνι Κουνουπιδιανών
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ευσταθίου, Καμπάνι Κουνουπιδιανών
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Κορακιές Κουνουπιδιανών
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου Νεροκούρου
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Παρασκευής, Νεροκούρου
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Κυριακής Περιβολίων
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου Περιβολίων
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίων Δέκα Περιβολίων
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίων Επτά Παίδων Περιβολίων
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου Πελεκητού Περιβολίων
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γερασίμου Περιβολίων
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γερασίμου, Μόδι
Σπηλαιώδης ναῖσκος Χρυσοσπηλιώτισσας

III. ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ, 93

Σπήλαια Κεφαλάδων, Κεφαλάς
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Νικολάου ή Σκοτεινή, Πάτημα
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Παύλου, Αργυρομούρι, Καλαμίτσι Αμυγδάλι
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, Καλαμίτσι Αμυγδάλι

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Καλαμίτσι Αλεξάνδρου Σπηλαιώδης
ναῖσκος Αγίου Γεωργίου ή Περιστερές, Μάζα
Σπηλαιώδης ναῖσκος Ποθιανής Παναγίας, Βάμος
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Καλύβες
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γερασίμου Νέου Χωριού
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Πεμόνια
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Μαχαιορί
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Μάμαντος, Ραμνή
Σπηλαιώδης ναῖσκος Μαύρης Παναγίας, Βάμος
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Βάμος
Σπηλαιώδης ναῖσκος - Ανώνυμο, Ραμνή
Κορακιάς, Γεωργιούπολη
Σπήλαιο Δαφνών ή Νεράιδων, μεταξύ Ξεροστερνίου και Λιτσάρδας
Πατινιώτισσας Σπηλιάρη ή Σπήλιο Κυράς της Πάτμου, Μεγάλα Χωράφια
(περιοχή Απτέρας)
Λαχατρίδες, Μεγάλα Χωράφια (περιοχή Απτέρας)
Γουργούθια, Μελιδόνι
Λεντάκα, Μελιδόνι
Σκόλακας, Μελιδόνι
Στα Χαλασμένα, Μελιδόνι
Κερά Σπηλιώτισσα, Άγιος Γεώργιος
Μουρνιδάκη ή Μπλιάζαινας Σπήλιος, Κόκκινο Χωριό
Καβρού Τρύπα, Κόκκινο Χωριό
Καλανάτο ή Καφάτο, Βαφέ
Σπήλαιο Άγιοι Ασώματοι, μεγάλο Φαράγι, Εμπρόσνερος
Άγιος Γεράσιμος, Νέο Χωριό
Άγιος Ιωάννης, Βαφέ
Κρυονερίδα ή Σπήλαιο Βαφέ, Βαφέ
Λιθωμένη Κοπελιά, Κάινα
Τζίγκουνας, Μαχαιορί
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Παύλου, Ασή Γωνιά

IV. ΣΦΑΚΙΑ, 99

Αγιασμάτσι, Πατσιανός
Κορακοσκιδάκι ή Τρύπα, Ανώπολη
Σπήλαιο Δασκαλογιάννη, Σφακιά
Κορμοκόπος, Άγιος Ιωάννης Σφακίων
Φαλαγγάρι, Ασφέντου
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Ασφέντου
Σπηλαιώδης ναῖσκος Τίμιας Ζώνης, Βουβάς Ασφέντου
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου Κομιτάδων, Χώρα Σφακίων
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Κομιτάδες
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Παύλου Κομιτάδες
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Κυριακής, Χώρα Σφακίων
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Παρασκευής, Χώρα Σφακίων
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Χώρα Σφακίων
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ελευθερίου, Χώρα Σφακίων
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Λουτρό Ανώπολης
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Νικολάου Αγίας Ρουμέλης, Σπήλαιο Καβή

V. ΣΕΛΙΝΟ, 103

Τεμένια, Παπαδιανά
Σπηλιά, Άη Κύρκος
Του Κυκλώπου ή Πολύφημου το Σπήλιο
Ζούρες ή Αζογυρές, Παλαιόχωρα
Σπήλαιο Μονής Αγίων Πατέρων, Αζογυρές
Σκοτεινή
Πελεκητή ή Πορόστερνο, Παπαδιανά
Άη Γιάννης, Κοκοδίκι
Κούμοι, Σκάφη
Χαρέη, Σούγια
Σπηλαιώδης ναῖσκος Σταυρωμένου, Βαρδιανά
Σπηλαιώδης ναῖσκος - Μαντόνας σπήλιος, Σκλαβοπούλα
Σπήλαιο Τρούλλα, Άγιοι Θεόδωροι Σκλαβοπούλας

B. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ, 107

I. ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ, 107

Ιδαίον άντρον

Σπήλαιο Κυλίστρια, Ζώμινθος

Σπήλαιο Αστριώτικο, Ζώμινθος

Βραχοσκεπή, Βουρλόκαμπος

Σπήλαιο Πηγάδι, Μηλιά

Σπήλαιο Ο Ατσιγγανόσπηλιος, Ανώγεια

Σπήλιος του Άρκαλου, Ανώγεια

Σπήλαιο Χαούνα, Νίδα Ανωγείων

Σπήλαιο Ανώνυμο, Ανωγείων

Σπήλαιο Σεντόνη ή Σφεντόνη, Ζωνιανά

Γεροντόσπηλιος, Μελιδόνι

Λάμια, Αξός

Σπήλαιο Μεμέτη, Αξός

Σπήλαιο Καλαμαρές, Άγιος Μάμας

Σπήλαιο Ξετρύπι, Άγιος Μάμας

Σπήλαιο Ανώνυμο, Άγιος Μάμας

Σπήλαιο Κρυφόσπηλιος, Άγιος Μάμας

Στην Ομάνα, Έρφοι

Κουρουπητό, Αλόιδες

Του Τσικουδή ο Σπήλιος, Αλφά

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Ιωάννη, Σίσσες

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Ονουφρίου, Σίσσες

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίας Θεοδώρας, Επισκοπή

Σπηλαιώδης ναΐσκος Παναγίας της Υπαπαντής, Αβδελλάς

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Μελισσουργάκι

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίας Τριάδας, Αγγελιανά

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Μαργαρίτες

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίας Παρασκευής, Άνω Τριπόδω

Σπηλαιώδης ναΐσκος Άη Νούφρη, Άνω Τριπόδω

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Αλφά

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Γεωργίου, Πρίνος

II. ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, 118

Σπήλαιο Δαιδάλου, Αγία Γαλήνη

Γεροντοσπηλιος, Κοξαρέ

Αχνόσπηλιος, Κοξαρέ

Κατσοπρινές, Φραττί

Άρδακτος, Πλατανές

Φανταξοσπηλιάρα, Πλατανές

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Βασιλείου, Σαχτούρια

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Παύλου, Κάτω Σαχτούρια

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Αγαλιανός

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Κεραμέ

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Αγία Πελαγία Μιξορρούματος

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Ασώματος

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Κυριακής, Ασώματος

Σπηλαιώδης ναῖσκος Παναγίας Υπαπαντής, Μαριού

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, κοινότητα Αγίου Ιωάννου

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Πνεύματος, Κρυονερίτης Ροδακίνου

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Μονή Πρέβελη

Σπήλιος Εικόνων, Μονή Πρέβελη

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Μουρνέ

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Μύρθιος/Σελλιά

Σπηλαιώδης ναῖσκος. Ανώνυμο, Μύρθιος

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Μύρθιος

III. ΑΜΑΡΙ, 121

Σπήλαιο Ερμού Κραναίου, Πατσός

Σπηλιάρι, Πατσός

Κόκκινος Δέτης, Γερακάρι

Σπηλαιώδης ναῖσκος Προφήτη Ηλία, Γερακάρι

Καλογερόσπηλιος, Μεσονήσια

Σπήλαιο Αγίου Αντωνίου, Βένι, Παντάνασσα

Σπήλαιο Μπάνα, Πλατάνια

Σπήλαιο Πάνω Μπάνα, Πλατάνια

Σπήλαιο Μαργιελές ή Μαργελότρυπα, Ελένες

Σπήλαιο *Paul Faure* ή Νοτική Τρύπα, Νίθαυρη
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Πλάτανος
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Κουρούτες
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίων Δέκα, Μέρωνας
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου Αποδούλου

IV. ΡΕΘΥΜΝΟ, 127

Σπήλαιο Αρτέμιδος Ροκκαίας, σήμερα Φορτέτζας
Σπήλαιο Γερανίου
Σπήλαιο ακτής στρατοπέδου, Ρέθυμνο
Σπήλαια Αγίου Αντωνίου, Ρέθυμνο
Σπήλαια Μικρός και Μεγάλος Περιστερές ή του Περιστερέ, Ρέθυμνο
Σκυφτή Σπηλιά, Ρέθυμνο
Σπήλαιο Simonelli, Ρέθυμνο
Σπήλαιο Αγίου Νικολάου, Ρέθυμνο
Σπήλαια Παναγίας, Ρέθυμνο
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ιωάννη και Αγίου Σπυρίδωνα, Κουμπές, Ρέθυμνο
Γεροσπήλιος, Αργυρούπολη
Ελληνικό Σπηλιόρι, Αργυρούπολη
Κατσούλη Σπηλιόρα, Αργυρούπολη
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ιωάννη ή Αγίας Δύναμης, Αργυρούπολη
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίων Πέντε Παρθένων, Αργυρούπολη
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Ελέσας, Αργυρούπολη
Χαϊνόσπηλιος, Αργυρούπολη
Σπηλαιώδης ναῖσκος Σκοτεινής, Αργυρούπολη
Η Σπηλιόρα ή Γρα Σπηλιό ή Μεταξόσπηλιος ή Φανταξόσπηλιόρα, Λατζιμάς
Σπήλαιο Πρίνου, Ρέθυμνο
Στένακας, Πρίνος
Σπήλαιο Αγίου Αντωνίου, Πρασές
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Ελέσας (Αγίου Κωνσταντίνου και Αγίας Ελένης),
Ελεύθερνα
Σπηλαιώδης ναῖσκος Κεράς Καλής ή Αγίας Καλής, Ελεύθερνα
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Ελεύθερνα
Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Άννας, Ελεύθερνα

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Γεωργίου, Ελεύθερνα
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, περιοχή Αρκαδίου
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Αμνάτος
Σπηλαιώδης ναΐσκος Παναγίας της Γαλατούς ή Γαλατούσας, Καψαλιανά
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Πίκρης
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίας Κυριακής, Γουλεδιανά
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Πρασσές
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, Χρωμοναστήρι
Σπηλαιώδης ναΐσκος. Ανώνυμο, Μαρουλού
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Ρουσοσπίτι
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Ονουφρίου, Ρισβάν Μετόχι
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Σπυρίδωνος, Φορτέτζα Ρεθύμνου
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Ιωάννη, Ζωοδόχος Πηγή Ρεθύμνου
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Ατσιπόπουλο
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Νικολάου, Ατσιπόπουλο
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου ή Αβάτζου σπήλιος,
Ζουρίδα, Ατσιπόπουλο
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Μονοπάρι, Άνω Βαλσαμόνερο
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου και Αγίου Πέτρου, Άνω Μαλάκι
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Φανουρίου, Σαϊτούρες
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Παλαίλιμνος, Ρούστικα
Σπηλαιώδης ναΐσκος. Χριστού Σπήλιος ή Μεταμόρφωση του Σωτήρα,
Μούντρος
Σπηλαιώδης ναΐσκος Άη Αντώνη, Κούφη
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίας Παρασκευής, Καρωτή
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Καρωτή
Σπηλαιώδης ναΐσκος. Χριστός ή Μεταμόρφωση του Σωτήρα, Αρχοντική
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίας Παρασκευής, Βιλανδρέδο
Σπήλαιο Αληθινού (σπηλαιώδης ναΐσκος), Μυριοκέφαλα
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίας Ειρήνης, Αγία Ειρήνη Ρεθύμνου
Σπηλαιώδης ναΐσκος, Άγιος Νικόλαος Χωστός, Αργυρούπολη
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Ρούστικα
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Πνεύματος, Ρούστικα
Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Σπυρίδωνα, Ρούστικα

Σπηλαιώδης ναῖσκος Σταυρωμένου, Ρούστικα

5. ΣΠΗΛΑΙΟ ΜΕΛΙΔΟΝΙΟΥ

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΜΕΛΙΔΟΝΙΟΥ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΡΕΥΝΑΣ, 150

α. Γεωμορφολογία, 150

β. Εξερευνήσεις, χαρτογραφήσεις, 151

β.1 Περιγραφή του σπηλαίου

γ. Η ακουστική μελέτη του σπηλαίου, 153

δ. Οι πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες και τα ανασκαφικά δεδομένα, 156

δ1 Το ανατολικό τμήμα του βορείου μυχού, 157

δ.2 Το δυτικό τμήμα του βορείου μυχού, 159

δ.3 Η έρευνα στην Αίθουσα των Ηρώων, 160

δ.4 Η ανασκαφική έρευνα στην Αίθουσα Pashley, 162

δ5 Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της εισόδου στο σπήλαιο, 163

δ.6 Η επιφανειακή έρευνα εντός του σπηλαίου, 165

ε. Επιγραφές, 166

6. ΟΙ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ, 171

6.1 ΙΕΡΑ ΣΠΗΛΑΙΑ, 171

A. Το σπήλαιο Μελιδονίου, ως ιερό, 174

A.1 Η θέση του σπηλαίου, 174

A.2 Τα φυσικά χαρακτηριστικά του σπηλαίου Μελιδονίου, 185

A.2.1 Η βασική είσοδος και οι ενδιάμεσες εισοδοί στις διάφορες Αίθουσες, 187

A.2.2 Ο λιθωματικός διάκοσμος, 192

A.2.3 Μεγάλοι θάλαμοι και «αρχιτεκτονική» του σπηλαίου, 200

A.2.4 Ο περίκλειστος χώρος του βορείου μυχού, 202

A.2.5 Η ύπαρξη νερού, 205

A.2.6 Ο ανηχοϊκός χαρακτήρας της Αίθουσας Επιγραφών, 206

A.2.7 Τα λατρευτικά σκεύη, βωμοί, λατρεία, 211

A.2.8 Τα λατρευτικά ειδώλια, 216

A.2.9 Από τη Μητέρα Θεά έως τον Ερμή: οι λατρεύμενες θεότητες, 223

A.3 Μυστικιστική λατρεία και σκηνογραφική αξιοποίηση των χώρων του σπηλαίου, 235

A.3.1 Αναπαριστώντας τις μυητικές τελετουργίες του σπηλαίου Μελιδονίου, 249

A.4 Χρονολόγηση, 250

B. Τα λατρευτικά σπήλαια της Δυτικής Κρήτης, 253

6.2 ΣΠΗΛΑΙΩΔΕΙΣ ΝΑΟΙ, 265

6.3 ΤΑΦΙΚΑ ΣΠΗΛΑΙΑ, 274

1. Περιφερειακή Ενότητα Χανίων
2. Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου

6.4 ΣΠΗΛΑΙΑ –ΚΑΤΑΦΥΓΙΑ, 277

A. ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΜΕΛΙΔΟΝΙΟΥ, 277

B. ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ – ΚΑΤΑΦΥΓΙΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ, 279

6.5 ΣΠΗΛΑΙΑ – ΧΩΡΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, 288

A. Κατά την Αρχαιότητα, 288

B. Κατά τους νεώτερους χρόνους, 289

1. Ασβεστοκάμνα, 289
2. Χώροι εξόρυξης αργίλου – Κεραμικοί κλίβανοι, 290
3. Λατομεία, 291
4. Κτηνοτρόφοι και κτηνοτροφικές εργασίες σε σπήλαια, 291
5. Τυροκομεία σε σπήλαια, 292
6. Σπήλαια και μελισσοκομία, 292

6.6. ΣΠΗΛΑΙΑ – ΤΟΠΟΙ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ, 296

A. Κατά την Αρχαιότητα, 296

B. Κατά τους Νεώτερους Χρόνους, 301

6.7 ΣΠΗΛΑΙΑ - ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ, 306

6.8 ΣΠΗΛΑΙΑ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ, 308

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ, 309

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (Παράρτημα 1), 315-401

ΠΙΝΑΚΕΣ (Παράρτημα 2)

1. Σπήλαια με αρχαιολογικές ενδείξεις, στα οποία δεν έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα, 141-144
2. Σπήλαια χωρίς αρχαιολογικές ενδείξεις, 145-146
3. Σπήλαια στα οποία έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα, 147-149
4. Ιερά και πιθανά ιερά σπήλαια *Δυτικής Κρήτης*, 261-264
5. Σπηλαιώδεις ναοί, 269-273
6. Ταφικά σπήλαια και σπήλαια με ενδείξεις ταφικής χρήσης, 276
7. Σπήλαια που ίσως είχαν χρησιμοποιηθεί ως καταφύγια κατά την Αρχαιότητα, 284-285
8. Σπήλαια-καταφύγια των Νεώτερων Χρόνων
9. Σπήλαια-χώροι εργασίας των Νεωτέρων Χρόνων, 286-287
9. Σπήλαια-χώροι κατοίκησης, 293-294
10. Σπήλαια-τόποι κατοίκησης, 303-304

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η λέξη *σπήλαιο* προέρχεται πιθανώς από τη λέξη *σπήλυγξ*, η οποία δηλώνει τα κρύφια μέλη του σώματος, τον πίσω από τη σκηνή χώρο ή την κοιλότητα στην Ιατρική. Ως λέξη, μαζί με το *άντρον* που επίσης αποδίδει την έννοια της κοιλότητας, χρησιμοποιείται για να περιγράψει κοιλότητες του υπεδάφους που συνδέονται, μέσω διόδου, με την ύπαιθρο. Επίσης χρησιμοποιείται και η λέξη *σπέος*, ως δηλωτικό κοιλότητας βαθύτερης του άντρου¹.

Τα σύγχρονα ονόματα των σπηλαίων² αποτελούν παράγωγα της λέξης *σπήλαιο* και στα τρία γένη και στους δύο αριθμούς, με καταλήξεις που δηλώνουν υποκοριστικό ή μέγεθος (σπήλιο, σπήλιο, σπήλιος σπήλαια, σπηλιαρίδια, σπηλιάρα κ.λπ.). Συχνά αποτελούν τοπικούς / γεωγραφικούς προσδιορισμούς (π.χ. Νοτική Τρύπα κ.ά.)³. Γενικώς χρησιμοποιούνται ονόματα που είναι δηλωτικά των διαστάσεών τους⁴. Για τα σπήλαια συνήθως χρησιμοποιούνται ονόματα φυτών (π.χ. Μαραθόσπηλιος, Κουμαρόσπηλιος, Κερατιδέ κ.ά.)⁵ και ζώων (π.χ. Αρκουδιά, Περιστεριά, Λαχταρίδες κ.λπ.)⁶ ή ονόματα που σχετίζονται με τη Γεωλογία (π.χ. Χωστό Νερό, Φαραγγούλι, Χαυγιαράς, Γρες Φούρνος κ.ά.)⁷. Πολλά φέρουν ονόματα προσώπων που συνδέονται με τη χριστιανική θρησκεία, ο βίος των οποίων συνδέεται με σπήλαια (π.χ. Χριστού, Παναγίας, Αγίας Παρασκευής, Αγίου Αντωνίου, Σαράντα Μιχελήδων κ.ά.), ενώ άλλα, τα οποία προφανώς χρησιμοποιήθηκαν ως καταφύγια, συνδέονται με τα ονόματα φυγόδικων ομάδων ή συγκεκριμένων ατόμων (π.χ. Χαϊνόσπηλιος, Ανθρωπότρυπα, Φόνισκος κ.ά. ή του Μαμελούκου η Τρύπα, του Παπουτσοκωνσταντή ο Σπήλιος, της Μπλιάζαινας ο Σπήλιος κ.ά.). Ο ψυχολογικός αντίκτυπος που έχουν εξ ορισμού τα σπήλαια ενυπάρχει σε ονόματα όπως *Σκοτεινό* ή

¹ Πλατάκης 1966, όπου παρατίθενται εδάφια αρχαίων συγγραφέων, στα οποία απαντά η λέξη. Ειδικά σελ. 255-262.

² Εντός παρενθέσεως, αναφέρονται ως παράδειγματα ονόματα σπηλαίων της Δυτικής Κρήτης που μας απασχολούν εδώ.

³ Πλατάκης 1966, 262-271, 290.

⁴ Πλατάκης 1973β.

⁵ Πλατάκης 1976β.

⁶ Πλατάκης 1977.

⁷ Πλατάκης 1978β. Πλατάκης 1966, 271-290.

Μαύρο Σπήλιο, αλλά και σε ονόματα φανταστικών όντων (Φανταξοσπηλιάρα, Νεραϊδόσπηλιος, Νεραγδότρυπα, Τσι Λάμιας κ.ά). Κάποια ονόματα, τέλος, απηχούν γνώσεις μυθολογίας (π.χ. του Δαιδάλου, του Κυκλώπου κ.ά.).

Τα σπήλαια αποτέλεσαν διαχρονικά τόπους συνεχούς, εποχικής ή περιστασιακής, κατοίκησης, ενώ εξυπηρέτησαν και διάφορες παραγωγικές δραστηριότητες των ανθρώπων, στο πλαίσιο της αγροτικής ζωής, ως τόποι περισυλλογής νερού, παρασκευής τυροκομικών προϊόντων, αποθήκευσης και σταυλισμού ζώων, ως εργαστηριακοί χώροι εξόρυξης αργίλου και χώροι λατόμησης. Επίσης αποτέλεσαν σεπτούς χώρους απόθεσης νεκρών, λατρείας και περισυλλογής ή χώρους αναψυχής⁸.

Σύμφωνα με τον Κ. Ζάχο, η χρήση τους εντατικοποιήθηκε κατά την Τελική Νεολιθική περίοδο, καθώς συνδέθηκε με συγκεκριμένες οικονομικοτεχνικές δραστηριότητες. Η θέση και η εσωτερική ανάπτυξή τους ή οι επικρατούσες σε αυτά ή σε τμήματα αυτών συνθήκες ως προς την επάρκεια χώρου, νερού, οξυγόνου και φωτισμού διευκόλυναν την εξάσκηση των δραστηριοτήτων αυτών⁹.

Η χρήση των σπηλαίων της Κρήτης αποτελεί δύσκολο θέμα, καθώς κάποια σημαντικά σπήλαια ανασκάφηκαν από τους σκαπανείς των Κρητολογικών Σπουδών, πολύ νωρίς, σε μια εποχή δύσκολων μετακινήσεων, ελλιπών στοιχείων ως προς την ιστορία του νησιού, ανεπαρκούς εμπειρίας και δυσκολίας ως προς τη διάδοση της γνώσης. Προϊόντος του χρόνου, βέβαια, αρκετοί αρχαιολόγοι, ωθούμενοι από την ανάγκη πληρέστερης γνωριμίας μιας περιοχής ή στο πλαίσιο των υπηρεσιακών - σωστικών, εν πολλοίς, καθηκόντων τους- ανέλαβαν ανασκαφικές έρευνες σε σπήλαια, οπωσδήποτε ευκολότερες πλέον, λόγω της αύξησης των δημοσιεύσεων, αλλά και της πραγματοποίησης ευρύτερων επιφανειακών ερευνών που οδηγούν στην κατανόηση του πλαισίου αναφοράς των. Και αυτές οι τελευταίες, ωστόσο, έρευνες πραγματοποιήθηκαν δύσκολα, λόγω καιρικών ή άλλων συνθηκών¹⁰.

Σε αυτή τη δεύτερη, σαφώς ευτυχέστερη περίοδο για τη σπηλαιολογία της Κρήτης, πραγματοποιήθηκε από τον Γιάννη Τζεδάκι και την υπογράφουσα αρχικά και από την υπογράφουσα μόνη στη συνέχεια, η ανασκαφή του Γεροντόσπηλιου Μελιδονίου, εν

⁸ Για τη χρήση των σπηλαίων κατά την Αρχαιότητα, βλ. Wickens 1986.

⁹ Ζάχος 1998, 53. Εδώ παρατίθεται και κατάλογος των ανασκαμμένων σπηλαίων της Πελοποννήσου.

¹⁰ Stampolids and Kotsonas 2013, 189.

όψει της τουριστικής αξιοποίησής του, η οποία επέβαλε προηγούμενο ανασκαφικό έλεγχο, αφού ήταν γνωστός αρχαιολογικός χώρος, με βεβαιωμένη λατρευτική χρήση, βάσει του επιγραφικού υλικού.

Η ανασκαφή περιορίστηκε σε ορισμένα καίρια σημεία του σπηλαίου: στον βόρειο μυχό, όπου βρίσκεται το ιερό, συμπεριλαμβανομένου του χώρου μπροστά από την είσοδό του, στο δυτικό τμήμα της αίθουσας *Pashley*, στο οποίο απορρίπτονταν υλικό του ιερού, καθώς και στην είσοδο της εισόδου εσωτερικά και εξωτερικά. Εξ άλλου, πραγματοποιήθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές διαστάσεων 2,00 X 2,00 μέτρων για τον έλεγχο της στρωματογραφίας στην *Αίθουσα των Ηρώων* και επιφανειακή έρευνα σε όλους τους χώρους του σπηλαίου.

Παρ' όλο το ενδιαφέρον των ευρημάτων, θεωρήθηκε από την αρχή ασφαλέστερο η ανασκαφή να περιοριστεί μόνο σε τομές που θα απαντούσαν σε συγκεκριμένα ερωτήματα, ώστε να μην αφεθούμε στην πρόκληση μιας γενικευμένης ανασκαφής, καθώς έπρεπε να προβλεφθεί η πιθανότητα συνέχισης της έρευνας, σε άλλες εποχές και από άλλες ανασκαφικές ομάδες, σε συστηματικότερο πλαίσιο. Όπως έγραφε και ο Γιάννης Σακελλαράκης στο βιβλίο *Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική θρησκεία* (σελ. 63-64),

Γνωρίζουμε κι άλλα για το Ιδαίο Άντρο. Αλλά θα θέλαμε να γνωρίζουμε τα πάντα. Ο άνθρωπος, και ίσως κατ' εξοχήν ο ερευνητής, θέλει να δρέψει όλους τους απαγορευμένους καρπούς από το δέντρο της γνώσεως. Μ' αυτές τις σκέψεις διέκοψα την ανασκαφική έρευνα για να ενσκόψω στη μελέτη, τη δημοσίευση των μέχρι τώρα γνωστών στοιχείων, και ίσως καλύτερα προετοιμασμένος, να ξαναγυρίσω στη διερεύνηση των αδιατάρακτων αρχαιολογικών στρωμάτων. Η έρευνα και ο ερευνητής δεν πρέπει να βιάζονται και να βιάζουν.

Έτσι, ξεκινώντας την ανασκαφική έρευνα από τον βόρειο μυχό, στον οποίο υπήρχαν πειστικότερες αρχαιολογικές ενδείξεις για λατρευτική χρήση κατά τη μινωική περίοδο και τους ιστορικούς χρόνους (άφθονη κεραμική, υδατοσυλλογή, επιφανειακά ευρήματα, βαίτυλος, ίχνη φωτιάς), αλλά και ενδείξεις κατοίκησης κατά τη Νεολιθική περίοδο, πραγματοποιήθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές για να επιβεβαιωθούν στρωματογραφικά οι χορονολογικοί ορίζοντες, αλλά και για να ελεγχθεί κατά πόσον και πόσο εντατικά την εποχή της λατρευτικής χρήσης του

βορείου μυχού χρησιμοποιήθηκε και η φιλόξενη *Αίθουσα των Ηρώων*. Σε επόμενες ανασκαφικές περιόδους, ανασκάφηκε η περιοχή της εισόδου εσωτερικά και εξωτερικά, προκειμένου να ελεγχθούν σημεία με γνωστές από τη βιβλιογραφία επιγραφικές μαρτυρίες, αλλά και η πιθανότητα χρήσης του εξωτερικού χώρου του σπηλαίου στο πλαίσιο της λατρείας ή της κατοίκησης κατά την Αρχαιότητα. Μετά την ανακάλυψη των επιγραφών και των νεώτερων χαραγμάτων στο ανατολικότερο τμήμα της *Αίθουσας Pashley* μέχρι το απώτατο τμήμα του σπηλαίου, η επιφανειακή έρευνα στο εσωτερικό του ήταν επιβεβλημένη.

Ταυτόχρονα με τις ανασκαφές, πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα της γειτονικής περιοχής στον λόφο των Γριβίλων, όπου εντοπίζεται εκτεταμένος αρχαίος οικισμός των Προϊστορικών και Ιστορικών Χρόνων, γνωστός και αυτός από παλαιότερα στη βιβλιογραφία, με τον οποίο το σπήλαιο ήταν προφανώς συνδεδεμένο. Εξ άλλου, οι υπηρεσιακές υποχρεώσεις στην ευρύτερη περιοχή Μυλοποτάμου, αλλά και οι προσωπικές συζητήσεις με τους συναδέλφους Εύα Τέγου, Νότα Καραμαλίκη, Επαμεινώνδα Καπράνο, Μαρία Πατεράκη και Νίκη Τσατσάκη, οι οποίοι ασχολήθηκαν επίσης με την περιοχή, διευκόλυναν στην κατανόηση της αρχαιολογικής φυσιογνωμίας της και, ως εκ τούτου, στην κατανόηση του πλαισίου αναφοράς του σπηλαίου καθ' εαυτού.

Η πολυετής, αν και όχι συνεχής από το 1987 έως το 2008, ενασχόληση της γράφουσας με τις ανασκαφές και τη μελέτη του υλικού επιτρέπει σήμερα αφ' ενός την παρουσίασή του, η οποία γίνεται ευκολότερη δεδομένων των πληροφοριών που εν τω μεταξύ προέκυψαν από τις ανασκαφές ή τις μελέτες άλλων σπηλαίων.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών, ασχοληθήκαμε με τη διευθέτηση του φερτού υλικού του κώνου της εισόδου εσωτερικά σε άνδηρα, τα οποία συγκρατούσαν αναλημματικοί τοίχοι από θραύσματα βράχων που εντοπίστηκαν επιφανειακά επί τόπου, για τις ανάγκες των κατά καιρούς εργοταξίων.

Μετά το 2008, πραγματοποιήθηκε από τον Πολιτιστικό Σύλλογο Μελιδονίου, με την επίβλεψη της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, μία ήπια διαμόρφωση της *Αίθουσας των Ηρώων*, προκειμένου αυτή να γίνει επισκέψιμη. Τα βαθύτερα τμήματα του σπηλαίου, του βορείου μυχού συμπεριλαμβανομένου, αποκλείστηκαν για λόγους ασφαλείας και η προαναφερθείσα αίθουσα αποδόθηκε στις τοπικές αρχές ως επισκέψιμη.

Στο πλαίσιο της μελέτης αυτής, πρόθεσή μου ήταν η συστηματοποίηση των σπηλαιολογικών δεδομένων των Περιφερειακών Ενοτήτων Χανίων και Ρεθύμνου που ενέπιπταν στη δικαιοδοσία της πρώην ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, στην οποία υπηρετούσα ως αρχαιολόγος μέχρι το 2014 που δημιουργήθηκε μία Εφορεία ανά Περιφερειακή Ενότητα. Γνώμονας της εργασίας μου ήταν τα ανασκαφικά δεδομένα του σπηλαίου Μελιδονίου. Για τις απαιτούμενες συγκρίσεις, περιορίστηκα σε μία περιήγηση «επί χάρτου» μέσω της διαθέσιμης βιβλιογραφίας, ενώ επισκέφθηκα μόνον τα επισκέψιμα σπήλαια. Στο πλαίσιο της διατριβής μου, είχα την ευκαιρία να μελετήσω στα Αρχαιολογικά Μουσεία Χανίων και Ρεθύμνου το υλικό από τις ανασκαφές του Δρα Γιάννη Τζεδάκη, ο οποίος είχε τη γενναιοδωρία να με εμπιστευθεί στο ξεκίνημα της επαγγελματικής μου ζωής, να μου εκχωρήσει τη διεύθυνση της ανασκαφής αργότερα, αλλά και να συζητήσει μαζί μου τα ευρήματα παλαιότερων δικών του ανασκαφών σε σπήλαια. Θεωρώ ότι ένας καλός λόγος από εδώ, είναι το ελάχιστο αντίδωρο.

Η εργασία μου στο σπήλαιο πλαισιώθηκε από καλούς συναδέλφους: τον καθηγητή Κλασικής Φιλολογίας και Επιγραφικής Γιάννη Ζ. Τζιφόπουλο του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και τον δρ Νικόλαο Λίτινα, υπεύθυνου του Εργαστηρίου Επιγραφικής και Παπυρολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, οι οποίοι μελετούν τις επιγραφές: την καθηγήτρια Κατερίνα Τζεδάκη του Τμήματος Μουσικής Τεχνολογίας και Ακουστικής του Τ.Ε.Ι. Κρήτης, η οποία μελέτησε μαζί με συνεργάτες της το ηχητικό περιβάλλον του σπηλαίου: τον δρ Ευάγγελο Καμπούρογλου, και τον Βασίλειο Γιαννόπουλο, γεωλόγους του Τμήματος Αρχαιολογικών Έργων και Μελετών, Γεωλογίας και Παλαιοντολογίας, στην Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας που επέβλεπε τις έρευνες, οι οποίοι πραγματοποίησαν τη νεώτερη χαρτογράφηση του σπηλαίου (κατόψεις, μηκοτομές, διατομές, τοπογραφικό διάγραμμα εξωτερικού χώρου) και ασχολούνται με τη μελέτη της στατικής και γεωλογικής του εικόνας. Τον βιοσπηλαιολόγο Καλούστ Παραγκαμιάν, ερευνητή του Εργαστηρίου Χερσαίας Οικολογίας του Πανεπιστημίου Φυσικής Ιστορίας Κρήτης, ο οποίος ασχολείται με την πανίδα του σπηλαίου. Οι συνάδελφοι Ευρυδίκη Κεφαλίδου, Katja Sporn, Μαρία Πατεράκη και Πωλίνα Σαπουνά δημοσίευσαν ειδώλια και λύχνους από τις ανασκαφές. Τέλος, σημαντικός ήταν ο ρόλος της φωτογραφικής ομάδας του Φώτο-Ρέθυμνο και του Αντώνη Χριστοφοράκη για τις φωτογραφίες των επιγραφών, καθώς και του

Στυλιανού Νικολουδάκη για τη γραφιστική επεξεργασία των σχεδίων των επιγραφών αυτών.

Κατά την εικοσαετή πορεία των ανασκαφικών εργασιών και της μελέτης του υλικού, ωστόσο, αρωγοί στάθηκαν οι τοπικοί παράγοντες: η κοινότητα Μελιδονίου αρχικά και οι Μανώλης Σκλαβάκης και Γιώργος Σταράς, Πρόεδρος και Γραμματέας αντίστοιχα, ο Δήμος Γεροποτάμου αργότερα και ο Δήμος Μυλοποτάμου σήμερα και οι Δήμαρχοι Γεώργιος Μαυρομμάτης και Δημήτριος Κόκκινος. Σημαντικότερη ήταν η αρωγή της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας που είχε την εποπτεία και της τότε ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων που είχε την ευθύνη των ανασκαφών ως οικεία Εφορεία, καθώς και των Προϊσταμένων τους διαχρονικά.

Ολοκληρώνοντας κατά το δυνατόν τη μελέτη μου, εξακολουθώ να θεωρώ ότι τα σπήλαια ως τόποι κατοίκησης και εργασίας, αλλά και ως τόποι απόθεσης και περισυλλογής, προσεγγίζονται μεν μέσω μετρήσεων ή στατιστικής και τυπολογίας, αλλά κατανοούνται μέσω της ενσυναίσθησης και της προσεκτικής αποκωδικοποίησης των συναισθημάτων των ανθρώπων που επέστρεφαν, ωθούμενοι από τη συλλογική εμπειρία και την Ανάγκη, εσωτερική ή μη, σε αυτή τη φυσική μήτρα.

1. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ¹¹

Η Κρήτη, αναφέρεται και ως «γη σπηλαίων», από την πληθώρα των σπηλαίων, τα οποία σχηματίστηκαν εξ αιτίας της φύσης των πετρωμάτων και της τεκτονικής δραστηριότητας¹². Ο αριθμός των σπηλαίων στην Κρήτη είναι τεράστιος, καθώς αναφέρονται 2.000-3.500 σπήλαια σ' αυτήν¹³.

Στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, τα σπήλαια αποτέλεσαν αντικείμενα αρχαιολογικής έρευνας. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλαν η σχέση τους με την ελληνική μυθολογία και οι επιγραφές, με τις οποίες διάφοροι μελετητές και ιστοριοδίφες ασχολούνταν ήδη από τον 15ο αιώνα, αλλά και τα αντικείμενα που κατέκλυζαν την αγορά, στο πλαίσιο αρχαιοκαπηλικών πρακτικών. Κάποια σπήλαια εντοπίστηκαν τυχαία από κτηνοτρόφους της περιοχής, οι οποίοι τα χρησιμοποίησαν στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων τους, και άλλα στο πλαίσιο γενικότερων προσπαθειών καταγραφής της αρχαιολογικής φυσιογνωμίας του νησιού, μέσω εκτεταμένων επιφανειακών ερευνών.

Ιδιαίτερα σημαντική για την προώθηση της έρευνας και την ευαισθητοποίηση του κοινού υπήρξε η συνεισφορά των ερασιτεχνών σπηλαιολόγων, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Στο πλαίσιο της δραστηριοποίησης του κλιμακίου Κρήτης της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας (Ε.Σ.Ε.), αυτοί επισκέφθηκαν, κατέγραψαν και αποτύπωσαν πάμπολλα σπήλαια, σπηλαιοβάραθρα και βραχοσκεπές σε ολόκληρη την έκταση του νησιού, δημοσιεύοντας σε περιοδικά όπως το *Δελτίον Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας* ή έγκριτα τοπικά περιοδικά, όπως *Αμάλθεια*, *Ο Παν, Κρητική Εστία*, *Κρητολογικά Γράμματα*, *Κρητικά Χρονικά*, *Κρητολογία*, *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, *Αθηνά*, *Κρητική Πρωτοχρονιά*, *Ηώς*. Εξ άλλου, πραγματοποιήθηκαν μελέτες σχετικά με τα ονόματα των σπηλαίων και, μέσω αυτών, με τη χρήση τους ή τις δοξασίες που συνδέονται με αυτά¹⁴.

¹¹ Η αναφορά στα σπήλαια της Δυτικής Κρήτης είναι εδώ συνοπτική, καθώς γίνεται λόγος γι' αυτά αναλυτικότερα στον Κατάλογο.

¹² Platakis 1973, 9-32. Όπως αναφέρει και ο Χάρης Στρατιδάκης (Στρατιδάκης 2011, 17), ως σπήλαιο ορίζεται κάθε κοιλότητα της γης, ανεξαρτήτως μεγέθους, με το μικρότερο να χωρά έναν άνθρωπο.

¹³ Για τους αριθμούς που δίδονται από μελετητές, βλ. Stampolidis and Kotsonas 2013, 188, όπου και σχετικές παραπομπές.

¹⁴ Για παράδειγμα, βλ. Πλατάκης 1966, 1973β, 1976β, 1977, 1978β.

Εξ άλλου, από τη δεκαετία του 1970, παρατηρήθηκε αύξηση του επιστημονικού ενδιαφέροντος για τα σπήλαια, δεδομένης αφ' ενός της πορείας της έρευνας στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο¹⁵ και αφ' ετέρου του προσωπικού ενδιαφέροντος συγκεκριμένων αρχαιολόγων, όπως του Σπυρίδωνος Μαρινάτου, του Νικολάου Πλάτωνος, του Γιάννη Τζεδάκι, του Κωστή Δαβάρα και του Γιάννη Σακελλαράκη, οι οποίοι είτε πραγματοποίησαν αυτοψίες και μικρής ή μεγαλύτερης κλίμακας ανασκαφικές έρευνες στα σπήλαια της περιοχής υπηρεσιακής αρμοδιότητάς τους, είτε τα ενέταξαν σε ευρύτερες επιφανειακές έρευνες, είτε συνέχισαν παλιότερες ανασκαφές σε αυτά.

Εν συνεχεία, θα παρατεθούν οι σπηλαιολογικές έρευνες στην Κρήτη χρονολογικά, καθώς και οι μελέτες σύνθεσης που προώθησαν δραστικά τη σχετική με τα σπήλαια έρευνα, τόσο ως προς τη γεωμορφολογία όσο και ως προς την αρχαιολογική αξία και τη χρήση τους ανά τους αιώνες. Οι έρευνες, ωστόσο, των σπηλαίων της *Δυτικής Κρήτης* θα συζητηθούν εκτενέστερα πιο κάτω.

Το Χωστό Νερό Επάνω Αρχανών Τεμένους

Ερευνήθηκε από την Ιταλική Αποστολή, το **1849**, και αναφέρεται στο πλαίσιο των αρχαιολογικών ερευνών στην Κρήτη του έτους αυτού, από τον A. Taramelli¹⁶. Οι ανασκαφικές εργασίες επαναλήφθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα από τον Bosanquet, ενώ ο P. Faure πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές το 1953 και το 1954 (μονοήμερες)¹⁷.

Το Δικταίον άντρον (Ψυχρό)

Η ιστορία της έρευνας στο Δικταίον άντρον, η οποία περιγράφεται κριτικά από τον L. V. Watrous¹⁸, άρχισε το **1883**. Τότε ανακαλύφθηκε, από χωρικούς που σταύλιζαν

¹⁵ Για παράδειγμα, οι συστηματικές δημοσιεύσεις των ανασκαφικών εργασιών στα σπήλαια Κίτσος, Φράγχθι, Διρού: Jacobsen 1969-1971a, 1971b, 1981. Lambert 1971. Παπαθανασόπουλος 1971α, β, γ.

¹⁶ Taramelli 1899, 350-356.

¹⁷ Faure 1996, 65-66.

¹⁸ Watrous 1996, 17-20. Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 33-38.

σε αυτό περιστέρια και χήνες, το μεγάλο διπλό σπήλαιο που βρίσκεται ΝΔ και 500 πόδια ψηλότερα από τον οικισμό Ψυχρό, στο Λασίθι¹⁹.

Δεδομένου του θορύβου που δημιουργήθηκε εξ αιτίας των προερχόμενων από αυτό αντικειμένων που διακινούνταν στο εμπόριο, το επισκέφθηκαν από κοινού οι Federico Halbherr και Ιωσήφ Χατζηδάκης, με στόχο να ανακτήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα αντικείμενα από αυτά που βρίσκονταν στην κατοχή των κατοίκων. Οι προαναφερθέντες αρχαιολόγοι, επιθυμώντας να εντοπίσουν τον βωμό στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου μπροστά στην είσοδο, πραγματοποίησαν δοκιμαστική τομή δύο τετραγωνικών μέτρων²⁰. Μετά την αναχώρησή τους πάντως, εξακολούθησε η περισυλλογή αντικειμένων από τους κατοίκους της περιοχής και μάλιστα μερικά από αυτά κατέληξαν, το **1894**, στον Α. Evans. Το **1895**, επισκέφθηκε το σπήλαιο ο J. L. Myres και πραγματοποίησε μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα, η οποία απέδωσε κάποια επιπλέον αντικείμενα. Το **1897**, ο Jean Demargne επιχείρησε με τη σειρά του μικρή ανασκαφική έρευνα για λογαριασμό της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής²¹.

Το σπήλαιο ανασκάφηκε συστηματικά από τον Hogarth, το **1899**²². Η εργασία του, ήδη από τις πρώτες παραγράφους, αναφέρεται στη σχέση του Δία με την οροσειρά της Δίκτης, όπως αυτή προκύπτει από τους αρχαίους συγγραφείς, κατατάσσοντας το εν λόγω σπήλαιο στα ιερά²³. Είναι λεπτομερής ως προς την παρουσίαση των γεωλογικών και στρωματογραφικών δεδομένων, περιλαμβάνει σχέδιο της κάτοψης και φωτογραφικές αποτυπώσεις, καθώς και λεπτομέρειες του τρόπου εργασίας, η οποία διεκπεραιώθηκε με 70 εργάτες, αριθμός απολύτως συμβατός με τον τρόπο, με τον οποίο διεξάγονταν οι ανασκαφικές έρευνες εκείνη την εποχή²⁴. Ωστόσο, δεν αναφέρεται η θέση των αντικειμένων, τα οποία κατατάσσονται σε ευρείες κατηγορίες, χωρίς λεπτομερείς αναφορές και σχεδιάζονται ενδεικτικώς, καθώς αυτά περισυλλέχθηκαν από τα λασπώδη στρώματα του κατώτερου τμήματος

¹⁹ Πλατάκης 1973δ, όπου και λεπτομερής περιγραφή του σπηλαίου και αναφορά στις μέχρι το 1973 σχετικές έρευνες και δημοσιεύσεις. Επίσης βλ. Παναγιωτάκης 1988.

²⁰ Halbherr 1888.

²¹ Hogarth 1899-1900, 94, 95 σχετικά με το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας για το σπήλαιο.

²² Hogarth, 1899-1900.

²³ Hogarth 1899-1900, 95, όπου και παραπομπές στους αρχαίους συγγραφείς Ησιόδο, Λουκρήτιο, Βιργίλιο, Διονύσιο τον Αλικαρνασέα, Αθήναιο, Απολλόδωρο και Διόδωρο. Σχετικά με τη σχέση Διός-Δίκτης, βλ. επίσης Bosanquet 1939-1940.

²⁴ Hogarth 1899-1900, 95, pls. VIII, IX.

του σπηλαίου, στο σκοτάδι (αφού ανοίχθηκε διάδρομος πρόσβασης με δυναμίτιδα και λοστούς)²⁵. Ας σημειωθεί ότι ο Hogarth δεν ολοκλήρωσε την ανασκαφή, δεδομένου ότι δεν επέστρεψε για μία δεύτερη ανασκαφική περίοδο, όπως προέβλεπε.

Το σύνολο της κεραμικής που προέκυψε από τις ανασκαφές δημοσιεύθηκε από τον John Boardman το **1961**²⁶. Τέλος, στο σπήλαιο αναφέρονται και οι Nowicki, Rutkowski και Iliopoulos, στο πλαίσιο μελέτης του Ψυχρού και άλλων ιερών σπηλαίων της Κρήτης²⁷.

Σύμφωνα με τα ευρήματα, προκύπτει χρήση του σπηλαίου κατά τη Νεολιθική, Μινωική, Υπομινωική, Γεωμετρική, Αρχαϊκή, Κλασική, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο. Ο λατρευτικός χώρος περιορίζεται στον προθάλαμο και τη μεγάλη αίθουσα, στο βάθος του σπηλαίου. Τα όστρακα Νεολιθικής περιόδου που εντοπίστηκαν στον προθάλαμο παραπέμπουν σε κατοίκηση. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν και ταφές.

Βάσει των ευρημάτων και δεδομένων των αναφορών των αρχαίων συγγραφέων, το σπήλαιο συνδέθηκε με τη λατρεία του Διός, καθώς αναφέρθηκε ως τόπος γέννησης του θεού. Η σύνδεση αυτή προκάλεσε έξαρση των αρχαιολογικών ερευνών στο οροπέδιο Λασιθίου, καθώς και μεγάλη συζήτηση σχετικά με τη λατρεία του Διός στην Κρήτη²⁸. Ο A. Evans διατύπωσε την άποψη περί λατρείας του Ασκληπιού κατά την όψιμη Αρχαιότητα, αν και τα ευρήματα (λαβίδες μαλλιών, βελόνες, εργαλεία γνεσίματος, περόνες κ.λπ.) συνάδουν μάλλον με γυναικεία θεότητα (ίσως Αφροδίτη του τύπου της Πανδήμου ή Ουρανίας).

Το σπήλαιο συζητήθηκε σύντομα και από τον Ελευθέριο Πλατάκη, στο πλαίσιο της εργασίας του για την αξιοποίηση των σπηλαίων του Λασιθίου. Θεωρήθηκε διεθνούς ενδιαφέροντος, λόγω του φυσικού κάλλους και της αρχαιολογικής αξίας του²⁹.

²⁵ Hogarth 1899-1900, 101: [...] *Four days later, I took all the bronze pieces, amounting to nearly 500, the objects in gold, hard stone, ivory, bone, and terracotta, a selection of the stone tables of offering and the pottery, and specimens of the skulls, horns and bones found in the Upper Grot, to Candia.* Επίσης περιεκτικές περιγραφές των συνθηκών ανασκαφής στο Watrous 1996, 17-18.

²⁶ Boardman 1961.

²⁷ Nowicki, Rutkowski and Iliopoulos 1996, 7-19.

²⁸ Για πρόσφατη κριτική αναφορά, βλ. και MacVeach and Prent 2000. Επίσης και Όουενς 2000 σχετικά με τη λατρευόμενη θεότητα κατά τη Μινωική περίοδο, σύμφωνα με επιγραφή σε Γραμμική Γραφή Α σε λίθινη τράπεζα προσφορών.

²⁹ Πλατάκης 1970, 20.

Η *Σπηλιάρα της Βοσκοπούλας*, το Ιδαίον άντρον των πηγών, βρίσκεται σε υψόμετρο 1.500 μέτρων και δεσπόζει του οροπεδίου της Νίδας, με απεριόριστη θέα³⁰.

Η αρχαιολογική έρευνα³¹ σε αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πολύπαθη, καθώς άρχισε υπό το καθεστώς της Οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί και σχετικά άναρχα, παρά την εμπλοκή της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου του Ηρακλείου³². Τα πρώτα ευρήματα ήρθαν στο φως τυχαία από τον Ανωγειανό βοσκό Γιάννη Πασπαράκη, ο οποίος εμπιστεύθηκε το μυστικό του στον χρυσοχόο Ιωάννη Μητσοτάκη, στο Ηράκλειο.

Ο άνθρωπος που ταύτισε τη *Σπηλιάρα της Βοσκοπούλας* με το Ιδαίο άντρο ήταν ο Γερμανός αρχαιολόγος Ernst Fabricius, στο πλαίσιο περιοδείας του στο νησί, το 1884. Αυτός ειδοποίησε τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ηρακλείου και τον Ιωσήφ Χατζηδάκη και αυτός αποκάλυψε την εκτεταμένη αρχαιοκαπηλική δράση στο σπήλαιο.

Το Ιδαίον ανασκάφηκε στο πλαίσιο ολιγοήμερων ανασκαφικών περιόδων από τους Halbherr (1885)³³, Ξανθουδίδη (1917)³⁴ και Μαρινάτο (1957)³⁵.

Ο Federic Halbherr, ενδιαφέρθηκε για την πρόσκτηση των αρχαίων που προέρχονταν από το σπήλαιο, ως Ιταλός, στο πλαίσιο του ανταγωνισμού μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων που επιθυμούσαν να εδραιωθούν στην Κρήτη, μετά τη δρομολογημένη ήδη τότε κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πραγματοποίησε την πρώτη ανασκαφική έρευνα, με την αρωγή του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου και του Προέδρου του Ιωσήφ Χατζηδάκη, του οποίου ο ρόλος χαρακτηρίζεται δυσμενώς, σε ορισμένες περιπτώσεις³⁶. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών αυτών δημοσιεύθηκαν περιληπτικά από τον Χατζηδάκη και λεπτομερώς

³⁰ Σχετικά με τη σημασία της θέσης του για την αξιοποίησή του ως ιερού, βλ. Sakellarakis 1988, 213. Εκτενής περιγραφή του σπηλαίου πραγματοποιήθηκε και από τον Ελευθέριο Πλατάκη: Πλατάκης 1983.

³¹ Πλατάκης 1965, 1976α, 76-77, όπου και βιβλιογραφία.

³² Σακελλαράκης 1987β, 241-244. Για την ιστορία των ανασκαφικών εργασιών στο σπήλαιο, βλ. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 78-105.

³³ Halbherr, 1888.

³⁴ Ξανθουδίδης 1918.

³⁵ Μαρινάτος 1956 και 1956-1957.

³⁶ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 95.

(υποδεγματική για την εποχή της και άμεση δημοσίευση, κατά τον Σακελλαράκη³⁷) από τους Halbherr και Orsi, πριν αρχίσουν οι συστηματικές ανασκαφές του Γιάννη Σακελλαράκη στον χώρο, το **1983**, οι οποίες, ήδη από τον πρώτο χρόνο κατά τον οποίο ελέγχθηκαν τα χώματα των προηγούμενων ανασκαφών, έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα³⁸.

Οι επόμενες ανασκαφικές φάσεις του σπηλαίου συνδέθηκαν με τους Στέφανο Ξανθουδίδη και Σπυρίδωνα Μαρινάτο. Ο πρώτος πραγματοποίησε σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία διάρκεσε δύο μέρες, εξ αιτίας της έλλειψης χρημάτων και βοηθητικών χειρών³⁹. Ο δεύτερος ανέσκαψε στο σπήλαιο το 1956, για 10 ημέρες, και περιέγραψε τα ανασκαφικά δεδομένα σε μία εξαιρετικά συνοπτική αναφορά. Ο Μαρινάτος ανέσκαψε και στον χώρο εξωτερικά του σπηλαίου, όπου σήμερα ευρίσκεται το περίπτερο του Ε.Ο.Τ.⁴⁰ Ωστόσο, πριν από την ανασκαφή Μαρινάτου, υλικό είχε περισυλλέξει και ο Paul Faure (**1953-1955**)⁴¹. Μετά τις ανασκαφές του 1956, η αρχαιοκαπηλική δράση συνεχίστηκε, δεδομένου ότι παραδόθηκαν αντικείμενα ακόμα και τα έτη 1981 και 1982.

Σπήλαιο Αμνισού Ηρακλείου

Ανασκαφές του σπηλαίου πραγματοποιήθηκαν το **1886**, από τον Ιωσήφ Χατζηδάκη⁴² και επαναλήφθηκαν το **1929** και **1930** από τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο, ο οποίος επιμελήθηκε την αποτύπωση της κάτοψής του⁴³.

Το **2000**, δημοσιεύθηκε η μελέτη των P. P. Betancourt και άλλων, η οποία είχε πραγματοποιηθεί το **1992**⁴⁴. Στην εν λόγω μελέτη γίνεται αναφορά στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής, καθώς και στους αρχαίους συγγραφείς.

³⁷ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 90.

³⁸ Σακελλαράκης 1987β, 244 και 246.

³⁹ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 100.

⁴⁰ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 100-104.

⁴¹ Για τις εργασίες του Paul Faure στο σπήλαιο, βλ. Faure 1956.

⁴² Χατζηδάκης 1886, 339.

⁴³ Μαρινάτος 1929, 27-28, 95-104 και 1930, 25-27, 91-99. Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 57-60.

⁴⁴ Betancourt κ. ά. 1992.

Κατά την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας, δίδεται ιδιαίτερη προσοχή στην παρουσίαση του εσωτερικού του σπηλαίου και αναφέρεται παρουσία ζεύγους σταλαγμιτών, ύπαρξη τοιχίων στην είσοδο που πιθανόν στήριζαν άνδρα, ενώ περιγράφεται το οικοδόμημα, του οποίου σώζεται το κατώτερο τμήμα των τοίχων, στο μέσον του εσωτερικού χώρου.

Χρονολογείται και δημοσιεύεται η κεραμική, μέσω της οποίας δηλώνεται χρήση του σπηλαίου κατά την Τελική Νεολιθική, ΠΜ ΙΑ, ΜΜ Ι-ΙΙ και ΥΜ Ι-ΙΙΙ περίοδο, αλλά και την Εποχή του Σιδήρου και μετά (2-3ος / 4ος αιώνας μ.Χ., 5ος-6ος και 7ος-8ος / 9ος αιώνας μ.Χ.). Σύμφωνα με την ερευνητική ομάδα, το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως ταφικό (χωρίς αυτό να είναι βέβαιο), και ως ιερός χώρος μέχρι του τέλους της Χαλκοκρατίας, αλλά και κατά τη Γεωμετρική, Αρχαϊκή, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο.

Παράκτια σπήλαια Δυτικά του Ρεθύμνου

Στα τέλη του **19ου / αρχές 20ού αιώνα**, ο καθηγητής Vittorio Simonelli πραγματοποίησε παλαιοντολογικές έρευνες σε σπήλαια δυτικά της πόλης του Ρεθύμνου⁴⁵, ενώ, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, πραγματοποιήθηκε σε ένα από αυτά (σπήλαιο Simonelli) εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα από το Πανεπιστήμιο της Ρώμης⁴⁶.

⁴⁵ Simonelli 1907; 1908. Ας σημειωθεί ότι, παρ' ότι τα σπήλαια Δυτικά της πόλης του Ρεθύμνου προφυλάχθηκαν από τη φύση κατά τη διάρκεια των αιώνων, υπέστησαν σοβαρές φθορές τα τελευταία 30 έτη, στο πλαίσιο ανεξέλεγκτων διανοίξεων οδών, ασφαλτοστρώσεων, εκτεταμένων χωματουργικών εργασιών και έντονης οικοδομικής δραστηριότητας, καθώς δημιουργήθηκαν κατασκευές βιοτεχνικού – βιομηχανικού τύπου στην περιοχή, οι οποίες απαιτούν μεγάλης κλίμακας εργασίες εκσκαφής που αλλοιώνουν το φυσικό ανάγλυφο.

⁴⁶ Accordi 2002. Τα ευρήματα αυτής της έρευνας μεταφέρθηκαν στο Παλαιοντολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου της Ρώμης “La Sapienza”.

Σπήλαιο Μιαμού στη Μεσαρά

Το μικρό σπήλαιο που εντοπίστηκε νότια του Γεροποτάμου, στη Μεσαρά, στην ευρύτερη περιοχή των Αγίων Δέκα, εξερευνήθηκε, το **1897**, από τον Halbherr, μετά από σχετική άδεια του ιδιοκτήτη και θεωρήθηκε, βάσει των ευρημάτων, ότι εξυπηρετούσε ταφική χρήση⁴⁷.

Ο Σπήλιος του Στραβομύτη ή Καρνάρι ή Σπηλιαρίδια ή Σπήλαιο Λυκάστου, Επάνω Αρχάνες Τεμένους

Το **1898**, ο Arthur Evans πραγματοποίησε μία απλή ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο, την οποία επανέλαβε το 1924, συμπεριλαμβάνοντας τα συμπεράσματά του στον δεύτερο τόμο της δημοσίευσης του Ανακτόρου της Κνωσού⁴⁸.

Το **1949**, ο Σπυρίδων Μαρινάτος πραγματοποίησε τη δική του έρευνα και ανέλαβε ανασκαφή το **1950**⁴⁹.

Πρόκειται για ένα ενιαίο σύστημα σπηλαίων διευθετημένων σε επίπεδα, με πέντε ανοίγματα εισόδου, το οποίο βρίσκεται στους πρόποδες του δυτικού τμήματος του Γιούχτα. Στην τελευταία αίθουσα υπάρχουν κοιλότητες με νερό. Η διαμόρφωση του σπηλαίου επιτρέπει την κίνηση από επίπεδο σε επίπεδο, τόσο από το εσωτερικό όσο και από το εξωτερικό.

Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε βάθρο από πωρόλιθο (βωμός;), διαστάσεων 0,20-1,05μ. Η επιφανειακή κεραμική περιλαμβάνει όστρακα της Νεολιθικής, Υπονεολιθικής και ΠΜ περιόδου. Εντοπίστηκαν, ωστόσο, και πίθοι της ΜΜ και ΥΜ περιόδου, οι οποίοι σύρθηκαν με κόπο στο εσωτερικό του σπηλαίου, μέσω των στενών περασμάτων, και δηλώνουν αποθηκευτική χρήση. Εντοπίστηκαν, τέλος, οστά και τμήμα κρανίου που δηλώνουν ταφική χρήση⁵⁰.

⁴⁷ Taramelli 1897.

⁴⁸ Evans 1928, 68-71.

⁴⁹ Μαρινάτος, Σ., 1949, 108-109. Μαρινάτος 1950.

⁵⁰ Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 67-69.

Οι Mariani, Myres και Evans δημοσίευσαν την κεραμική που εντοπίστηκε από χωρικούς στο σπήλαιο των Καμαρών, στα τέλη του 19ου αιώνα, αλλά δεν επισκέφθηκαν το σπήλαιο⁵¹. Γι' αυτό, το **1901**, ο Antonio Taramelli θεώρησε χρήσιμο για την πορεία της έρευνας να δημοσιεύσει τις παρατηρήσεις που ο ίδιος έκανε κατά την επίσκεψή του, τον Ιούνιο του **1895**, μετά την εξερεύνηση της ευρύτερης περιοχής, την οποία είχε ολοκληρώσει σε συνεργασία με τον Halbherr⁵².

Στο κείμενό του, μετά την απαρίθμηση των δυσκολιών που χρειάστηκε να αντιμετωπίσει προκειμένου να πραγματοποιήσει την επίσκεψή του μέσω Γόρτυνας εξ αιτίας των φυγοδίκων και του χιονιού⁵³, ο Taramelli εξ αρχής συνέδεσε το σπήλαιο με την επικράτεια της Φαιστού, θεωρώντας ότι αποτελούσε το λατρευτικό κέντρο της, καθώς, όπως σημειώνει, δεσπόζει της πεδιάδας της Μεσαράς.

Η αναφορά του Taramelli διαθέτει πολλά από τα χαρακτηριστικά ενός κειμένου Περιηγητή, επιμένοντας στην περιγραφή της διαδρομής, της γενικότερης εικόνας του χωριού, των κατοίκων, αλλά και της αρχαιολογικής φυσιογνωμίας της περιοχής, σχετικά με την οποία δίδεται σκαρίφημα στο σχετικό άρθρο⁵⁴. Φτάνοντας στο σπήλαιο, ο Taramelli, ως προσεκτικός παρατηρητής, περιέγραψε το πέτρωμα, μέσα στο οποίο είχε δημιουργηθεί το σπήλαιο, και αποτύπωσε σχεδιαστικά την είσοδο, σε όψη και τομή, αλλά και την κάτοψή του⁵⁵.

Κατά την κάθοδό του στο εσωτερικό του σπηλαίου, κατέγραψε λιθοκατασκευές, κεραμική και κέρατα ζώων και πραγματοποίησε δοκιμαστική τομή διαστάσεων 5 X 2 μέτρων. Επιμένοντας στον λατρευτικό χαρακτήρα του σπηλαίου, αναγνώρισε συμβατότητα του τραχέως τοπίου με την ουσία της θεότητας, του Δία εν προκειμένω, του οποίου η σχέση με την Ίδη ήταν δεδομένη. Τέλος, υπογράμμισε το ψυχολογικό βάρος μιας επίσκεψης στο σπήλαιο υπό δύσκολες συνθήκες και

⁵¹ Για περίληψη των φάσεων της ανασκαφικής έρευνας στο σπήλαιο, βλ. Watrous 1996, 23.

⁵² Taramelli 1901.

⁵³ Taramelli 1901, 438.

⁵⁴ Taramelli 1901, 439-443, fig.1 (περιοχή) και fig.2 (ταφικά μνημεία).

⁵⁵ Taramelli 1901, 444-447, fig.3, 4, 5.

επιχείρησε την ταύτιση της θεότητας που λατρευόταν σε αυτό με κάποιον *χθόνιο δαίμονα*, της Ελληνικής Μυθολογίας συνεπικουρούσης⁵⁶.

Σπήλαιο Σ'τσι Σκάλες ή Χελιδονιές ή Ρίζα Μαρωνιάς, Μαρωνιά Σητείας

Το σπήλαιο ανασκάφηκε το **1901** από τον R. C. Bosanquet, στο πλαίσιο των ερευνών του στην περιοχή της Πραισού, και πληροφορίες παρατίθενται στο σχετικό άρθρο, στο *Annual of British School at Athens*⁵⁷.

Μικρής κλίμακας έρευνα, ωστόσο, πραγματοποιήθηκε και από τον F. Schachermeyr, το **1938**⁵⁸ και από τον P. Faure, στις αρχές της δεκαετίας του **1950**, στο πλαίσιο μιας παρουσίας κρητικών σπηλαίων⁵⁹. Το **1983**, οι N. Παπαδάκης και B. Rutkowski πραγματοποίησαν μια διήμερη ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο⁶⁰.

Στο σπήλαιο αποδεικνύεται εντατική κατοίκηση κατά τη Νεολιθική και ΠΜ περίοδο και μείωση του ενδιαφέροντος κατά τη MM III (σποραδικά όστρακα), την YM I και IIIB (λιγοστά όστρακα). Εντατική χρήση παρατηρείται κατά τη Γεωμετρική περίοδο, ενώ η Ανατολίζουσα επιβεβαιώνεται από ένα μόνον όστρακο.

*Σπήλαιο του Αρκαλοχωρίου Ηρακλείου*⁶¹

Ο Ιωσήφ Χατζηδάκης επισκέφθηκε το σπήλαιο, το οποίο ήταν γνωστό από τις αρχαιοκαπηλικές δράσεις των χωρικών της περιοχής και τα χάλκινα αντικείμενα που κατέληγαν στην αγορά αρχαιοτήτων από αυτό (μετρούμενα σε οκάδες)⁶².

⁵⁶ Taramelli 1901, 450-451: *And such a divinity, who had his shrine in deep abysmal caverns, it was very natural to surround with a character of χθόνιος δαίμων. And such, in fact he is revealed in the narrative of Pythagoras's and Epimenides's legendary ascent to the Idaean cavern, which may very well have been this of Camares.*

⁵⁷ Bosanquet 1901-1902, 235-236.

⁵⁸ Schachermeyr 1938, 474.

⁵⁹ Faure 1956, 95.

⁶⁰ Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 21-22.

⁶¹ Για περίληψη των φάσεων της ανασκαφικής έρευνας στο σπήλαιο, βλ. Watrous 1996, 24.

⁶² Hazzidakis 1912-1913, 37.

Η εξέταση του σπηλαίου πραγματοποιήθηκε ύστερα από την παράδοση ορισμένων χάλκινων λεπίδων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, αφού αφαιρέθηκαν πεσμένα θραύσματα βράχου και φερτό υλικό που έκλειναν το άνοιγμα της εισόδου.

Στην αναφορά του Χατζηδάκη, γίνεται λόγος για την αφθονία των χάλκινων αντικειμένων που εντοπίστηκαν διάσπαρτα στο εσωτερικό του σπηλαίου. Τα ευρήματα κατατάχθηκαν ανάλογα με το υλικό, από το οποίο ήταν κατασκευασμένα, περιγράφηκαν ως προς την τυπολογία και την κατασκευή τους και συντηρήθηκαν (αποδίδονται φωτογραφικά στο άρθρο του **1912-1913**)⁶³. Χαρακτηριστικό, ωστόσο, για την επιμέλεια με την οποία πραγματοποιήθηκε η μελέτη, είναι το γεγονός ότι πραγματοποιήθηκε χημική ανάλυση σε επτά μικρά θραύσματα από λάμες και ξίφη που εντοπίστηκαν στο σπήλαιο⁶⁴. Το **1913**, γίνεται μνεία του σπηλαίου στην εργασία της Bates⁶⁵.

Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν κατά τη διετία **1934-1935** από τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο, μετά την τυχαία ανακάλυψη είκοσι περίπου χρυσών διπλών πελέκεων με προέλευση από αυτό⁶⁶.

Τα ευρήματα τοποθετούνται σε δύο περιόδους χρήσης: στην ΠΜ (κεραμική, λίγα λίθινα εργαλεία και οψιανός) και την ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι (μεταλλικά αφιερώματα, κωνικά κύπελλα). Σύμφωνα με τους ανασκαφείς Σπυρίδωνα Μαρινάτο και Νικόλαο Πλάτωνα, κατά τη δεύτερη αυτή περίοδο, η χρήση του σπηλαίου ήταν λατρευτική⁶⁷.

Τράπεζα Τυλίσσου Μελεβιζίου

Ανασκάφηκε μερικώς το **1913** από τον Ιωσήφ Χατζηδάκη, στο πλαίσιο έρευνάς του στην Τύλισσο, ύστερα από την παράδοση χάλκινου ειδωλίου στο Αρχαιολογικό

⁶³ Hazzidakis 1912-1913, 37-46, figg. 3- 9.

⁶⁴ Hazzidakis 1912-1913, 47, note: η χημική ανάλυση πραγματοποιήθηκε από τον Ιωάννη Βαμβακά, ο οποίος ήταν ο διευθυντής του εργαστηρίου στα Χανιά.

⁶⁵ Bates 1913, 239-253.

⁶⁶ Marinatos 1934, 547-549. Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 72-74.

⁶⁷ Ο ιερός χαρακτήρας του σπηλαίου αμφισβητήθηκε (Ρεθεμνιωτάκης 1999, Tyree 2013, 177). Ωστόσο, η μελέτη των ημερολογίων ανασκαφής του Νικολάου Πλάτωνα καθιστά τη λατρευτική χρήση αδιαφιλονίκητη: Platon 2013, 157-159 (ειδικότερα σελ. 158, για τη σχετική επιχειρηματολογία).

Μουσείο Ηρακλείου, καθώς η εξαντλητική ανασκαφή του θεωρήθηκε *δαπανηρά και εις κόπον και εις χρέμα*⁶⁸.

Το **1953** και το **1961**, ο Paul Faure πραγματοποίησε δύο μονοήμερες δοκιμαστικές έρευνες⁶⁹.

Του Χριστού το Σπήλαιο ή ο Αφέντης Χριστός, Καστέλλι Πεδιάδος

Η πρώτη ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο πραγματοποιήθηκε από ομάδα Βρετανών αρχαιολόγων, στις αρχές της δεκαετίας του **1930** και τα αποτελέσματά της δημοσιεύθηκαν στο *Annual of British School at Athens*⁷⁰. Το 1957 και 1958, ωστόσο, ο Paul Faure πραγματοποίησε δύο μονοήμερες ανασκαφικές έρευνες που απέδωσαν ενδείξεις λατρευτικής χρήσης κατά τη MM και YM I περίοδο, ενώ παρατηρήθηκαν και επιφανειακά ότρακα της Ρωμαϊκής και Βυζαντινής περιόδου⁷¹.

Σπήλιος Παναγίας Φανερωμένης ή Κουκούλα, Αβδού Πεδιάδος

Το **1937**, ο Σπυρίδων Μαρινάτος ανέσκαψε το σπήλαιο της Παναγίας Φανερωμένης, νότια του οικισμού Αβδού, στην ευρύτερη περιοχή της Λύκτου⁷². Παρά την έλλειψη χρόνου και μέσων, ανασκάφηκε μικρό τμήμα του σπηλαίου. Ο εντοπισμός λιθίνων τραπεζών προσφορών, μικρών αναθηματικών πελέκεων, χάλκινων ειδωλίων Μινωικής και Γεωμετρικής περιόδου, καθώς και πήλινων γεωμετρικών και ανατολίζουσας τέχνης αγγείων, καταδεικνύει λατρευτική χρήση από τις αρχές της YM έως τη Δαιδαλική και κατόπιν τη Ρωμαϊκή περίοδο⁷³.

⁶⁸ Hazzidakis 1934. Ειδικότερα, σελ. 75-76.

⁶⁹ Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 84-86. Επίσης Πλατάκης 1967α.

⁷⁰ Pendlebury *et al.* 1933, 80-81.

⁷¹ Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 48-49.

⁷² Marinatos 1937. Για μία περίληψη, Faure 1996, 44-45.

⁷³ Για μία περίληψη, Faure 1996, 44-45.

Κουμαρόσπηλιος Ακρωτηρίου Χανίων

Το **1942**, ΝΑ της Μονής Γκουβερνέτου, στα υψώματα του Ακρωτηριού, στην ανατολική πλαγιά του όρους Παλιοχάλαρα, σε ύψος 350 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας, ανασκάφηκε ο Κουμαρόσπηλιος, στο Ακρωτήρι Χανίων⁷⁴.

Του Διάκου τα Κελλιά, Κανλί Καστέλλι Τεμένους

Το σπήλαιο Του Δράκου τα Κελλιά ανασκάφηκε από τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο και τον H. Brunstig, το **1955**⁷⁵.

Νερόσπηλιος Κυδωνίας

Το **1960**, ο Paul Faure πραγματοποίησε μικρή δοκιμαστική τομή στον Νερόσπηλιο, στο Χορδάκι Κυδωνίας⁷⁶.

Το σπήλαιο του Αγίου Χαράλάμπους στο Λασίθι

Το **1976**, ο Κωστής Δαβάρας ανάσκαψε σωστικά το σπήλαιο, το οποίο εντοπίστηκε στο πλαίσιο διάνοιξης επαρχιακής οδού ΒΔ της πρώην κοινότητας Γεροντομουρί, η οποία μετονομάστηκε σε Άγιο Χαράλαμπο. Η πρώτη σωστική επέμβαση διακόπηκε λόγω του κινδύνου ατυχήματος και επαναλήφθηκε κατά τα έτη **1982** και **1983**. Κατά τις περιόδους αυτές, αφαιρέθηκε όλο το εμπρόσθιο τμήμα του σπηλαιίου λόγω επικινδυνότητας, ενώ αφέθηκαν χωρίς επεμβάσεις οι βαθύτερα ευρισκόμενοι θάλαμοι. Η προαναφερθείσα έρευνα κατέδειξε ότι πρόκειται για σπηλαιοβάραθρο που κλείστηκε ήδη κατά την Αρχαιότητα, μετά τους ΜΜ ΙΙ χρόνους⁷⁷.

⁷⁴ Jantzen 1951.

⁷⁵ Μαρινάτος 1955, 309. Τζεδάκης 1968γ. Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 70-71. Επίσης, Rutkowski 1972, 320.

⁷⁶ Faure 1962.

⁷⁷ Δαβάρας 1976, 1982β και 1983α. Επίσης Δαβάρας 1986.

Το **2002**, ανασκάφηκαν υπό τη διεύθυνση του Philip P. Betancourt, της Ελένης Στραβοπόδη και του Κωστή Δαβάρα, οι κατώτεροι θάλαμοι του σπηλαίου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως χώρος κατοίκησης (Νεολιθική περίοδος) και ως οστεοφυλάκιο (κυρίως MM IIB περίοδος)⁷⁸.

Σπήλαιο Ειλειθυίας Ηρακλείου

Το **1962**, ο Κωστής Δαβάρας, ακολουθώντας τα ίχνη αρχαιοκαπήλων, εντόπισε το σπήλαιο της Ειλειθυίας στον Τσούτσουρο Ηρακλείου⁷⁹, το οποίο ανασκάφηκε από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Κρήτης Νικόλαο Πλάτωνα, σε συνεργασία με τον ίδιο, ενώ τα αποτελέσματα της ανασκαφής παρουσιάστηκαν από τον Στυλιανό Αλεξίου⁸⁰. Τα ευρήματα του σπηλαίου αυτού συζητήθηκαν, ωστόσο, στην πρόσφατη έκδοση των Αθανασία Κάντα και Κωστή Δαβάρα⁸¹.

Στην πρόσφατη δημοσίευση, συζητείται η γεωγραφία και η αρχαιολογική τοπογραφία της περιοχής, ενώ το σπήλαιο εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλέγμα κατοίκησης. Παράλληλα, σημειώνονται ενδελεχώς οι αναφορές στους αρχαίους συγγραφείς.

Σπήλαιο Της Ουρανιάς το Φρούδι στη Ζάκρο

Το **1962**, πραγματοποιήθηκε, και πάλι μετά από αρχαιοκαπηλικές επεμβάσεις, η σωστική ανασκαφή του σπηλαίου *Της Ουρανιάς το Φρούδι* από τον Νικόλαο Πλάτωνα, υπό τη διεύθυνση του Κωστή Δαβάρα. Το σπήλαιο παρουσιάστηκε προκαταρκτικά, αλλά μελετήθηκε διεξοδικά κατά τη δεκαετία του 2000⁸².

⁷⁸ Betancourt *et al.* 2014 και 2015 για τη μελέτη των μικρών ευρημάτων και της κεραμικής αντιστοιχώς.

⁷⁹ Κάντα και Δαβάρας 2011, 11.

⁸⁰ Πλάτων 2011, 16-21.

⁸¹ Κάντα και Δαβάρας 2011.

⁸² Κόπακα 2011 για τη χρήση του σπηλαίου και ειδικότερα σελ. 273, υποσημείωση 2, για τις παλαιότερες ανασκαφικές αναφορές. Επίσης βλ. Koraka and Chaniotakis 2003 και Κόπακα και

Η μελέτη του υλικού κατέδειξε χρήση κυρίως κατά τις MM I-II και MM IIIB-YM IA (Ζάκρος III και IV), καθώς και την YM IB και II-III A (Ζάκρος V και VI). Περιστασιακή ήταν η χρήση του σπήλαιου κατά τη γεωμετρική περίοδο και τους σύγχρονους χρόνους. Κατά τη Νεολιθική περίοδο και την πρώιμη Εποχή του Χαλκού, χρησιμοποιήθηκαν γειτονικές σπηλαιώδεις κοιλότητες (Ζάκρος I).

Το σπήλαιο είχε διαμορφωθεί στο εσωτερικό του, προκειμένου να φιλοξενήσει δραστηριότητες σχετικές με περιοδική εκμετάλλευση φυσικών πόρων, αλλά και την αποθήκευση και προετοιμασία τροφής. Επίσης χρησιμοποιήθηκε ως ταφικό (MM περίοδος).

Σπήλαια Αρκουδιάς και Λερά Κυδωνίας

Τα σπήλαια ήταν γνωστά από παραδόσεις αρχαιολογικού υλικού στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων, καθώς επίσης και από τους Περιηγητές. Πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό τους από τον Κωστή Δαβάρα, ο οποίος επιβεβαίωσε χρήση από τη Νεολιθική μέχρι την Ελληνιστική περίοδο⁸³.

Το 1996, δημοσιεύθηκε το αρχαιολογικό υλικό που είχε περισυλλεγεί και παραδοθεί στην ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων από τα σπήλαια Αρκουδιά και Λερά Κυδωνίας, ενώ είχε προηγηθεί η ανακοίνωση του G. Thomson στο Α΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, η οποία συνέδεε το σπήλαιο με τη λατρεία της Αρτέμιδος υπό μορφήν άρκτου⁸⁴.

Σπήλαιο Γερανίου

Λίγο πριν, το 1968, είχε εντοπιστεί τυχαία, κατά τις εργασίες διάνοιξης της Εθνικής Οδού Χανίων-Ρεθύμνου, το σπήλαιο Γερανίου, το οποίο ανασκάφηκε σωστικά από τον Γιάννη Τζεδάκη, τότε Έφορο της οικείας ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και

Χανιωτάκης 1998, για την εύρεση αλατιού σε αγγεία από το σπήλαιο και την πιθανή αξιοποίησή του. Ειδικά για την εύρεση θραύσματος καπνιστηριού για μέλισσες, βλ. Δαβάρας 1998, 3 και Tyree 2012.

⁸³ Δαβάρας 1967α και β. Βλ. επίσης Bouchal 1996, 76-79, με ενδιαφέρον φωτογραφικό υλικό.

⁸⁴ Thomson 1961-1962. Είναι εντυπωσιακό ότι στην περιοχή απαντά έως σήμερα το τοπωνύμιο *αρκουδόρεμα*, ενώ, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, εκεί υπήρχαν αρκούδες: Ψινάκης 1993, 200.

Κλασικών Αρχαιοτήτων⁸⁵. Μάλιστα, πέραν της γνωστοποίησης των ανασκαφικών δεδομένων στα Χρονιά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*, το κεραμικό υλικό που προήλθε από την ανασκαφική έρευνα αποτέλεσε αργότερα τη βάση της διδακτορικής διατριβής του ανασκαφέα (1979), η οποία είχε θέμα τη Νεολιθική και ΠΜ κεραμική της *Δυτικής Κρήτης*, συμπεριλαμβανομένου του υλικού από τα ανασκαμμένα έως τότε σπήλαια της περιοχής.

Του Μαμελούκου η Τρύπα ή Χαρωδιάς

Το **1968**, εντοπίστηκε από τον Ιωάννη Τσιφετάκη και ανασκάφηκε από τον Γιάννη Τζεδάκι το σπήλαιο *Του Μαμελούκου η Τρύπα ή Χαρωδιάς*, στη δυτική πλαγιά του όρους Πλακαρολίθι, 1.200 μέτρα ΝΑ των Περιβολίων Κυδωνίας⁸⁶.

Βραχοσκεπή στο Ασφέντου Σφακίων

Το **1972**, δημοσιεύθηκε στα *Κρητικά Χρονικά* το άρθρο του Χρήστου Γ. Παπουτσάκη σχετικά με τις βραχογραφίες σε βραχοσκεπή, στη θέση *Σκορδαλάκια ή Σκορδουλάκια*, κοντά στον οικισμό Ασφέντου⁸⁷. Ανακαλύφθηκε τυχαία το 1952, στο πλαίσιο μιας μελέτης του υπογράφοντος για τη λαϊκή-κοσμική και εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της επαρχίας Σφακίων, κατόπιν υποδείξεων των κατοίκων της περιοχής. Εντοπίστηκαν και μελετήθηκαν, με προτροπή του Αντωνίου Ζώη, χαράγματα που καταλαμβάνουν, αλληλοκαλυπτόμενα, την επιφάνεια του λείου ασβεστολιθικού δαπέδου της σπηλιάς, σε έκταση 1,16 X 0,63μ. Παρατηρήθηκαν θέματα εικονιστικά που παραπέμπουν σε κυνήγι (θηράματα, τόξο με βέλος, δέντρο), καθώς και σε αλίευση (πλοίο, ακόντια ή κουπιά, καμάκι). Μεταξύ των θεμάτων, υπάρχουν κάποια αφηρημένα, γραμμικά ή γραμματόμορφα σύμβολα. Μεταξύ των χαραγμάτων αυτών, εντοπίστηκαν κοιλότητες που θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως πρωιμότατοι κέρνοι ή διακοσμητική έκφραση της κατασκευαστικής αρχής της *ηλώσεως*. Εντοπίστηκαν

⁸⁵ Γαβριλάκη 2017, όπου παρατίθεται η προηγούμενη βιβλιογραφία.

⁸⁶ Τζεδάκις 1967α και β, 1968α και β, 1969, 1970β.

⁸⁷ Παπουτσάκης, 1972.

επίσης και επεξεργασμένες φορητές πλάκες. Σύμφωνα με τον μελετητή, η βραχογραφία υποβάλλει αμέσως την άποψη ότι πρόκειται για ένα λατρευτικό ιερό μιας προϊστορικής κοινότητας κυνηγών, αν και μία συλλήβδην ερμηνεία και χρονολόγηση αποτελεί σφάλμα. Η περίοδος χρήσης τοποθετείται στη Μεσολιθική περίοδο⁸⁸.

Οι βραχογραφίες αυτές είναι μοναδικές στην Κρήτη, με εξαίρεση κάποια παραπλήσια χαράγματα που εντοπίστηκαν στο σπήλαιο Βορνόφετο της Σητείας⁸⁹. Όμως, παρά τη μοναδικότητα του ευρήματος και τη μελέτη των χαραγμάτων, η βραχοσκεπή δεν ανασκάφηκε.

Μετά τη δημοσίευση των χαραγμάτων, το σπήλαιο επισκέφθηκαν οι Paul Faure, Ελευθέριος Πλατάκης και Ιωάννης Τσιφετάκης, προκειμένου να αποτυπώσουν τον χώρο και να αντιγράψουν με προσοχή τις βραχογραφίες. Οι τρεις προαναφερθέντες διαφώνησαν με τον Χρήστο Παπαουτσάκη, που είχε δημοσιεύσει προηγουμένως το εύρημα, ως προς τη χρονολόγηση, θεωρώντας ότι πρόκειται για πολύ μεταγενέστερες χαράξεις, οι οποίες τοποθετούνται στα τέλη της πρώιμης Χαλκοκρατίας (γύρω στο 2000 π.Χ.), ή [είναι] και ακόμα νεότεροι, ήτοι μεταξύ 2000 και 1500 π.Χ. Με τη χρονολόγηση αυτή συνάδει η εύρεση οστράκων των αρχών της δεύτερης χιλιετίας⁹⁰.

Κλεισίδι Μύρτου

Το 1976, δημοσιεύθηκε επίσης η έρευνα του J. G. Younger στο σπήλαιο Κλεισίδι της Μύρτου, στη Νότια Κρήτη, ένα σπήλαιο που είχε ήδη επισκεφθεί ο Paul Faure παλιότερα⁹¹. Η μελέτη της κεραμικής κατέδειξε χρήση κατά τη Νεώτερη Νεολιθική ΥΜ ΙΙΙ, Υπομινωική, Γεωμετρική περίοδο, ενώ τα οστά 40 περίπου ενηλίκων και παιδιών που εντοπίστηκαν παραπέμπουν σε οστεοφυλάκιο. Το σπήλαιο είχε χρησιμοποιηθεί ως καταφύγιο κατά την περίοδο της γερμανικής Κατοχής.

⁸⁸ Παπαουτσάκης 1972, 132-133. Για τη βραχοσκεπή, βλ. επίσης Faure 1971, 277-283 και 1972, 406. Τζεδάκης 1973, 583. Rutkowski 1986, 62, 70.

⁸⁹ Faure 1969a, 198.

⁹⁰ Faure 1971.

⁹¹ Younger 1976, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Στην τρίτη αίθουσα του σπηλαίου αυτού, εντοπίστηκε κεντρικός σταλαγμίτης, ο οποίος προφανώς σηματοδοτεί λατρευτικό χώρο, όπως καταδεικνύει η ύπαρξη θρανίου διαστάσεων 1 X 2,5 μέτρων από μετρίου μεγέθους λίθους.

Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου

Το **1979**, δημοσιεύθηκαν στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* τα αποτελέσματα των ανασκαφικών εργασιών του Κωστή Δαβάρα στο παράκτιο σπήλαιο Πελεκητά της Κάτω Ζάκρου⁹². Στη σύντομη αναφορά του ανασκαφέα, περιγράφεται το σπήλαιο βάθους 310 μέτρων και γνωστοποιούνται τα αποτελέσματα της μικρής δοκιμαστικής έρευνας στην πρώτη αίθουσα, η οποία έχει διαστάσεις 22 (μήκος) X 20 (πλάτος) X 7 (ύψος) μέτρων. Τα σπήλαιο περιγράφεται, ωστόσο, και από τον Ελευθέριο Πλατάκη, στο πλαίσιο της εργασίας του περί αξιοποίησης των σπηλαίων του Λασιθίου⁹³. Οι ανασκαφικές εργασίες συνεχίστηκαν στα αρχές της δεκαετίας του 1980⁹⁴.

Οι δοκιμαστικές τομές πραγματοποιήθηκαν κατά μήκος των τοιχωμάτων και κατέδειξαν χρήση του σπηλαίου κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, βάσει της επιφανειακής κεραμικής. Τα ανώτερα στρώματα χρονολογήθηκαν στην ΥΜ περίοδο, ενώ εντοπίστηκε ΠΜ ΙΙ και ΜΜ Ι κεραμική χαμηλότερα. Οι επιχώσεις πάνω στον φυσικό βράχο, οι οποίες σε ορισμένα σημεία έφταναν τα δύο μέτρα, δημιουργήθηκαν κατά τη Νεολιθική περίοδο. Περισυλλέχθηκαν εργαλεία διαφόρων τύπων και μία λεπίδα οψιδιανού, ενώ τα οστρακα που ήρθαν στο φως ανήκαν σε ευμεγέθη αγγεία. Οι χρήστες του χώρου προφανώς ασχολούνταν με την αλιεία, όπως αποδεικνύει ο μεγάλος αριθμός οστρέων και το άγκιστρο που περισυλλέχθηκαν.

Αν και η ανασκαφική έρευνα ήταν μικρής έκτασης και η δημοσίευση μη εξαντλητική, φαίνεται ότι οι αρχαίοι χρήστες του χώρου πραγματοποίησαν σειρά επεμβάσεων, όπως τεχνική ισοπέδωση του χώρου και κάλυψη σχισμών ή λάκκων με ογκόλιθους, πάνω στους οποίους είχε στρωθεί χώμα. Η ανθρώπινη παρουσία επιβεβαιώνεται και από τα άφθονα ίχνη πυράς που εντοπίστηκαν. Κάποια επιφανειακά, μάλιστα, δηλώνουν και πρόσφατη χρήση του χώρου από σύγχρονους

⁹² Δαβάρας 1979 και 1982α. Παλαιότερη αναφορά στο: Πλατάκης 1978.

⁹³ Πλατάκης 1970.

⁹⁴ Δαβάρας 1982α και 1983β.

κτηνοτρόφους. Στην αναφορά του 1979, σημειώνεται η εύρεση μεγάλου, σχηματοποιημένου ειδωλίου από ασβεστόλιθο, το οποίο μοιάζει μάλλον φαλλόσχημο. Ωστόσο, δεν γίνεται λόγος για λατρευτική χρήση.

Σπήλαιο Αγίου Ιωάννου Κυδωνίας

Το **1981**, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο Αγίου Ιωάννου στο Ακρωτήρι Χανίων, το οποίο είχε αναφέρει και ο Paul Faure⁹⁵.

Σπήλαιο Αγροκηπίου Χανίων

Στα μέσα της δεκαετίας του **1980**, πραγματοποιήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο Αγροκηπίου, στη νότια πλαγιά χαμηλού πευκόφυτου υψώματος, 3,5 χιλιόμετρα ανατολικά της πόλης των Χανίων, το οποίο αποτέλεσε ιερό προς τιμήν χθόνιας θεότητας, από τη Μέλπω Πωλογιώργη⁹⁶.

Κατά τη δεκαετία του **1980**, εξ άλλου, στην ευρύτερη περιοχή Ρεθύμνης, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες επιφανειακές έρευνες και μελετήθηκε η τοπογραφία της, με αποτέλεσμα την ευχερέστερη αξιοποίηση των σπηλαιολογικών δεδομένων στο ευρύτερο δίκτυο κατοίκησης.

Σπήλαιο Σφεντόνη Ζωνιανών

Το **1987**, πραγματοποιήθηκε από την ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, υπό την ευθύνη της υπογράφουσας, σωστική ανασκαφή του σπηλαίου Σεντόνη στα Ζωνιανά Μυλοποτάμου, ενώ άρχισε και αυτή του σπηλαίου Μελιδονίου, στο πλαίσιο της τουριστικής αξιοποίησής τους.

⁹⁵ Τζεδάκις 1981, όπου και οι προηγούμενες αναφορές.

⁹⁶ Πωλογιώργη 1985.

Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στον προθάλαμο και τις δύο πρώτες αίθουσες, στους χώρους, δηλαδή, οι οποίοι φωτίζονταν και αερίζονταν επαρκώς, προσφέροντας ευνοϊκότερες συνθήκες διαβίωσης στους περιστασιακούς, όπως απέδειξε η έρευνα, κατοίκους του σπηλαίου.

Για την ανασκαφή του, λήφθηκαν μέτρα ώστε να διασωθούν κατά το δυνατόν οι ενδείξεις: δημιουργήθηκε κάνναβος 1X1μ. και μελετήθηκε το παλαιοζωολογικό υλικό⁹⁷.

Σπήλαιο Μελιδονίου Μυλοποτάμου

Πέραν του φυσιολατρικού ενδιαφέροντος που εξέφρασαν οι Περιηγητές, όπως είδαμε σε άλλο σημείο της εργασίας αυτής, και δεδομένου του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος που δημιουργήθηκε εξαιτίας των επιγραφών που ήδη από τον 15ο αιώνα συνέδεσαν τον *Γεροντόσπηλιο* με τη λατρεία του Ερμή, η επιστημονική κοινότητα ενεργοποιήθηκε και εξαιτίας ευρημάτων: ένας χάλκινος διπλός πέλεκυς, που προέρχεται από λαθρανασκαφές και φιλοξενείται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, επιβεβαίωσε τον λατρευτικό χαρακτήρα του σπηλαίου και στη Μινωική περίοδο⁹⁸, ενώ ο εντοπισμός νεολιθικών εργαλείων το 1928 διεύρυνε τα όρια της χρήσης του⁹⁹.

Το **1923**, η Ιταλική Αρχαιολογική Αποστολή υπό τον Federico Halbherr, στο πλαίσιο ολιγοήμερης έρευνας, προσπάθησε να απελευθερώσει την είσοδο από το φερτό υλικό, χωρίς να ολοκληρώσει την προσπάθεια¹⁰⁰.

⁹⁷ Γαβριλάκη 1998. Χαμηλάκης 1998.

⁹⁸ Ο διπλός πέλεκυς εντοπίστηκε στην Αίθουσα Pashley, αμέσως μετά την κατωφερή είσοδο σε αυτήν. Πρόκειται για ένα αντικείμενο μήκους 15,5 και πλάτους 4,5 εκατοστών, με αρ. Καταλόγου Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου 2.441, το οποίο παραδόθηκε το 1956, σύμφωνα με τον Paul Faure: Faure 1996, 103.

⁹⁹ Μαρινάτος, 1928. Ο Σπυρίδων Μαρινάτος, στην αναφορά του στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, σημειώνει την τυχαία ανακάλυψη νεολιθικών εργαλείων στο σπήλαιο, χωρίς, ωστόσο, να δίδει περαιτέρω διευκρινίσεις.

¹⁰⁰ Halbherr 1924, 98.

Η ηρεμία του σπηλαίου διαταράχθηκε κατά την περίοδο **1937-1941**, κατά την οποία οι κάτοικοι της περιοχής πραγματοποιούσαν λαθρανασκαφές στο εσωτερικό του.

Το **1954**, μικρή επιφανειακή έρευνα του Paul Faure στο εσωτερικό του σπηλαίου επέτρεψε την εκτενή περιγραφή και χρονολογική κατάταξή του, καθώς και αναφορά στην υπάρχουσα βιβλιογραφία¹⁰¹. Το **1957**, εξ άλλου, παραδόθηκε στο Μουσείο Ηρακλείου ένας πιθανόν *YM I* χάλκινος διπλός πέλεκυς από το σπήλαιο, σύμφωνα με αναφορά του Νικολάου Πλάτωνος¹⁰².

Στη συνέχεια, το **1962**, ομάδα μελών της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής επισκέφθηκε το σπήλαιο, στο πλαίσιο επιφανειακής έρευνας στην ευρύτερη περιοχή¹⁰³.

Η ανασκαφή του σπηλαίου ξεκίνησε το **1987** ως σωστική, όπως και παρέμεινε μέχρι τέλους, δεδομένου του ενδιαφέροντος της τότε κοινότητας Μελιδονίου για την αξιοποίησή του. Υποστηρίχθηκε από κονδύλια της τότε Νομαρχίας Ρεθύμνης και, σε πρώτη φάση, υλοποιήθηκε από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Ελλάδος Γιάννη Τζεδάκι και την υπογράφουσα, η οποία ολοκλήρωσε το έργο μετά την αποχώρηση του πρώτου από αυτό.

Οι ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στον βόρειο μυχό του σπηλαίου και στο ανώτερο επίπεδο της *Αίθουσας Pashley*, στην *Αίθουσα των Ηρώων*, στην *Αίθουσα των Επιγραφών*, καθώς και στην είσοδο του σπηλαίου εσωτερικά και εξωτερικά, διάρκεσαν διακοπτόμενα έως το 2008, υπό την επίβλεψη της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, με τεχνική υποστήριξη της ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Βραχοσκεπή Αγίου Αντωνίου Πατσού

Το **1989**, προκειμένου η τότε κοινότητα Πατσού, σε συνεργασία με τη Δασική Υπηρεσία, να προχωρήσει σε διαμόρφωση του χώρου της βραχοσκεπής, τμήμα της οποίας καταλαμβάνει η μικρή εκκλησία του Αγίου Αντωνίου, πραγματοποιήθηκε

¹⁰¹ Faure 1996, 101-105.

¹⁰² Πλάτων 1957, 421.

¹⁰³ Hood, Warren and Cadogan 1964.

σωστική ανασκαφή από την ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, καθώς εκεί βρίσκεται το ιερό του Ερμή Κραναίου¹⁰⁴.

Οι σπηλαιολογικές έρευνες είναι κατά πολύ λιγότερες των ερευνών πεδίου, εξ αιτίας των πρακτικών προβλημάτων που τίθενται αυτονόητα στην περίπτωση των σπηλαίων.

Ενίοτε επικρατούν ιδιαίτερες συνθήκες που δυσχεραίνουν την ανασκαφική διαδικασία, όπως, για παράδειγμα το χιόνι στην ευρύτερη περιοχή ή οι υδατοσυλλογές στο εσωτερικό τους. Εξ άλλου, η εντατική χρήση τους από τους κατοίκους των περιοχών στο πλαίσιο της άσκησης των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων τους, δεν διευκολύνει, αν δεν καταστρατηγεί εντελώς, τις στρωματογραφικές παρατηρήσεις. Ακόμα, τα σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν διαχρονικά ως χώροι λατρείας, καθώς συχνά διαμορφώθηκαν ως χριστιανικοί ναοί, γεγονός που αποτελεί επέμβαση στα προγενέστερα αρχαιολογικά περιβάλλοντα. Επίσης, η δύσκολη προσβασιμότητα σε αυτά και η θέση τους συχνά τα κατέστησαν καταφύγια κατά τις επαναστάσεις των Νεώτερων Χρόνων ή κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για διατάραξή τους. Για να μην αναφέρουμε, τέλος, την αυθαίρετη και κακώς εννοούμενη τουριστική χρήση τους, την προχειρότητα κάποιων ανασκαφικών μεθόδων ή τις ανασκαφές που δεν ολοκληρώνονται σε ολόκληρη την έκτασή τους, για διάφορους λόγους, πρακτικούς ή οικονομικούς¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Νινιού-Κινδελή 1991/1993 και 1994/1996.

¹⁰⁵ Για τα προβλήματα ως προς τη σπηλαιολογική έρευνα, βλ. και Stampolidis and Kotsonas 2013, 189, όπου παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία.

2. ΟΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΓΙΑ ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΥΡΥΤΕΡΕΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Στις αρχές του 20ού αιώνα, η αρχαιολογική εικόνα της *Δυτικής Κρήτης* υπήρξε επί μακρόν εν πολλοίς άγνωστη, και παρέμεινε τέτοια μέχρι τη δεκαετία του 1930 και εκείνη του 1940, οπότε ο Θεοφανείδης άρχισε τη συστηματική έρευνα της περιοχής.

Οι πρώτες ανασκαφές σπηλαίων στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, ωστόσο, επέτρεψαν στους μελετητές να διατυπώσουν γενικές ιδέες σχετικά με τα σπήλαια: το **1941**, δημοσιεύθηκε το άρθρο του Σπυρίδωνος Μαρινάτου *The Cult of the Cretan Caves*, στο πλαίσιο του οποίου επιχειρήθηκε να φωτιστούν οι λόγοι, για τους οποίους τα σπήλαια επελέγησαν ως λατρευτικοί τόποι και διατυπώθηκε η άποψη ότι η επιλογή αυτή οφείλεται στο φυσικό κάλλος τους¹⁰⁶.

Το **1950**, ο M. P. Nilsson δημοσίευσε το βιβλίο του *Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, στο πλαίσιο του οποίου ασχολήθηκε με τις υπαίθριες λατρείες της Αρχαιότητας. Εδώ, διατύπωσε την άποψη ότι τα σπήλαια μετεξελίχθηκαν σε ιερά, επειδή αρχικώς αποτέλεσαν κατοικίες¹⁰⁷.

Τη συζήτηση προώθησε το **1964** ο Paul Faure, στο βιβλίο του σχετικά με τις χρήσεις των σπηλαίων, διατυπώνοντας την άποψη ότι αυτά επελέγησαν αφ' ενός εξ αιτίας του φυσικού κάλλους τους και αφ' ετέρου εξαιτίας της παλαιότερης ταφικής χρήσης τους ή της χρήσης τους ως κατοικιών, η οποία τα καθοσίωσε¹⁰⁸.

Δεδομένης της απουσίας αρχαιολογικών πληροφοριών, η έρευνα οφείλει πολλά στις εργασίες (περιηγήσεις, αυτοψίες, μικρής κλίμακας δοκιμαστικές τομές) του Paul Faure, ο οποίος επισκέφθηκε και κατέγραψε τα σπήλαια της περιοχής που παρουσίαζαν αρχαιολογικό ενδιαφέρον ήδη από τη δεκαετία του **1950**. Στο συνολικό έργο του, ο ακάματος αυτός μελετητής ασχολήθηκε επίσης με τα οικιακά ιερά και ιερά κορυφής, προσπαθώντας να κατανοήσει το θέμα της λατρείας σε σχέση με την τοπογραφία και την αρχαιολογική φυσιογνωμία της νήσου¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Marinatos 1941, 129.

¹⁰⁷ Nilsson 1950, 56.

¹⁰⁸ Faure 1964b, 189-197.

¹⁰⁹ Faure 1956; 1958; 1965b; 1980. Για τα ιερά κορυφής, βλ. Faure 1963a. Για την τοπογραφία, βλ. για παράδειγμα Faure 1960, 1963b, 1965b. Για τα ιερά σπήλαια, βλ. Faure 1964b, 1985, 1987, 1994, 1996.

Στα μέσα της δεκαετίας του **1960**, ο Sinclair Hood αναφερόταν ακόμη στη δυτική Κρήτη με τον αμφίσημο όρο *Far West*¹¹⁰, δεδομένου ότι, όταν ο Pendlebury, έγραφε το βιβλίο του *The Archaeology of Crete* (1939), στην περιοχή αναγνωρίζονταν μόνον 30 περίπου αρχαιολογικές θέσεις, πράγμα που δημιουργούσε την εντύπωση ότι το τμήμα αυτό του νησιού ήταν σχεδόν ακατοίκητο μέχρι την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο. Το 1970, ο René Treuil στο άρθρο του *Les sites néolithiques de Crète occidentale*, το οποίο δημοσιεύτηκε στο *Bulletin de Correspondance Hellénique* επανεξέτασε τις εργασίες του Paul Faure¹¹¹.

Τις δεκαετίες του **1960** και **1970**, επιχειρήθηκαν συνθέσεις των πληροφοριών σχετικά με τα σπήλαια¹¹² ή τους λατρευτικούς χώρους της Κρήτης μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται και ορισμένα σπήλαια¹¹³. Άξια μνείας είναι η αρθρογραφία των σπηλαιολόγων Άννας Πετροχείλου¹¹⁴, Προέδρου της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας και του Ελευθερίου Πλατάκη, Προέδρου του Κλιμακίου της Κρήτης. Ο τελευταίος μάλιστα ασχολήθηκε με τη γεωλογική εξέλιξη της νήσου¹¹⁵, ενώ τα

¹¹⁰ Hood 1965.

¹¹¹ Treuil 1970.

¹¹² Tyree 1974, 2-3, Willets 1962, 141-147, Boardman 1961.

¹¹³ Rurkowski and Nowicki 1996. Εξ άλλου, στο Β' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Χανιά, 1966), ο Γιάννης Τζεδάκις παρουσίαζε τα πρόσφατα ευρήματα που ανασκεύαζαν την εικόνα της *Άγριας Δύσης*, καθώς βεβαιωνόταν η ύπαρξη της Κυδωνίας στον λόφο του Καστελλίου, αλλά και δεδομένων των ευρημάτων από τις ανασκαφές του Κουμαρόσπηλιου και του σπηλαίου της Πλατυβόλας, μεταξύ άλλων: Τζεδάκις 1968γ.

¹¹⁴ Η Άννα Πετροχείλου δημοσίευσε, το 1992, έναν οδηγό με τίτλο *Τα σπήλαια της Ελλάδας*, στον οποίο αναφέρει περιγράφει εκτενώς ή συνοπτικότερα πολλά σπήλαια της δυτικής Κρήτης.

¹¹⁵ Πλατάκης 1969α, β, 1971α, 1973α. Το 1961, δημοσιεύθηκε από τον Παναγιώτη Σ. Γεωργιουδάκι η *προσπάθεια για μελέτη των σπηλαίων της Κρήτης*, όπως μας προϊδεάζει ο ίδιος στον υπότιτλο της εργασίας του, αναγνωρίζοντας τις δυσκολίες του εγχειρήματος. Ο Γεωργιουδάκις δεν φιλοδοξεί παρά να παρουσιάσει στο αναγνωστικό κοινό (με αλφαβητική σειρά) *λίγα για την Ιστορία μερικών από τα 1.500 σπήλαια της Κρήτης*, ευελπιστώντας ότι η εργασία του θα παρακινούσε και άλλους να ασχοληθούν με τη σπηλαιολογία. Τα περισσότερα σπήλαια, από αυτά στα οποία αναφέρεται, βρίσκονται στη Δυτική Κρήτη. Ζητώντας από τους αναγνώστες να κρίνουν και να συμπληρώσουν την εργασία του, επισημαίνοντας τις παραλείψεις ή τις λανθασμένες πληροφορίες που παραθέτει, τη συνδέει με αυτήν του Ελευθερίου Πλατάκη με τίτλο *Η προστασία και η αξιοποίηση των σπηλαίων μας*, η οποία είχε δημοσιευτεί στην *Κρητική Εστία* (τεύχος 97 Ιουλίου 1960).

σπήλαια τον απασχόλησαν μεμονωμένα¹¹⁶ ή συνολικά¹¹⁷, όπως τον απασχόλησαν και η σημασία των ονομάτων τους¹¹⁸ και το ενδιαφέρον που αυτά προκάλεσαν στους Περιηγητές¹¹⁹.

Το **1979**, υποστηρίχθηκε η διατριβή του Γιάννη Τζεδάκι, για τη Νεολιθική και Πρωτομινωική κεραμική που προέρχεται από χώρους της *δυτικής Κρήτης*, συμπεριλαμβανομένων και των ανασκαμμένων σπηλαίων¹²⁰. Η μελέτη του δημιούργησε μία σταθερή βάση συζήτησης, καθώς σε αυτήν παρουσιαζόταν συνολικά το αρχαιολογικό υλικό.

Το **1982**, δημοσιεύθηκε σε ξηρογραφία η διατριβή της Loeta Tyree στο Πανεπιστήμιο του Μίτσιγκαν των Η.Π.Α., με θέμα τα ιερά σπήλαια της Κρήτης¹²¹. Στην εργασία της Tyree οφείλεται η ταξινόμηση και συστηματοποίηση του υλικού ανά περιόδους¹²².

Το **1986**, τα σπήλαια συζητούνται στο πλαίσιο της μελέτης του B. Rutkowski σχετικά με τους τόπους λατρείας του Αιγαίου, ως τόποι λατρείας χθονίων θεοτήτων που προέκυψαν από τα χαρακτηριστικά της Μεγάλης Θεάς¹²³.

Το **1993**, εξ άλλου, υποστηρίχθηκε και η διατριβή της Κάτιας Μαντέλη με θέμα τη μετάβαση από τη Νεολιθική περίοδο στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην

¹¹⁶ Πλατάκης 1951, 1952, 1953α, 1953β, 1961α, 1962α, 1962β, 1962γ, 1963, 1963α, 1963β, 1963γ, 1964 δ, 1965, 1967 α, 1967 β, 1968 β, 1973 δ, 1975, 1976 α, 1983, Πλατάκης και Τσιφετάκης 1967.

¹¹⁷ Πλατάκης 1961β, 1962δ, 1964β, 1964γ, 1967, 1968α,

¹¹⁸ Πλατάκης 1966, 1973β, 1976β, 1977, 1978β,

¹¹⁹ Πλατάκης 1971β, 1971γ, 1971δ, 1971ε, 1971στ.

¹²⁰ Tzedakis 1979. Το 1972, είχε δημοσιευθεί η εργασία του ιδίου και του Peter Warren για τη Ντέμπλα Χανίων, στην οποία είχε αποκαλυφθεί ΠΜ Ι και ΙΙ κεραμική, χωρίς, ωστόσο, να εντοπιστούν νεολιθικά όστρακα: Tzedakis and Warren 1972. Εξ άλλου, το 1989, δημοσιεύθηκε και ο νεολιθικός οικισμός στο Νεροκούρου Κυδωνίας: Rocchetti 1989.

¹²¹ Tyree 1982.

¹²² Σε ορισμένα σπήλαια της Παλαιοανακτορικής περιόδου προσφέρονται αναίμακτες προσφορές (Καμαρών) και σε άλλα θυσίες ζώων (Ψυχρό, Σκοτεινό, Αμνισού, Σταυρομύτη), ενώ σε ορισμένα σπήλαια της Νεοανακτορικής περιόδου προσφέρεται μόνο κεραμική (Αμνισός, Φανερωμένη, Σταυρομύτη, Πατσού), σε άλλα κεραμική και ειδώλια (Σκοτεινό, Χωστό Νερό, Τράπαζα, Ιδαίο), σε κάποια κεραμική και ζώδια (Ψυχρό, Χωστό Νερό, Μαμελούκου Τρύπα), σε κάποια άλλα χάλκινα εργαλεία και όπλα (Ψυχρό) και σε άλλα κεραμική και όπλα (Αρκαλοχώρι): Tyree 1974, 70-72.

¹²³ Rutkowski 1986.

Κρήτη, προσφέροντας μια κριτική θεώρηση των αρχαιολογικών πραγμάτων της περιοχής¹²⁴.

Τέλος, η Katja Sporn στη δική της διατριβή το **2002**, επιχείρησε μια σύνθεση σχετικά με τις λατρευόμενες θεότητες σε διάφορα ιερά του νησιού¹²⁵.

Οι ανασκαφές της τότε ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων προσέθεσαν πολλά στοιχεία σχετικά με την κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή κατά την Εποχή του Χαλκού και τους Ιστορικούς Χρόνους¹²⁶, ενώ οι Belgiorno, Belli, Scafa, Sportiello και Vagnetti αποτόλμησαν μια συστηματική καταγραφή των θέσεων της Εποχής του Χαλκού, σε συνάρτηση με τη γεωγραφία της περιοχής και τις παλαιότερες αναφορές σε τοπωνύμια, των μυκηναϊκών συμπεριλαμβανομένων¹²⁷.

Τις δεκαετίες του **1980** και **1990**, άρχισαν να δημοσιεύονται οι εκθέσεις των ανασκαφών, αλλά και διάφορες εργασίες σχετικές με τα σπήλαια Ιδαίων άντρον, Μελιδονίου και Ζωνιανών, οι οποίες άρχισαν το 1985 και το 1987 αντίστοιχα, στο *Εργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τα *Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου* και στα *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (1991)¹²⁸.

Τη δεκαετία του **1990**, εξ άλλου, πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφική έρευνα στη Γαύδο, εν συνεχεία της οποίας άρχισε και συνεχίζεται συστηματική ανασκαφή του Πανεπιστημίου Κρήτης, υπό τη διεύθυνση της Κατερίνας Κόπακα. Η έρευνα αυτή είχε ως αποτέλεσμα την τεκμηρίωση πυκνής κατοίκησης στο νησί κατά την Πρώιμη Νεολιθική, Μέση, Τελική Νεολιθική και Τελική Νεολιθική / πρώιμη ΠΜ Ι περίοδο¹²⁹.

Τη δεκαετία του **2000**, στα Διεθνή Συνέδρια που οργανώθηκαν για τις πρώην επαρχίες Μυλοποτάμου, Αμαρίου και Αγίου Βασιλείου στο Ρέθυμνο,

¹²⁴ Mantelli 1993.

¹²⁵ Sporn 2002.

¹²⁶ Belgiorno, Belli, Scafa, Sportiello and Vagnetti 1984, 65-67, όπου και οι βιβλιογραφικές αναφορές στις σχετικές εργασίες. Επίσης, βλ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1996, όπου παρουσιάζονται οι αρχαιολογικές θέσεις της Περιφερειακής Ενότητας Χανίων.

¹²⁷ Belgiorno, Belli, Scafa, Sportiello and Vagnetti 1984, 68-75.

¹²⁸ Για τις ανασκαφικές εκθέσεις του Ιδαίου άντρου κατά τη δεκαετία του 1980, βλ. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α΄: Βιβλιογραφία, Γκαλανάκη 2006. Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995, Γαβριλάκη 2010, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία, Τζιφόπουλος 2010.

¹²⁹ Κόπακα και Θέου 2015, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Μεταξύ των 30 αρχαιολογικών θέσεων, εντοπίστηκαν και βραχοσκεπές.

παρουσιάστηκαν, αφ' ενός, οι σπηλαιολογικές εργασίες στις εν λόγω περιοχές και, αφ' ετέρου, η αρχαιολογική φυσιογνωμία τους, με αποτέλεσμα να είναι ευχερέστερη η ένταξη των σπηλαίων στο ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς κάθε περιοχής¹³⁰.

Προς την ίδια κατεύθυνση, σημαντικός ήταν ο ρόλος και του συλλογικού τόμου που επιμελήθηκε ο Luigi Rocchetti, με θέμα την ευρύτερη περιοχή της Σύβριτας Αμαρίου όπου εντάσσεται και το ιερό του Ερμού Κραναίου, ο οποίος δημοσιεύθηκε το 1994¹³¹, καθώς και οι αναφορές για την επιφανειακή έρευνα στην περιοχή Αγίου Βασιλείου που είχε πραγματοποιηθεί παλαιότερα από ελληνοβρετανική ομάδα επιστημόνων, οι οποίες συμπλήρωσαν τις επιφανειακές έρευνες της δεκαετίας του 1960 στη Δυτική Κρήτη και ειδικότερα στην Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου¹³².

Το 2013, δημοσιεύθηκε το άρθρο των Ν. Χ. Σταμπολίδη και Α. Κοτσώνα με θέμα τα κρητικά ιερά από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έως τους Ρωμαϊκούς Χρόνους, στο συλλογικό έργο *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archeology in Greece*¹³³. Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, επαναλαμβάνονται τα κριτήρια, βάσει των οποίων κάποια σπήλαια θεωρούνται ιερά. Αναφέρεται επίσης ότι, κατά τους χρόνους αυτούς, κάθε σπήλαιο εκτός οικισμού μπορεί να επιλεγεί ως ιερό και ότι οι ταραχές στις επικράτειες των πόλεων έχουν ως αποτέλεσμα τις διαταραχές της λατρείας. Τονίζεται, τέλος, ότι συχνά πρόκειται για αγροτικά ιερά που εξυπηρετούν τις λατρευτικές ανάγκες του γειτονικού οικισμού¹³⁴.

¹³⁰ Για το Διεθνές Συνέδριο «Ο Μυλοποτάμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα» που πραγματοποιήθηκε το 2003, βλ. Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006 και ειδικότερα τόμος III: Αρχαίοι Χρόνοι. Ιδαίο Άντρο. Για το Διεθνές Συνέδριο «Η Επαρχία Αγίου Βασιλείου από την αρχαιότητα ως σήμερα», βλ. Παπαδάκης και Πελαντάκης 2014. Για το Διεθνές Συνέδριο «Η Επαρχία Αμαρίου κατά την Αρχαιότητα», βλ. Μανουράς 2014. Ειδικότερα στους προαναφερθέντες τόμους, βλ. Ανδρεαδακη-Βλαζάκη 2006 και 2014, καθώς και Καραμαλίκη 2014. Για τα σπήλαια Αμαρίου, βλ. Αρετάκη, Σιμιτζής, Στρατιδάκης 2014. Για τα σπήλαια του Μυλοποτάμου, βλ. Αρετάκη, Σιμιτζής, Στρατιδάκης 2006.

¹³¹ Rocchetti 1994a. Για τις αρχαιολογικές θέσεις της επαρχίας Αμαρίου, βλ. Belfiorno 1994 και Rocchetti 1994. Για τα ειδώλια από το ιερό, βλ. Κούρου και Καρέτσου 1994. Για το ίδιο θέμα, βλ. επίσης Karetsoy and Kanta 1997.

¹³² Hood, Warren and Cadogan 1962. Hood 1965. Hood and Warren 1966.

¹³³ Stampolidis and Kotsonas 2013.

¹³⁴ Stampolidis and Kotsonas 2013, 190, 191.

Ας σημειωθεί εδώ, ότι ειδικότερα η περιοχή της Περιφερειακής Ενότητας Ρεθύμνου ευτύχησε να προσελκύσει το ενδιαφέρον της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας, με αποτέλεσμα να έχει ερευνηθεί συστηματικά και να εξακολουθεί να ερευνάται από τα μέλη της μεγάλος αριθμός σπηλαίων¹³⁵. Μάλιστα, στη δραστηριότητα των ομάδων αυτών οφείλονται και πολλές ανακαλύψεις νέων σπηλαίων ή νέων τμημάτων γνωστών σπηλαίων (ανεξερεύνητο τμήμα σπηλαίου Μελιδονίου Μυλοποτάμου, σπηλαιοβάραθρο *Κορίτσι* Ανωγείων, σπήλαιο Πρίνου Μυλοποτάμου, Σπηλαιοβάραθρο *Πετραδολάκκια* στο οροπέδιο της Νίδας κ.λπ). Επίσης, συχνά οι φορείς που ασχολούνται με την καρστική υδρογεωλογία, όπως το ΙΓΜΕ και ο ΟΑΔΥΚ, βοηθούνται στο πεδίο από κλιμάκια της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας¹³⁶.

Οι πληροφορίες που έχουν περισυλλεγεί συστηματικά κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων στην ευρύτερη περιοχή του Ρεθύμνου από την πρώην ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, και εξακολουθούν να περισυλλέγονται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, συνέβαλαν στην εκπόνηση συνολικών μελετών για την τοπογραφία, στο πλαίσιο των οποίων είναι πλέον ευχερής η συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη χρήση του χώρου διαχρονικά, ως προς την κατοίκηση ή την εκμετάλλευση¹³⁷.

¹³⁵ Εδώ πρέπει να αναφερθεί το πολύτιμο αρχείο που δημιούργησε ο Ελευθέριος Πλατάκης και συμπληρώνεται διαρκώς. Επίσης, βλ. Στρατιδάκης 2011, 95-102, όπου αναφέρονται τα ονόματα και το έργο των σπηλαιολόγων που έδρασαν στην περιοχή.

¹³⁶ Αρετάκη, Σιμιτζής και Στρατιδάκης 2006. Αρετάκη, Σιμιτζής και Στρατιδάκης 2014. Σιμιτζής 1993 και 1994.

¹³⁷ Καραμαλίκη 2005. Καπράνος 2017. Moody, Peatfield and Markoulaki, 2000. Γαβριλάκη 2014.

3. ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΩΣ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ

Η Κρήτη, γνωστή στους λόγιους κύκλους για το ένδοξο παρελθόν και τη γραμματεία της ήδη από την εποχή του Δάντη (Φλωρεντία, 1265-1321), δεν ήταν δυνατόν να μην προσελκύσει Περιηγητές. Εξ άλλου, ενέπιπτε στον δρόμο των προσκυνητών και των σταυροφόρων¹³⁸. Το νησί αναφέρεται πολλές φορές στη *Θεία Κωμωδία*, όπου περιγράφεται σε ένα γενικότερο κλίμα μαρασμού. Από αυτό δεν είχε ξεφύγει ούτε η Ίδη που άλλοτε κυριαρχούσε στα δρώμενα, σύμφωνα με το κείμενο του Πλίνιου *Historia naturalis*, από την οποία φαίνεται ότι άντλησε υλικό ο Δάντης¹³⁹. Αντιστοίχως, ο Φραγκίσκος Πετράρχης (Αρέστο, 1304 – Αρκουά, 1374), άλλος μεγάλος Ιταλός ποιητής, δηλωμένος οπαδός της αρχαιοελληνικής γραμματείας σύμφωνα με τον Τσικνάκη, αναφέρθηκε στην Κρήτη εφορμούμενος από τον απόηχο της Επανάστασης του 1363, η οποία οργανώθηκε από βενετικές οικογένειες εναντίον της Μητρόπολης¹⁴⁰.

Στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος που παρουσίαζε ο ελλαδικός χώρος ως προορισμός ή σκάλα προς περιοχές που βρίσκονταν ακόμα ανατολικότερα, οι Περιηγητές¹⁴¹ του 15ου αιώνα πραγματοποίησαν επισκέψεις σε σπήλαια που

¹³⁸ Γόντικα 1995, 165. Σχετικά με τους λόγους, για τους οποίους πραγματοποιήθηκαν τα ταξίδια των Περιηγητών στην Ανατολή, για τις αντιδράσεις των κατοίκων, αλλά και για τους κινδύνους, βλ. επίσης Πολίτης 2012, 224-225. Στο συγκεκριμένο άρθρο, ο Αλέξης Πολίτης σχολιάζει τις ανακρίβειες, τα λάθη και την άγνοια που απαντούν σε κείμενα Περιηγητών του 19ου αιώνα.

¹³⁹ Τσικνάκης 2011, 479, όπου συζητούνται αποσπάσματα του έργου του Δάντη, στα οποία γίνεται αναφορά στην Κρήτη. Ιδιαίτερα στο 14ο βιβλίο, ο Βιργίλιος εξηγεί στον Δάντη την προέλευση των ποταμών του Άδης.

¹⁴⁰ Τσικνάκης 2011, 481-482. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα για τις γνώσεις και τη στάση του Πετράρχη έναντι των επαναστάσεων στη νήσο: *Μεγάλο είναι εκείνο το νησί και, όπως νομίζω, πλην της Σικελίας, το μεγαλύτερο των θαλασσών μας. Είναι όχι μόνο μεγάλο, αλλά ένδοξο και ονομαστό, γιατί άλλοτε περιελάμβανε εκατό πόλεις, ανάκτορο και τάφο του Δία, τον φοβερό Μινώταυρο και τον αδιέξοδο Λαβύρινθο. Ανάμεσα στα νησιά μας είναι το πιο απομακρυσμένο. Το περιζώνει απέραντη θάλασσα από παντού και οι ακτές του είναι αλίμενες. Οι κάτοικοι είναι πονηροί, πολυμήχανοι και ψεύτες, όπως τους περιγράφουν όχι μόνον οι αρχαίοι συγγραφείς και ποιητές, Έλληνες και Λατίνοι, αλλά και ο Απόστολος Παύλος, ο οποίος τους αποκαλεί «Κρήτες άει ψεύσται, κακὰ θηρία, γαστέρας άργαί».*

¹⁴¹ Υπό τον όρο «Περιηγητές» εννοούνται οι έμποροι, ιερωμένοι, διπλωμάτες, φυσιοδίφες κ.ά., οι οποίοι επισκέφθηκαν ανά εποχές την Κρήτη, ο καθένας για διαφορετικό λόγο: Γόντικα 1995, 163.

συνδέονταν με τους μύθους, προσφέροντας πληρέστατα κείμενα¹⁴². Στο πλαίσιο των στερεοτύπων αυτών, ο Christoforo Buondelmonti (περ. 1385-περ. 1430), το 1415, επισκέφθηκε τον Λαβύρινθο της Γόρτυνας, περιγράφοντάς τον ως *λατομείο*¹⁴³. Στον λαβύρινθο, τον οποίο επισκέφθηκε πιθανόν το 1421/1422, αναφέρεται και ο Ιταλός άνθρωπιστής Gaspariano Barzizza (1370-1431), περιγράφοντάς τον ως *φυσικό λαβύρινθο*¹⁴⁴. Αργότερα και άλλοι, όπως ο Pierre Belon du Mans (1554), ο William Lithow (1610), ο Bernard Randolph (1680), ο Joseph Pitton de Tournefort (1717), ο Richard Pococke (1737-1741)¹⁴⁵ επισκέπτονται τον χώρο. Ο Claude-Étienne Savary (1779-1780), πάντως, φαίνεται πως γνωρίζει τις περιγραφές των Tournefort και Pococke, αλλά συνδέει τον Λαβύρινθο με τον μυθικό Θησέα¹⁴⁶. Ο Charles Nicolas

¹⁴² Σύμφωνα με τη Δάφνη Γόντικα, στα 24 κείμενα του 15ου αιώνα βρίσκονται ήδη όλα τα θέματα που απασχολήσουν τους Περιηγητές ως τον 17ο: κρητικά προϊόντα, πόλεις και φρούρια, εκκλησίες, έθιμα, αρχαιότητα (αρχαία Ιστορία, μύθοι και ιδιαίτερα αυτός περί του τάφου του Δία), ενώ οι επαφές με τους γηγενείς ήταν λίγες: Γόντικα 1995, 165-166 και 172.

¹⁴³ Van Spitael 1981, 282-283. Επίσης, βλ. Woodward, A. M., The Gortyn "Labyrinth" and Its Visitors in the 15th Century. *BSA* 44 (1949), 324-325 και Guarducci, M., Οι αρχαιότεροι επισκέπται του «Λαβυρίνθου» της Γόρτυνος. *Κρητικά Χρονικά* 4 (1950), 527-528. Ο Τσικνάκης (Τσικνάκης 2011, 485) περιγράφει μία επίσκεψη του Buondelmonti στον αρχαιολογικό χώρο των Ματάλων, από την οποία «αγνάντεψε» και την πεδιάδα της Μεσαράς, προκειμένου να γίνει αντιληπτό το ουμανιστικό πνεύμα του. Αναφορές στον Λαβύρινθο της Γόρτυνας βρίσκουμε και στους βυζαντινούς συγγραφείς Γεώργιο Κεδρηνό (τέλη 11ου /αρχές 12ου αιώνα, *Σύνοψις Ιστοριών*), Νικηφόρο Γρηγορά (1296-1360), *Βυζαντινή Ιστορία*), Μιχαήλ Αποστόλη (1429-1480, επιστολή): Τσικνάκης 2011, 490-491 για τις βιβλιογραφικές παραπομπές.

¹⁴⁴ Woodward 1949, 324-325. Επίσης, Traeger 1996, όπου αναφορές των Περιηγητών, σχέδια και χάρτες, αλλά και σχετική βιβλιογραφία για το θέμα αυτό.

¹⁴⁵ Πλατάκης 1973, 220, 222, 224-225, 226-229, 335-336, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για τους Bellon du Mans και Pitton de Tournefort, βλ. επίσης και Καλλιτσούνακης 1950, 257-258. Εκ των προαναφερομένων Περιηγητών, κάποιοι αντιμετώπισαν τα σπήλαια ως φυσικούς χώρους, χωρίς να αναφερθούν στον αρχαιολογικό χαρακτήρα τους. Παραδείγματος χάριν, οι Randolph (σπήλαια - κατοικίες στη Σπιναλόγκα), Pococke (Ιδαίον άντρον, Αγίου Αντωνίου στην περιοχή Αρκαδίου, ταφικά σπήλαια στην περιοχή Κατσαμπά Ηρακλείου και στα Μάταλα, Αγίου Ιωάννη και Αγίου Αντωνίου στην Κίσαμο, Αρκουδιώτισσας, Αγίου Ιωάννου, Αγίου Γεωργίου Αχυρόσπηλιος Κυδωνίας), Savary (σπήλαιο Αγίου Ιωάννη Κυδωνίας), De Manoncourt (σπήλαια της περιοχής Ακρωτηρίου και Αγίου Ιωάννη Ερημίτη).

¹⁴⁶ Πλατάκης 1973, 248. Στα τέλη του 18ου αιώνα, ο Λαβύρινθος αντιμετωπίστηκε κυρίως ως λατομείο. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Sonnini de Manoncourt, που επισκέφθηκε τον χώρο κατά το διάστημα 1770-1780: Sonnini de Manoncourt 1801, 447-448. Επίσης, βλ. και Πλατάκης 1973, 253.

Sigisbert Sannini de Manoncourt (1770-1780), σημειώνοντας ότι η μοναχική ατμόσφαιρα ενός σπηλαιού διευκολύνει τη σχέση του ανθρώπου με το θείο, αλλά και τη σχέση του ανθρώπου με τον εαυτό του, αναφέρθηκε ακροθιγώς στον Λαβύρινθο¹⁴⁷. Ο John Bibthorp (1786) ασχολήθηκε κυρίως με περιγραφές της χλωρίδας του νησιού¹⁴⁸.

Το ενδιαφέρον, το οποίο προφανώς θα είχε πυροδοτήσει κατά τον 17ο αιώνα η προσάρτηση της νήσου στις κτήσεις της Γαληνοτάτης (1669)¹⁴⁹, φαίνεται πως αυξάνεται σταθερά μετά το 1750. Ωστόσο, τον 19ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία έχει πλέον καταγραφεί η αύξηση των επισκεπτών που αναφέραμε και τα σπήλαια αποτελούν πλέον προορισμούς¹⁵⁰, ο Λαβύρινθος εξακολουθούσε να απασχολεί τους Περιηγητές, όπως, για παράδειγμα τον F. W. Sieber (1824)¹⁵¹, τον C. R. Scott (1833)¹⁵² ή τον T. A. B. Spratt (1865)¹⁵³, αλλά και τον Ιωσήφ Χατζηδάκη (1881)¹⁵⁴, προφανώς λόγω της σύνδεσής του με τον πασίγνωστο μύθο του Θησέα και του Μινώταυρου. Ωστόσο, στο κείμενο του F. V. Raulin (1868) για το νησί, η παρουσίαση του Λαβυρίνθου της Γόρτυνας πραγματοποιείται σε επιστημονική βάση¹⁵⁵.

Το πέραςμα όλων των Περιηγητών από την Κρήτη, όπως σημειώνει ο Κώστας Τσιγκνάκης, που συχνά διευρύνεται και περιλαμβάνει πρωτόλειες αξιολογήσεις αρχαίων έργων, αντιγραφές επιγραφών, συγκεντρώσεις αρχαίων νομισμάτων, ασφαλώς θα

¹⁴⁷ Πλατάκης 1973, 249.

¹⁴⁸ Πλατάκης 1971δ, 155-158.

¹⁴⁹ Γόντικα 1995, 164.

¹⁵⁰ Παλιούρα 2006.

¹⁵¹ Καλλιτσούνακης 1950, 258-260.

¹⁵² Εκκεκάκης 1995, 58-67. Ο Scott, εκτός από την περιγραφή των πολυδαίδαλων αιθουσών, περιέγραψε την προσπάθεια των οδηγών για αισχροκέρδεια, αλλά και τη διάθεση των επισκεπτών να χαράσσουν ή να γράφουν το όνομά τους στα τοιχώματα, στην προσπάθειά τους να *κερδίσουν την αθανασία*. Ο Περιηγητής θεωρεί τον Λαβύρινθο ως φυσική σπηλιά και όχι ως λατομείο, εξαιτίας της στενής εισόδου και, ως στρατιωτικός, ενδιαφέρθηκε μάλλον για την αξιοποίησή της ως καταφυγίου, παρά για τη γεωλογική σύστασή της που δεν τον απασχολεί: ειδικότερα, σελ. 61, 62.

¹⁵³ Spratt 1865.

¹⁵⁴ Χατζηδάκης 1895, 32.

¹⁵⁵ Raulin 1869, 413. Για συνοπτική αναφορά, βλ. επίσης Πλατάκης 1973, 305. Στο πλαίσιο της επιστημονικής έρευνάς του, ο Raulin επισκέφθηκε τα σπήλαια Αγίου Ιωάννη, Καθολικό και Αρκουδιώτισσα στο Ακρωτήρι Κυδωνίας, καθώς και το «σπήλαιο» στη θέση *Πέντε Παρθένες* της Αργυρούπολης Ρεθύμνου.

συνοδεύτηκε κατά την αποχώρησή τους από τη μεταφορά αρχαιοτήτων. Ωστόσο, αυτές οι μεταφορές δεν ήταν τόσο εκτεταμένες όσο εκείνες του 16ου αιώνα¹⁵⁶ και, πάντως, κυρίως μέσω των αναμνηστικών κειμένων, επιδιώκεται η προσέγγιση της Αρχαιότητας¹⁵⁷.

A. Περιηγητές στα σπήλαια της δυτικής Κρήτης

Ο **Christoforo Buondelmonti** επισκέφθηκε την Κρήτη κατά το διάστημα 1414-1418 και, ξεπερνώντας τη δουλική μίμηση των αρχαίων προτύπων, μας κληροδότησε ένα ολοζώντανο, οξυδερκές κείμενο. Στο πλαίσιο των περιηγήσεών του αναφέρει *πολλά σπήλαια* στην περιοχή των Νωπηγείων (*Descriptio Cretae*), *σπήλαια* της περιοχής Στύλου Αποκόρωνα (*Descriptio Insulae Candiae, Descriptio Cretae*), όσον αφορά στην Περιφερειακή Ενότητα Χανίων. Όσον αφορά στην Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου, αναφέρεται στα μικρά και μεγάλα σπήλαια της Αζού και της ευρύτερης περιοχής της αρχαίας Λάμπας (*Descriptio Cretae, Descriptio Insulae Candiae*), καθώς και στο Ιδαίον άντρον (*Descriptio Insulae Candiae, Liber Insularum Archipelagi*).

Ο Περιηγητής, εμφορούμενος από τις γνώσεις του σχετικά με την κρητική μυθολογία, συνέδεσε τα σπήλαια της Αζού με τον μύθο του Διός, σημειώνοντας ότι *ο λαός των Κουρητών ζει στο χωριό*. Ο μύθος του Διός αναφέρθηκε εκτενώς και στην αναφορά του για το Ιδαίον άντρον¹⁵⁸.

Ο ιστοριοδίφης **Pierre Belon du Mans** επισκέφθηκε το νησί το 1548. Στο βιβλίο του *Les observations de plusieurs singularités et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Indée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, redigées en trois livres* (Paris, 1554), το οποίο πλούτισε με πολλές νέες παρατηρήσεις, δεν παρέλειψε να μελετήσει τις αρχαιότητες, τη θρησκεία, την οικονομική κατάσταση της νήσου, αλλά και τα ήθη

¹⁵⁶ Τσικνάκης 2011, 489.

¹⁵⁷ Weiss 1969, 131-144.

¹⁵⁸ Πλατάκης 1971γ και δ, όπου πολλά στοιχεία για τις εκδόσεις των αναφορών του. Επίσης, Πλατάκης 1973, 208-209. Ειδικότερα, σελ. 211 (Αζός), 212, 216-217 (περιοχή αρχαίας Λάμπας-Αργυρούπολη, Ασή Γωνιά), 218 (Ιδαίον άντρον). Αλεξίου 1983. Για μερικές σημειώσεις στα «Κρητικά» του Buondelmonti, βλ. και Tsougarakis 1985. Για τον μύθο του Δία και τις σχετικές αναφορές στους αρχαίους συγγραφείς, βλ. και Κοκολάκης 1995.

και έθιμα των περιοχών από τις οποίες πέρασε. Στο πλαίσιο της περιήγησής του στο νησί, επισκέφθηκε τον Μυλοπόταμο και αναφέρεται στο Ιδαίον άντρον¹⁵⁹.

Ο άγγλος κληρικός **Richard Pococke**, του οποίου οι περιηγήσεις δημοσιεύθηκαν σε δύο τόμους στο Λονδίνο (1743 και το 1745), υπό τον τίτλο *A description of the East and some other Countries*, παραθέτει πολλές ιστορικές, αρχαιολογικές, γεωγραφικές και λαογραφικές πληροφορίες, οι οποίες είναι κατά το πλείστον ακριβείς. Επισκέφθηκε τους σπηλαιώδεις ναούς του Αγίου Ιωάννη και του Αγίου Αντωνίου στην Κίσαμο και του Αγίου Γεωργίου στην Κυδωνία, το σπήλαιο της Παναγίας Αρκουδιώτισσας, του Αγίου Ιωάννη του Ερημίτη και τον Αχυρόσπηλιο στο Ακρωτήρι, καθώς και το σπήλαιο του Αγίου Αντωνίου στο Αρκάδι, το οποίο χρησιμοποιούνταν ως χώρος σταυλισμού ζώων¹⁶⁰.

Στα τέλη του 18ου αιώνα (1770-1780), ο **Charles Nicolas Sigisbert Sonnini de Manoncourt**, στο ταξίδι του στην Κρήτη, επισκέφθηκε το σπήλαιο του Αγίου Ιωάννου Ερημίτη στο Ακρωτήρι Χανίων. Σχετικά με την επίσκεψη αυτή σημειώνει, υπογραμμίζοντας το ψυχολογικό αποτέλεσμα μιας επίσκεψης σε αυτόν τον χώρο:

[...] *Αλλά πρέπει να παραδεχτούμε ότι μόνον η θρησκεία και η φιλοσοφία μπορούν να βρίσκουν γοητεία σε ένα σκληρό και μοναχικό περιβάλλον που απομονώνει τον άνθρωπο από τους άλλους, επιτρέποντας μόνον μία σχέση: με τον εαυτό του ή με τον Θεό*¹⁶¹.

Πριν εκφραστεί με τον τρόπο αυτόν, ο Περιηγητής είχε αναφερθεί στη θέση του σπηλαίου, που περιέγραψε με έμφαση στα καρστικά μορφώματα, στα οποία αναγνώρισε μορφές. Τον απασχόλησαν επίσης η γεωλογία, το μικροκλίμα και η πανίδα του σπηλαίου¹⁶².

Κατά το διάστημα 1779-1780, περιηγήθηκε στην Κρήτη ο **Claude-Étienne Savary**, γνώστης γλωσσών της Ανατολής, καθώς είχε γεννηθεί στην Αίγυπτο. Στο

¹⁵⁹ Πλατάκης 1971β, 87-90. Πλατάκης 1973, 220.

¹⁶⁰ Πλατάκης 1973, 244, 247, 259, 263,-264, όπου και οι σχετικές ολιγόλογες αναφορές.

¹⁶¹ Μετάφραση της υπογράφουσας.

¹⁶² Sonnini de Manoncourt 1801, 382-383. Επίσης, βλ. Πλατάκης 1973, 249.

συναρπαστικό βιβλίο του *Lettres sur la Grèce, faisant suite de celles sur l'Égypte* (Paris, 1788), περιέγραψε το Ιδαίον άντρον, με έμφαση στους μύθους που σχετίζονται με τον Δία και τον Μίνωα¹⁶³.

Το 1817, ο ιατρός και βοτανολόγος **Frnz Wilhem Sieber** επισκέφθηκε δύο φορές την Ίδη: τον Απρίλιο και τον Οκτώβριο¹⁶⁴. Ωστόσο, επισκέφθηκε το Ακρωτήρι, τη χλωρίδα του οποίου περιέγραψε, με μόνες αναφορές στα σπήλαια Άγιος Ιωάννης Ερημίτης και Καθολικό¹⁶⁵,

Το 1834, ο **Robert Pashley** περιηγήθηκε την Κρήτη. Στη Δυτική Κρήτη επισκέφθηκε τα σπήλαια της Αρκούδας και του Καθολικού στο Ακρωτήρι¹⁶⁶. Σχετικά με το πρώτο, στη συζήτηση του θέματος της ομοιότητας του λιθωματικού διακόσμου, παρέθεσε ανάλογα παραδείγματα από τη Σελεύκεια, ενώ δεν παρέλειψε να αναφερθεί στις μυθικές τροφούς του Διός, την Ελίκη και την Κυνόσουρα, αποδεικνύοντας το εύρος των γνώσεών του:

... Σε μισό μίλι (από το σπήλαιο του Αγίου Ιωάννη), βρίσκεται το σπήλαιο της Αρκούδας, στην είσοδο του οποίου βρίσκεται μικρό παρεκκλήσι. Το σπήλαιο ονομάστηκε έτσι επειδή το σχήμα του βράχου που βρίσκεται μέσα μοιάζει με καθιστή αρκούδα.

Σχετικά με το σπήλαιο του Καθολικού, υπήρξε περιγραφικός, εμμένοντας στην αναφορά του τρόπου προσέγγισής του και τη διαμόρφωση της εισόδου σε αυτό (κατάβαση 40 σκαλοπατιών, μερικά από τα οποία είναι λαξευμένα στον βράχο, ύψος 50-60 πόδια, μήκος είναι σχεδόν 500). Ιδιαίτερα περιγραφικός, ωστόσο, υπήρξε ως προς την παρουσίαση του λιθωματικού διακόσμου:

[... το σπήλαιο] διεισδύει στο βουνό με νότια κατεύθυνση, ενώ οι πλευρές του σχηματίζονται από ποικίλους και όμορφους σταλακτίτες. Ορισμένοι, άλλωστε, που έχουν το σχήμα κίονα, στηρίζουν την οροφή του σπηλαίου.

¹⁶³ Πλατάκης 1973, 131.

¹⁶⁴ Παλιούρα 2006, 229. Γρυντάκης 1994.

¹⁶⁵ Sieber 1994, 104, 117 και 119, όπου οι σχετικές αναφορές. Επίσης, βλ. Πλατάκης 1973, 254.

¹⁶⁶ Γόντικα 1991, 40-42. Γενικά βλ. και Πλατάκης 1973, 40, 41, 254.

Οπωσδήποτε δεν μπορούμε να τους συγκρίνουμε με αυτούς του σπηλαίου της Αντιπάρου, παρ' όλο που, ακόμα και εδώ, μερικοί είναι πανέμορφοι. Ο Pococke λέει ότι δεν έχει ξαναδεί τόσο όμορφο σπήλαιο και τόσο κομψούς κίονες. Τριγύρω στους βράχους, βρήκα το δίκταμο που τόσο γνωστό είναι στους γιατρούς, τους φυσιολόγους και τους ποιητές.

Ο Pashley, συνεχίζοντας την περιήγησή του προς Δ., επισκέφθηκε τον Νεραϊδόσπηλιο, 500 μέτρα, σύμφωνα με τη σημείωση της εκδότριας, ΝΑ της Μονής Αρσανίου, κοντά στο Χαμαλεύρι, στον οποίο δεν ήταν δυνατόν να εισέλθει λόγω της ύπαρξης νερού στην είσοδο¹⁶⁷.

Το 1869, δημοσιεύθηκε στο Παρίσι το έργο του **Félix-Victor Raulin** *Description physique et naturelle de l'île de Crète*, στο οποίο αποτυπώνονται οι έρευνές του σχετικά με τις καρστικές μορφές. Λόγω των ειδικών γνώσεών του ως γεωλόγου, ο Raulin ασχολήθηκε με τον σχηματισμό των σπηλαίων. Πραγματοποιώντας ο ίδιος επιτόπια έρευνα, υπολόγισε μεταξύ άλλων και τη θερμοκρασία του σπηλαίου Μελιδονίου¹⁶⁸.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, το 1893, ο γεωλόγος **Simonelli** έφτασε στην Κρήτη επικεφαλής μιας τριμελούς επιστημονικής αποστολής, υλοποιώντας την πολιτική απόφαση για ιταλική παρουσία στην Εγγύς Ανατολή. Ωστόσο, από την αρχή εξέφρασε τη συναισθηματική φόρτισή του ως περιηγητή της Κρήτης:

[...] Όμως, μέσα στον ενθουσιασμό στον οποίο γεννήθηκε και ωρίμασε το σχέδιο της εκδρομής μας στην Ανατολή, είχαμε πλάσει στη φαντασία μας μια χώρα ονειρική, μια Κρήτη φτιαγμένη σύμφωνα με τις ακαθόριστες μνήμες μας από το Λύκειο. Ήταν ιερό νησί που η ελληνική μυθολογία επέλεξε ως τόπο γέννησης του μεγαλύτερου των Θεών, ήταν το ευτυχισμένο βασίλειο του Μίνωα και του Ιδομενέα, ήταν ο γοητευτικός τόπος όπου “ρέει μέλι και γάλα” σύμφωνα με τους

¹⁶⁷ Γόντικα 1991, 43.

¹⁶⁸ Raulin 1869, 372, 413. Πέραν του σπηλαίου Μελιδονίου, ο Raulin πραγματοποίησε έρευνες στα σπήλαια Καθολικό, Αγίου Ιωάννη και Αρκουδιώτισσα στο Ακρωτήρι Κυδωνίας Χανίων (βλ. ειδικότερα σελ. 413). Για μία συνοπτική αναφορά, βλ. Πλατάκης 1973, 305-310.

Άραβες κατακτητές, που κάποτε ταύτισαν την Κρήτη με τον παράδεισο που τους υπόσχεται το Κοράνι.

Κατά την περιήγησή του στο δυτικό τμήμα του νησιού, επισκέφθηκε το σπήλαιο της Αρκούδαινας, στην Κυδωνία¹⁶⁹. Στην αναφορά του περιορίστηκε στις διηγήσεις των μοναχών του Ακρωτηρίου για τα θαυμαστά πράγματα των δύο γειτονικών σπηλαίων, χωρίς να παραθέσει πληροφορίες για το ίδιο το σπήλαιο, πέραν της παρατήρησης ότι η υποτιθέμενη αρκούδα δεν ήταν παρά ένας κοινός σταλαγμίτης, το σχήμα του οποίου μοιάζει με οτιδήποτε άλλο εκτός από αυτό το ζώο.

Αντιστοίχως σκεπτικιστής ως προς τις περιγραφές των φανταστικών όντων που αναγνώριζαν οι οδηγοί του υπήρξε και κατά την επίσκεψή του στο σπήλαιο του Καθολικού, στο Γκουβερνέτο¹⁷⁰, για το οποίο έγραψε:

[το σπήλαιο αυτό είναι] πραγματικά υπέροχο, ακόμα και χωρίς τα φανταστικά απολιθωμένα ερπετά, για τα οποία μας έλεγαν οι οδηγοί μας. Προχωρεί για πάνω από 150 μέτρα στα σπλάχνα του βουνού, το ύψος του σε μερικά σημεία φτάνει τα είκοσι μέτρα και ο διάκοσμός του αποτελείται από διάφανα λευκά και κιτρινωπά σχήματα.

Εξακολουθώντας την περιήγησή του προς Δ., επισκέφθηκε τα σπήλαια των ακτών του Ρεθύμνου, το σπήλαιο Μελιδονίου (βλ. πιο κάτω) και το Ιδαίον άντρον.

Στην ακτή του Ρεθύμνου, ανάμεσα στο ακρωτήριο Κορακιάς και το Μπαλί, ανέφερε μεγάλα σπήλαια, εμμένοντας στη γεωλογική τους ταυτότητα¹⁷¹:

[Τα σπήλαια] εισέρχονται σε βάθος, στα Μειοκαινικά ή Κρητιδικά βράχια, σε 10-15 μέτρα και πάνω από το επίπεδο της θάλασσας, μα που με βεβαιότητα οφείλουν τη δημιουργία τους στη θαλάσσια διάβρωση, αφού παρουσιάζουν στα τοιχώματά τους toracchiatore dilitografi. Σε αυτά τα σπήλαια και συχνά σε κανονικά στρώματα έχουν αποτεθεί κόκκινοι άργιλοι, αναμεμιγμένοι με

¹⁶⁹ Φουντουλάκης 1996, 63-64.

¹⁷⁰ Φουντουλάκης 1996, 64.

¹⁷¹ Φουντουλάκης 1996, 201.

θρύμματα από ασβεστόλιθους, γεμάτα γωνίες και καμιά φορά με σωρούς κόκαλα μαμούθ. Θα αναφέρω μαζί αυτά τα υπέροχα υπολείμματα από ελέφαντες που μπόρεσα να μαζέψω στα σπήλαια του Αγίου Αντωνίου, στο Κουλουρίδι και στο Μπαλί.

Ο Περιηγητής επισκέφθηκε το Ιδαίον άντρον¹⁷², σχετικά με το οποίο γνώριζε ήδη ότι αυτό συνδεόταν με τη μυθική γέννηση του Δία:

[...] Ανοίγεται στο συνηθισμένο κρυσταλλώδη ασβεστόλιθο, στο υψόμετρο των 1540 μέτρων. Μπροστά από το ευρύ άνοιγμα, το κοσμημένο με πέτρινους όγκους που προεξέχουν σαν επάλξεις, ορθώνεται ένας τεράστιος βωμός λαξευμένος άτεχνα σε μια μονοκόμματη μάζα βράχου. Εξωτερικά είναι το μόνο σημάδι λατρείας του Δία, κάτι που κράτησε επί αιώνες, από τους πριν τον Όμηρο χρόνους μέχρι την εποχή των Ρωμαίων. Εσωτερικά, το σπήλαιο δεν παρουσιάζει τίποτα το σημαντικό. Αποτελείται από μια στρογγυλή αίθουσα με διάμετρο τριάντα περίπου μέτρων και από έναν άλλο θάλαμο, πολύ πιο χαμηλό, ο οποίος εισχωρεί για άλλα είκοσι μέτρα μέσα στον μαρμαρόμορφο βράχο.

Κατά την επίσκεψή του, ο Simonelli υπήρξε μάρτυρας της αρχαιοκαπηλικής δράσης των κατοίκων, καθώς ο οδηγός του σκάλιζε το έδαφος, βρίσκοντας μόνον

μερικά ασήμαντα πήλινα θραύσματα, όπως πάτους από αγγεία και λαβές από αναθηματικούς λύχνους, πράγματα που άλλοι, τυχερότεροι ανασκαφείς, θεώρησαν άχρηστα. “Αν είχαμε έρθει 10 χρόνια πριν, θα είχαμε βρει πραγματικούς θησαυρούς” είπε ο οδηγός.

Ο Simonelli, αναφερόμενος στο συστηματικό έργο του Halbherr και το αρχαιολογικό υλικό από το σπήλαιο (αναθηματικές ασπίδες, ειδώλια ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα, ανατολίζουσα διακόσμηση, χρυσές περόνες, κοσμήματα...), αναφέρθηκε και στην ανακάλυψη του σπηλαίου:

... Ο πρώτος που το ανακάλυψε ήταν ένας βοσκός, ο Γεώργιος Πασπαράκης, ο οποίος το καλοκαίρι του '84, σκαλίζοντας τυχαία με τη μαγκούρα του το έδαφος,

¹⁷² Φουντουλάκης 1996, 168-170.

βρήκε αγγεία από μπρούντζο και πηλό, καθώς και κομμάτια δουλεμένου χρυσού. Αμέσως, σαν τα κοράκια ενός σμήνους που ακολουθούν το πρώτο που εντοπίζει το ψοφίμι, όλος σχεδόν ο πληθυσμός των Ανωγείων τρέχει στο σπήλαιο, η επιφάνεια του οποίου μοιράζεται και αρχίζει η αναμόχλευση. Οι πολύτιμες αρχαιότητες που έρχονται στο φως ύστερα από κάθε χτύπημα της αξίνας μοιράζονται από 100 χέρια σε 100 εμπόρους. Ποιος ξέρει πού θα κατέληγαν αν το προεδρείο του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου δεν επενέβαινε την κατάλληλη στιγμή για να σταματήσει τη λεηλασία.

B. Περιηγητές στο σπήλαιο Μελιδονίου

Σε ένα πλαίσιο αναγεννησιακών αναζητήσεων σύμφωνα με τον Τσικνάκη¹⁷³, πολλοί Περιηγητές επισκέφθηκαν το σπήλαιο Μελιδονίου, ωθούμενοι αφ' ενός από τις αναφορές της επιγραφής που το συνέδεε με τη λατρεία του Ερμή ήδη από τον 15ο αιώνα και αφ' ετέρου από τις περιγραφές της φυσικής ομορφιάς του. Φαίνεται ότι η άνετη είσοδός του που εξασφάλιζε αρκετό φως κατά τις απογευματινές ώρες του καλοκαιριού, αλλά και η βατότητά του, τουλάχιστον ως προς το μεγαλύτερο τμήμα του, διευκόλυναν την επίσκεψη.

Οι περιγραφές του σπηλαίου είναι γενναιόδωρες και ο λιθωματικός διάκοσμος που περιγράφεται κατ' αναλογία διαφόρων μνημείων, όπως του ναού του Αγίου Ρόκκου της Βενετίας ή άλλου σπηλαίου, προκειμένου οι αναγνώστες να κατανοήσουν το φυσικό κάλλος, προκαλεί ψυχικές ή ψυχαναγκαστικές αντιδράσεις: ο Belli, για παράδειγμα, φοβήθηκε τελικά να προχωρήσει βαθύτερα, όπως και οι οδηγοί του, ενώ στους καρστικούς σχηματισμούς αναγνωρίζονται ανθρώπινες και άλλες μορφές.

Ο **Κυριακός της Αγκώνας** (Κυριακός de Pizziccoli, 1391-1455) επισκέφθηκε την Κρήτη στο πλαίσιο των ταξιδιών του στην Ανατολή, τα οποία πραγματοποιήθηκαν με άνεση ακολουθώντας τα βήματα του Buondelmonti, δεδομένης της ευμάρειας της οικογένειας εμπόρων στην οποία ανήκε. Το 1445, επισκέφθηκε το σπήλαιο Μελιδονίου, κατά τη διάρκεια του έτους που έζησε στην Κρήτη, και εντόπισε δωδεκάστιχη επιγραφή στα *αριστερά της εισόδου*, την οποία μετέγραψε, συνδέοντας έκτοτε το σπήλαιο με τη λατρεία του Ερμή, καθώς η επιγραφή αυτή αποτελούσε προσευχή της κόρης του Σαλουίου Μηνά προς τον θεό Ερμή, ο οποίος κατονομάζεται στο κείμενο¹⁷⁴.

Λίγες δεκαετίες αργότερα, πέρασε από την Κρήτη ο Anonimo Ambrosiano, ο οποίος πιθανόν ταυτίζεται με τον μοναχό Urbano Bolzanio. Το *Οδοιπορικό* του

¹⁷³ Τσικνάκης 2006, 198, όπου αναφορά στον Paul Faure που συζητά το θέμα (Faure 1958, 28, 32, 42, 49). Ας σημειωθεί ότι οι πληροφορίες που περισυλλέχθηκαν από τον Κυριακό είναι ελλιπείς, καθώς καταστράφηκε μεγάλος αριθμός χειρογράφων του.

¹⁷⁴ Σχετικά με την επίσκεψη του Κυριακού στο σπήλαιο Μελιδονίου, βλ. De Rossi 1888, 356-372 και Beschi 1984, 21. Επίσης, βλ. Τσικνάκης 2011, 487. Σημειώνεται ότι ο Κυριακός της Αγκώνας παρέλειψε τον τελευταίο στίχο της επιγραφής αυτής: Κακλαμάνης 2004, 220, υποσημείωση 103. Guarducci 1939, xxxviii, 2.

χάθηκε τον 18ο αιώνα, αλλά το απόγραφο της αναθηματικής επιγραφής διασώθηκε, επειδή είχε αποσταλεί στη Μεσσήνη, στον δάσκαλο των ελληνικών του Περιηγητή, Κωνσταντίνο Λάσκαρη¹⁷⁵.

Η ταύτιση του σπηλαίου με ιερό του Ερμή προκάλεσε το ενδιαφέρον των Περιηγητών, αν και δεν έχουν εντοπιστεί σχετικά κείμενα για τον υπόλοιπο 15ο αιώνα. Ωστόσο, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου, υπάρχουν αναλυτικές περιγραφές λογίων προσώπων και Βενετών αξιωματούχων. Ο **Marino Cavalli** (1500-1573), Γενικός Προνοητής της Κρήτης μεταξύ 1571 και 1572, στην έκθεση των πεπραγμένων κατά τη θητεία του, την οποία υπέβαλε στις βενετικές αρχές, περιγράφοντας το σπήλαιο αναφέρεται στην επιγραφή του Σαλούιου Μηνά, σε μια παράγραφο αφιερωμένη στις αρχαιότητες του νησιού¹⁷⁶. Αντιγράφουμε το κείμενο σε μετάφραση Κωνσταντίνου Τσικνάκη, προκειμένου να καταδειχθεί αφ' ενός η αόριστη γνώση του κειμένου της επιγραφής και αφ' ετέρου η επιστημονική ανεπάρκεια ως προς τον σχηματισμό του καρστικού διακόσμου¹⁷⁷:

Στο χωριό Μελιδόνι που βρίσκεται κάτω από το καστέλι του Μυλοποτάμου στο διαμέρισμα του Ρεθύμνου, βρίσκεται μια σπηλιά. Στην είσοδό της υπάρχει μια τετραγωνισμένη πέτρα, πλάτους ενός μπράτσου, πάνω στην οποία έχει γραφτεί ότι κάποιος από τη Νάξο ερχόταν κάθε χρόνο για να πληρώνει ένα τάξιμο στον Ερμή για μια κόρη του. Πιο μέσα επίσης, υπάρχει μια κολόνα που μοιάζει να υποβαστάζει την κορυφή εκείνου του νερού. Για να πέφτει πάνω συνεχώς εκείνο το νερό, φαίνεται ότι από το ίδιο χέρι κατασκευάστηκε. Μέσα στη σπηλιά υπάρχουν πολλές πέτρες σε πυραμιδοειδή μορφή, οι οποίες προήλθαν από τις στάλες του νερού. Αυτό, με το μεγάλο ψύχος, στερεοποιήθηκε και σκληρύνθηκε κατά τρόπο που έγινε πέτρα. Υπάρχουν επίσης μέσα στη σπηλιά πολλά αγάλματα με διάφορες μορφές και ενδυμασίες. Ανάμεσά τους είναι και μια γυναίκα με ένα αγόρι στο μπράτσο.

¹⁷⁵ Τσικνάκης 2006, 198, όπου και βιβλιογραφία, στην υποσημείωση 7. Επίσης Τσικνάκης 2011, 489.

¹⁷⁶ Σχετικά με τον μισαλλόδοξο χαρακτήρα του, αλλά και τον ρόλο του στα πολιτικά πράγματά της εποχής του, βλ. Παναγιωτάκης 1968, 56-57.

¹⁷⁷ Τσικνάκης 2006, 198-199, υποσημείωση 9, όπου και η αναφορά στην πηγή του: Olivieri 1979, 749-754.

Ο **Franzesco Barrozzi** (1537-1604), μια από τις πνευματικότερες φυσιογνομίες της βενετικής Κρήτης, στο έργο του *Descrizione dell'isola di Candia* (1577), το οποίο αποτελεί μια συγκροτημένη γεωγραφική, ιστορική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης, κάνει μια εκτεταμένη περιγραφή του σπηλαιού Μελιδονίου¹⁷⁸.

[...] Το σπήλαιο, κατά τους αρχαίους χρόνους, αποτελούσε ναό του Ερμή. Αριστερά της εισόδου, βρίσκονται σκαλισμένοι πάνω στο σκληρό βράχο δώδεκα πολύ όμορφοι στίχοι. Λένε πως κάποιος Σαλούιος Μηνάς είχε κάνει τάξιμο και ερχόταν κατά την αρχαιότητα, μαζί με τη γυναίκα του Αρτεμη, κάθε χρόνο, από τα νησιά του Αρχιπελάγους στο σπήλαιο και θυσίαζε στον θεό Ερμή. Καθώς όμως πέθανε η γυναίκα του, δεν ήρθε μια χρονιά για να προσφέρει τη συνηθισμένη θυσία. Την επόμενη χρονιά, φτάνοντας για να θυσιάσει χωρίς αυτή, έκανε διπλή θυσία, ικετεύοντας τη βοήθεια του θεού Ερμή.

Ο Barozzi, μετέγραψε την επιγραφή¹⁷⁹, αποκαθιστώντας τα ολισθήματα του χαρακτή. Εν συνεχεία, περιέγραψε το εσωτερικό του σπηλαιού, επιμένοντας στον λιθωματικό διάκοσμο, στον οποίο ενίοτε διέκρινε ανθρώπινες μορφές. Και αυτός, όπως ο Cavalli προηγουμένως, εντόπισε την ίδια «βρεφοκρατούσα γυναικεία μορφή».

Το κείμενο του Barozzi, ως πρότυπο, αξιόπιστο έργο, αντιγράφηκε πολύ. Αυτή φαίνεται πως είναι η περίπτωση του **Leonardo Querini**¹⁸⁰, ο οποίος, αφού περιέγραψε τη θέση του χωριού Μελιδόνι, αναφέρθηκε στην επιγραφή που υπήρχε στην είσοδο σε μια μεγάλη πέτρα που έχει ύψος τέσσερα μπράτσα και είναι τετράγωνη ένα μπράτσο. Συζητώντας την επιγραφή και περιεχόμενό της, κάνει και αυτός λόγο για τον άνδρα από τη Νάξο που ερχόταν για το τάμα του για τη θυγατέρα του. Εξ άλλου, περπατώντας στο εσωτερικό του σπηλαιού, αφέθηκε να εντυπωσιαστεί από τους λιθωματικούς σχηματισμούς και προσπάθησε να εξηγήσει τη δημιουργία τους από τα νερά που πάγωσαν. Τέλος, η περιγραφή της πορείας στο κατώτερο τμήμα του

¹⁷⁸ Παναγιωτάκης 1968, 81-83. Η μετάφραση του αποσπάσματος έγινε από τον Κ. Τσιγκνάκη: Τσιγκνάκης 2006, 199-202 και ειδικότερα 200-202. Για τον Barozzi, βλ. επίσης Παναγιωτάκης 1968, 81-84. Κυρίως Κακλαμάνης 2004, 218-225 και 307-309.

¹⁷⁹ Κακλαμάνης 2004, 218-225, 307-309. Ειδικότερα, για την επιγραφή βλ. 219-224 και 307, όπου η μεταγραφή της και οι μεταφράσεις.

¹⁸⁰ Για την οικογένεια Querini της νήσου, βλ. Παναγιωτάκης 1968, 67, 72, 83-84.

σπηλαίου παραπέμπει ευθέως, ακόμα και ως προς τη διατύπωση, στην αντίστοιχη περιγραφή του Barozzi. Σύμφωνα με το κείμενο, και αυτός αναγνώρισε τη μορφή της *βρεφοκρατούσας γυναίκας*¹⁸¹.

Τελευταίος επισκέπτης του σπηλαίου κατά τον 16ο αιώνα ήταν ο **Onorio Belli** (1550-1604)¹⁸². Ο Belli παρέμεινε στο νησί επί 16 χρόνια και επιδόθηκε σε ενδεδειγμένες αρχαιολογικές και βοτανολογικές έρευνες, δεδομένων των πολύπλευρων ενδιαφερόντων του, καθώς, πέραν των σπουδών του στην Ιατρική, είχε ασχοληθεί με την Αρχιτεκτονική, τη Βοτανική και τη Λογοτεχνία, ως τυπικός *αναγεννησιακός άνθρωπος* που ήταν¹⁸³. Στην περιγραφή της Κρήτης που επιχείρησε, μετέγραψε επίσης την επιγραφή, την οποία, ωστόσο, τοποθέτησε στο εσωτερικό της εισόδου, με τη βοήθεια του Δανιήλ Φουρλάνου¹⁸⁴. Σε ένα άγνωστο μέχρι προ τίνος κείμενό του με τίτλο *Descrizione geografica dell'isola di Candia* (1591)¹⁸⁵, παρουσίασε με πολύ γλαφυρό τρόπο τον χώρο του σπηλαίου:

Πέντε μίλια νοτιοανατολικά [του Πανόρμου], προς το εσωτερικό, υπάρχει ένα χωριό που ονομάζεται Μελιδόνι. Βρίσκεται κάτω από ένα άγονο βουνό. Στο μέσον του βουνού υπάρχει το σπήλαιο του Ερμή, που είναι πράγμα άξιο ιδέσθαι.

Εν συνεχεία, ο Περιηγητής περιέγραψε με ακρίβεια την πορεία στο εσωτερικό του σπηλαίου, παρ' ότι δεν προχώρησε, όπως γίνεται αντιληπτό από το κείμενο, στη δεύτερη *Αίθουσα Pashley*. Και αυτός έκανε λόγο για τον λιθωματικό διάκοσμο που «εξαπατά», καθώς οι σχηματιζόμενες μορφές μπορούν να αναγνωριστούν ως

¹⁸¹ Τσικνάκης 2006, 202-204, όπου και μετάφραση του αποσπάσματος. Επίσης, βλ. Τσικνάκης 1991. Για τον Leonardo Querini, βλ. επίσης Παναγιωτάκης 1968, 83-84.

¹⁸² Πλατάκης 1971ε, όπου εκτενείς αναφορές στην οικογένεια και τη μόρφωση του Περιηγητή, καθώς και στις επιστολές του. Επίσης, Τσικνάκης 2006, 204-206 και ειδικά 205-206, όπου και μετάφραση του αποσπάσματος. Ακόμα, βλ. Beschi 1999 και 2000.

¹⁸³ Για τις σπουδές, αλλά και τις επιρροές, του Onorio Belli, βλ. Τσικνάκης 1989/1990, 179-181 και 188. Για τις αρχαιολογικές έρευνές του στην Ιεράπυτνα, τη Γόρτυνα, τη Λύκτο και την τύχη κάποιων εκ των ευρημάτων, βλ. επίσης Τσικνάκης 1989/1990, 182.

¹⁸⁴ Τσικνάκης 2006, 204. Τσικνάκης 1989/1990, 185, όπου γίνεται αναφορά στη συμμετοχή του λατινομαθούς Δανιήλ Φουρλάνου στη μετάφραση της επιγραφής του σπηλαίου Μελιδονίου.

¹⁸⁵ Τσικνάκης 1989-1990. Τσικνάκης 1991.

αγάλματα, σεντόνια και ακριβά φορέματα από λινό, ενώ συγκρίνονται με τα αγάλματα που κοσμούν τις εκκλησίες...¹⁸⁶.

Τον 17ο αιώνα, υπάρχουν οι περιγραφές των **Ανδρέα Κορνάρου**¹⁸⁷, **Francesco Basilicata** (1630)¹⁸⁸ και **Marco Boschini**¹⁸⁹ (1658), οι οποίες βασικά επαναλαμβάνουν τις πληροφορίες των προηγούμενων.

Ο **Joseph Pitton de Tournefort** επισκέφθηκε την Κρήτη το 1700. Στο βιβλίο του *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'Histoire ancienne et moderne de plusieurs isles de l'Archipel, de Constantinople, des Côtes de la Mer Noire, de l'Arménie, de la Géorgie, des Frontières de Perse et de l'Asie Mineure* (Paris, 1717), ο Περιηγητής κάνει λόγο και για το σπήλαιο Μελιδονίου, με έμφαση στην επιγραφή της Αρτέμιδος προς τον Ερμή, της οποίας το περιεχόμενο αναφέρει, καθώς και στο Ταλλαίον Όρος¹⁹⁰.

Ο ελληνομαθής γιατρός και βοτανολόγος **F. W. Sieber** ταξίδεψε στο νησί το 1817 και επισκέφθηκε τον Μυλοπόταμο τον Απρίλιο του έτους αυτού¹⁹¹. Ασχολήθηκε κυρίως με βοτανολογικές έρευνες, καθώς είχε σπουδάσει Ιατρική και η Βοτανολογία ενέπιπτε

¹⁸⁶ Ο Tournefort θεωρούσε ότι, στην επιγραφή της κόρης του Σαλουίου Μηνά, αναφερόταν το όνομα της πόλης, στην οποία ανήκε το σπήλαιο. Για το θέμα φαίνεται ότι πραγματοποίησε έρευνα στο Παρίσι. Όταν διαπίστωσε ότι δεν αναφερόταν όνομα πόλης, θεώρησε ότι δεν ήταν αναγκαίο να μεταγράψει για μιαν ακόμα φορά την επιγραφή αυτή. Τέλος, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την οικονομία της περιοχής, η αναφορά του Περιηγητή στη συλλογή του λαβδάνου (σχετική εικόνα είχα και προσωπικά, διότι αρχίζοντας την ανασκαφή στο σπήλαιο το 1987, οι κάτοικοι της περιοχής περισυνέλεξαν ακόμα το λάβδανο με την παραδοσιακή τεχνική). Για την επιγραφή, βλ. Tournefort 2003, 88. Επίσης βλ. Τσιγκάκης 1989/1990, 222. Ειδικά η σύνδεση σπηλαίων και εκκλησιών καταδεικνύει την ψυχική συμμετοχή του Περιηγητή.

¹⁸⁷ B.M.V., *Manoscritti Italiani*, Classe VI, 286 (=5985), φφ. 18v-19r.

¹⁸⁸ Σπανάκης 1969, 61-63.

¹⁸⁹ Boschini 1658, φφ. 14v-15r.

¹⁹⁰ Πλατάκης 1971στ. Πλατάκης 1973, 71-72, όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές. Χαρακτηριστική για τα ενδιαφέροντα του Περιηγητή είναι η αναφορά της περισυλλογής λαβδάνου στην ευρύτερη περιοχή. Πάντως, στο κείμενό του, ο Pitton de Tournefort δεν πραγματοποιεί εκτεταμένη αναφορά στο Ιδαίο, παρ' ότι αναφέρει ότι στην Ίδη υπάρχουν πολλά σπήλαια και βάραθρα (σελ. 233). Επίσης, βλ. Καλλιτσούνακης 1950, 257-258.

¹⁹¹ Πλατάκης 1973, 254. Παλιούρα 2006. Γρυντάκης 1994.

στα ενδιαφέροντά του. Έφθασε στο Ρέθυμνο μέσω Ηρακλείου. Επισκέφθηκε τα Σφακιά, την Αγία Ρουμέλη, το οροπέδιο Ασκύφου, τον Αποκόρωνα και το Ρέθυμνο, φτάνοντας μέχρι τον Ψηλορείτη, χωρίς, ωστόσο, να επισκεφθεί το σπήλαιο Μελιδονίου. Οι παρατηρήσεις του, όπως σημειώνει ο ίδιος, είναι αρχαιολογικές, φυσικές, οικονομικές και εθνογραφικές¹⁹².

Ο **Robert Pashley** επισκέφθηκε το σπήλαιο Μελιδονίου δύο φορές και αποτύπωσε την υποβλητική ατμόσφαιρα του χώρου¹⁹³. Αναζήτησε την επιγραφή, η οποία είχε δημοσιευθεί από τον Gruter (MLXXVIII, I) και τον Muratori, και αφηγήθηκε συγκλονιστικά την ιστορία της εκατόμβης του 1824. Συνοδευόμενος από κατοίκους του χωριού, εντυπωσιάστηκε από τα οστά που υπήρχαν ακόμα στο εσωτερικό του σπηλαίου¹⁹⁴.

Το 1865, εκδόθηκε το βιβλίο του **T. A. B. Spratt**, στο οποίο δημοσιεύθηκαν εντυπώσεις από τις περιηγήσεις του και αποτελέσματα ερευνών του στο νησί¹⁹⁵. Ο πλοίαρχος, ασχολούμενος με τον Λαβύρινθο της Γόρτυνας και τη χρήση του ως λατομείου, συνέκρινε τις δυνατότητες του τεχνητού αυτού σπηλαίου ως καταφυγίου με το σπήλαιο Μελιδονίου.

Η **Marie Espérance von Schwartz** ή **Ελπίς Μέλαινα**, ενταγμένη σε κύκλους λογίων καλλιτεχνών και εύπορη, αγάπησε την Κρήτη και υποστήριξε τους αγώνες των Κρητών στο πλαίσιο του Κρητικού Ζητήματος, μεσολαβώντας στον προσωπικό φίλο της Γαριβάλδη για την αποστολή εθελοντών. Το πρώτο ταξίδι της στην Κρήτη πραγματοποιήθηκε το 1866, ενώ το δεύτερο, τον Δεκέμβριο του 1868, σηματοδότησε μια μακρά περίοδο παραμονής της στο νησί, έως το 1892. Οι αναμνήσεις από αυτά τα δύο ταξίδια της εκδόθηκαν στο Αννόβερο με τίτλο *Εμπειρίες και παρατηρήσεις μιας παραμονής άνω των 20 χρόνων στην Κρήτη*¹⁹⁶.

¹⁹² Καλλιτσούνακης 1950, 259-261, όπου αναφορές στο περιεχόμενο του βιβλίου του F. W. Sieber, *Ταξείδιον εις την νήσον Κρήτη κατά το έτος 1817*, Λειψία 1824. Ο Sieber επισκέφθηκε επίσης τα σπήλαια Καθολικό και Αγίου Ιωάννου στο Ακρωτήρι: Πλατάκης 1973, 254.

¹⁹³ Παλιούρα 2006, 239-240.

¹⁹⁴ Pashley 1991, 112-121. Πλατάκης 1971στ, 262-264.

¹⁹⁵ Spratt 1865. Ψιλάκης 2007.

¹⁹⁶ Melena 1892.

Το 1866, η Μέλαινα επισκέφθηκε τον Μυλοπόταμο και το σπήλαιο Μελιδονίου. Επηρεασμένη βαθιά από τη θέα των οστών που ακόμα υπήρχαν στο εσωτερικό του σπηλαίου μετά τα γεγονότα του 1824, δέχθηκε με ανακούφιση το ότι δεν ήταν δυνατή η κατάβαση στο εσωτερικό του λόγω έλλειψης κεριών. Κατά τα άλλα, στο οδοιπορικό της εκφράστηκε εγκωμιαστικά για τον λιθωματικό διάκοσμο του σπηλαίου. Μάλιστα, επαναλαμβάνοντας τις περιγραφές του Spratt και του Pashley και σημειώνοντας ότι οι διηγήσεις των ντόπιων συμφωνούσαν με τις αναφορές του τελευταίου για τα θλιβερά γεγονότα του 1824, συνέκρινε το σπήλαιο με εκείνο της Αντιπάρου, θεωρώντας το μεγαλύτερο και ωραιότερο¹⁹⁷.

Ο **Simonelli** εντυπωσιασμένος από τον καρστικό διάκοσμο και την πρόσφατη ιστορία του, σημείωνε σχετικά με το σπήλαιο Μελιδονίου, όταν το επισκέφθηκε, στο πλαίσιο της επίσκεψής του στο νησί το 1893¹⁹⁸:

[...] Φτάνει σε μια μικρογραφία κοιλάδας με μορφή κρατήρα, ογδόντα ως εκατό βήματα στο φάρδος. Είναι μια από τις συνηθισμένες δολίνες, μια κοιλότητα στο λευκό, κρυσταλλικό σαν μάρμαρο, ασβεστόλιθο. Στο κάτω μέρος της ψηλής και βραχύδους έκτασης, ανοίγεται μπροστά μας το στόμιο μιας καταβόθρας, από όπου φτάνουμε καταρριχόμενοι στην πρώτη αίθουσα του σπηλαίου. Δεν θα δεις ποτέ νεκρικό θάλαμο πιο μεγαλόπρεπο και επίσημο. Καμιά καλλιτεχνική επινόηση δεν θα μπορούσε να υποκαταστήσει το μυστήριο των μεγάλων στοών που χάνονται στο σκοτάδι, την υποβλητική διακόσμηση των σταλακτιτών που κρέμονται σα νεκρικά κρέπια και των σταλαγμιτών που ορθώνονται σαν κίονες, σαν στήλες ή σαν λευκές μαρμαρωμένες ανθρώπινες φιγούρες. Οι ντόπιοι που με συνοδεύουν, φλύαροι συνήθως, τώρα δεν βγάζουν μιλιά. Τη σιωπή διακόπτουν μόνο τα σκουζίματα των νυχτερίδων και οι σταγόνες που πέφτουν σα δάκρυα από την κορυφή. Σε μια προχειροφτιαγμένη ακάλυπτη σαρκοφάγο είναι συγκεντρωμένα τα κρανία των θλιβερών θυμάτων κι ανάμεσα σε αυτά ορθώνεται μια μαρμάρινη πλάκα όπου είναι σκαλισμένη μια επιγραφή που αξίζει όσο ένα επικό ποίημα. Πεθαμένοι. Όχι νικημένοι.

¹⁹⁷ Μυλωνάκη 2006, 220.

¹⁹⁸ Φουντουλάκης 1996, 124-129.

4. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΠΗΛΑΙΩΝ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

1. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΧΑΝΙΩΝ

A. ΚΙΣΑΜΟΣ

Ελληνόσπηλιος ή Ποτηστήρια

Το σπήλαιο βρίσκεται ΒΑ της Αφράτας, σε απόσταση 3 χιλιομέτρων από τον οικισμό, στην ανατολική ακτή της χερσονήσου Ροδοπού, κοντά στη θάλασσα. Βάσει δεδομένων που προέρχονται από περιορισμένης έκτασης ανασκαφικές εργασίες και περισυλλογή επιφανειακών οστράκων, η χρήση του σπηλαίου ανάγεται στη Νεολιθική και ΥΜ ΙΙΒ περίοδο. Μάλιστα, κατά τη Νεολιθική περίοδο, η κεντρική αίθουσα του σπηλαίου χρησιμοποιήθηκε και ως ταφικός χώρος, πέραν της γενικότερης χρήσης του ως χώρου κατοίκησης. Στην κεντρική αίθουσα αναγνωρίστηκε πιθανός βαίτυλος.

Σύμφωνα με την περιγραφή του Γεωργιουδάκι, έχει επίπεδο δάπεδο μήκους 85 μέτρων και διαδρομούς συνολικού μήκους 100 μέτρων, πετρωμένες ροές με μαργαριτάρια πλήρη και κοίλα. Επίσης υπάρχουν πολλοί λάκκοι με νερό, στους οποίους επιπλέον κομμάτια ασβεστίτη, πολλά οστά ανθρώπων και ζώων και όστρακα αρχαίων αγγείων.

Ανασκάφηκε από τη Dorothea Bate.

Βιβλιογραφία: Marinatos 1928, 5-6. Pendlebury 1939, 44, 261. Faure 1956, 99 και 1958, 498-499. Γεωργιουδάκις 1961, 19. Boardman 1961, 99. Faure 1964, 44 και αλλού. Hood, 1965, 105. Faure 1969a, 200. Treuil, 1972, 397. Ζώης 1973, 763-765. Belgiorio κ. ά. 1984, 80. Tyree 1974, 62. Kanta 1989, 240. Bouchal 1996, 9-15.

Ο σπήλιος του Παπουτσοκωνσταντή, Νοχιά

Στο σπήλαιο εντοπίστηκαν θραύσματα που χρονολογούνται ίσως στη ΜΜ ΙΙΙ και ΥΜ Ι περίοδο. Οι επιφανειακές ενδείξεις σε αυτό πιθανώς σχετίζονται με τα όστρακα που βρέθηκαν από τον Pendlebury στην περιοχή του γειτονικού ναΐσκου του Αγίου Κωνσταντίνου.

Βιβλιογραφία: Pendlebury 1939, 291. Faure 1962, 54-55. Belgiorio κ. ά. 1984, 80.

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Κωνσταντίνου, Νοχιά

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Κωνσταντίνου ή Κορνάρου σπήλαιο, Τοπόλια (θέση Γιαννόπουλο)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπήλαιο Αγίας Σοφίας, Τοπόλια - Σπηλαιώδης ναός

Το σπήλαιο εντοπίζεται νότια των Τοπολίων, σε απόσταση 3 χιλιομέτρων από τη θέση αυτή, στην αριστερή όχθη του φαραγγιού του Τυφλού. Δεσπόζει της οδού που συνδέει τα Τοπόλια με το Ενιαχώρι. Ο Paul Faure σημειώνει την ύπαρξη οστράκων Νεολιθικής και ίσως Ρωμαϊκής περιόδου. Ο Hood αναφέρει νεολιθικά και υπονεολιθικά ή ΠΜ όστρακα με στιλβωμένη ή σφουγγιστή επιφάνεια, όστρακα της ΥΜ ΙΙΙ, αλλά και της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου. Η κεραμική εντοπίστηκε κοντά στην είσοδο, ενώ από το βάθος του σπηλαίου προέρχεται ένα ειδώλιο. Θεωρείται «το ωραιότερο σπήλαιο του νησιού».

Χαρτογραφήθηκε από την Άννα Πετροχειλού. Το ύψος του θόλου είναι 20 μέτρα και η διάμετρός του 70. Φωτίζεται επαρκώς από την είσοδο. Ο λιθωματικός διάκοσμός του είναι θαυματικός.

Αποτελεί τόπο θυσίας του επισκόπου Ψαρομήλιγγου (1347). Εντός του ναΐσκου, φυλάσσεται θαυματουργή εικόνα.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 102, 1964, 41 και αλλού και 1967, 135. Hood 1965, 104-105. Γεωργιουδάκης 1961, 10. Faure 1967, 135. Treuil 1970, 16. Ζώης 1973, 212. Tyree 1974, 62-63. Kanta 1980, 239. Σπανάκης 1991, Β', 767-768. Πετροχειλού 1992, 125-132. Bouchal 1996, 28-32. Λουκιδέλη 2005, 1228. Sporn 2002, 289.

Σπήλαιο Καστρίου, ακρωτήριο Κουτρή

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 99.

Περιστερά, Επάνω Παλαιόκαστρο (Πολυρρήνεια)

Διαθέτει διπλή είσοδο και κολοσσιαίο πεσσό στο εσωτερικό της. Αναφέρονται όστρακα Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου. Βρίσκεται στην περιοχή της Πολυρρήνειας και διαθέτει πηγή νερού. Από τον Γεωργιουδάκι, αναφέρεται *ως τόπος λατρείας από τους Μινωικούς έως του Ελληνικούς Χρόνους*. Από τον ίδιο, γίνεται λόγος για ειδώλιο που εντοπίστηκε σε κοίλωμα του τοιχώματος. Ενδιαφέρουσα, αλλά αναπόδεικτη, είναι η πληροφορία του σχετικά με άλλα σπήλαια της περιοχής που κοσμούνται με *ωραίες παραστάσεις και σταλακτίτες*. Από μία σχισμή του τοιχώματος

βγαίνει ζεστός αέρας (η *ζέστα*), τον οποίο αξιοποιούν οι κτηνοτρόφοι τον χειμώνα για να ζεσταίνονται.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 102. Γεωργιουδάκης 1961, 36. Σπανάκης 1991, Β', 648.

Βραχοσκεπή Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστή, Λίμνη

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 103 και 1958, 498.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Ζωοδόχου Πηγής ή Ξωσπηλιανός σπήλιος, Πολυρρήνεια (π. Επάνω Παλαίικαστρο)

Εντός του ναῖσκου, φυλάσσεται θαυματουργή εικόνα της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Παναγίας Βρύσης, Πολυρρήνεια

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Φονίσκος, Σηρικόρι.

Βρίσκεται στο φαράγγι του Σηρικούριου, νότια του οικισμού. Έχει τα χαρακτηριστικά καταφυγίου, καθώς δεν είναι εύκολα ορατό ή προσπελάσιμο. Η κεραμική, ωστόσο, που περισυλλέχθηκε είναι αδιάγνωστη.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 102.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίων Πατέρων ή Αγίου Ιωάννη του Ερημίτη, Σηρικόρι (θέση *Μαμουνιάκο-Τζωρτζιανά*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Γερόσπηλιος, Χανιά

Εντοπίζεται 9 χιλιόμετρα δυτικά της πόλης των Χανίων. Πρόκειται για ένα ταφικό σπήλαιο, που χρησιμοποιήθηκε από το τέλος της ΠΜ περιόδου ή από τις αρχές της ΜΜ. Από εδώ προέρχεται ένας διπλός μαρμάρινος κέρνος.

Βιβλιογραφία: Marinatos 1928, 4, 6-7. Pendlebury 1936, 103, 123. Faure 1958, 501.

Κέραμος, Σκουραχλάδα

Βρίσκεται 1 χιλιόμετρο ανατολικά της θέσης *Τσιχλοπηγάδι*, η οποία εντοπίζεται στην περιοχή της Πλατυβόλας. Πρόκειται για μικρή βραχοσκεπή διαστάσεων 6 x 5 x 3

μέτρων, η επιφανειακή έρευνα της οποίας απέδωσε εγχώρια **προανακτορική** κεραμική.

Βιβλιογραφία: Faure 1969, 202.

Χειλού Αυλόχι, Σκουραχλάδα

Βρίσκεται 1,5 χιλιόμετρο ΒΑ της Σκουραχλάδας. Πρόκειται για μικρό καταφύγιο διαστάσεων 7 x 6 x 2 μέτρων, η επιφανειακή έρευνα του οποίου απέδωσε όστρακα της Νεολιθικής και της Υπονεολιθικής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Faure 1969, 202.

Ριζόσπηλιος, Νοπήγεια

Το σπήλαιο βρίσκεται κοντά στα Νοπήγεια, 200 μέτρα βόρεια της οδού, δίπλα στη θάλασσα. Έχει μία μόνον αίθουσα, διαστάσεων 4 X 4 μέτρων, στην οποία εισέρχεται κάποιος από μικρή είσοδο. Και στην περίπτωση αυτή, ο Paul Faure υποθέτει λατρεία ναυτικών, χωρίς να υπάρχουν σχετικές ενδείξεις ή ανασκαφική έρευνα.

Βιβλιογραφία: Faure 1960, 218.

Σπήλαιο, Δραπανιάς

Στη θέση *Στους σπήλιους*, εντοπίζονται δύο μικρές σπηλαιώδεις κοιλότητες, όπου εντοπίστηκε ακόσμητο αγγείο και περόνη της Ελληνιστικής ή Ρωμαϊκής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Faure 1960, 218.

Σπήλαια Ρόκκας, Ρόκκα

Αναφέρονται γενικώς ως *αξιόλογα*, χωρίς περαιτέρω αναφορές στη χρήση τους, ως ευρισκόμενα στην περιοχή του οικισμού Ρόκκα.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 37.

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Αντωνίου, Ρόκκα.

Στη θέση αυτή υπήρχε μοναστήρι το 1637. Ο ναΐσκος κτίστηκε το 1886.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπήλαια Σάσαλου, στην περιφέρεια της Κισάμου

Περιγράφονται, γενικώς, ως *πολλά και ενδιαφέροντα*. Χωρίς καμία αναφορά σχετικά με τη χρήση τους.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 38.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Βαρβάρας, Λουσακιές

Ο σπηλαιώδης ναῖσκος είναι τοιχογραφημένος: στον κάθε κτιστό παραστάτη της εισόδου αποδίδεται σταυρός με συντομογραφήματα, ενώ στο εσωτερικό του ναού αποδίδεται ολόσωμη η Αγία Παρασκευή.

Βιβλιογραφία: Λασσιθιωτάκης 1969, 219. Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Παρακευής, Λουσακιές

Ο ναῖσκος είναι τοιχογραφημένος.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Χριστού, Λουσακιές (θέση Πατεριανά)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γεωργίου, Παλαιά Ρούματα (θέση Χαμαλεύρι)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γερασίμου, Βουκολιές (θέση Μπουζουκιανά)

Εντός του ναού, εντοπίζονται πέντε τάφοι. Οι πέντε πρόσφατες εικόνες του Αγίου υποδεικνύουν συνεχιζόμενη λατρεία.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Ἀη-Γιάννη του Ερημίτη, Σπηλιά

Στον ναῖσκο περισυλλέγεται αγίασμα που θεωρείται θαυματουργό.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Τριάδας, Αφράτα

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Χριστού στο Φαράγγι, Αφράτα

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Ροδωπού.

Στη θέση αυτή υπήρχε μοναστήρι το 1637.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ιωάννη, Ροδωπού

Μόνον το ιερό της εκκλησίας αυτής βρίσκεται κάτω από βράχο.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Κοίμησης της Θεοτόκου και Αγίου Ευσταθίου, Ροδωπού

Ο ναῖσκος ανακαινίστηκε το 1970.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Νικολάου, Ροδωπού (θέση *Κατεβατή*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπήλαιο Σκρόπιο, Άστρικας Επισκοπής - Σπηλαιώδης ναῖσκος

Δεν είναι γνωστό σε ποιον άγιο ήταν αφιερωμένος ο ερειπωμένος πλέον ναῖσκος.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ιωάννη, Νοχιά (θέση *Ζουλίζο*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Ραβδούχα

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Μαρίας, Ραβδούχα

Ο ναῖσκος είναι κτισμένος ανάμεσα στους βράχους, κατ' επέκταση παλιού σπηλαιώδους ιερού. Αρχικά ήταν τοιχογραφημένος, αν και σήμερα οι περισσότερες τοιχογραφίες έχουν καταστραφεί. Παρά την καταστροφή, πάντως, του διακόσμου, αναγνωρίζονται τα εικονογραφικά θέματα της Ανάληψης, της Γέννησης, της Υπαπαντής, του Αρχαγγέλου και του Αγίου Μαρμαντος.

Βιβλιογραφία: Λασσιθιωτάκης 1969, 197-198.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίων Αποστόλων, Μάλαθρυς

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ευστρατίου, Ποταμίδα (θέση *Γαλανιανά*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ιωάννη του Ερημίτη και Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, Έλος (θέση *Ξωντικιανά Πηγαδούλια*)

Ο ναῖσκος ανακαινίστηκε το 1960.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Ἀη Γιάννη Ντάμιαλη, Καστέλλι (θέση *Λίμνη-Σελλί*)

Ο ναῖσκος βρίσκεται 4 χιλιόμετρα Δ του οικισμού Καστέλλι. Στο εσωτερικό του περισυλλέγεται αγίασμα.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Παρασκευής, Νταμιλοχώρι Γραμβούσας

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1228.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Χριστού στα Χάμπαθα, Καλυβιανή Γραμβούσας

Ο ναῖσκος άκμασε κατά τον 16ο και 17ο αιώνα.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Μάμαντος Καλυβιανής, Γραμβούσα

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίων Πατέρων Κεραμωτής, Αμυδαλοκεφάλι

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγία Παρασκευή, Πλάτανος

Ο ναῖσκος είναι θεμελιωμένος στα ερείπια της αρχαίας Φαλάσαρνας.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Ἀη Κυργιάννη και Αγίου Ευσταθίου, Καβούσι Πλατάνου

Ο ναῖσκος χρονολογείται στον 11ο αιώνα.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Φώτη, Καβούσι Πλατάνου

Εντός του ναῖσκου, ένα μόρφωμα του βράχου αναγνωρίζεται ως ανεστραμμένο πλοίο.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Σπυρίδωνος, Βάθη (θέση Ξερόκαμπος-Φαράγγι)

Ο ναῖσκος αναφέρεται από τον Marco Boscini (1651) San Todoro Spiglioridi.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

B. ΚΥΛΩΝΙΑ

Δαράτσος, Χανιά

Στη βραχώδη ακτή των Χανίων, εντοπίζονται πολλά μικρά σπήλαια. Χωρίς αναφορές αρχαιοτήτων.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 16.

Του Μαμελούκου η Τρύπα ή Χαρωδιάς, Περιβόλια

Βρίσκεται στη δυτική πλαγιά του όρους Πλακαρολίθι, 1.200 μέτρα ΝΑ των Περιβολίων, στη θέση *Χαρωδιάς*. Πρόκειται για μεγάλο σπήλαιο-καταφύγιο, διαστάσεων 117 x 12 x 4μ., το οποίο εντοπίστηκε από τον Ιωάννη Τσιφετάκη και ανασκάφηκε το 1968 από τον Γιάννη Τζεδάκι.

Περισυλλέχθηκε κεραμική της Υπονεολιθικής περιόδου, ενώ από τις δύο πρώτες αίθουσες προέρχονται αγγεία της ΥΜ ΙΙΒ, εκ των οποίων ένα είναι ενεπίγραφο (με Γραμμική Γραφή Β).

Η ανασκαφική έρευνα του σπηλαίου πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις¹⁹⁹. Ανασκάφηκαν οι αίθουσες Α και Β.

Πολύ κοντά στην είσοδο, παρατηρήθηκε οπή που οδηγεί σε άλλο σπήλαιο, πλήρες λίθων και βράχων. Μετά τον καθαρισμό του, ανασκάφηκε. Σε βάθος 0,60μ. και κάτω από βράχους, εντοπίστηκαν ακέραια άωτα κυάθια, κυαθίσκοι και πινάκια. Η κεραμική, γενικώς, ανήκει στην ΜΜ ΙΙΙ περίοδο. Το σύνολο των αγγείων αυτών παραπέμπει σε λατρευτική χρήση.

Η ανασκαπτόμενη θέση μπροστά στην είσοδο πρέπει να χαρακτηριστεί, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ως είδος τράπεζας προσφορών ή προθαλάμου και αποθήκη του εντός του σπηλαίου ιερού. Είναι χαρακτηριστική η παρουσία πλήθους ακεραίων αγγείων των τύπων που προαναφέρθηκαν, σε «ράφια» και φυσικές κοιλότητες. Η προσωρινή έκθεση αναφέρει *πλουσίαν πρωτομινωική κεραμικήν*.

¹⁹⁹ Τζεδάκης 1968α και β, 1970α.

Ιδίως εγχάρακτον και ρυθμού Βασιλικής. Δεν ελλείπουν όμως και τα δείγματα αγγείων προϊώνων Πρωτομινωικών χρόνων, ως τα της λεγομένης Υπονεολιθικής περιόδου. ΠΜ όστρακα εντοπίστηκαν και στο βάθος της αίθουσας Α, ενώ λίγα εντοπίστηκαν στην Αίθουσα Β.

Εκτός από την κεραμική, βρέθηκαν τεμάχια χαλκών εγχειριδίων και μικρό πήλινο ειδώλιο ταύρου. Περισυλλέχθηκε κεραμική της ΜΜ ΙΙ και ΙΙΙ, καθώς και της ΥΜ Ι περιόδου. Φαίνεται από τα ευρήματα, ότι το σπήλαιο εγκαταλείφθηκε περί τα τέλη της ΜΜ περιόδου, αφού μετατράπηκε σε λατρευτικό (κατά την τελευταία φάση της χρήσης του). Το σπήλαιο επαναχρησιμοποιήθηκε ως τόπος κατοίκησης, προσωρινά, κατά την ΥΜ ΙΙΒ περίοδο.

Ο βράχος δεξιά του σημερινού στομίου είναι λειασμένος, ώστε να δημιουργούνται κάθετα τοιχώματα δωματίου (επέμβαση στον χώρο).

Οι στρωματογραφικές παρατηρήσεις έδειξαν ότι, σε βάθος 1,30μ. από την επιφάνεια της επίχωσης, εκτείνεται στρώμα ενιαίο, χωρίς κεραμική. Αυτό ήταν το αρχικό δάπεδο του σπηλαίου.

Βιβλιογραφία: Τζεδάκις 1966γ, 331. Τζεδάκις 1968α, 1968β και 1970β. Faure 1969, 202. Ζώης 1972, 222-223. Tzedakis and Godart 1992, 47-48.

Κερατιδέ, Μαλάξα

Αναφέρεται από τον Γεωργιουδάκι απλώς ως *αρκετά μεγάλο*, χωρίς άλλες πληροφορίες ως προς τη χρήση ή τη χρονολόγησή του.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκις 1961, 27, 32.

Σπήλαιο Κάτω Σαρακίνα ή Ελληνικό, Θέρισο

Το σπήλαιο βρίσκεται 2 χιλιόμετρα ΒΑ του ομώνυμου οικισμού. Ο Faure, που ανακάλυψε το σπήλαιο, αναφέρει νεολιθική, υπονεολιθική ή ΠΜ Ι, ΥΜ ΙΙΑ και Β και πρωτογεωμετρική κεραμική.

Πιθανόν, πρόκειται για ιερό σπήλαιο, καθώς στο οπίσθιο τμήμα της πρώτης αίθουσας υπάρχει μόνυμα που μπορεί να χρησιμοποιήθηκε ως φυσικός βωμός. Στο αρχείο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αναφέρονται κύπελλα, κύλικα κ.λπ., τα οποία, σύμφωνα με την Tyree, δεν επιβεβαιώνουν λατρευτική χρήση.

Βιβλιογραφία: Faure 1958, 501 και 1960, 214-215. Γεωργιουδάκις 1961, 38-39. Hood 1965, 109. Tyree 1974, 59-60, 220. Rutkowski 1986, 69.

Ελληνότρυπα, Πρασές

Βρίσκεται σε απόσταση 20 λεπτών πορείας στα βορειοανατολικά του οικισμού Πρασές, στη θέση *Κέντα Τσουνιά*, σε υψόμετρο 460 μέτρων.

Η είσοδος του σπηλαίου κρύβεται από τη βλάστηση και ανοίγεται απέναντι από το σπήλαιο Γερόσπηλιος. Βλέπει προς τα βορειοανατολικά. Οι διαστάσεις της είναι 1 X 0,60μ. Γενικώς, η πρόσβαση στο σπήλαιο δεν είναι ευχερής.

Το σπήλαιο αναπτύσσεται κατ' άξονα: έχει μήκος 35,20μ., ενώ το πλάτος του ποικίλει από 1,60 έως 2,20μ. Το ύψος της αίθουσας φτάνει τα 6 μ.

Η κεραμική που περισυλλέχθηκε είναι ανάλογη των σπηλαίου Μελιδονίου Αποκόρωνας, Σκουραχλάδας, Δρακόνας και Βρυσών Κυδωνίας, Νοχιά Κισσάμου: τοποθετείται μεταξύ Νεολιθικής και ΥΜ III περιόδου. Επίσης, παρατηρήθηκαν όστρακα του τέλους της ΥΜ III περιόδου. Στο εσωτερικό του σπηλαίου, εντοπίστηκαν επίσης ανθρώπινα οστά.

Βιβλιογραφία: Faure 1965a, 59.

Μπρεντέλογλου, Τσικαλαριά

Το σπήλαιο εντοπίζεται στον Κόλπο της Σούδας, κοντά στον οικισμό Τσικαλαριά, στους πρόποδες του όρους Ψάρι, όπου και η αρχαία Βερέκυνθος. Χαρακτηρίζεται από πλούσιο καρστικό διάκοσμο και κίονες από σταλαγμιτικό υλικό. Σχετικά με το σπήλαιο αυτό, υπάρχουν αρχαίες αναφορές που το συνδέουν με τη μεταλλουργία, μέσω των Δακτύλων. Από την ευρύτερη περιοχή, περισυλλέχθηκαν όστρακα της Νεολιθικής ή Πρωτομινωικής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 98.

Αρκουδιά, Ακρωτήρι-Σπηλαιώδης ναΐσκος Παναγίας Αρκουδιώτισσας

Το σπήλαιο, το οποίο θεωρήθηκε εξ αρχής ως ιερό από τον Paul Faure, αναφέρεται από όλους τους Περιηγητές²⁰⁰. Σύμφωνα με τον Αντώνη Ζώη, αποτελεί το σπουδαιότερο της *δυτικής Κρήτης*. Εντοπίζεται στη βόρεια ακτή του Ακρωτηριού, βόρεια της Μονής Γκουβερνέτου. Έχει συνολικό βάθος 42 μέτρων και πλάτος μέχρι 27. Στο κέντρο του σπηλαίου, υπάρχει σύγχρονη δεξαμενή που συγκεντρώνει αρκετό

²⁰⁰ Pococke 1745, II, 263. Sonnini 1778, 387-388. Pashley 1934, I, 24. Raulin 1869, I, 92. Bate 1913, 248. Λουκιδέλη 2005, 1229.

νερό από την εξίδρωση του ασβεστόλιθου. Δίπλα, υπάρχει το λιθωματικό μόρφωμα που θυμίζει αρκούδα.

Η πρώτη ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο πραγματοποιήθηκε από τον Jansen, ο οποίος, στα άνθηρα, στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου, εντόπισε άφθονα θραύσματα οψιδιανού, ένα ΥΜ όστρακο, αλλά και όστρακα Κλασικής περιόδου, ανάγλυφους σκύφους της Ελληνιστικής, καθώς και όστρακα των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Σύμφωνα με τον Paul Faure, πολλά από τα αρχαία αντικείμενα που προέρχονται από το σπήλαιο, είτε εντοπίστηκαν στο πλαίσιο παράνομων ανασκαφών, είτε παραδόθηκαν από εκδρομείς στην οικεία Εφορεία.

Διαταράχθηκε από αρχαιοκάπηλους, αλλά στη βαθύτερα ευρισκόμενη αίθουσα εντοπίστηκαν όστρακα Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου, κεφάλια ειδωλίων και τρία ανάγλυφα πλακίδια, στα οποία απεικονίζεται ο Απόλλων κιθαρωδός και η Άρτεμις. Εκτός των λατρευτικών αντικειμένων, εντοπίστηκαν ΥΜ όστρακα, καθώς και κεραμική των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Ο εντυπωσιακός σταλαγμίτης, ο οποίος βρίσκεται στο κέντρο και ομοιάζει με αρκούδα (ή σκύλα;), συμφωνεί με τους μύθους που σχετίζονται με τη γέννηση του Διός και την ανατροφή του.

Το 1967, πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική έρευνα προς το βαθύτερο τμήμα του σπηλαίου και συγκεντρώθηκαν πολλά όστρακα Νεολιθικής, ΠΜ, ΜΜ και ΥΜ περιόδου, πάμπολλα Κλασικής περιόδου, αλλά και μεταγενέστερα. Περισυλλέχθηκαν πολλά οστά ζώων, κέρας αιγάγρου και δόντια κάπρου. Επίσης, περισυλλέχθηκαν θραύσματα ειδωλίων, επιβεβαιώνοντας την άποψη του Paul Faure περί της ιερότητας του χώρου.

Στο εσωτερικό του σπηλαίου, υπάρχει σπηλαιώδης ναῖσκος, ο οποίος φαίνεται ότι συνδεόταν με τη Μονή Γδερνέττου (Κυρία των Αγγέλων) και ήταν αφιερωμένος στη Θεοτόκο, με θύρωμα της Ενετικής περιόδου. Ερειπωμένα σήμερα κτήρια πλησίον του σπηλαίου χρησιμοποιήθηκαν για τη διαμονή των μοναχών που εξυπηρετούσαν τη λατρεία²⁰¹.

Το 1996, δημοσιεύθηκε το αρχαιολογικό υλικό που είχε περισυλλεγεί και παραδοθεί στην ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων από τα σπήλαια Αρκουδιά και Λερά Κυδωνίας, ενώ είχε προηγηθεί η ανακοίνωση του G. Thomson στο Α΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, η οποία συνέδεε τη λατρεία της

²⁰¹ Χαιρέτη 1972-1973, 567-568, όπου αναφέρονται όλα τα μετόχια της Μονής της Κυρίας των Αγγέλων. Επίσης βλ. Ζακυθινός 1939, 522, όπου αναφέρονται τα αρχεία της Μονής.

Αρτέμιδος, υπό μορφήν άρκτου στο εν λόγω σπήλαιο, με την Αρκαδία μέσω της ματανάστευσης του Κύδωνα από εκεί, όπως αναφέρει μία αρκαδική παράδοση²⁰². Το υλικό επανεξετάστηκε στο πλαίσιο της εργασίας της Katja Sporn για τη λατρεία στην Κρήτη.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 98, 1960, 210-212, 1969, 202 και. 1962,46. Δαβάρας 1967α. Γεωργιουδάκης 1961, 14. Guest-Papamanoli and Lambraki 1976. Tzedakis and Godart 1992, 45. Ψιλάκης 1993, 200-201, 207. Bouchal 1996, 76-79. Ζώης 1972, 207. Sporn 2002, 275-277.

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Γεωργίου Απιδιώτη, Ακρωτήρι

Ο ναΐσκος βρίσκεται δυτικά των Μονών Γδερνέττου και Αγίου Αντωνίου. Από εδώ περισυλλέχθηκαν πολλά θραύσματα αρχαίας κεραμικής, που δεν χρονολογήθηκαν.

Αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα χριστιανικά ιερά του Ακρωτηρίου. Είναι γνωστός στους Περιηγητές ως *Απιδιώτης* ήδη τον 18ο αιώνα, όπως προκύπτει από την αναφορά του Άγγλου Pococke, που τον επισκέφθηκε το 1739. Οι κάτοικοι της περιοχής τον γνωρίζουν και ως *Κερατιδιώτη*.

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου είναι Ενετικής περιόδου και χτισμένος μέσα στο σπήλαιο, αλλά δεν καταλαμβάνει ολόκληρο τον χώρο του. Εντός στο σπηλαίου εντοπίστηκαν τάφοι.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 99. Ψιλάκης 1993, 311-314, όπου και οι παλαιότερες αναφορές. Λουκιδέλη 2005, 1229.

Τσουγανόσπηλιος, μεταξύ Γκουβερνέτου και του σπηλαίου Αγίου Γεωργίου, Ακρωτήρι, θέση (*Άγιος Αντώνιος*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Καθολικό, Ακρωτήρι – Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Ιωάννη του Ερημίτη

Το σπήλαιο συμπεριλαμβάνεται στους δύο ιερούς τόπους της χερσονήσου: τη Μονή Γκουβερνέτου και τη Μονή της Αγίας Τριάδας. Η πρώτη οφείλει τη σημασία της στην απομονωμένη θέση της εν μέσω οκτώ σπηλαίων, εκ των οποίων τα τέσσερα ή τα πέντε υπήρξαν ιερά κατά την Αρχαιότητα. Το Καθολικό αποτελεί ένα από αυτά.

Το σπήλαιο αυτό αποτελεί το βαθύτερο όλων (150 μ.) και, κοντά στην είσοδό του, λέγεται ότι ένας σταλαγμίτης απεικονίζει τη Βρεφοκρατούσα. Πιστεύεται ότι

²⁰² Thomson 1961-1962. Είναι εντυπωσιακό ότι στην περιοχή απαντά έως σήμερα το τοπωνύμιο *αρκουδόρεμα*, ενώ, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, εκεί υπήρχαν αρκούδες: Ψινάκης 1993, 200.

εδώ πέθανε ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης, σύμφωνα με το άρθρο του Ν. Τωμαδάκη. Χρησιμοποιήθηκε κατά τους προϊστορικούς και μεσαιωνικούς χρόνους, καθώς και κατά τη σύγχρονη περίοδο²⁰³.

Βιβλιογραφία: Faure 1960, 211. Γεωργιουδάκης 1961, 12 και 25. Hood 1965. Bouchal 1996, 135-136. Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπήλαιο Αγίου Ιωάννου, Ακρωτήρι

Το σπήλαιο αναφέρεται ως ιερό από τον Paul Faure, ο οποίος κατά την επιφανειακή έρευνά του σε αυτό «είδε», σε απόσταση 40 μέτρων από την είσοδο, ένα σημαντικό σταλαγμίτη που σχημάτιζε τη μορφή της Παναγίας Βρεφοκρατούσας.

Η ανασκαφική έρευνα του 1981 στο εσωτερικό του σπηλαίου αποκάλυψε τρεις αίθουσες, με αρχαιολογικά ευρήματα που περιορίζονται στις δύο πρώτες, προφανώς εξαιτίας της φωτεινότητας του χώρου αυτού, ο οποίος ανοίγει προς τα ΒΔ και έχει πλάτος 8 μέτρα.

Περισυλλέχθηκαν ΠΜ όστρακα βουρτσωτής και στιλβωτής διακόσμησης. Από τα βαθύτερα ευρισκόμενα στρώματα, προέρχεται αμιγής κεραμική της Ύστερης Νεολιθικής, αν και ο Treuil, που μελέτησε τα όστρακα στο Μουσείο Χανίων, θεωρεί ορισμένες λαβές ως χρονολογούμενες στην Πρώιμη Νεολιθική περίοδο. Εντοπίστηκαν ίχνη κατοίκησης, με πυρές που ορίζονταν από μικρούς, αργούς λίθους.

Σε σχέση με αυτές, αποκαλύφθηκαν αγγεία, αρκετά οστά ζώων, λίθινα και οστέινα εργαλεία, τριπτήρες, πελέκεις, οπείς, καθώς και θραύσματα από λάμες οψιδιανού. Τα θραύσματα των αγγείων παραπέμπουν σε ανοικτά αγγεία ημισφαιρικού σχήματος. Περισυλλέχθηκε, τέλος, τμήμα καμένου ξύλου.

Στο παλαιότερο στρώμα κατοίκησης, εντοπίστηκαν λείψανα ταφής, στη βόρεια γωνία του θαλάμου, ενώ, στο αμέσως επόμενο, ένας ακόμα νεκρός -άνδρας

²⁰³ Σχετικά με τη σύνδεση του σπηλαίου με τον Άγιο Ιωάννη τον Ερημίτη, βλ. Τωμαδάκης 1948, όπου αναφέρεται ότι ο Ιωάννης ο Ξένος, ο οποίος έδρασε στη δυτική Κρήτη, συνεορτάζεται με 98 ασκητές που «εκοιμήθησαν» στον οικισμό Αζογυρέ Σελίνου, ενώ το κέντρο της προσκύνησής του είναι το Καθολικό, στην περιοχή Ακρωτηρίου. Για τη σύνδεση του Αγίου Ιωάννη με τον Απόλλωνα, βλ. Faure 1960, 211, note 1. Ωστόσο, ο Paul Faure διακρίνει δύο πρόσωπα: το ένα, ιστορικό, το οποίο έζησε στα τέλη του 10ου / αρχές 11ου αιώνα, το οποίο εορτάζει στις 20 Σεπτεμβρίου (Κυρ Γιάννης), και το άλλο, μυθικό, το οποίο συνδέεται με τα σπήλαια (Αζογυρές, Καθολικό) και του οποίου η λατρεία επιβλήθηκε από τους μοναχούς. Στον *Bio* του αναγνωρίζονται στοιχεία μυθικών αναφορών σχετικών με τον Απόλλωνα (θαυμαστή μετακίνηση στη θάλασσα, μάχη με δράκοντα, λατρεία σε πέντε σπήλαια, θάνατος από τοξότη, εορτασμός την 7η Οκτωβρίου): Faure 1960, 211 και υποσημείωση 1.

μεσοδολιχοκέφαλος- είχε αποθεθεί σε συνεσταλμένη θέση, με το κεφάλι προς τα δυτικά. Ανάμεσα στα πόδια του νεκρού, βρέθηκε κομμάτι σχιστόλιθου, ενώ κοντά στη μέση του υπήρχε αστράγαλος από ζώο.

Ο χώρος, πριν την ανασκαφή του από την ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, είχε χρησιμοποιηθεί ως σκουπιδότοπος.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 99 και 1960, 211. Ζώης 1973, 206. Τζεδακίς 1981. Tzedakis and Godart 1992, 44.

Σπήλαιο Κουτρούλη, Ακρωτήρι

Το σπήλαιο διαθέτει εντυπωσιακό λιθωματικό διάκοσμο και υδατοσυλλογή στο εσωτερικό του. Χρησιμοποιήθηκε από τους σύγχρονους κτηνοτρόφους. Δεν αναφέρονται επιφανειακά ευρήματα που να παραπέμπουν σε χρήση κατά την Αρχαιότητα.

Βιβλιογραφία: Μακριδάκης 1959, 85-86. Faure 1960, 212. Γεωργιουδάκης 1961, 14.

Κουμαρόσπηλιος, Ακρωτήρι

Βρίσκεται ΝΑ της Μονής Γκουβερνέττου, στα υψώματα του Ακρωτηριού, στην ανατολική πλαγιά του όρους Παλιοχάλαρα, σε ύψος 350 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας. Ανασκάφηκε το 1942, από τον Jantzen.

Αναπτύσσεται σε δύο μέρη που επικοινωνούν με στενό διάδρομο. Μία επιπλέον αίθουσα εντοπίστηκε το 1959. Ο εσώτερος χώρος βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο και έχει πτυχώσεις φυσικής συλλογής νερού. Επιχώσεις υπήρχαν μόνον στην πρώτη αίθουσα, ενώ από τους υπόλοιπους χώρους η κεραμική περισυλλέχθηκε από τα κοιλώματα του βράχου. Η είσοδος έχει διαπλατυνθεί τεχνητά, ενώ διάφορα λαξεύματα υπάρχουν και στην πρώτη αίθουσα.

Παρατηρήθηκε ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν πάντα, κατά τη διάρκεια του χρόνου, οι ίδιοι χώροι του σπηλαίου. Στην πρώτη αίθουσα, διάφορα λαξεύματα χρονολογούνται στη Νεολιθική περίοδο, κατά την οποία το σπήλαιο αποτελούσε χώρο ταφής, όπως διαπιστώνεται από την ύπαρξη σκελετικού υλικού, που καταδεικνύει επτά τουλάχιστον ταφές. Φαίνεται ότι οι ταφές είχαν αποθεθεί κοντά στα τοιχώματα, αλλά διαταράχθηκαν από νερά, πιθανόν μετά από δυνατή βροχή που είχε πλημμυρίσει τον χώρο. Τα αγγεία που χρονολογούνται στη Νεολιθική περίοδο είναι λεπτά και χονδροειδή, ενώ άλλα είναι τραχιά και άλλα έχουν καλή στίλβωση. Η τυπολογία τους οδηγεί σε παράλληλα από την Κνωσό, αλλά και τις Ελένες Αμαρίου.

Εκτός της κεραμικής, εντοπίστηκαν ένας λίθινος πέλεκυς και δυο θραύσματα από λεπίδες οψιδιανού. Μεταξύ των οστράκων, αναφέρονται και αρκετά μινωικά (MM περιόδου κατά τον ανασκαφέα, πιθανόν νεολιθικά κατά τον Αντώνη Ζώη). Με την τοποθέτηση του ευρήματος στη Νεολιθική, κυρίως περίοδο, συμφωνεί και η Κάτια Μαντέλη, η οποία θεωρεί ασθενέστερες τις ενδείξεις της ΠΜ και MM περιόδου. Η χρονολόγηση, ωστόσο, θεωρείται επισφαλής, εξ αιτίας της αποσπασματικότητας του υλικού και της έλλειψης ασφαλούς στρωματογραφίας²⁰⁴.

Κεραμική αποκλειστικά των ΥΜ χρόνων εντοπίστηκε στον εσώτερο χώρο του σπηλαίου, σύμφωνα με τον Αντώνη Ζώη. Πρόκειται κυρίως για κύπελλα και πρόχους, πράγμα που καταδεικνύουν τελετουργική χρήση του σπηλαίου κατά την περίοδο αυτή. Στον εσώτερο χώρο, εντοπίστηκαν κοιλότητες φυσικής συλλογής νερού. Στην πρώτη αίθουσα, ΥΜ κεραμική εντοπίστηκε μόνον στα ανώτερα στρώματα, ενώ στα κατώτερα εντοπίστηκαν αποκλειστικά νεολιθικά όστρακα.

Βιβλιογραφία: Jantzen 1951. Faure 1960, 212. Γεωργιουδάκης 1961, 29. Treuil 1970, 21-22. Ζώης 1973, 205-207. Guest-Papamanoli and Lambraki 1976. Tzedakis and Godart 1992, 46. Manteli 1993, II, 36.

Σπήλαιο Άχυρο, Ακρωτήριο

Στο σπήλαιο αυτό εντοπίστηκαν ενδείξεις χρήσης κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και κεραμική της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου. Περισυλλέχθηκαν οστά διαφόρων ζώων και κέρατα ελαφιών. Από τον Γεωργιουδάκι, ο οποίος περιγράφει *μικρή λίμνη και στοές σταλακτιτών* στο εσωτερικό του, αναφέρεται ως «Άχυρόσπηλιος».

Βιβλιογραφία: Faure 1960, 212. Γεωργιουδάκης 1961, 14-15.

Χαυγιαράς ή Χαβιαρά, Ακρωτήριο

Το σπήλαιο βρίσκεται 15 χιλιόμετρα πάνω από τις όχθες ενός χειμάρρου, στη βραχώδη περιοχή του ακρωτηρίου Τραχείλι και σε απόσταση 800 περίπου μέτρων από την πεδιάδα. Εισάγεται κάποιος σε αυτό μέσω μικρής εισόδου. Η κυρίως

²⁰⁴ Για τη συζήτηση σχετικά με τη χρονολόγηση του υλικού, βλ. Treuil 1970, 22. Σύμφωνα με τις διάφορες απόψεις που εκφράστηκαν από τους Jansen (1951), Furness (1953, 121.5 και 6, 123.3b), Τζεδάκι (1964, 121.5 και 6, 123.3b; 1967, 269), Weinberg (1965, 61), το πρωιμότερο υλικό μπορεί να τοποθετηθεί στην Μέση και Τελική Νεολιθική, Υπονεολιθική και ΠΜ περίοδο. Σύμφωνα με τον Ζώη, ΠΜ όστρακα δεν βρέθηκαν, ενώ λίγα όστρακα με διακόσμηση εντυπωμάτων σε γραμμική διάταξη δεν αποκλείεται να είναι επίσης νεολιθικά: Ζώης 1972, 206.

αίθουσά του βρίσκεται αμέσως μετά από έναν προθάλαμο, ο οποίος βρίσκεται χαμηλότερα της εισόδου. Εν συνεχεία αναπτύσσεται διάδρομος. Η κεραμική που περισυλλέχθηκε τοποθετείται στην ΥΜ, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, ενώ δεν λείπουν όστρακα των μεσαιωνικών χρόνων.

Βιβλιογραφία: Faure 1960, 213. Hood 1965, 110.

Σπήλαιο Λερά, Ακρωτήρι

Βρίσκεται κοντά στον οικισμό Χορδάκι. Το σπήλαιο οφείλει το όνομά του σε ένα γνωστό αντάρτη της περιοχής, ο οποίος έζησε γύρω στο 1833. Αναπτύσσεται σε τρεις αίθουσες. Η αίθουσα που ήταν αφιερωμένη στη λατρεία βρίσκεται μετά από μικρή υδατοσυλλογή και στη συνέχεια στενού περάσματος.

Στο σπήλαιο Λερά, επίσης γνωστό από παλαιότερες επιφανειακές έρευνες, καθώς και από τυχαία ευρήματα που είχαν αποτεθεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων, πραγματοποιήθηκε από τον Κωστή Δαβάρα ανασκαφική έρευνα και στους τρεις θαλάμους του, η οποία κατέδειξε εντατική σύληση. Περισυλλέχθηκαν, ωστόσο, πολλά όστρακα Νεολιθικής και Μυκηναϊκής περιόδου. Περισυλλέχθηκαν επίσης όστρακα ενεπίγραφα, τα οποία επιβεβαιώνουν λατρεία Πανός, καθώς και μία σειρά ειδωλίων και πλακιδίων της Κλασικής και Ελληνιστικής περιόδου²⁰⁵.

Τα ευρήματα εντοπίστηκαν τοποθετημένα γύρω από δύο σταλαγμιτικούς όγκους, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Faure, θυμίζουν γυναικεία μορφή. Στο πλαίσιο της αρχικής αυτοψίας στο σπήλαιο, περισυλλέχθηκαν ΥΜ όστρακα, αττικά αγγεία του 5ου αιώνα π.Χ., κεραμική της Ελληνιστικής περιόδου, περόνες ασημένιες, νομίσματα και λύχνοι. Η λατρεία αποδιδόταν σε κουροτρόφο θεότητα, η οποία λατρευόταν μαζί με ανδρική θεότητα, όπως αποδεικνύουν τα τμήματα ανδρικών ειδωλίων. Η μελέτη του υλικού, ωστόσο, τοποθέτησε την πρωιμότερη χρήση του από την Πρώιμη Νεολιθική έως την Τελική Νεολιθική (Guest-Papamanoli) ή την Τελική Νεολιθική (Μαντέλη).

Το 1996, δημοσιεύθηκε το αρχαιολογικό υλικό που είχε περισυλλεγεί και παραδοθεί στην ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων από τα σπήλαια Αρκουδιά και Λερά Κυδωνίας, ενώ είχε προηγηθεί η ανακοίνωση του G. Thomson στο Α΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, η οποία συνέδεε το σπήλαιο με τη

²⁰⁵ Δαβάρας 1967β.

λατρεία της Αρτέμιδος υπό μορφήν άρκτου²⁰⁶. Το υλικό επανεξετάστηκε στο πλαίσιο της εργασίας της Katja Sporn, σχετικά με τη λατρεία στην Κρήτη.

Βιβλιογραφία: Faure 1960, 213-214, 1962, 46-47, 1967, 134 και 1969, 202. Δαβάρας 1967β. Γεωργιουδάκης 1961, 31. Bouchal 1996, 92-95. Sporn 2002, 273-275.

Μαραθόσπηλιος, Ακρωτήρι

Αναφέρονται ΥΜ ΙΙΙ, αρχαϊκά και ρωμαϊκά όστρακα.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 32. Faure 1967, 134; 1967, 134.

Καθεδρικό, Ακρωτήρι

Το σπήλαιο είναι παράκτιο και ελέγχθηκε από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας. Χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη δύο εισόδων, μιας από τη θάλασσα και μιας από την ξηρά.

Εντοπίστηκε σε αυτό μεγάλος αριθμός αγγείων, μεταξύ των οποίων κύπελλα, αμφορείς και τριποδικές χύτρες.

Η χρήση του τοποθετείται μεταξύ ΜΜ ΙΙ και ΙΙΙ περιόδου.

Βιβλιογραφία: Αγουρίδης 2008.

Νερόσπηλιος, Χορδάκι

Το σπήλαιο βρίσκεται στην βορειοδυτική έξοδο της κοινότητας Χορδάκι, σε υψόμετρο 90 μέτρων πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Μπορεί κάποιος να το προσεγγίσει μέσω μονοπατιών που χρησιμοποιούν οι κτηνοτρόφοι. Απέχει 35 λεπτά πορείας από το σπήλαιο Λερά.

Η είσοδός του είναι εντελώς αόρατη από τα κατώτερα σημεία της πλαγιάς, στην οποία ανοίγεται. Έχει πλάτος 18 μέτρων και ύψος 6. Εδώ και πολλά χρόνια, παρέμενε κλειστή με ξηρολιθικό τοίχιο, από το οποίο διατηρούνται σήμερα ίχνη. Πρόκειται για φυσικό καταφύγιο που χρησιμοποιείται από κτηνοτρόφους και κυνηγούς.

Αποτελείται από μία ημιελλειπτική αίθουσα διαστάσεων 29 X 28 μέτρων, στα τοιχώματα της οποίας σχηματίζονται κοιλότητες φυσικές 4-5 μέτρων ύψους. Η οροφή της φτάνει στα 7 μέτρα. Κάτω από έναν σταλαγμίτη, οι κτηνοτρόφοι τοποθέτησαν λίθινη λεκάνη, προκειμένου να περισυλλέγεται το νερό.

²⁰⁶ Thomson 1961-1962. Είναι εντυπωσιακό ότι στην περιοχή απαντά έως σήμερα το τωπονύμιο *αρκουδόρεμα*, ενώ, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, εκεί υπήρχαν αρκούδες: Ψινάκης 1993, 200.

Το σπήλαιο επισκέφθηκε το 1960 ο Paul Faure και πραγματοποίησε δοκιμαστική τομή βάθους 50 εκατοστών. Η δοκιμαστική αυτή τομή έφερε στο φως διαταραγμένα στρώματα πυρών, στάχτη, οστά ζώων, όστρεα, νεολιθικά όστρακα, ένα θραύσμα λίθινου πέλεκυ, υπονεολιθικά (ΠΜ) και μεγάλο αριθμό ΥΜ οστράκων (πιθοειδή, πόδια τριποδικών, πρόχοι, αμφορείς με διακόσμηση χταποδιών), καθώς και κεραμική των βυζαντινών και μεσαιωνικών χρόνων. Η δοκιμαστική ανασκαφή επαναλήφθηκε το 1961 και το 1968 για μία ημέρα κάθε φορά, επιβεβαιώνοντας, κατά τον Paul Faure, χρήση του σπηλαίου κατά την Τελική Νεολιθική, ΠΜ και ΥΜ ΙΙΒ περίοδο, καθώς και την α΄ Βυζαντινή περίοδο.

Περισυλλέχθηκε ενεπίγραφο όστρακο (το πρώτο στη Δυτική Κρήτη μέχρι τότε), το οποίο φέρει επιγραφή σε Γραμμική Β. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, το σπήλαιο δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ιερό, καθώς δεν συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά ευρήματα των σπηλαίων αυτής της κατηγορίας.

Εδώ γίνεται λόγος για τα αγγεία που βρίσκονταν κάτω από σταλαγμίτες διαφόρων σπηλαίων-καταφυγίων (Μελιδονίου, Πεμονιών, Κόκκινου Χωριού Αποκόρωνα, Ακρωτηρίου, Πλατυβόλας, Δρακόνας, Περιβολιών, Θέρισσου και Βρυσσών Κυδωνίας), στα οποία η ΥΜ ΙΙΒ κεραμική είναι πολλή²⁰⁷.

Βιβλιογραφία: Hood 1960, 111. Faure 1962, 47, 1969b και 1996, 37, 56, 144, 200.

Πλατυβόλα, Σκουραχλάδα

Βρίσκεται σε απόσταση μισής ώρας από τον οικισμό Σκουραχλάδα, στη θέση *Μονόγκρεμος*, 200 μέτρα πάνω από το ποτάμι Κορακιάς. Από τους κατοίκους της περιοχής ονομάζεται επίσης Σπηλιά, Σκοτεινή Σπηλιά ή Κάτω Πηγάδι.

Το σπήλαιο επισκέφθηκε πρώτος ο Paul Faure, ο οποίος αμέσως το κατέταξε στα ιερά σπήλαια. Το σπήλαιο διαιρείται σε τέσσερα επίπεδα, τα οποία αναπτύσσονται σε διαφορετικό βάθος. Από έναν επιμήκη θάλαμο μήκους 13 και πλάτους 2-3 μέτρων στον μεγαλύτερο άξονα, αναπτύσσονται μικρότερες αίθουσες, με λιθωματικό διάκοσμο. Σε μία μάλλον απομακρυσμένη αίθουσα, εντοπίστηκαν ανθρώπινα οστά που παραπέμπουν σε ταφική χρήση του χώρου. Κεραμική και οστά ζώων περισυλλέχθηκαν από τα τοιχώματα της επιμήκους μεγαλύτερης αίθουσας. Κατά τον Faure, το σπήλαιο πιθανώς χρησιμοποιήθηκε ως τόπος περισυλλογής νερού σε όλες τις εποχές και ως καταφύγιο στις περιόδους ταραχών.

²⁰⁷ Faure1969d, 42.

Χρονολογείται, κυρίως, από την Τελική Νεολιθική, Υπονεολιθική ή ΠΜ, ΥΜ ΙΙΙ ή ΙΙΒ, μέχρι τις αρχές του Μεσαίωνα. Δυστυχώς, ωστόσο, η διατάραξη του εσωτερικού επιτρέπει μόνον χρονολογική προσέγγιση των ευρημάτων: περισυλλέχθηκαν ανοικτά αγγεία του τύπου της λοπάδας και πυξίδες της Ύστερης Νεολιθικής περιόδου, σχεδόν πλήρης τυπολογική σειρά πήλινων αγγείων, θραύσματα λίθινων αγγείων, καθώς και κορμός κυκλαδικού τύπου ειδωλίου²⁰⁸ της Προανακτορικής περιόδου (ρυθμού Πύργου, Βασιλικής και Αγίου Ονουφρίου), η οποία υπήρξε μία περίοδος εντατικής χρήσης του σπηλαίου, θραύσματα αγγείων με πρωτοτραχωτή διακόσμηση της Παλαιοανακτορικής περιόδου, ελάχιστα ΥΜ ΙΒ και λίγα ΥΜ ΙΙΙ θραύσματα αγγείων. Προσφάτως μελετήθηκε από την Ευτυχία Πρωτοπαδάκη ένα είδωλο Προανακτορικής περιόδου από το το σπήλαιο.

Βιβλιογραφία: Hood 1960, 111. Αλεξίου 1963, 412. Τζεδάκις 1966α, 1967β. Faure 1969, 201-202. Manteli 1993, I, 36. Πρωτοπαπαδάκη 2017.

Σπηλιά, Σκουραχλάδα

Βρίσκεται στη θέση Κορακιά, σε απόσταση μισής ώρας από τη Σκουραχλάδα Κυδωνίας, σύμφωνα με τον Paul Faure. Μέσω ενός διαδρόμου, ο επισκέπτης φθάνει σε μεγάλη αίθουσα με λιθωματικό διάκοσμο. Περισυλλέχθηκαν όστρακα με «χτενιστή» διακόσμηση, διάφορα όστρακα της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου, καθώς και Ελληνιστική κεραμική.

Βιβλιογραφία: Faure 1962, 44.

Μαύρη Τρύπα, Μουρνιές

Εντοπίζεται στη θέση *Πελεκάνου* και χρησιμοποιούνταν ως χώρος σταυλισμού διαστάσεων 11 x 4 x 3 μέτρων, όταν ο Ιωάννης Τσιφετάκης, το 1967, εντόπισε εκεί όστρακα Ρωμαϊκής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Faure 1969, 203.

Χαμωτό Σπηλιόρι, Βαρύπετρο

Βρίσκεται στη θέση *Κριθαρέ*, στις βορειοδυτικές παρυφές του βυζαντινού οικισμού Κάστελλος, σε απόσταση 2.500 μέτρων ανατολικά του Βαρύπετρου. Αποτελεί μικρό σπήλαιο-καταφύγιο, διαστάσεων 9,5 x 3 x 1,90 μέτρων, η επιφανειακή έρευνα του

²⁰⁸ Πρωτοπαπαδάκη 2017.

οποίου απέδωσε όστρακα της Νεολιθικής και ΥΜ ΙΙΒ περιόδου, καθώς και μία λίθινη αγνύθα.

Βιβλιογραφία: Faure 1969, 203.

Νερότρυπα ή Νεροσπηλιά, Αγία Μαρίνα

Βρίσκεται στη θέση *Κουτσογιάννη Κεφάλα*, σε απόσταση 2.500 μέτρων νότια της Αγίας Μαρίνας. Πρόκειται για μεγάλο σπήλαιο, που χρησιμοποιούνταν για σταυλισμό αιγοπροβάτων και περισυλλογή νερού. Κοντά στις πτυχώσεις που περιείχαν νερό, εντοπίστηκαν πολυάριθμα όστρακα χονδροειδών αγγείων, εκ των οποίων τα πλέον χαρακτηριστικά είναι Ρωμαϊκής, Βυζαντινής, Μεσαιωνικής περιόδου, αλλά και σύγχρονα.

Βιβλιογραφία: Faure 1969, 201.

Γερόσπηλιο, Αγία Μαρίνα

Βρίσκεται κοντά στον ομώνυμο σύγχρονο οικισμό. Σύμφωνα με τον Hood, χρησιμοποιήθηκε ως ταφικό σπήλαιο στο τέλος της ΠΜ ή τις αρχές της ΜΜ περιόδου. Ο Μαρινάτος αναφέρει διπλό λίθινο αγγείο της ΜΜ Ι περιόδου ως προερχόμενο από το σπήλαιο αυτό.

Βιβλιογραφία: Marinatos 1928, 6. Hood 1965, 107. Faure 1969, 203. Γεωργιουδάκης 1961, 10.

Ποταμίδα ή Πατσούρο, Αγία Μαρίνα

Πρόκειται για μικρή βραχοσκεπή διαστάσεων 12,50 X 4 X 2,50 μέτρων, στη θέση *Ποταμίδες*, στην κοιλάδα του Λινάρδου, 2.500 μέτρα ΝΔ της Αγίας Μαρίνας.

Βιβλιογραφία: Faure 1969, 203-204.

Ανθρωπότρυπα, Πλατάνια

Βρίσκεται στις πλαγιές του όρους Τρούλος, 3 χιλιόμετρα ΝΑ του οικισμού Πλατάνια. Πρόκειται για κατωφερή βραχοσκεπή, διαστάσεων 13 x 6 x 3 μέτρων. Ανασκάφηκε εν μέρει το 1968, υπό την εποπτεία του Ιωάννη Τσιφετάκη. Περισυλλέχθηκαν όστρακα της Τελικής Νεολιθικής, Υπονεολιθικής, ΥΜ ΙΙΒ, Ρωμαϊκής, Βυζαντινής και Μεσαιωνικής περιόδου, καθώς και σύγχρονη κεραμική.

Μεγάλης σημασίας για τη σύγχρονη πολιτική ιστορία του τόπου είναι η επιγραφή που γράφτηκε με μολύβι, 3 μέτρα από την είσοδο, στο τοίχωμα: *Πολητηκοί*

δραπέτες Γαύδου / 1933 / εκατήκεσαν. Το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε και πάλι ως καταφύγιο, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Βιβλιογραφία: Faure 1969, 203.

Σπήλαιο Αγροκηπίου

Εντοπίζεται στη νότια πλαγιά χαμηλού πευκόφυτου υψώματος, 3,5 χιλιόμετρα ανατολικά της πόλης των Χανίων. 100 περίπου μέτρα νοτίως του σπηλαίου ρέει ο χείμαρρος Χάνδακας, ενώ 600μ. νοτιοανατολικά, στη θέση Μελισσόκηπος, υπάρχει φυσική πηγή νερού.

Το σπήλαιο αποτελείται από τον θάλαμο 1, διαστάσεων περίπου 7 X 13 μέτρων, και τον στενόμακρο θάλαμο 2, δυτικότερα, διαστάσεων 8 X 28 μέτρων. Εικάζεται η ύπαρξη τρίτου θαλάμου προς τα ανατολικά του θαλάμου 1, αλλά η είσοδος σε αυτόν είναι φραγμένη από κομμάτια βράχου. Οι δύο θάλαμοι φέρουν εξαιρετικό λιθωματικό διάκοσμο.

Πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα μικρής έκτασης (τομή 3 X 4μ. στο ανατολικό τμήμα του θαλάμου 1. Ευρήματα υπήρχαν ήδη στο επιφανειακό στρώμα, καθώς δεν υπήρχε καμία διατάραξη της επίχωσης, τουλάχιστον στον θάλαμο 1. Διαδοχή στρωμάτων δεν σημειώθηκε, καθώς ευρήματα διαφόρων εποχών συνυπήρχαν το ένα δίπλα στο άλλο. Εσχάρα ή άλλη κατασκευή δεν βρέθηκε. Διαπιστώθηκαν, ωστόσο, κατάλοιπα πυρών. Ορισμένα από τα ευρήματα εντοπίστηκαν γύρω από έναν σταλαγμίτη, ο οποίος ήταν προσκολλημένος στο βόρειο τοίχωμα του θαλάμου 1²⁰⁹.

Μεταξύ των ευρημάτων που περισυλλέχθηκαν από το σπήλαιο του Αγροκηπίου, αναφέρονται πολυάριθμοι (55) λύχνοι, όλοι μονόμυξοι, οι οποίοι χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. μέχρι τον 1ο αιώνα μ.Χ. (η πλειονότητά τους τοποθετείται στον 4ο και 3ο αιώνα π.Χ.), κυάθια που χρονολογούνται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., μικρή άβαφη οينوχόη του 4ου αιώνα π.Χ. και αρυβαλλοειδές λυκήθιο του β΄ τετάρτου του 4ου αιώνα π.Χ.

Ήρθαν, ακόμα, στο φως 27 πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια, καθώς και μικρότερα θραύσματα, διαφόρων τύπων, όπως γυναικείων ένθρονων μορφών του

²⁰⁹ Η Πωλογιώργη αναφέρει ως παράλληλο λατρείας σταλαγμίτη το σπήλαιο της Ειλειθυίας στην Αμινσό: Πωλογιώργη 1985, 302, υποσημείωση 2.

τελευταίου τετάρτου του 5ου αιώνα π.Χ., του α' τετάρτου του 4ου αιώνα π.Χ.²¹⁰ (ο πόλος που φέρουν τα ειδώλια αυτά δηλώνουν τη θεϊκή υπόσταση της απεικονιζόμενης μορφής), όρθιων γυναικείων μορφών των μέσων του 3ου αιώνα π.Χ., ιθυφαλλικών ανδρικών μορφών (Σειληνών) πιθανώς του 4ου αιώνα π.Χ., καθώς και ειδώλιο Άττιος του α' μισού του 1ου αιώνα π.Χ.. Τέλος, περισυλλέχθηκαν παιδικά ειδώλια του τύπου της οκλάζουσας μορφής και όρθια, τα οποία χρονολογούνται στον 4ο και 3ο αιώνα π.Χ.

Μεταξύ των ευρημάτων, συγκαταλέγονται νομίσματα του 3ου αιώνα μ.Χ.

Τέλος, από το σπήλαιο προέρχονται μικρά ευρήματα, όπως θαλασσινά κοχύλια του είδους της πίννας, κελύφη αυγών που βρέθηκαν σε καθαρό αρχαιολογικό στρώμα και παραπέμπουν σε προσφορά στους νεκρούς, λεπίδα οψιδιανού και οστέινη περόνη του 3ου ή 4ου αιώνα, καθώς και οστά ζώων.

Στο σπήλαιο Αγροκηπίου επιβεβαιώνεται η λατρεία χθόνιας θεότητας, στην οποία αφιερώνονταν αυγά, απαρχές καρπών στα κυάθια ή υγρές προσφορές, όπως δείχνουν τα αγγεία. Φαίνεται ότι στο εσωτερικό του σπηλαίου γίνονταν νυχτερινές τελετές (παννυχίδες), όπως φαίνεται από τον αριθμό των λύχνων, δεδομένου ότι ο επαρκής φωτισμός του πρώτου θαλάμου δεν δικαιολογεί την ύπαρξη ενός τέτοιου αριθμού. Αυτού του είδους οι τελετές συνάδουν με την εύρεση Σιληνών, σύμφωνα με τον Όμηρο²¹¹.

Ακόμα, η παρουσία παιδικών ειδωλίων που σχετίζονται με θεότητες – τροφούς δηλώνουν ότι προσφορές γίνονταν, επίσης, για τη γονιμότητα. Θα μπορούσε να λατρεύεται η Αφροδίτη, η οποία συνευρίσκεται με Σιληνούς σε σπήλαια²¹², ενώ το ειδώλιο του Άττιος παραπέμπει σε λατρεία της Ρέας-Κυβέλης (της Μεγάλης Μητέρας).

Στη δημοσίευση της Μέλπως Πωλογιώργη, σημειώνεται η σχέση Δήμητρας-Κυβέλης ή Δήμητρας-Ιασίωνος, αλλά και το γεγονός ότι το ειδώλιο Άττιος είναι μεταγενέστερο των ένθρονων γυναικείων μορφών²¹³. Η ταύτιση της λατρευομένης

²¹⁰ Τα ειδώλια συγκρίνονται με εκείνα των σπηλαίου Αρκουδιώτισσα και Λερά, του ιερού της Δήμητρας στην Κνωσό: Πωλογιώργη 1985, 305-306.

²¹¹ Ορφικός ύμνος 54, 10: όργια νυκτιφαή τελεταίς αγίαις αναφαίνων.

²¹² Ομηρικός Ύμνος V, στίχος 263.

²¹³ Συζητείται η διάδοση της λατρείας της Δήμητρας στην Κρήτη: ιερά στην Αξό Μυλοποτάμου, τις Βρύσσες Κυδωνίας, την Υρτακίνα, την Απτέρα: Πωλογιώργη 1985, 318.

θεότητας με τη Ρέα δεν είναι, ωστόσο, δυνατή. Η παρουσία ειδωλίου του Άττιος όμως συνηγορεί με τη λατρεία θεότητας της βλάστησης.

Η Δήμητρα Θεσμοφόρος, εξ άλλου, έχει σχέση με σπηλιές, κατάγεια βάραθρα, βραχώδη μέγαρα²¹⁴. Η λατρεία της συνδέεται με τη γονιμότητα της γης και των ανθρώπων. Ωστόσο, για την ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας με τη Δήμητρα λείπουν ορισμένα στοιχεία, όπως οι υδροφόρες μορφές, οι γυναίκες που κρατούν χοίρους, καθώς και ομοιώματα γυναικείων μορίων. Εξ άλλου, δεν εντοπίστηκαν κέρνοι που αποτελούν τυπικό λατρευτικό σκεύος της Δήμητρας, αν και λείπουν από το ιερό της Κνωσού. Υπέρ της λατρείας της Δήμητρας πάντως, συνηγορεί η ύπαρξη νερού πλησίον²¹⁵.

Η Γαία επίσης θα μπορούσε να είναι η λατρευόμενη θεότητα στο σπήλαιο του Αγροκηπίου. Σύμφωνα με τον Ομηρικό Ύμνο (XXX, στίχοι 2 κ.ε), *φέρβει ἐπὶ χθονὶ πάνθ' ὅπός' ἐστίν, ἡμὲν ὅσο χθόνα διὰν ἐπέρχεται, ἡδ' ὅσα πόντον, ἡδ' ὅσα πωτῶνται καὶ ἀπὸ αὐτὴν εὐπαιδές τε καὶ εὐκαρποὶ τελέουσιν*²¹⁶.

Τέλος, μία ακόμα θεότητα που σχετίζεται με την ευφορία της γης είναι η Άρτεμις²¹⁷, η οποία επίσης είναι κουροτρόφος. Εξ άλλου, η λατρεία της Αρτέμιδος Βριτομαρτιδος ή της Αρτέμιδος Δίκτυννας είναι γνωστή και διαδεδομένη στην Κρήτη.

Βιβλιογραφία: Πωλογιώργη 1985.

Τρύπα Καρεφύλλης, Μαλάξα

Πρόκειται για βάραθρο, από τον πυθμένα του οποίου περισυλλέχθηκαν πολλά όστρακα και η βάση αγγείου της Νεολιθικής ή ΠΜ περιόδου.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 98. Hood 1965, 109.

Σπήλαιο Φονές, Άγιος Παύλος

Το σπήλαιο περιλαμβάνει προθάλαμο διαστάσεων 18 X 12 μέτρων και δύο αίθουσες υγρές και σκοτεινές, κατά τον Paul Faure, ο οποίος περισυνέλεξε YM III όστρακα, καθώς και ένα θραύσμα αγγείου ελληνιστικών χρόνων.

²¹⁴ Πωλογιώργη 1985, 318.

²¹⁵ Πωλογιώργη 1985, 319.

²¹⁶ Karouzou 1967, 165.

²¹⁷ Στον Άγιο Θωμά Μονοφατσίου, επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων αναφέρει *Θεαίς Δήμητρι καὶ Κόρη / Λαρκία Ἀρτέμεις / ἐκ τῶν ιδίων*: IC I, 1935, 310: 2.

Βιβλιογραφία: Faure 1962, 45. Hood 1965, 111.

Άγιοι Απόστολοι, Γαλατάς

Πρόκειται για δύο μεγάλα σπήλαια στην περιοχή του Γαλατά, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν σε όλους τους πολέμους ως καταφύγια του άμαχου πληθυσμού.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 11.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Σπυρίδωνα, Χορδάκι, Ακρωτήρι

Η βραχοσκεπή βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του Ριζόσκλωκου.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 12. Λουκιδέλη 2005, 1229.

Μαραθόσπηλιος, Μαράθι

Το σπήλαιο βρίσκεται στην περιοχή Στερνών Κυδωνίας. Κατά την επιφανειακή έρευνα, εντοπίστηκαν σε αυτό ΥΜ ΙΙΙ, αρχαϊκά και ρωμαϊκά όστρακα. Ο Γεωργιουδάκης αναφέρει και *χριστιανικές κατακόμβες* πέραν των μινωικών λειψάνων.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 32. Faure 1967, 134; 1969, 202.

Κέραμος ή Τσιχλοπηγάδι

Κατά την αυτοψία στο σπήλαιο αυτό, εντοπίστηκαν όστρακα της Προανακτορικής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Faure 1969, 202.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Νικολάου;, Μαραθόσπηλιος, Στέρνες

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου Στέρνες (θέση *Ξηρόκαμπος*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Χωστής Παναγιάς, Στέρνες (θέση *Κάμπος*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Σταυρωμένου, Στέρνες

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Τιμίου Σταυρού, Αρώνι

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Νικολάου και Αγίας Παρασκευής, Χαλασοσπηλιά, Κουνουπιδιανά

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Καμπάνι Κουνουπιδιανών (θέση Βόθονας)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ευσταθίου, Καμπάνι Κουνουπιδιανών (θέση Βόθονας)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γεωργίου, Καμπάνι Κουνουπιδιανών (θέση Βοθονάκι)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Κορακιές Κουνουπιδιανών

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου Νεροκούρου

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Παρασκευής, Νεροκούρου (θέση Στου παπά το σπιτάκι)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Κυριακής Περιβολίων

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου Περιβολίων

Ο ναῖσκος βρίσκεται κοντά τον Ναό της Αγίας Κυριακής, στην ευρύτερη περιοχή της Μονής Χρυσοπηγής, όπου, κατά την παράδοση, υπήρχε ασκητική δράση.

Βιβλιογραφία: Ψιλάκης 1993, 284. Λουκιδέλη 2005, 1229. Χαιρέτη 1972-1973, 565.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίων Δέκα Περιβολίων (θέση Χαρωδιά)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίων Επτά Παίδων Περιβολίων

Σώζονται τα υπολείμματα οικοδομημάτων της παλαιάς μονής και ενός τάφου.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου Πελεκητού Περιβολίων (θέση Χαρωδιά)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γερασίμου Περιβολίων

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γερασίμου, Μόδι

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Χρυσοσπηλιώτισσας

Σήμερα δεν σώζεται. Αναφέρεται στην απογραφή του 1637.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229-1230.

Γ. ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ

Η περιοχή του Αποκόρωνα αποτελεί μία από τις πλουσιότερες της Κρήτης, εξαιτίας της αφθονίας των βροχοπτώσεων και, ως εκ τούτου, της πλούσιας βλάστησης. Στην περιοχή αυτή, σχηματίζονται τρεις κοιλάδες από τα ποτάμια Μουσέλας, Αλμυρός και Κιλιάρης²¹⁸.

Σπήλαια των Κεφαλάδων, Κεφαλάς

Στην περιοχή υπάρχουν σπήλαια με ενδιαφέροντα λιθωματικό διάκοσμο. Αναφέρονται από τον Γεωργιουδάκι, χωρίς άλλες πληροφορίες σχετικά με τη χρήση τους.

²¹⁸ Faure 1960, 205. Για την αρχαιολογική φυσιογνωμία της περιοχής, βλ. Faure 1960, 206. Γαβριλάκη 2014 για τα επίνεια της Λάμπας, στη βόρεια ακτή του Αποκόρωνα (Γεωργιούπολη, Υδραμία).

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 28.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Νικολάου ή Σκοτεινή, Πάτημα (θέση *Χωστό*)

Σώζεται σε ερείπια. Χρησιμοποιείται ως χώρος σταυλισμού ζώων.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Παύλου, Αργυρομούρι, Καλαμίτσι Αμυγδάλι (θέση *Χάλαρα*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, Καλαμίτσι Αμυγδάλι

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Καλαμίτσι Αλεξάνδρου (θέση *Κεφάλι Ξετρύπια*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γεωργίου ή Περιστερές, Μάζα

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Εμπρόσνερος (θέση *Κατσοχοίρω*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Ποθιανής Παναγιάς, Βάμος

Ο σπηλαιώδης ναῖσκος ευρίσκεται 2 χιλιόμετρα Ν. του Βάμου. Στο υπόγειο του κτίσματος, εντοπίστηκαν εικονίσματα και graffiti ονομάτων στα τοιχώματα, τα οποία χρονολογούνται μέχρι το 1841.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Καλύβες

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γερασίμου Νέου Χωριού (θέση *Μαδαρή*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230. Γεωργιουδάκης 1961, 11.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Πεμόνια

Εδώ, εκτός του ναῖσκου που βρίσκεται σε ερειπώδη ακτάσταση, εντοπίστηκαν και τάφοι.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Μαχαιοί

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Μάμαντος, Ραμνή (θέση *Κυριακοσέλλια*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Μαύρης Παναγιάς, Βάμος (θέση *Κουλές*)

Το κτίσμα βρίσκεται 1 χιλιόμετρο ΝΔ του οικισμού Βάμου. Αποτελούσε ασκητήριο και ιστορικό σπήλαιο, κοντά στο οποίο βρίσκεται η ομώνυμη εκκλησία.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Βάμος

Βρίσκεται 2 χιλιόμετρα ΒΑ του οικισμού. Αποτελούσε ασκητήριο. Πλησίον του σπηλαίου, έχει κτιστεί εκκλησία.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος - Ανώνυμο, Ραμνή (θέση *Άγιος Γεώργιος*)

Ασκητήριο σε βραχοσκεπή.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Κορακιάς, Γεωργιούπολη

Πρόκειται για σπηλαιοβάραθρο, ΝΑ του οικισμού Ασπροσυκιά. Στο βάθος του υπάρχει βαίτυλος. Στην είσοδο, αναφέρονται ανθρώπινα οστά και όστρακα ΜΜ Ι και ΙΙΙ περιόδου, καθώς και ρωμαϊκή κεραμική. Σύμφωνα με τους ταξιδιωτικούς οδηγούς, από εδώ προέρχεται ένα μινωικό θυμιατήρι.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 98 και 1967, 134. Hood 1960, 112.

Σπήλαιο Λαφνών ή Νεράιδων, μεταξύ Ξεροστερνίου και Λιτσάρδας

Το σπήλαιο χαρακτηρίζεται από τον βραχώδη εξωτερικό χώρο του, διαμέτρου 25 μέτρων, ο οποίος είναι ανάλογος του Γεροντόσπηλιου στο Μελιδόνι Μυλοποτάμου.

Η κεραμική ήταν περισσότερη στο κέντρο του σπηλαίου, όπου σταλαγμίτης. Στο εσωτερικό του, αναφέρεται υδατοσυλλογή (μικρή λίμνη). Εντοπίστηκαν μόνον ρωμαϊκά επιφανειακά όστρακα, αν και στην ευρύτερη περιοχή απαντά και κεραμική Ελληνιστικής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Faure 60, 206-207. Γεωργιουδάκης 1961, 17.

Πατινιώτισσας Σπηλιάρι ή Σπήλιο της Κυράς της Πάτμου, Μεγάλα Χωράφια (περιοχή αρχαίας Απτέρας).

Βρίσκεται 300 μέτρα δυτικά της Μονής του Αγίου Ιωάννη της Πάτμου, η οποία σήμερα σώζεται σε ερείπια, στο οροπέδιο των Μεγάλων Χωραφιών, σε υψόμετρο 60 μέτρων. Στο εσωτερικό της, διαμορφώνονται δύο αίθουσες: μία μικρότερη πλάτους 2,50 μέτρων και βάθους 5 και δύο στοές πλάτους 1,50 και 2 μέτρων αντίστοιχα. Παρατηρήθηκαν όστρακα που συνδέουν το σπήλαιο με τη γειτονική ακρόπολη της Απτέρας.

Βιβλιογραφία: Faure 1960, 208.

Λαχατιρίδες, Μεγάλα Χωράφια (περιοχή Απτέρας).

Δυσπρόσιτο σπήλαιο, σε απόσταση 1.500 μέτρων από της Πατινιώτισσας το Σπηλιάρι, στα ΝΑ του οποίου εντοπίζεται. Δεσπόζει στην κοιλάδα των Καλυβών, σε υψόμετρο 40 μέτρων. Το βάθος του σπηλαίου, στον μεγαλύτερο άξονά του, είναι 11 μέτρα. Στο μέσον του εσωτερικού χώρου, ο Faure αναγνώρισε ως βαίτυλο έναν σταλακτίτη ύψους 80 εκατοστών και εξ αυτού συνεπέρανε ότι πρόκειται για λατρευτικό σπήλαιο.

Βιβλιογραφία: Faure, 1960, 208.

Γουργούθια, Μελιδόνι.

Βρίσκεται σε απόσταση 12 περίπου λεπτών από τον ομώνυμο οικισμό. Σύμφωνα με τον Faure που το επισκέφθηκε, χρησιμοποιήθηκε κατά τη Νεολιθική, ΥΜ ΙΙΙ και Ελληνορωμαϊκή περίοδο.

Βιβλιογραφία: Faure 1962, 42-43. Hood 1960, 112.

Λεντάκα, Μελιδόνι.

Απέχει 5 λεπτά από το σπήλαιο Γουργούθια και χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία κατά τη Νεολιθική και Υπονεολιθική περίοδο. Οψιδιανός εντοπίστηκε εκτός του σπηλαίου.

Βιβλιογραφία: Faure 1962, 43. Hood 1960, 112.

Σκόλακας, Μελιδόνι.

Βρίσκεται στην περιοχή Πεμονίων, σε απόσταση 10 λεπτών ανατολικότερα του σπηλαίου Λεντάκα. Ο Faure αναφέρει λίγα ρωμαϊκά και μεσαιωνικά όστρακα, αλλά άφθονα ΥΜ ΙΙΒ και υπομινωικά, τα οποία προέρχονται κυρίως από μεγάλα αγγεία και σκεύη κατάλληλα για την περισυλλογή νερού, που έπεφτε από τη οροφή του σπηλαίου.

Βιβλιογραφία: Faure 1962, 43. Hood 1960, 112.

Στα Χαλασμένα, Μελιδόνι.

Το σπήλαιο αυτό βρίσκεται στο φαράγγι Γεράνες, 1 χιλιόμετρο δυτικά του οικισμού Μελιδόνι. Από εδώ περισυλλέχθηκαν λίγα νεολιθικά και πολλά υπονεολιθικά και ΠΜ όστρακα, μαζί με ΥΜ, αρχαϊκά και ρωμαϊκά όστρακα

Βιβλιογραφία: Faure 1962, 43. Hood 1960, 112.

Κερά Σπηλιώτισσα, Άγιος Γεώργιος

Το σπήλαιο βρίσκεται στη ΒΔ πλαγιά του υψώματος του Αγίου Γεωργίου. Απολύτως κρυμμένο από την κοινή θέα, ισαπέχει από τον Ναό των Βρυσών και τη Μονή του Αγίου Γεωργίου. Βρίσκεται σε βραχώδες περιβάλλον. Αποτελείται από έναν προθάλαμο φωτεινό, μήκους 7 και ύψους 3 μέτρων. Αναπτύσσεται σε θαλάμους που βρίσκονται σε διαφορετικά επίπεδα και χωρίζονται από κομμάτια βράχων. Στη δεξιά πλευρά τω εισερχομένων υπάρχει όρυγμα. Εντοπίστηκε πολλή κεραμική, οστά ζώων και θραύσματα οψιδιανού. Φαίνεται ότι φιλοξένησε ανθρώπους από τη Νεολιθική ή ΠΜ περίοδο συνεχώς και σε όλη τη διάρκεια της Υστερομινωικής, μέχρι τη Γεωμετρική περίοδο. Περισυλλέχθηκαν κάθε είδους αγγεία.

Στην αναφορά του Γιάννη Τζεδάκι, ως «Κερά Σπηλιώτισσα» αναφέρεται σπήλαιο που αναπτύσσεται σε οκτώ αίθουσες. Στο πλαίσιο επιφανειακής έρευνας σε αυτό, περισυλλέχθηκαν όστρακα Προανακτορικής περιόδου. Μεταξύ των οστράκων, παρατηρήθηκαν και κάποια χαρακτηριστικότερα, τα οποία ανήκουν στον ρυθμό Πύργου.

Βιβλιογραφία: Faure 1958, 499-500 και 1962, 47-48. Hood 1960. Hood 1965, 106. Τζεδάκις 1966β, 1967γ.

Μουρνιδάκι ή Μπλάζιαινας Σπήλιος, Κόκκινο Χωριό

Θεωρήθηκε ως σπήλαιο-καταφύγιο από τον Faure. Η επιφανειακή κεραμική το τοποθετεί στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.

Βιβλιογραφία: Faure 1969, 202.

Καβρού Τρύπα, Κόκκινο Χωριό

Θεωρήθηκε ως σπήλαιο-καταφύγιο από τον Faure. Η επιφανειακή κεραμική το τοποθετεί στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.

Βιβλιογραφία: Faure 1969, 202.

Καλανάτο ή Καφάτο, Βαφέ

Βρίσκεται σε υψόμετρο 240 μέτρων, σε απόσταση 10 λεπτών ΝΑ του χωριού Βαφέ, στη δεξιά όχθη του Λαγκού. Αναπτύσσεται σε 4 αίθουσες, που συνδέονται μεταξύ τους με στενά περάσματα. Στο κέντρο των αιθουσών, εντοπίστηκαν μεγάλα κομμάτια βράχου. Το βάθος του σπηλαίου είναι περίπου 42 μέτρα.

Περιλαμβάνει υδατοσυλλογές, κοντά στις οποίες εντοπίστηκαν όστρακα θραύσματα πρόχων ή αγγείων πόσης, τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται στον 19ο αιώνα, αν και ορισμένα είναι Βυζαντινής ή Μεσαιωνικής περιόδου. Ένα εξ αυτών αναγνωρίστηκε ως ελληνιστικό.

Βιβλιογραφία: Faure 1965a, 55.

Σπήλαιο Άγιοι Ασώματοι, Μεγάλο φαράγγι, Εμπρόσνερος

Στο σπήλαιο έχει κατασκευαστεί ναΐσκος του Αγίου Αντωνίου. Συνδέεται με τοπικούς θρύλους.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 11.

Άγιος Ιωάννης, Βαφέ

Στο σπήλαιο φιλοξενείται ο ομώνυμος ναΐσκος, ο οποίος είναι εικονογραφημένος.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 12.

Κρυονερίδα ή Σπήλαιο Βαφέ, Βαφέ.

Βρίσκεται στη θέση *Λαγκός*, ΝΔ του οικισμού Βαφέ, σε υψόμετρο 230 μέτρων. Έχει είσοδο πλάτους 1,80 και ύψους 1,50μ. Αναπτύσσεται εις μήκος, σε συνδεόμενες αίθουσες. Σε μία από αυτές, την Αίθουσα Δ, υπάρχει υδατοσυλλογή. Αποτελεί

ιστορικό σπήλαιο, δεδομένου ότι υπήρξε καταφύγιο Χριστιανών κατά την Τουρκοκρατία. Στις 9 Αυγούστου 1821, οι Τούρκοι, με αρχηγούς τους Ρεσίτ και Οσμάν πασά, θανάτωσαν με ασφυξία 180 γυναικόπαιδα. Αριστερά της εισόδου, εντοπίστηκαν τα οστά των εγκλειστών κατά το ιστορικό επεισόδιο του 1821.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 29-30. Σπανάκης χ.χ., 117.

Λιθωμένη Κοπελιά, Κάινα

Αναφέρεται ως *σπήλαιο με σταλακτίτες* από τον Γεωργιουδάκι, χωρίς άλλες αναφορές σχετικά με τη χρήση του. Στο εσωτερικό του σπηλαίου, σε βάθος 25 μέτρων, υπάρχει υδατοσυλλογή.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 31-32.

Τζίγκουνας, Μαχαιοί

Από τον Γεωργιουδάκι αναφέρεται απλώς, ότι στο εσωτερικό του υπάρχει νερό (*με πηγή νερού*), χωρίς άλλες πληροφορίες σχετικά με τη χρήση του.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 42.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Παύλου, Ασή Γωνιά

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Δ. ΣΦΑΚΙΑ

Αγιασμάτσι, Πατσιανός Σφακίων

Το σπήλαιο βρίσκεται στην περιοχή Πατσιανού Σφακίων, σε υψόμετρο 280 μέτρων. Προς της εισόδου του, το έδαφος διαμορφώνεται σε άνδηρα. Η είσοδος του σπηλαίου βλέπει Α., προς το Φραγκοκάστελλο, και έχει ύψος 2 μέτρων και πλάτος μόνον 70 εκατοστών. Καλύπτεται από μεγάλο βράχο και βλάστηση. Μπροστά στην είσοδο, ανοίγεται μεγάλο πλάτωμα. Έχει πλούσιο λιθωματικό διάκοσμο.

Την άνοιξη 1963, ο δάσκαλος του Πατσιανού Αριστοτέλης Φουκαράκης παρέδωσε στο Μουσείο Χανίων ένα εγχειρίδιο από μαλαχίτη μήκους 11 εκατοστών, που βρήκε στο σπήλαιο. Το 1965, παρεδόθησαν, επίσης, από τον Faure στο Μουσείο, μία λάμα ονιδιανού και κεραμική Μινωικής, Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου. Χαρακτηριστικά είναι ένας λύχνος με ψηλό πόδι, καθώς και τμήμα ειδωλίου γυναικείας, καθήμενης μορφής. Ο Paul Faure θεωρεί ότι πρόκειται για ιερό,

αφιερωμένο σε ανώνυμη νύμφη ή σε μια θεότητα ανάλογη της Αρτέμιδος, όπως, για παράδειγμα στη Δίκτυννα.

Η πρώτη αίθουσα, μετά τον προθάλαμο, έχει διαστάσεις 15,30 X 17,10 X 8 μέτρων και η οροφή της χαμηλώνει απέναντι από την είσοδο. Στο κέντρο της περίπου, υπάρχει μεγάλος σταλαγμίτης, του οποίου η ανώτερη επιφάνεια είναι επίπεδη, διότι έχει αποκοπεί. Πίσω από τον σταλαγμίτη αυτόν, εντοπίστηκαν πολυάριθμα ευρήματα, όπως τριποδική χύτρα, πυριατήρια, λύχνοι, γυάλινα αντικείμενα, καθώς και ένα οθωμανικό νόμισμα. Κατά τα άλλα, στην ευρύτερη έκταση του θαλάμου αυτού, εντοπίστηκε διάσπαρτη κεραμική: θραύσματα εφυαλωμένης μεσαιωνικής και σύγχρονης κεραμικής, καθώς το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο των επαναστατών του 1866.

Το σπήλαιο αναπτύσσεται ομαλά σε αίθουσες, αλλά η κεραμική που περισυλλέχθηκε από αυτές δεν είναι ισόποση.

Τα όστρακα που εντόπισε ο Paul Faure ανήκουν στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, ενώ, από τις ομάδες επιστημόνων που εργάστηκαν εν συνεχεία, εντοπίστηκαν όστρακα της Νεοανακτορικής περιόδου και λίγα όστρακα κυπέλλων, λεκανών, λύχνων και πυξίδων, χρονολογήσιμα στην Αρχαϊκή περίοδο. Περισσότερα είναι τα όστρακα της Κλασικής περιόδου, τα οποία ανήκουν σε μεγαλύτερα σχήματα, ενώ τα όστρακα της Ελληνιστικής είναι μόνον οκτώ (δύο εξ αυτών ανήκουν σε κύπελλο και λύχνο). Μία ακόμη ομάδα οστράκων χρονολογείται μετά το 50 μ.Χ.

Χαρακτηριστική για την αξιοποίηση των σπηλαίων στις αγροτικές εργασίες είναι η εύρεση σύγχρονης κυψέλης στο στόμιο του σπηλαίου.

Ως προς τη χρήση, η ομάδα των Francis *et al.* θεωρεί ότι το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως χώρος πιθανόν περιστασιακής κατοίκησης, αν και το μέγεθος των θαλάμων δεν ευνοούσε τη φιλοξενία μεγάλων αριθμών ανθρώπων. Τα όστρακα της Νεοανακτορικής περιόδου δηλώνουν πιθανή χρήση του σπηλαίου ως καταφυγίου, κατά την περίοδο αυτή, ενώ τα όστρακα μεγαλύτερων αγγείων της Κλασικής περιόδου παραπέμπουν σε εξειδικευμένη χρήση κατά την περίοδο αυτή. Η ελληνιστική κεραμική δηλώνει την ύπαρξη ιερού στον χώρο, το οποίο προφανώς ήταν αφιερωμένο στον Πάνα (ανάγλυφο Πανός). Η χρήση του σπηλαίου εξακολούθησε κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδο, στην οποία χρονολογούνται 21 όστρακα.

Βιβλιογραφία: Faure 1967, 135-138 και 1969, 200. Αλεξίου 1963, 412. Tyree 1974, 48-50, 216. Francis, Price, Moody and Nixon 2000.

Κορακοσκιδάκι ή Τρύπα, Ανώπολη

Βρίσκεται νότια του οικισμού της Ανώπολης, σε απόσταση ενός τετάρτου της ώρας, σύμφωνα με τον Paul Faure που επισκέφθηκε την περιοχή. Στο εσωτερικό του σπηλαίου, εντοπίστηκε άφθονη κεραμική προϊστορικών και ιστορικών χρόνων. Φαίνεται ότι σχετίζεται με την αρχαία ακρόπολη, η οποία εκτείνεται σε απόσταση 100 περίπου μέτρων από το σπήλαιο. Από τον Γεωργιουδάκι, ο οποίος επαναλαμβάνει την αναφορά του Paul Faure, το σπήλαιο αναφέρεται ως «Κορακοσκυντάκι» και «Κορακοσुकάκι»

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 102. Hood 1965, 113. Γεωργιουδάκις 1961, 28-29.

Σπήλαιο Δασκαλογιάννη, Σφακιά

Σύμφωνα με τον Γεωργιουδάκι, το σπήλαιο βρίσκεται κοντά στη Χώρα Σφακίων. Λέγεται ότι κατά την Επανάσταση του 1770 είχε εγκατασταθεί εκεί νομισματοκοπείο.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκις 1961, 16.

Κορμοκόπος, Άγιος Ιωάννης Σφακίων

Το σπήλαιο βρίσκεται κοντά στον Άγιο Ιωάννη Σφακίων και αναφέρεται ως *μεγάλο σπήλαιο με πηγή νερού*, χωρίς άλλες αναφορές σχετικές με τη χρήση του.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκις 1961, 29.

Φαλαγγάρι, Ασφέντου

Μεγάλο σπήλαιο, το οποίο βρίσκεται κοντά στον οικισμό Ασφέντου. Στο εσωτερικό του αναφέρονται *σταλαγμίτες και πηγές νερού*.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκις 1961, 42.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Ασφέντου (θέση Άγιος Γεώργιος)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Τίμιας Ζώνης, Βουβάς Ασφέντου

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου Κομιτάδων, Χώρα Σφακίων

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Κομιτάδες

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Παύλου Κομιτάδες

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Κυριακής, Χώρα Σφακίων (θέση *Πήγαδος*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Παρασκευής, Χώρα Σφακίων (θέση *Μελισσόκηπος*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Χώρα Σφακίων

Ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο σε περιόδους πολέμων.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ελευθερίου, Χώρα Σφακίων (θέση *Εμπρόσγιαλος*)

Ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο σε περιόδους πολέμων.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Λουτρό Ανώπολης

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Νικολάου Αγίας Ρουμέλης (θέση *Σκάλες – Τρυπητή*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

Σπήλαιο Καβή

Πρόκειται για βραχοσκεπή σε χαράδρα, Δ. του οικισμού Μουρί. Χρησιμοποιήθηκε ως ασκητήριο.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1230.

E. ΣΕΛΙΝΟ

Τεμένια, Παπαδιανά

Το σπήλαιο βρίσκεται στην περιοχή των Τεμενίων. Κατά την επιφανειακή έρευνα, αναγνωρίστηκε Ανατολίζουσα και Αρχαϊκή κεραμική.

Βιβλιογραφία: Faure 1967, 135.

Σπηλιά, Αη Κυρκός

Το σπήλαιο βρίσκεται στην περιοχή της Σούγιας. Κατά την επιφανειακή έρευνα αναγνωρίστηκε αρχαϊκή και ρωμαϊκή κεραμική.

Με την ίδια ονομασία αναφέρεται σπήλαιο στο φαράγγι Σπηλέ. Προστατεύεται από μια χαρουπιά που κρύβει την είσοδό της και απέχει 30 μέτρα από χείμαρρο, ο οποίος βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτήν. Στο εσωτερικό της, κοντά στην είσοδο, υπάρχει ένας κίονας (λατρευτικός, κατά τον Paul Faure), ενώ εντοπίζονται και κόγχες. Μάλιστα, μετά από ένα πέρασμα στενό, εντοπίζονται σε χαμηλότερο επίπεδο, πολλά αγγεία Κλασικής και Ελληνιστικής περιόδου που παραπέμπουν σε λατρευτική χρήση. Στο εσωτερικό του σπηλαίου, πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή από τον Paul Faure, η οποία απέδωσε πολλά όστρακα της Ύστερης Γεωμετρικής ή Αρχαϊκής περιόδου, που προέρχονται από στρώμα μαύρου χρώματος.

Βιβλιογραφία: Faure 1960, 216 και 1967, 135. Γεωργιουδάκης 1961, 25.

Του Κυκλώπου ή Πολύφημου το Σπήλαιο

Γνωστό και ως *Αρχαίος σπήλιος* ή *Ελιγια* ή *Σπηλιάρα*, εντοπίζεται στην ΝΔ ακτή του νησιού. Τον χειμώνα χρησιμοποιούνταν από τους κτηνοτρόφους της περιοχής -οι οποίοι το συνδέουν με τον Κύκλωπα Πολύφημο- ως χώρος σταυλισμού ζώων.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 102.

Ζουρές ή Αζογυρές, Παλαιόχωρα

Πρόκειται για σπηλαιώδη ναῖσκο, αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη τον Ερημίτη και τους 98 ακολούθους του, στον οποίο πραγματοποιείται πανηγύρι την ημέρα της εορτής του Αγίου. Προφανώς, με τη χρήση αυτή συνδέεται ο μεγάλος αριθμός οστών που βρέθηκαν σε αυτόν. Αναφέρεται επιφανειακή κεραμική της Νεολιθικής και Ρωμαϊκής περιόδου. Το σπήλαιο βρίσκεται νοτιότερα μια νεκρόπολης Κλασικής και

Ελληνιστικής περιόδου. Σύμφωνα με τον Γεωργιουδάκι, αναφέρεται ως τόπος μαρτυρίου 99 οσίων μαρτύρων²¹⁹.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 102 και 1960, 217. Γεωργιουδάκις 1861, 21. Bouchal 1996, 82-91. Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπήλαιο Μονής Αγίων Πατέρων, Αζογυρές

Βρίσκεται πλησίον του οικισμού Αζογυρές. Αναπτύσσεται σε τρεις αίθουσες, διαστάσεων 8 X 4, 6 X 6 και 4,5 X 4 μέτρων. Χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο στις επαναστάσεις, ενώ, κατά την Αρχαιότητα, χρησιμοποιήθηκε ως ταφικό. Μάλιστα, στη Μονή φυλάσσονται οστά που βρέθηκαν στο σπήλαιο.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκις 1961, 12. Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σκοτεινή

Το σπήλαιο εντοπίζεται στη βόρεια πλαγιά της αρχαίας Ελύρου, ανατολικά του οικισμού Ροδοβάνι, 50 περίπου μέτρα ψηλότερα από τον ποταμό Αργιλιανό. Από το βραχώδες εσωτερικό του, περισυλλέχθηκε κεραμική ανάλογη με αυτήν που προέρχεται από την πόλη (Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου).

Προφανώς χρησιμοποιήθηκε από τους κατοίκους της Ελύρου, καθώς απέχει ένα τέταρτο της ώρας από τη θέση της πόλης.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 102 και 1960, 215. Γεωργιουδάκις 1961, 39.

Πελεκητή ή Πορόστερνο, Παπαδιανά

Το σπήλαιο βρίσκεται στο φαράγγι Σπηλέ και εντοπίζεται καθώς προχωρά κάποιος με κατεύθυνση τα Τεμένια, στην περιοχή της αρχαίας Υρτακίνας. Στην περιοχή του σπηλαίου υπάρχει αρχαία νεκρόπολη. Στην ανατολική πλαγιά της ακρόπολης στο Καστρί, ο Savignoni αναφέρει την ύπαρξη σπηλαίου αφιερωμένου στη Δήμητρα και την Κόρη, στη θέση *Καμίνια* (το όνομα της θέσης οφείλεται στο γεγονός ότι πολύ από το σταλαγματικό υλικό χρησιμοποιήθηκε στα ασβεστοκάμινα).

²¹⁹ Από τον Γεωργιουδάκι αναφέρονται πολλά σπήλαια στην περιοχή, τα οποία, ωστόσο, δεν είναι δυνατόν να εντοπιστούν. Για παράδειγμα, πάνω στο όρος Αθηνιές αναφέρεται σπήλαιο *βαθύτατο, ανώμαλο, ελικοειδές και με μεγάλο μήκος*, το οποίο, σύμφωνα με τους κατοίκους της περιοχής *φτάνει μέχρι τον Σταυρό της Καντάνου, ενώ στο εσωτερικό του υπάρχει πηγή ψυχρού και εύγευστου νερού*: Γεωργιουδάκις 1961, 12.

Κατά την αυτοψία του Paul Faure, εντοπίστηκαν όστρακα της Ανατολίζουσας, Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου. Στην ευρύτερη περιοχή του σπηλαίου, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα²²⁰.

Βιβλιογραφία: Faure 1960, 216-217. Savignoni 1901, 418-423.

Αη Γιάννης, Κοκοδίκι

Το σπήλαιο βρίσκεται κοντά στον οικισμό. Στο εσωτερικό του υπάρχει πηγή νερού.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 13.

Κούμοι, Σκάφη

Σύνολο μικρών σπηλαίων που βρίσκονται κοντά στον οικισμό Σκάφη. Χωρίς καμία αναφορά ως προς τη χρήση του.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 13.

Χαρέη, Σούγια

Μεγάλο σπήλαιο στην παραλία της Σούγιας. Αναφέρεται από τον Γεωργιουδάκι, χωρίς αναφορές στη χρήση του.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 43.

Σπηλαιώδης ναΐσκος Σταυρωμένου, Βαρδιανά

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπηλαιώδης ναΐσκος - Μαντόνας σπήλιος, Σκλαβοπούλα (θέση Παπίτσω)

Αναφέρεται την απογραφή του 1637.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

Σπήλαιο Τρούλλα, Άγιοι Θεόδωροι Σκλαβοπούλας – Σπηλαιώδης ναΐσκος

Ασκητήριο. Ο ναός του Αγίου Φώτη είναι κτισμένος πάνω στο σπήλαιο.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1229.

²²⁰ Και στην περίπτωση αυτή, ο Paul Faure επιτρέπει στον εαυτό του υποθέσεις περί μυστηριακής λατρείας, χωρίς, ωστόσο, να υπάρχουν ευρήματα που να συνάδουν με τις υποθέσεις αυτές.

4. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΠΗΛΑΙΩΝ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

2. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ²²¹

A. ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ²²²

Ιδαίον άντρον, Ανώγεια

Η Σπηλιάρια της Βοσκοπούλας, το Ιδαίον άντρον των πηγών, βρίσκεται σε υψόμετρο 1.500 μέτρων και δεσπόζει του οροπεδίου της Νίδας, με απεριόριστη θέα²²³.

Κατά την περίοδο 1982-1985, ο Γιάννης Σακελλαράκης πραγματοποίησε συστηματική ανασκαφική έρευνα, την οποία είχε θεωρήσει επιβεβλημένη ήδη ο Σπυρίδων Μαρινάτος, αφού δημιούργησε την απαραίτητη υλικοτεχνική υποδομή για τη διευκόλυνση των εργασιών²²⁴. Ένας από τους πρωταρχικούς στόχους του ανασκαφέως ήταν ο καθαρισμός του εσωτερικού του σπηλαίου από τα χώματα που προήλθαν από τις προηγούμενες εργασίες σε αυτό. Μετά τον καθαρισμό, δημιουργήθηκε κάρναβος και εντοπίστηκαν νησίδες αδιατάρακτης επίχωσης.

²²¹ Το πλέον πρόσφατο Μητρώο των σπηλαίων της Περιφερειακής Ενότητας Ρεθύμνου παρατίθεται από τον Χάρη Στρατιδάκη (Στρατιδάκης 2011, 125-146). Εδώ διαπιστώνεται ότι τα καταγεγραμμένα σπήλαια φτάνουν τα 1.003. Από αυτά, τα 866 είναι οριζόντια, τα 50 βάραθρα και 7 χώνοι-καταβόθρες, ενώ 35 αποτελούν τεχνητά σπήλαια. Εδώ αναφέρονται, ωστόσο, μόνον τα σπήλαια, στα οποία έχουν παρατηρηθεί αρχαιολογικές ενδείξεις και αυτά που φιλοξενούν ναΐσκους.

²²² Η πρώην Επαρχία Μυλοποτάμου εκτείνεται μεταξύ των ορεινών όγκων της Ίδης και των Ταλαίων Ορέων (Κουλούκωνα). Το όνομα της περιοχής οφείλεται στον χείμαρρο Μυλοπόταμο ή Αυλοπόταμο, που ξεκινά από τις υπώρειες των δύο ορέων και, μέσω δύο μεγάλων παραποτάμων του, του Ανώγειανού και του Ζωνιανού, συγκεντρώνεται στην κοιλάδα του Γεροποτάμου για να χυθεί κατόπιν στη θάλασσα, στην περιοχή του Πανόρμου. Αυτό το υδρογραφικό δίκτυο που καταδεικνύει σημαντική διακίνηση υδάτων αποτελεί τη σημαντικότερη αιτία δημιουργίας σπηλαίων, σε συνδυασμό με την ύπαρξη ασβεστολιθικών πετρωμάτων: Σιμιτζής 1993, 119. Από τον Βασίλη Σιμιτζή δίδεται κατάλογος των καρστικών μορφών της πρώην Επαρχίας Μυλοποτάμου: βλ. Σιμιτζής 1994, 197-203. Για την αρχαιολογική φυσιογνωμία αυτής της ευεργετημένης περιοχής, βλ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2006. Επίσης βλ. και Στρατιδάκης 1994 και 1995.

²²³ Σχετικά με τη σημασία της θέσης του για την αξιοποίησή του ως ιερού, βλ. Sakellarakis 1988, 213. Εκτενής περιγραφή του σπηλαίου πραγματοποιήθηκε και από τον Ελευθέριο Πλατάκη: Πλατάκης 1983.

²²⁴ Σακελλαράκης και Σαπουνα-Σακελλαράκη 2013, Α', 106, 110-115.

Η πρώτη χρήση του σπηλαίου ανάγεται στην Ύστερη Νεολιθική και Υπονεολιθική περίοδο, σύμφωνα με τα ευρήματα των παχύτατων αδιατάρακτων στρωμάτων (οστέινα, λίθινα εργαλεία και κοσμήματα, άφθονη κεραμική), χωρίς ίχνη λατρείας.

Αδιατάρακτα στρώματα της Προανακτορικής περιόδου εντοπίστηκαν στο ΒΔ τμήμα της κεντρικής αίθουσας και στον Νόριο μυχό του σπηλαίου. Η χρήση του, κατά την περίοδο αυτή, πιθανόν σχετιζόταν με την προμήθεια νερού. Μεταξύ των ευρημάτων, συμπεριλαμβάνονται δύο σφραγίδες της ΠΜ ΙΙΙ περιόδου. Στοιχεία λατρευτικής χρήσης φαίνεται ότι επιβεβαιώνονται στο τέλος της ώριμης Προανακτορικής περιόδου (ΠΜ ΙΙΙ / ΜΜ ΙΑ). Στην περίοδο αυτή ανήκει και μία λοξότμητη ραμφόστομη πρόχους, η οποία βρέθηκε σε χώρο που περιβαλλόταν από μικρούς και μετρίου μεγέθους λίθους, ενώ στις επόμενες περιόδους (ΜΜ ΙΒ-ΙΙ) χρονολογούνται ολόβαφα, άωτα κωνικά κύπελλα. Κατά τα παλαιοανακτορικά χρόνια, η λατρεία εξακολουθεί στο σπήλαιο, εξυπηρετώντας τους κατοίκους του ορεινού Μυλοποτάμου, της ευρύτερης περιοχής της Φαιστού, αλλά και τις περιοχές Αγίου Βασιλείου και Αμαρίου, δυτικά της Ίδης, αν και σημαντικότερο λατρευτικό κέντρο τότε ήταν το σπήλαιο των Καμαρών. Μεταξύ των ευρημάτων, εκτός της κεραμικής, ήταν και προσωπικά αντικείμενα, όπως μία σφραγίδα από ορεία κρύσταλλο. Η λατρευτική χρήση εντατικοποιείται στην αρχή της Υστερομινωικής περιόδου. Από την περίοδο αυτή, έρχονται στο φως γραπτά πιθάρια που υποδηλώνουν δυναμικότερη και διαρκέστερη παρουσία, θραύσματα ειδωλίων και λατρευτικών αντικειμένων, όπως ρυτών, λίθινων τραπεζών προσφορών, κέρνων, χάλκινου διπλού πελέκεως. Στη Μυκηναϊκή περίοδο που ακολουθεί, χρονολογείται μεγάλος αριθμός αγγείων και ειδωλίων, καθώς και περίτεχνων λατρευτικών σκευών. Αντίστοιχως, βεβαιώνεται λατρευτική χρήση και κατά την Υπομινωική περίοδο²²⁵.

Χωρίς κενό, η λατρεία στο Ιδαίο συνεχίστηκε και κατά του Πρωτογεωμετρικούς χρόνους που ακολουθούν, αν και δεν είναι δυνατή η ακριβής χρονολόγηση των ευρημάτων λόγω της αναμόχλευσης των στρωμάτων και της

²²⁵ Για τη διαρκή λατρευτική χρήση, βλ. Σακελλαράκης 1987β, 246 κ.ε. Στις σελίδες 247 και 254 ειδικότερα, γίνεται λόγος για την αβίαστη μετάθεση του επίκεντρου της λατρείας από τον μινωικό θεό της βλάστησης στον Δία των μυκηναϊκών και, μετέπειτα, ιστορικών χρόνων. Για τη χρήση του σπηλαίου κατά τη Μινωική περίοδο, βλ. επίσης Βασιλάκης 2006.

απουσίας συμφραζομένων²²⁶. Τα ευρήματα της Πρωτοανατολίζουσας περιόδου (τέλη 9ου - 8ος / 7ος αιώνας π.Χ.) είναι κυρίως χάλκινα, έργα Κρητών που εμπνεύστηκαν ή καθοδηγήθηκαν από ξένους τεχνίτες, δεδομένου ότι απηχούν αιγυπτιακές, χιτιτικές, ασσυριακές, συριακές, φοινικικές και κυπριακές επιρροές, ελεφαντοστέινα που κατασκευάστηκαν στην Κρήτη από συριακής καταγωγής τεχνίτες, καθώς και αντικείμενα από χρυσό και φαγεντιανή²²⁷.

Στον 7ο αιώνα π.Χ., η λατρεία συνεχίζεται εντατικά. Περισυλλέγονται νομίσματα, χάλκινες φιάλες και ασπίδες, καθώς και πλήθος μικροτεχνημάτων από χρυσό και ελεφαντόδοντο, ενώ καταγράφεται σχέση του ιερού με τα αντίστοιχης εμβέλειας ιερά της Σάμου ή της Εφέσου.

Στην Κλασική περίοδο τοποθετούνται αγγεία που βρέθηκαν τοποθετημένα σε πλακόστρωτο που περιέτρεχε το τοίχωμα αδιατάρακτου μυχού. Σημειώνοντας ότι η αρχιτεκτονική αυτή διαρρύθμιση δεν ήταν η μόνη στο εσωτερικό του σπηλαίου, καθώς εντοπίστηκε και μεγάλος τοίχος στο κέντρο σχεδόν της σπηλιάς, αναφέρεται η συνέχιση της λατρευτικής χρήσης και κατά τις επόμενες περιόδους, την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή.

Ειδικότερα κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, το Ιδαίον άντρον γνώρισε την τελευταία μεγάλη άνθησή του: χιλιάδες θραύσματα λύχνων επιβεβαιώνουν αντίστοιχη επισκεψιμότητα. Η τελευταία αναφορά στη μυστηριακή λατρεία στο Ιδαίο μας παρέχεται μέσω επιγραφής που εντοπίστηκε στο Ηραίο της Σάμου: πρόκειται για

²²⁶ Σχετικά με τη λατρευτική χρήση κατά τους Γεωμετρικούς Χρόνους, βλ. και Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου 2000. Για παρατηρήσεις σχετικά με την παραγωγή των Πρωτοανατολίζοντων τεχνέργων του Ιδαίου, βλ. Γούλα 2006. Για τη συνέχεια στη χρήση του σπηλαίου από την Υπομινωική περίοδο έως τα τέλη των γεωμετρικών χρόνων, αλλά και για την εντατικοποίηση της λατρείας κατά τους γεωμετρικούς χρόνους, βλ. και Γκαλανάκη 1990, όπου συζητούνται οι χάκινες πόρπες από το σπήλαιο.

²²⁷ *Επί του όρους της Ίδης κατά τινες αρχαίους συγγραφείς εγεννήθη ο Ζευς, πατήρ και άρχων ανδρών τε και θεών. Υιός του Κρόνου και της Ρέας, [...] και κατά τον προφήτην Μιχαϊάν «ιδού Κύριος εκπορεύεται εκ του τόπου αυτού, και καταβήσεται, και επιβήσεται επί τα ύψη της γης [...]». Και εις ποία άλλα μέρη ο άνθρωπος θα έθετε τον θρόνον του Θεού παρά εις τας κορυφάς των νεφελογειτόνων, των καθαρών και ασπίλων υψηλών ορέων, ιδίως των πρώτων Κρητών των εισαγαγόντων την θρησκείαν εν των κόσμω ...: το χαρακτηριστικό αυτό απόσπασμα του Παύλου Βλαστού σχετικά με την Ίδη, η οποία περιγράφεται ως κατάλληλο σημείο για την τοποθέτηση του θρόνου του Θεού, φωτίζει και την αντίστοιχη επιλογή του Ιδαίου Άντρου κατά την Αρχαιότητα (Σακελλαράκης 1990, 20). Για τη θεματολογία του Αρχείου Βλαστού, βλ. Σημαντηράκη 1994.*

την επιγραφή του Πλουτάρχου, γιου του Πλουτάρχου που επισκέφθηκε το ιερό μετά τον διορισμό του από τον αυτοκράτορα Ιουλιανό στο αξίωμα του επάρχου της επαρχίας Νήσων και μετά από την επίσκεψή του στο Ιδαίο, όπου εξαγνίστηκε, ακολουθώντας τα βήματα του Πυθαγόρα²²⁸. Σύμφωνα με τη Milena Melfi, εξ άλλου, «κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους, το σπήλαιο επιλέχθηκε ως σύμβολο της Κρητικής πολιτικής ταυτότητας υπό ρωμαϊκή κυριαρχία, παραμένοντας ταυτόχρονα, όπως και στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας του, ένας τόπος για την ψυχή και το μυαλό, στον οποίο κάποιος θα μπορούσε να χαρεί τη σχέση του με το υπερφυσικό και, μέσω αυτής, να γίνει ένα καλύτερο άτομο»²²⁹.

Η λατρευτική χρήση της ευρύτερης περιοχής του σπηλαίου εξακολουθεί μέχρι και σήμερα, καθώς οι κάτοικοι των Ανωγείων προσέρχονται στην εκκλησία του Χριστού κατά την εορτή της Αναλήψεως, η οποία επίσης αποτελεί μια γιορτή αποθέωσης που πραγματοποιείται την Άνοιξη, και μεταξύ των άλλων πραγματοποιούν, όπως σημειώνει ο Σακελλαράκης²³⁰, και επιτάφιας προσφορές.

Με το Ιδαίον άντρον έγινε προσπάθεια να ταυτιστεί το *Αρκέσιον άντρον*, βάσει πληροφοριών του Ξενίωνος²³¹.

Βιβλιογραφία: Fabricius 1885, 59-72. Halbherr, 1888a. Ξανθουδίδης 1918. Μαρινάτος 1956 και 1956-1957. Faure 1956, 97-98 και 1967, 133. Γεωργιουδάκης 1961, 14, 15, 22-25, 41. Πλατάκης 1976α και 1983. Σακελλαράκης 1987β. Χανιώτης 1990. Πετροπούλου 1992, 154-155. Σιμιτζής 1993, 119-120 (σύντομη αναφορά). Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2006, 12-13. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α'-Γ'.

Σπήλαιο Κυλίστρια, Ζώμινθος

Η θέση Κυλίστρια βρίσκεται μετά την τοποθεσία Ξυλόκουρτα, από όπου υπάρχουν μονοπάτια που οδηγούν στον οικισμό Γωνιές και Κρουσώνας, σε απόσταση 1,5 χιλιομέτρου ανατολικά της Ζωμίνθου.

²²⁸ Ἡρῆ παμβασίλεια, Διὸς μεγάλου παρὰκ[οι]τι, / εἴλαθε καμὲ φύλαττε, σαόπολι, σὸν λάτριν αγνόν. / Ἄρτι γὰρ Διὲ ρ[έξ]ας Κρήτησιν ἐν ἄντροις Ἰδῆς / ἐν σκοπέλοισι λάχος ἀλίκτυπος ἐστεφάνωκε / ἡγῆσθαι, Πλούταρχος, ἔχων πατρός οὐνομα κλεινόν. / [Ουρανίοις] συμ[πᾶσιν] ἐμὸς βασιλῆα φύλασσε. Για τον σχολιασμό της επιγραφής και την ταύτιση του αυτοκράτορα με τον Ιουλιανό (361-363), βλ. Χανιώτης 1990.

²²⁹ Melfi 2006. Ειδικότερα σελ. 224, όπου το εντός εισαγωγικών απόσπασμα, σε μετάφραση της υπογράφησας.

²³⁰ Σακελλαράκης 1987β, 254 και υποσημειώσεις.

²³¹ Γιαννουλίδου 1957.

Οι διαστάσεις του σπηλαίου είναι 4 X 4 μέτρα, ενώ το δάπεδό του ήταν υψηλότερα κατά 0,70 – 0,50μ. προ εικοσαετίας και το στόμιό του μικρότερο. Οι αλλαγές οφείλονται στη δράση συγκεκριμένων κτηνοτρόφων, που ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τον χώρο του για την αποθήκευση τυριών. Κατά τις διαμορφώσεις που πραγματοποιήσαν, οι χωρικοί ανέφεραν κεραμική. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά σε άωτα κωνικά κύπελλα. Κατά την έρευνα της ομάδας Σακελλαράκη, εντοπίστηκε ένα μόνο μινωικό όστρακο.

Βιβλιογραφία: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α΄, 56, 61.

Σπήλαιο Αστριώτικο, Ζώμινθος

Κατά την αυτοψία της ομάδας Σακελλαράκη, εντοπίστηκε κεραμική της Μινωικής και Ρωμαϊκής περιόδου στο εσωτερικό του σπηλαίου.

Βιβλιογραφία: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α΄, 56.

Βραχοσκεπή, Βουρλόκαμπος, Νίδα

Βρίσκεται στον Βορεινό Βουρλόκαμπο. Πρόκειται για χαμηλό σπήλαιο, που σχηματίζει δύο κόγχες. Από εδώ προέρχονται όστρακα χρηστικών αγγείων (μελαμβαφών αγγείων, κυλίκων, σκύφων κ.λπ.) της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α΄, 56, 66.

Σπήλαιο Πηγάδι, Μηλιά

Από το σπήλαιο περισυλλέχθηκαν όστρακα Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α΄, 56.

Σπήλαιο ο Ατσιγγανόσπηλιος, Νίδα Ανωγείων

Κατά την αυτοψία εντοπίστηκε κεραμική Ελληνιστικής περιόδου και πίθοι Ρωμαϊκής.

Βιβλιογραφία: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α΄, 56.

Σπήλαιο Του Πατραμάνη η Τρύπα

Κατά την αυτοψία, δεν επιβεβαιώθηκε χρήση κατά την Αρχαιότητα.

Βιβλιογραφία: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α΄, 56.

Σπήλαιο του Άρκαλου, Νίδα Ανωγείων

Βρίσκεται στις πλαγιές υψώματος στη θέση *Αρκάλου*. Στο σπήλαιο αυτό εντοπίστηκε κεραμική της Ενετικής περιόδου, ενώ από την ευρύτερη περιοχή περισυλλέχθηκαν όστρακα Ρωμαϊκής.

Βιβλιογραφία: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α΄, 56, 66-67.

Σπήλαιο Χαούνα, Νίδα Ανωγείων

Βιβλιογραφία: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α΄, 56.

Κουρουπητός, Ανώγεια

Ανασκάφηκε σπηλαιώδης μυκηναϊκός τάφος.

Βιβλιογραφία: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α΄, 56.

Σπήλαιο Ανώνυμο, Ανώγεια

Πρόκειται για μικρό σπήλαιο διαστάσεων περίπου 0,50 X 0,50μ., στην περιοχή *Πόρου του Βοσκερού*, Ανατολικά της Μαύρης Κορφής και Δυτικά της Χαλασοκεφάλας.

Κατά την αυτοψία, εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του δύο όστρακα Ρωμαϊκής περιόδου. Το ένα ήταν τμήμα χείλους και το άλλο τμήμα ανοικτού κυπέλλου.

Βιβλιογραφία: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, τόμος Α΄, 63.

Σπήλαιο Σκλαβότρυπα, Ανώγεια

Το σπήλαιο αυτό βρίσκεται στη θέση *Κουνά*.

Βιβλιογραφία: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, τόμος Α΄, 63.

Σπήλαιο Σεντόνη ή Σφεντόνη, Ζωνιανά

Το σπήλαιο Σεντόνη ή Σφεντόνη βρίσκεται στα Ζωνιανά, σε υψόμετρο 630 μέτρων, στις παρυφές του ομώνυμου οικισμού. Η επικείμενη τουριστική αξιοποίησή του κατέστησε αναγκαία την ανασκαφική έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1987. Η έρευνα περιορίστηκε στον προθάλαμο και τους δύο πρώτους θαλάμους του σπηλαίου, το οποίο αναπτύσσεται κατά μήκος, καθώς σε αυτούς μόνον τους χώρους εντοπίστηκαν ίχνη κατοίκησης, προφανώς λόγω της φωτεινότητάς τους.

Εντοπίστηκαν δύο στρώματα καταστροφής²³². Το κατώτερο από αυτά χρονολογήθηκε στην ΠΜ Ι-ΠΜ ΙΙΑ περίοδο, κατά την οποία, όπως προκύπτει από την τυπολογία και την ποσότητα της κεραμικής ή από τις πρόχειρες επεμβάσεις με την τοποθέτηση πλακοειδών λίθων δίπλα στην είσοδο, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε εντατικά στο πλαίσιο ημιμόνιμης εγκατάστασης. Το ανώτερο στρώμα δεν περιείχε κεραμική, αλλά στην επιφάνειά του παρατηρήθηκε ίχνος πυράς, ελάχιστη κεραμική και ένα νόμισμα της εποχής του Αρκαδίου (383-408), το οποίο τοποθετεί την περιστασιακή αυτή χρήση στον 4ο αιώνα. Μεταξύ των οστράκων, απομονώθηκε ένα μόνο που μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΜ ΙΙΑ-B περίοδο. Το επιφανειακό στρώμα περιείχε σύγχρονη κεραμική, ενώ κάποια όστρακα τοποθετούνται στα τέλη του 19ου αιώνα.

Μεταξύ των τύπων αγγείων της περιόδου εντατικότερης χρήσης του σπηλαίου (ΠΜ Ι-ΠΜ ΙΙΑ), περιλαμβάνονται πίθοι, λοπάδες, φιάλες, αρύταινες, κύπελλα και σκύφοι, ενώ αναγνωρίζονται μορφολογικά στοιχεία των ρυθμών Πύργου και Κουμάσας.

Από τη μελέτη των οστών ζώων που περισυλλέχθηκαν, προέκυψε εκτροφή κυρίως αιγοπροβάτων, βοοειδών, ζαρκαδιού και ελαφιών.

Βιβλιογραφία: Σιμιτζής 1993, 120-121. Πετροχείλου 1992, 129-131. Bouchal 1996, 66-70. Γαβριλάκη 1998β.

Γεροντόσπηλιος, Μελιδόνι

Εκτενής αναφορά πιο κάτω.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 15, 32-33, 41-42. Τζεδάκης και Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1987. Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1988α. Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1988. Τζεδάκης, Γ. και Γαβριλάκη – Νικολουδάκη 1988. Γαβριλάκη 1992. Πετροχείλου 1992, 153-154. Σιμιτζής 1993, 120 (σύντομη αναφορά). Γαβριλάκη 1994-1996. Γαβριλάκη 1994-1996. Τζεδάκης και Γαβριλάκη, 1995. Τζιφόπουλος 1999. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2006, 12-13. Γαβριλάκη 2010. Tzifopoulos, Y.Z. 2011.

Τση Λάμιας ο Σπήλιος, Αξός

Σύστημα δύο μεγάλων σπηλαίων, το οποίο βρίσκεται ΝΑ της Αξού, σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από τον οικισμό, στον δρόμο προς τα Ζωνιανά, σε υψόμετρο 550 μέτρων. Η κάτοψη του σπηλαίου είναι τριγωνική. Το ύψος της αίθουσας που

²³² Για τη μελέτη των οστών ζώων από το σπήλαιο Ζωνιανών, βλ. Χαμηλάκης 1998.

διδεισδύει στο εσωτερικό σε βάθος 17 μέτρων είναι μόλις 4 μέτρα. Στο εσωτερικό του, ο Faure αναγνώρισε μορφή αρκούδας, που σχηματίζεται στο λιθωματικό υλικό.

Στο χαμηλότερα ευρισκόμενο, εντοπίστηκαν θραύσματα πίθων με γεωμετρική διακόσμηση. Στο υψηλότερα ευρισκόμενο, το έδαφος είναι πλούσιο σε κεραμική ρωμαϊκών χρόνων.

Το σπήλαιο είναι γνωστό για την επιγραφή ΠΕΙΘΑΓ που εντοπίστηκε χαραγμένη στο τοίχωμά του (στην αναφορά του Γεωργιουδάκι, το αρχαίο όνομα μεταγράφεται ως ΠΥΘΑΓ). Από εδώ αναφέρονται χρυσά ελάσματα και νομίσματα της Ρωμαϊκής περιόδου, που επιδείχθηκαν στον Faure ως προερχόμενα από το σπήλαιο, καθώς και θραύσματα πίθων με γεωμετρική διακόσμηση.

Το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο για τα γυναικόπαιδα της Αξού το 1867, όταν πέρασαν από την περιοχή τα στρατεύματα του Ρασίντ Πασά, ο οποίος δεν κατόρθωσε να το παραβιάσει.

Σε απόσταση 8 μέτρων από το σπήλαιο και ψηλότερα, εντοπίζεται μικρό κοίλωμα, από το οποίο προέρχονται όστρακα Ρωμαϊκής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 101; 1965, 45; 1967, 135, 1996, 99-100. Γεωργιουδάκις 1961, 31.

Σπήλαιο Μεμέτη, Αξός

Αναφέρεται από τον Γεωργιουδάκι ως *ποιμνιοστάσιο*, χωρίς άλλες αναφορές.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκις 1961, 33.

Σπήλαιο Καλαμαρές, Άγιος Μάμας

Το σπήλαιο βρίσκεται στο μικρό οροπέδιο του Αγίου Μάμαντος, όπου υπάρχουν δεκάδες μικρά ή μεγαλύτερα σπήλαια και βραχοσκεπές. Από τη είσοδό του, η θέα προς το Πέραμα, το Μελιδόνι και το Πάνορμο είναι πανοραμική. Στο εσωτερικό του σπηλαίου, εντοπίστηκε πεσμένο λιθωματικό υλικό, λατύπη και επιχώσεις χωρίς αρχαιολογικές ενδείξεις.

Στο βάθος του σπηλαίου, παρατηρήθηκαν ίχνη χρήσης του ως αποθηκευτικού χώρου, καθώς και ως χώρου σταυλισμού ζώων. Οι παρατηρήσεις αυτές επιβεβαιώθηκαν από τους κτηνοτρόφους της περιοχής.

Βιβλιογραφία: Υπηρεσιακή αναφορά της υπογράφουσας προς την ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (1997). Γαβριλάκη 2006β.

Σπήλαιο Ξετρύπι, Άγιος Μάμας

Βρίσκεται στην κορυφή της Μαραθοκεφάλας. Πρόκειται για σπήλαιο με πλουσιότατο λιθωματικό διάκοσμο και δύο εισόδους. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε υδατοσυλλογή. Παρατηρήθηκαν ίχνη χρήσης του ως αποθηκευτικού χώρου και χώρου σταυλισμού. Κατά την αυτοψία, παρατηρήθηκαν ξύλινα ράφια για την τοποθέτηση των τυριών, προκειμένου αυτά να ωριμάσουν. Διάφορα μικρά τοιχεία χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου να κλείνουν εσοχές των τοιχωμάτων, επίσης για τη αποθήκευση τυριών.

Βιβλιογραφία: Υπηρεσιακή αναφορά της Ειρήνης Γαβριλάκη προς την ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (1997). Γαβριλάκη 2006β.

Σπήλαιο Ανώνυμο, απέναντι από Ξετρύπι, Άγιος Μάμας

Βρίσκεται στην κορυφή της Μαραθοκεφάλας και έχει ενδιαφέροντα λιθωματικό διάκοσμο. Στην ευρύτερη περιοχή, υπάρχουν δεκάδες μικρά ή μεγαλύτερα σπήλαια και βραχοσκεπές. Στις επιχώσεις που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του, δεν εντοπίστηκαν ίχνη σύγχρονης χρήσης, αλλά περισυλλέχθηκε κεραμική της Μινωικής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Υπηρεσιακή αναφορά της Ειρήνης Γαβριλάκη προς την ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και κλασικών Αρχαιοτήτων (1997). Γαβριλάκη 2006β.

Σπήλαιο Κρυφόσπηλιος, Άγιος Μάμας

Το σπήλαιο βρίσκεται 9 χιλιόμετρα περίπου ΝΔ του Αγίου Μάμαντος και έχει εξαιρετικά δύσβατη πρόσβαση μέσω αγροτικού δρόμου και ανάβασης 200 μέτρων σε απόκρημνο πρανές.

Πρόκειται για κυκλική δολίνη. Περισυλλέχθηκαν 220 όστρακα μονόχρωμων και γραπτών αγγείων, τα οποία είναι κυρίως ευρύστομα και κλειστά, όπως κύπελλα που αποτελούν τα 2/3 των μονόχρωμων, πιθοειδή, αμφοροειδή και γεφυρόστομα, χύτρες τριποδικές κ.ά. Η κεραμική χρονολογείται στην ΥΜ περίοδο. Από χρώματα που αφαιρέθηκαν, εντοπίστηκαν ένας σφραγιδόλιθος και ένα περίαπτο ή κομβίο με δύο οπές ανάρτησης.

Η χρήση του σπηλαίου φαίνεται αποκλειστικά λατρευτική.

Βιβλιογραφία: Κονταξή 2001-2004.

Στην Ομάνα, Έρφοι

Σε απόσταση 1 χιλιομέτρου από τους Έρφους, εντοπίζεται ταφικό σπήλαιο με μία κυρίως αίθουσα σχεδόν ελλειπτικής κάτοψης (7 X 1,60μ.) και μία δευτερεύουσα (2,50 X 1μ.). Χρονολογείται, γενικώς, στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.

Βιβλιογραφία: Faure 1969, 202.

Κουρουπητό, Αλίδες

Το σπήλαιο βρίσκεται στο ύψωμα Αρμός (*αρμί* = ύψωμα), το οποίο ελέγχει την κοιλάδα των Αλίδων. Σύμφωνα με ένα θρύλο, από το σπήλαιο αυτό προέρχεται μία τράπεζα προσφορών και κέρατα καθοσίωσης. Η μικρή ανασκαφική έρευνα, ωστόσο, που πραγματοποιήθηκε στις 7 Απριλίου 1963 από τον Paul Faure και τον Χρήστο Μακρή στο εσωτερικό του σπηλαίου, δεν έφερε στο φως λατρευτικά αντικείμενα και, ως εκ τούτου, δεν αποκάλυψε λατρευτική χρήση. Στο βάθος της αίθουσας, υπάρχει μονίμως νερό που χρησιμοποιείται από τους κτηνοτρόφους της περιοχής. Περισυλλέχθηκαν μόνον σύγχρονα όστρακα από τη μεγάλη αίθουσα, όστρακα Μεσαιωνικής περιόδου, κάποια του τέλους των ρωμαϊκών χρόνων, δύο όστρακα της Νεολιθικής και δύο ακόμα της Υπονεολιθικής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Faure 1963a, 500.

Του Τσικούδη ο Σπήλιος, Αλφά

Πρόκειται για επίμηκες σπήλαιο βάθους 42 μέτρων. Βρίσκεται σε υψόμετρο 300 μέτρων, 2.200 μέτρα νότια του οικισμού Αλφά. Η είσοδος έχει διαστάσεις 1,50 x 3,50 μ. και βλέπει προς τα ΝΑ, προς τον οικισμό Λαγκά. Το πλάτος του σπηλαίου ποικίλλει μεταξύ 1,80 και 2,10 μέτρα. Στο βάθος πλαταίνει κατά ένα μέτρο και σχηματίζει μικρή αίθουσα πολύ χαμηλή, που διακρίνεται σε δύο τμήματα με καρστικό υλικό. Εδώ εντοπίστηκαν λίγα όστρακα με μαύρη βαφή σε λευκό βάθος, αδιάγνωστα, καθώς και όστρακα Βυζαντινής και Βενετικής περιόδου, μαζί με κάποια του περασμένου αιώνα. Σύμφωνα με τον Faure, αποτελεί σπήλαιο-καταφύγιο.

Βιβλιογραφία: Faure 1965a, 48.

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Ιωάννη, Σίσσες

Χρονολογείται από τον 15ο αιώνα.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1232.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Σίσσες

Ασκητήριο του 11ου αιώνα.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1232.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Θεοδώρας, Επισκοπή

Το αγίασμα που συλλέγεται από το εσωτερικό θεωρείται θαυματουργό.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1232.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Παναγίας της Υπαπαντής, Αβδελλάς (θέση *Κελλιά*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1232.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Μελισσουργάκι

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1232.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Τριάδας, Αγγελιανά

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1232.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Μαργαρίτες (θέση *Λαγκός*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1232.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Παρασκευής, Άνω Τριπόδω

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1232.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Άη Νούφρη, Άνω Τριπόδω

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1232.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Αλφά (θέση *Κουρτινιανά*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1233.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γεωργίου, Πρίνος (θέση *Πεζούλες*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1233.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Πρίνος

Ο ναῖσκος ιδρύθηκε το 1910.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1233.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Φανουρίου, Σκουλούφια (θέση Δικονιές)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1233.

***B. ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ*²³³**

Σπήλαιο Δαιδάλου, Αγία Γαλήνη

Αναφέρονται δύο ομώνυμα σπήλαια: το ένα βρίσκεται στο ακρωτήριο Μέλισσα και γειτνιάζει με την αρχαία θέση Ψύχιον²³⁴, ενώ το δεύτερο στην Αγία Γαλήνη, όπου εντοπίζεται η αρχαία πόλη Σουλία. Στην περιοχή του τελευταίου, έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί αρχαιότητες Ελληνιστικής περιόδου και περιόδου της Αραβοκρατίας²³⁵.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 98. Γεωργιουδάκης 1961, 16.

Γεροντόσπηλιος, Κοζαρέ

Βιβλιογραφία: Faure 1965a. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2014, 104.

Αχνόσπηλιος, Κοζαρέ

Βιβλιογραφία: Faure 1965a. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2014, 104.

Κατσοπρινές, Φραττί

Βιβλιογραφία: Faure 1965a. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2014, 104.

Άρδακτος, Πλατανές

Βιβλιογραφία: Faure 1965a. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2014, 104.

Φανταξοσπηλιάρα, Πλατανές

Βιβλιογραφία: Faure 1965a. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2014, 104.

²³³ Βλαζάκη 2014, όπου περιγράφεται συνολικά η αρχαιολογική φυσιογνωμία της περιοχής. Εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή Αγίου Βασιλείου πραγματοποιήθηκε από τους S. Hood και P. Warren (δεκαετία 1960), καθώς και από τους J. Moody, A. Peatfield και Σ. Μαρκουλάκη (δεκαετία 1980). Βλ. Hood and Warren 1966. Moody και Peatfield and Markoulaki 2000 αντίστοιχα. Επίσης βλ. Στρατιδάκης 1994 και 1995.

²³⁴ Για συζήτηση σχετικά με την ταύτιση των αρχαίων θέσεων της περιοχής, βλ. Γαβριλάκη 2014.

²³⁵ Voght 1991/1993.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Βασιλείου, Σαχτούρια

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Παύλου, Κάτω Σαχτούρια

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Αγαλιανός (θέση *Σιδέρωτας*)

Ο σπηλαιώδης ναῖσκος βρίσκεται Α. του Αγαλιανού, σε μικρή απόσταση από τις Λίγκρες. Ως τοίχοι του Ιερού και τμήματος του κυρίως ναού, χρησιμοποιήθηκαν τα τοιχώματα του σπηλαίου. Σύμφωνα με την παράδοση, ασκήτευσε εδώ ο μοναχός Γεράσιμος, πιθανόν λόγιος μοναχός της Μονής Κουδουμά.

Τοιχογραφίες διασώζονται μόνον στα τοιχώματα του σπηλαίου (Φιλοξενία Αβραάμ, Άγιος Στέφανος, Άγιος Αντώνιος).

Βιβλιογραφία: Πελαντάκης 1973, 39. Ψιλάκης 1993, 419-421. Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Κεραμέ (θέση *Συργιάτι*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Αγία Πελαγία Μιζορρούματος

Βρίσκεται σε απόσταση 20 λεπτών ΝΔ του οικισμού.

Το βόρειο τμήμα του ναού είναι ο βράχος του σπηλαίου. Το τέμπλο του είναι κατασκευασμένο από τσιμέντο. Στο εσωτερικό του ναῖσκου, σώζονται τοιχογραφίες (Παντοκράτωρ, Άγιος Στέφανος, Διάκονος Ρωμανός, Ευαγγελισμός, Άγιον Μανδήλιον, Φιλοξενία του Αβραάμ). Δεν υπάρχουν χρονολογικές ενδείξεις.

Βιβλιογραφία: Πελαντάκης 1973, 20. Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Ασώματος (θέση *Μελισσόκηπος*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Κυριακής, Ασώματος

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Παναγίας Υπαπαντής, Μαριού

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, κοινότητα Αγίου Ιωάννου

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Πνεύματος, Κρυονερίτης Ροδακίνου

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Μονή Πρέβελη

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1235.

Σπήλιος Εικόνων, Μονή Πρέβελη (θέση *Πεζούλα*). Σπηλαιώδης ναῖσκος

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1235.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Μουρνέ

Βιβλιογραφία: Ψιλάκης 1993, 419-421. Λουκιδέλη 2005, 1235.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Μύρθιος/Σελλιά

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1235.

Σπηλαιώδης ναῖσκος. Ανώνυμο, Μύρθιος (θέση *Καλογρέ*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1235.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Μύρθιος (θέση *Καστανέ*)

Πρόκειται για έναν παλαιό σπηλαιώδη ναό, ο οποίος σώζει ίχνη τοιχογραφικού διακόσμου. Προφανώς, σύμφωνα με τον Νικόλαο Ψιλάκη, αποτελούσε παλαιότερο ερημητήριο. Σε σχέση με αυτόν, τον 19ο αιώνα, κτίστηκαν κελλιά, στα οποία, σύμφωνα με την παράδοση, φιλοξενούνταν Χριστιανοί κυνηγημένοι από τους Τούρκους. Τα κελλιά διατηρούνται ακόμα. Τη διαβίωση στον χώρο υποστήριζε πηγή νερού.

Ο σπηλαιώδης ναός συνδέεται με την ασκητική ζωή του μοναχού Γερασίμου, ο οποίος έζησε μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα στην περιοχή.

Βιβλιογραφία: Ψιλάκης 1993, 420-421. Λουκιδέλη 2005, 1235.

Σπήλαιο Ερμού Κραναίου (Σπηλιάρα του Πατσιώτικου Φαραγγιού ή Στη Χαράδρα ή του Αγίου Αντωνίου, ή Τση Πατσώ ο Σπήλιος), Πατσός

Ο οικισμός βρίσκεται σε μια περιοχή εντελώς απομονωμένη, η οποία υπήρξε παραδοσιακό κρησφύγετο και πεδίο επαναστάσεων. Στην περιοχή, δεσπόζει ο ορεινός όγκος του Κέδρου. Ως ιερό του Ερμή Κραναίου χρησιμοποιήθηκε βραχοσκεπή μήκους 14, βάθους 6,5 και μέγιστου ύψους 4,5 μέτρων, η οποία σήμερα φιλοξενεί ναΐσκο του Αγίου Αντωνίου, που δεν είναι γνωστό πότε κτίστηκε (κατά τον Paul Faure, κτίστηκε τον 16ο αιώνα). Η βραχοσκεπή βρίσκεται στη δυτική όχθη του Τσιρίτα ή Πευκόραμα, παραπόταμου του Πλατανέ, στην πλαγιά βράχου από μεσοζωικό ασβεστόλιθο. Εντοπίζεται σε υψόμετρο 490 μέτρων και ανήκει σε σύνολο αντίστοιχων βραχοσκεπών του φαλαγγιού. Από τα τοιχώματα του βράχου, αναβλύζουν δύο πηγές (κρήνες-κραναίος). Κατατάσσεται στην κατηγορία των υπαίθριων ιερών.

Ο χώρος κακοποιήθηκε από λαθρανασκαφές το 1884 και 1885. Από το σπήλαιο προέρχεται επιγραφικό υλικό που το συνδέει με τη λατρεία του Ερμή, η οποία, εξ άλλου, ήταν διαδεδομένη στην ευρύτερη περιοχή (σημειώνεται ότι στα νομίσματα της Σύβριτας απεικονιζόταν ο θεός αυτός).

Οι ανασκαφές της ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων είχαν σωστικό χαρακτήρα και πραγματοποιήθηκαν το 1989 και το 1994, προκειμένου η τότε κοινότητα της Πατσού, σε συνεργασία με τη Δασική Υπηρεσία, να προχωρήσει στη διαμόρφωση του εξωτερικού χώρου του ναΐσκου. Με την έναρξη των εργασιών, βρέθηκε μαρμαρίνο ακέφαλο άγαλμα του Πανός Ρωμαϊκής περιόδου.

Η μικρή έρευνα που ακολούθησε, σε πρώτη φάση, στον χώρο των εργασιών, περιορίστηκε σε μία τομή, σε τμήμα του φυσικού επικλινούς επιπέδου που σχηματίζεται προς την κοίτη του ποταμού. Εντοπίστηκε απόθεση κεράτων ταύρου ανάμεσα στους φυσικούς βράχους και περισυλλέχθηκαν μόνωτα κύπελλα της Αρχαϊκής περιόδου και στάχτη πυράς της Ελληνιστικής (μεταξύ των ευρημάτων και ένα νόμισμα Κορίνθου του 4ου αιώνα π.Χ.). Από την πυρά, περισυλλέχθηκαν πολλά ρωμαϊκά όστρακα, θραύσματα ζωόμορφων και ανθρωπόμορφων ειδωλίων και οστά

²³⁶ Καραμαλίκη 2014, όπου περιγράφεται συνολικά η αρχαιολογική φυσιογνωμία της περιοχής. Επίσης, βλ. και Στρατιδάκης 1994 και 1995.

ζώων. Μετά την αφαίρεση του αναμοχλευμένου στρώματος, εντοπίστηκαν μεγάλα ακανόνιστα ορύγματα, λαξευμένα στην επιφάνεια του βράχου, εντός των οποίων αποκαλύφθηκαν μικρές πυρές, πολλές φορές αλληπάλλληλες, με λιγοστά όστρακα και οστά. Στην κεραμική, ιδιαιτέρως πολυπληθή είναι τα όστρακα της Γεωμετρικής περιόδου. Η κύρια περίοδος της λατρείας τοποθετείται στην ΥΜ ΙΙΙ με έμφαση στην ΙΙΙΓ περίοδο.

Βιβλιογραφία: Halbert 1888b, 913-916 και 1896, 593. Guarducci 1939, 102-103. Dunbabin 1947, 187-190. Faure 1956, 98, 1965a, 53, 1967, 134 και 1996, 113-115. Boardman 1961, 76-78. Γεωργιουδάκης 1961, 19-21, 29. Warren 1966, 195-196. Rutkowski 1972, 127, 132, 134, 136, 141 και 1986, 59-60. Tyree 1974, 45-47. Κούρου και Καρέτσου 1994. Bouchal 1996, 119-120. Νινιού-Κινδελέη 1991/1993, 1994/1996. Λουκιδέλη 2005, 1233. Αρετάκη, Σιμιτζής και Στρατιδάκης 2014, 119-12.

Σπηλιάρι, στη θέση στο Χάλαρο ή στες Μέλισσες, Πατσός

Εκτός από το σπήλαιο του Αγίου Αντωνίου ή Ερμού Κραναίου, αναφέρεται σύστημα βραχοσκεπών, στη θέση *Στο Χάλαρο ή Στες Μέλισσες*, 600 μέτρα δυτικά της Πατσού. Η μεγαλύτερη από αυτές βρίσκεται σε 550 μέτρα υψόμετρο και έχει διαστάσεις 2 X 4 X 1,70μ. Ο Faure πραγματοποίησε μικρής κλίμακας τομή εδώ και εντόπισε δύο καρινωτά όστρακα, που χρονολογούνται στην ΠΜ ή στις αρχές της ΜΜ περιόδου.

Βιβλιογραφία: Faure 1965a, 53.

Κόκκινος Δέτης, Γερακάρι

Σε μικρή απόσταση από το Γερακάρι, στα Μεσονήσια, ο Pendlebury άκουσε το 1935 να μιλούν για ένα σπήλαιο, στο οποίο, το 1912, είχαν εντοπιστεί ειδώλια. Στην πραγματικότητα, το σπήλαιο ήταν ένα απλό κατάλυμα κτηνοτρόφων.

Βιβλιογραφία: Faure 1963a, 503. Pendlebury 1939, 261.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Προφήτη Ηλία, Γερακάρι (θέση *Άη Λιάς*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1233.

Καλογερόσπηλιος, Μεσονήσια

Σε απόσταση 5 λεπτών από τον Κόκκινο Δέτη, δυτικά του οικισμού Μεσονήσια, στη θέση Πάνω Σαρακίνα, εντοπίζεται μία βραχοσκεπή πλάτους 11,70 και μέγιστου βάθους 6,60 μέτρων, που αναπτύσσεται προς τρεις κατευθύνσεις. Στο αριστερό τμήμα της, το 1961, ανακαλύφθηκε μία παιδική πιθοταφή. Από τον Faure

εντοπίστηκαν όστρακα από μικρή πρόχου και ένα μικρό αγγείο, πιθανόν υπομινωικά, τα οποία περιέχονταν σε ένα πιθάρι διακοσμημένο με καταλοιβάδες, *in situ*.

Βιβλιογραφία: Faure 1963a, 503.

Σπήλαιο Αγίου Αντωνίου, Βένι, Παντάνασσα

Το σπήλαιο βρίσκεται δυτικά του οικισμού Βένι, σε υψόμετρο 650 μέτρων. Είναι διαμορφωμένο σε σπηλαιώδη ναό, αφιερωμένο στον Άγιο Αντώνιο. Αποτελεί καθολικό μοναστηριού που πρόσφατα επανδρώθηκε και που ανήκει στη Μονή Αρκαδίου από τον 17ο αιώνα, παρ' ότι παλαιότερα, σύμφωνα με βενετικό έγγραφο του 1627, ήταν ανεξάρτητο. Εντάσσεται σε σύστημα κελιών και βοηθητικών κτηρίων που καλύπτουν τις ανάγκες της Μονής, την κατασκευή των οποίων διευκόλυναν οι φυσικές κοιλότητες της περιοχής. Διατηρούνται δύο πώρινες κρήνες.

Ο περιβάλλον χώρος αποτελεί τοπίο εξαιρετικού φυσικού κάλλους και ταυτόχρονα είναι φυσικά οχυρό. Οι διαστάσεις του σπηλαίου είναι 20 X 15 X 4, σύμφωνα με το Τοπικό Τμήμα της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας, ενώ, σύμφωνα με τον Paul Faure που επίσης το επισκέφθηκε, είναι ελαφρώς μικρότερο.

Το σπήλαιο χωρίζεται σε ένα εξωτερικό τμήμα, που καταλαμβάνεται από τον ναό, και ένα εσωτερικό. Το ιερό βρίσκεται βαθύτερα στο σπήλαιο. Στο βάθος της σπηλιάς, στο δυτικό όριό της, υπάρχει νερό που και σήμερα θεωρείται αγίασμα. Το σημείο προσεγγίζεται μέσω χαμηλού, φροντισμένου διαδρόμου. Λεκανόσχημα αγγεία σε διάφορα σημεία του χώρου χρησιμοποιούνται, εξ άλλου, για την περισυλλογή νερού.

Κατά την παράδοση, στον χώρο μόναζε ο ηγούμενος της Μονής Αρκαδίου Κλήμης Χορτάτζης, με τον αδελφό του Βησσαρίωνα. Το όνομα του τελευταίου αναφέρεται σε επιγραφή στο κωδωνοστάσιο της Μονής Αρκαδίου, με τη χρονολογία 1587. Πιθανολογείται η ανέγερση της Μονής κατά την Α' περίοδο της Βενετοκρατίας.

Εντός του σπηλαίου, φυλάσσονται τα οστά των μοναχών που έζησαν παλαιότερα στο μοναστήρι, ενώ πολύ ενδιαφέρουσα για τη χρήση του χώρου είναι η πληροφορία του Paul Faure σχετικά με τις προσφορές των πιστών που είδε, κατά την επίσκεψή του, οι οποίες συνίσταντο σε αυγά και λαχανικά τοποθετημένα στις κοιλότητες των βράχων από 1 έως 15 Αυγούστου, ακριβώς όπως συνέβαινε και κατά την Αρχαιότητα.

Παρ' ότι δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις που να παραπέμπουν σε λατρευτική χρήση του σπηλαίου, τοποθετείται από τον Paul Faure μεταξύ των ιερών. Η κεραμική που περισυλλέχθηκε τοποθετήθηκε στην Αρχαϊκή περίοδο. Προφανώς, η χρήση του σπηλαίου κατά την Αρχαιότητα συνδέεται με τον αρχαίο οικισμό στον λόφο Βένι, ο οποίος ιδρύθηκε κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, αναπτύχθηκε κατά τη Γεωμετρική και Ανατολίζουσα περίοδο και άνθισε κατά την Ελληνορωμαϊκή.

Η ύπαρξη νερού σε σχέση με τον οχυρό χαρακτήρα του λόφου, στον οποίο βρίσκεται ο σπηλαιώδης ναός, αλλά και την ίδρυση οικισμού κατά την ταραγμένη ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, παραπέμπει σε σπήλαιο-καταφύγιο κατά τους αρχαίους χρόνους.

Βιβλιογραφία: Faure 1965a, 52-53 και 1996, 111-112. Ψιλάκης 1993, 35-38. Αρετάκη, Σιμιτζής και Στρατιδάκης 2014, 135-138.

Σπήλαιο Μπάνα, Πλατάνια

Το σπήλαιο εντοπίζεται σε υψόμετρο 1.700 μέτρων, στη δυτική πλαγιά του Ψηλορείτη, πάνω από τον οικισμό Πλατάνια, στη θέση *Άγιος Μύρων*. Όταν ο Faure το επισκέφθηκε, σημείωσε ότι, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, θεωρείται από τους κατοίκους της περιοχής ως τόπος γέννησης του Πάνα. Κατά την αυτοψία του εκεί, διαπίστωσε ότι χρησιμοποιούνταν περιστασιακά από ποιμένες. Εντοπίστηκαν μη χαρακτηριστικά όστρακα και οστά ζώων, τα οποία πιθανόν σχετίζονται με τη σύγχρονη χρήση του χώρου. Το σπήλαιο χρησιμοποιείται από τους κτηνοτρόφους ως χώρος σταλισμού, ο οποίος ορίζεται από ένα χαμηλό τοίχιο που κλείνει την είσοδο, αλλά και τυροκομείο. Σημειωτέον ότι, πριν από 55 χρόνια υπήρξε η ημιμόνιμη κατοικία του κτηνοτρόφου, ο οποίος διέμενε σε αυτό από τον Απρίλιο ως τον Δεκέμβριο. Για τις ανάγκες της κατοίκησης του χώρου, είχε κτιστεί εσωτερικός τοίχος, που απομόνωνε τον χώρο του τυροκομείου από τον χώρο ενδιαίτησης του κτηνοτρόφου. Έξω από το σπήλαιο, υπάρχει ο τάφος του Μύρου Λίτινα, που δολοφονήθηκε από τους Γερμανούς στην περιοχή, καθώς και ναΐσκος αφιερωμένος στη μνήμη του.

Η μοναδική αίθουσα του σπηλαίου έχει συνολικό μήκος 13 μέτρων και πλάτος 8, ενώ το ύψος της κυμαίνεται από 2-6 μέτρα. Ο Paul Faure, κατά την επίσκεψή του στον χώρο, υπογράμμισε την ύπαρξη σταλαγμίτη δεξιά της εισόδου, στην είσοδο κόγχης, τον οποίο χαρακτήρισε ως *αξιοπρόσεκτο*.

Ο Γεωργιουδάκης το αναφέρει ως *Σπήλαιο Πανός*, που είναι ορθότερο, δεδομένων των ιδιαιτεροτήτων της κρητικής προσφοράς. Μάλιστα, αναφέρει ότι σήμερα οι κάτοικοι το αναφέρουν επίσης ως *Σπηλιά της Πάνας*.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 101 και 1996, 172. Γεωργιουδάκης 1961, 35. Αρετάκη, Σιμιτζής και Στρατιδάκης 2014, 131-133.

Σπήλαιο Πάνω Μπάνα, Πλατάνια

Στην ανατολική πλευρά του ίδιου λόφου στον οποίο βρίσκεται το σπήλαιο Μπάνα, σε υψόμετρο 1.363 μέτρων, βρίσκεται το σπήλαιο Πάνω Μπάνας.

Το σπήλαιο διαθέτει διπλή είσοδο από δύο μικρά ανοίγματα στο τοίχωμα. Εισερχόμενος, απαντά κάποιος έναν μικρό προθάλαμο διαστάσεων 8,5 X 3-4 μέτρων, το ύψος του οποίου κυμαίνεται από 1,20 έως 1,70μ. Η κυρίως αίθουσα προσεγγίζεται μέσω έντονης κατωφέρειας, λόγω της οποίας έχει συσσωρευθεί φερτό υλικό στο εσωτερικό. Όλη η δυτική πλευρά της αίθουσας καλύπτεται από μεγάλο βράχο, ενώ στο ΝΑ τμήμα της αναπτύσσεται πολύ στενή και επιμήκης κόγχη. Τα μέλη της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας, που πραγματοποίησαν επίσκεψη και χαρτογράφηση, κάνουν λόγο για *κάποια όστρακα μέσα στη στάχτη* και πιθανολογούν σύνδεση των δύο σπηλαίων (Μπάνας και Πάνω Μπάνας) σε ένα ενιαίο λατρευτικό πλαίσιο. Το τελευταίο για την ώρα είναι αναπόδεικτο, παρά τον σχηματισμό *αδύτων*, την ύπαρξη *δύο εισόδων* ή τη μορφολογική ομοιότητά τους με σημαντικά ιερά σπήλαια, καθώς δεν έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα σε κανένα από τα δύο.

Βιβλιογραφία: Αρετάκη, Σιμιτζής και Στρατιδάκης 2014, 133-135.

Σπήλαιο Μαργιελές ή Μαργελότρυπα, Ελένες

Το σπήλαιο βρίσκεται κοντά στα *Ριμάμπελα* ή περιοχή *Πριναρές*, στη θέση της *Κουλιώς ο Χάραγκας*, ΒΑ του οικισμού Ελένες, σε υψόμετρο 600 μέτρων, σε μια πλαγιά με πυκνή βλάστηση. Στην περιοχή υπάρχουν διάφορες βραχοσκεπές, σε κάποιες από τις οποίες παρατηρήθηκε επιφανειακή κεραμική. Ο προσανατολισμός της εισόδου του, η οποία σήμερα εμποδίζεται εξαιτίας φερτού υλικού, είναι ΝΔ. Έξω από το σπήλαιο, διαμορφώνεται πλάτωμα.

Ο πρώτος θάλαμος έχει διαστάσεις 8 X 4 μέτρα, είναι σχετικά χαμηλός και καλύπτεται από μεγάλο βράχο. Το σπήλαιο αναπτύσσεται κατηφορικά, σχηματίζοντας στενές διακλαδώσεις, ενώ οι διάφοροι χώροι του προσεγγίζονται με δυσκολία λόγω των στενών περασμάτων. Ο λιθωματικός διάκοσμος είναι μηδαμινός.

Το σπήλαιο εντοπίστηκε το 1931 και ανασκάφηκε από τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο. Από το εσωτερικό και την περιοχή της εισόδου του, περισυλλέχθηκε κεραμική που χρονολογείται από την Ύστερη Νεολιθική ως τη Ρωμαϊκή περίοδο. Στην είσοδο εντοπίστηκε κεραμική των Γεωμετρικών χρόνων. Στην αναφορά του Μαρινάτου, περιγράφονται πώμα πυξίδας με εγχάρακτη διακόσμηση, μικρός λίθινος πέλεκυς, οπείς και άλλα οστέινα εργαλεία, λείψανα από σφραγίσματα, καθώς και σκελετικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στο βάθος του σπηλαίου, τα οποία δεν είναι βέβαιο ότι δηλώνουν ταφή. Πιθανόν χρησιμοποιήθηκε από τους κατοίκους του ΠΜ οικισμού που εντοπίστηκε στη θέση Ελένες. Η Κάτια Μαντέλη αναγνωρίζει μικρό σύνολο κεραμικής της Τελικής Νεολιθικής περιόδου, καθώς και ορισμένα ΠΜ όστρακα.

Παρ' ότι ο Paul Faure δεν το συγκαταλέγει στα ιερά σπήλαια, υπάρχουν ενδείξεις λατρευτικής χρήσης κατά τη ΜΜ περίοδο.

Βιβλιογραφία: Dunbabin 1947, 189. Μαρινάτος 1932, 177 (ΠΜ οικισμός Ελενών), 1933, 295-297 (σπήλαιο Μαργιέλες). Faure 1956, 98. Godart and Tzedakis 1992, 75. Manteli 1993, I, 36. Farmer 1998, II, 316. Καραμαλίκη 2014, 54-55. Αρετάκη, Σιμιτζής και Στρατδάκης 2014, 124-127. Tyree 2013, 176.

Σπήλαιο *Paul Faure* ή Νοτική Τρύπα, Νίθαυρη.

Βρίσκεται στο οροπέδιο Καλικάς, βορειοανατολικά του οικισμού Νίθαυρη, σε υψόμετρο 700 μέτρων. Το σπήλαιο μετονομάστηκε σε «Paul Faure», σε τελετή που διοργάνωσε το Τοπικό Τμήμα *Δυτικής Κρήτης* της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας, το 2008, ένα χρόνο μετά τον θάνατό του.

Έχει διαστάσεις 100 X 40 X 20μ. και φτωχό λιθωματικό διάδρομο. Αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα: στο πρώτο επίπεδο εντοπίζεται η πρώτη αίθουσα, διαστάσεων 20 X 10 μέτρων, η οποία είναι σχετικά η ομαλότερη. Από αυτήν, ξεκινούν δύο σήραγγες που οδηγούν σε δύο επιπλέον στενά και κατηφορικά επίπεδα και καταλήγουν η μία σε καταβόθρα και η άλλη σε δεύτερη μικρότερη αίθουσα.

Δεξιά της εισόδου, εντοπίζεται η επιγραφή ONYMA[P]XOΣ, η οποία χρονολογείται στον 2ο-1ο αιώνα π.Χ., ή 2ο-3ο αιώνα μ.Χ. Κατά τις επισκέψεις του Paul Faure, εντοπίστηκε επιφανειακή κεραμική, η οποία πιθανόν σχετίζεται με κεντρικό κίονα από λιθωματικό υλικό, καθώς στο έδαφος γύρω του παρατηρήθηκαν όστρακα που χρονολογούνται από τη δεύτερη χιλιετία ως τη Ρωμαϊκή περίοδο.

Αντιστοίχως, και ο κίονας που προαναφέρθηκε δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ως βαίτυλος.

Λατρευτική χρήση δεν έχει επιβεβαιωθεί, δεδομένου ότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές.

Το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο κατά την απαγωγή του στρατιωτικού διοικητή της Κρήτης Κράιπε στη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες που περισυνέλεξαν μέλη του Τοπικού Τμήματος της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας.

Βιβλιογραφία: Faure 1963a, 503 και 1996, 109-110. Tzedakis and Godart, 1992, 64-65.

Τζιφόπουλος 1999. Αρετάκη, Σιμιτζής και Στρατιδάκης 2014, 128-131.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Πλάτανος

Ο σημερινός ναῖσκος κτίστηκε εκ νέου το 1856, στη θέση παλαιότερου ναού.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1233.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Κουρούτες (νεκροταφείο)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1233.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίων Δέκα, Μέρωνας (θέση *Κουφόδασος*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1233.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου Αποδούλου (θέση *Λαγκούφα*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

***Δ. ΡΕΘΥΜΝΟ*²³⁷**

Το Σπήλαιο της Αρτέμιδος Ροκκαίας, σήμερα Φορτέτζας Σπήλιος

Σύμφωνα με το σχέδιο του Bassilicata (1615), μπροστά στον βόρειο προμαχώνα της Φορτέτζας Ρεθύμνου, εκεί όπου σήμερα υπάρχει ναῖσκος διαστάσεων 2,20 X 4,40, εντοπίζεται πιθανόν το ιερό της Αρτέμιδος Ροκκαίας, σε υψόμετρο μόλις μόλις 16

²³⁷ Για τα μοντέλα κατοίκησης, μετακίνησης και χρήσης γης στην ευρύτερη περιοχή του Ρεθύμνου κατά την Αρχαιότητα, βλ. Καραμαλίκη 2005. Για τις αρχαιολογικές θέσεις της ευρύτερης περιοχής, βλ. Στατιδάκης 1994. Για τις θέσεις στην περιοχή Σταυρωμένου-Χαμαλευρίου, βλ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1995.

μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας, σε μία θέση που αναγνωρίζεται στις αρχαίες περιγραφές του Αιλιανού.

Τα χαρακτηριστικά της θεάς ως κουροτρόφου, προστάτιδας των παιδιών, αναφέρεται και στη Βιράν Επισκοπή της Περιφερειακής Ενότητας Ρεθύμνου. Ωστόσο, ούτε στη συγκεκριμένη σπηλαιώδη κοιλότητα, ούτε σε αυτήν του Αγίου Σπυρίδωνα, στην ίδια θέση, έχουν εντοπιστεί αρχαιότητες.

Βιβλιογραφία: Καλοκύρης 1950, 66-81. Faure 1996, 116-117.

Σπήλαιο Γερανίου, Ρέθυμνο

Το σπήλαιο Γερανίου, 9 χιλιόμετρα δυτικά του Ρεθύμνου, βρίσκεται στη θέση *Καμάρι*, και απέχει 190μ. από την ακτή. Το ανάγλυφο της περιοχής δεν είναι τραχύ και παρουσιάζεται άδενδρο, με θαμνώδη κατά θέση βλάστηση. Αποκαλύφθηκε το 1969 τυχαία, κατά τη διάρκεια εργασιών υποδομής της Εθνικής Οδού. Σύμφωνα με την αναφορά του ανασκαφέα Γιάννη Τζεδάκι, *το σπήλαιο ήτο πρότερον άγνωστο εις τους κατοίκους του παρακειμένου χωρίου*²³⁸, καθώς, όπως φαίνεται, η είσοδός του είχε καταχωσθεί λόγω γεωλογικών μεταβολών της Υπονεολιθικής περιόδου.

Το σπήλαιο, σύμφωνα με την αναφορά της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, παρουσιάζει επιμήκη κυρίως ανάπτυξη. Το μέγιστο μήκος τους είναι 51μ., η κατά πλάτος απόσταση των παρειών κυμαίνεται από 0,50-16,50μ. και το ύψος του είναι 0,50-4,50μ. Το δάπεδό του είναι βασικά οριζόντιο, χωρίς υψομετρικές διαφορές, εκτός από το σημείο της εισόδου και σε μήκος 4 μέτρων, όπου υπάρχει πρόσθετη επίχωση 1,50μ. Παρουσιάζει έντονη σταγονορροή, που εξασφαλίζει τη συνεχή αύξηση του λιθωματικού διακόσμου. Η οροφή είναι καλυμμένη από επιμήκεις και μακαρονοειδείς σταλακτίτες σε στάδιο ανάπτυξης. Πηγή τροφοδοσίας του είναι ο υπόγειος υδροφόρος ορίζοντας. Στο δάπεδο, υπάρχουν ασβεστολιθικά τμήματα που έχουν αποσπαστεί από την οροφή, αποτέλεσμα της διαλυτικής ενέργειας του νερού. Συμπεριλαμβάνεται στο σύνολο παράκτιων σπηλαίων κατά μήκος της ακτογραμμής ανατολικά της πόλης του Ρεθύμνου έως το ακρωτήριο *Μαύρο Μουρί*, πολλά από τα οποία παρέχουν ενδείξεις περιστασιακής χρήσης κατά τη Μινωική περίοδο²³⁹.

²³⁸ Τζεδάκις 1970α, 475. Tzedakis 1980. Godart and Tzedakis 1992, 76-79.

²³⁹ Στρατιδάκης 1994 και 2011.

Η έρευνα στο εσωτερικό του σπηλαίου έφερε στο φως κεραμική που χρονολογικά τοποθετείται, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, στις τρεις νεολιθικές φάσεις: την πρώιμη, τη μέση και την ύστερη²⁴⁰. Κατά την ανασκαφή του διαδρόμου, περισυλλέχθηκε πλούσια κεραμική, λίθινα και οστέινα εργαλεία, καθώς και λεπίδες οψιδιανού. Αντίστοιχα ευρήματα προέρχονται και από την παράλληλη προς τον διάδρομο εσοχή, η οποία έχει πρόσβαση τόσο από τον διάδρομο όσο και από την κεντρική αίθουσα.

Στο κάτω μέρος του διαδρόμου και δεξιά τω κατερχομένω, αποκαλύφθηκε αποθέτης οστών ζώων, τα οποία χρησίμευσαν ως πρώτη ύλη για τους τεχνίτες. Μάλιστα, το πλήθος περονών και άλλων οστέινων εργαλείων που εντοπίστηκε κοντά σε αυτόν, προσδίδουν στο συγκεκριμένο εύρημα χαρακτήρα εργαστηρίου²⁴¹. Κάτω από τα νεολιθικά στρώματα στον διάδρομο και την εσοχή, εντοπίστηκε στρώμα φαιοκόκκινου χρώματος, χωρίς κεραμική, το οποίο, ωστόσο, περιείχε αρκετά οστά ζώων και ίσως καταδεικνύει χρήση του χώρου κατά την Ακεραμική περίοδο.

Στην κεντρική αίθουσα, παρατηρήθηκαν και πάλι οι τρεις νεολιθικές φάσεις. Τα αγγεία της Τελικής Νεολιθικής εντοπίστηκαν κατά χώραν, στα φυσικά κοιλώματα των εσωτερικών τοιχωμάτων του σπηλαίου. Τα αντίστοιχα της Μέσης Νεολιθικής εντοπίστηκαν κάτω από σταλαγμιτικό πέτρωμα πάχους 0,01-0,03μ., σε στρώμα πάχους 0,08-0,15μ. Στην ίδια φάση, χρονολογείται σειρά μικρών και αβαθών εστιών. Τα ευρήματα της Πρώιμης Νεολιθικής φάσης, τέλος, εντοπίστηκαν κάτω από άλλο λεπτό στρώμα σταλαγμιτικού πετρώματος, λεπτότερο του προηγούμενου. Και τα τρία στρώματα έδωσαν άφθονα λίθινα εργαλεία, καθώς και αρκετά οστέινα, ο αριθμός των οποίων μειωνόταν, καθώς η ανασκαφή προχωρούσε σε βάθος.

Στο βαθύτερο σημείο του στρώματος και σε μιαν εσοχή, εντοπίστηκαν τρεις σκελετοί, οι οποίοι, σύμφωνα με την εκτίμηση του ανασκαφέα, ανήκουν σε ανθρώπους που παγιδεύτηκαν στο εσωτερικό του σπηλαίου, μετά την απόφραξη της

²⁴⁰ Με βάση το κεραμικό υλικό από το σπήλαιο, η χρήση του τοποθετείται από την Πρώιμη Νεολιθική II έως την Τελική Νεολιθική, ενώ παρουσιάζει και μία α-κεραμική, πρωιμότερη φάση. Η χρονολόγηση του ευρήματος βασίζεται από τον ανασκαφέα στις αναλογίες της κεραμικής με τα αντίστοιχα στρώματα της Κνωσού (Tzedakis 1979). Ωστόσο, η Κάτια Μαντέλη σημειώνει ότι, αν και το σπήλαιο Γερανίου και η Κνωσός παρουσιάζουν ισχυρή εσωτερική τυπολογική ομοιογένεια, με την τυπολογία της Κνωσού να είναι ευρύτερη αυτής του Γερανίου, στο σπήλαιο δεν σημειώνονται σημαντικές αλλαγές από την μία περίοδο στην άλλη: Manteli 1993, 159-163.

²⁴¹ Μεταξύ των οστών, υπήρχαν κέρατα και κεφαλές ελαφιών: Τζεδάκις 1970α, 475.

εισόδου κατά την Τελική Νεολιθική περίοδο, αφού κανένα μινωικό όστρακο δεν περισυλλέχθηκε.

Η ανασκαφή του διαδρόμου έδωσε, εκτός από πλούσια κεραμική, λίθινα και οστέινα εργαλεία και λεπίδες οψιδιανού και τέσσερα ειδώλια²⁴². Επίσης εντοπίστηκαν πλούσια απολιθώματα ελαφιών.

Στην περιοχή του σπηλαίου Γερανίου, εντοπίζεται σύνολο πέντε επιπλέον σπηλαίων / βραχοσκεπών. Το παράκτιο σπήλαιο *Γεράνι II*, το οποίο βρίσκεται δυτικά του ορμίσκου όπου ο ναΐσκος της Παναγίας Καλυβιανής, πρόσφατα καταστράφηκε μερικώς, κατά την κατασκευή λιμενικού έργου. Και εδώ εντοπίστηκαν παλαιοντολογικά κατάλοιπα (οστά ελαφιών), όπως στο σύνολο σχεδόν των παράκτιων σπηλαίων και βραχοσκεπών ανατολικότερα, μεταξύ του ακρωτηρίου Μαύρο Μουρί και της θέσης *Κουμπές*, δυτικά του Ρεθύμνου.

Βιβλιογραφία: Τζεδάκις 1970α. Πετροχείλου 1992, 153. Bouchal 1996, 15-16, 20-28. Καραμαλίκη 2005, 131-135. Στρατιδάκης 2011, 45. Γαβριλάκη 2017. Υπηρεσιακή αναφορά των Γεωργίου Θεοδώρου και Αθανασίου Αθανασίου προς το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού και προς το Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, μετά από αυτοψία.

Σπήλαιο ακτής στρατοπέδου, Ρέθυμνο

Βραχοσκεπή στις δυτικές παρυφές της πόλης. Στην ακτή, παρατηρήθηκαν αναγνωρίσιμα λείψανα απολιθωμένων ελαφιών και όστρεα γαστεροπόδων, τα οποία πιθανόν παραπέμπουν σε ανθρωπογενή προέλευση της απόθεσης. Σε μικρή απόσταση ανατολικά της θέσης αυτής, εντοπίζονται ίχνη λατόμησης.

Βιβλιογραφία: Υπηρεσιακή αναφορά των Γεωργίου Θεοδώρου και Αθανασίου Αθανασίου προς το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού και προς το Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, μετά από αυτοψία. Επίσης, Στρατιδάκης 2011, 44-46.

Σπήλαια Αγίου Αντωνίου, Ρέθυμνο

Βρίσκονται στις δυτικές παρυφές της πόλεως, εντός φαραγγιού. Στη θέση αυτή, αναγνωρίστηκαν δύο τουλάχιστον μικρά σπήλαια, το ένα εκ των οποίων φιλοξενεί τον ναΐσκο του Αγίου Αντωνίου. Στο δεύτερο, υπάρχει μικρού πάχους επίχωση και θα μπορούσε να έχει αρχαιολογικό / παλαιοντολογικό ενδιαφέρον. Ακριβώς πάνω από τα

²⁴² Γαβριλάκη 2016.

σπήλαια, έχει κτιστεί πολυκατάστημα, το οποίο αποτελεί δυνητική πηγή ρύπανσης και στατικής καταπόνησης των σπηλαίων.

Βιβλιογραφία: Υπηρεσιακή αναφορά των Γεωργίου Θεοδώρου και Αθανασίου Αθανασίου προς το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού και προς το Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, μετά από αυτοψία. Επίσης, Στρατιδάκης 2011, 44-46.

Σπήλαια Μικρός και Μεγάλος Περιστερές ή του Περιστερέ, Ρέθυμνο

Πρόκειται για δύο όμορα σπήλαια, σε μικρή απόσταση από την ακτή. Το δυτικότερο είναι μεγαλύτερο: αναπτύσσεται σε δύο αίθουσες της τάξεως των 30 μέτρων. Στο δάπεδο, υπάρχουν ορατά αρχαιολογικά κατάλοιπα, ενώ η αργιλική επίχωση φαίνεται να είναι μεγάλου πάχους, υποδηλώνοντας ιδιαίτερο αρχαιολογικό / παλαιοντολογικό ενδιαφέρον. Τα σπήλαια είναι γνωστά ως παλαιοντολογικές θέσεις, καθώς από αυτά προέρχεται πλούσιο παλαιοντολογικό υλικό (οστά ελαφιών), τα οποία φυλάσσονται στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας του Ρεθύμνου.

Βιβλιογραφία: Υπηρεσιακή αναφορά των Γεωργίου Θεοδώρου και Αθανασίου Αθανασίου προς το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού και προς το Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, μετά από αυτοψία. Επίσης, Στρατιδάκης 2011, 44-46.

Σκυφτή Σπηλιά, Ρέθυμνο

Σε μικρή απόσταση από τις Περιστερές και επί του χωματόδρομου που οδηγεί στην παραλία, βρίσκεται μικρό σπήλαιο, εντός του οποίου παρατηρήθηκαν θραυσμένα απολιθώματα.

Βιβλιογραφία: Υπηρεσιακή αναφορά των Γεωργίου Θεοδώρου και Αθανασίου Αθανασίου προς το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού και προς το Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, μετά από αυτοψία. Επίσης, Στρατιδάκης 2011, 44-46.

Σπήλαιο Simonelli, Ρέθυμνο

Πλαισιώνεται από δύο ανώνυμα σπήλαια και βρίσκεται δυτικότερα των προαναφερθέντων στην περιοχή. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, διενεργήθηκε εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα από το Πανεπιστήμιο της Ρώμης. Τα ευρήματα βρίσκονται στο Παλαιοντολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου *La Sapienza* της Ρώμης. Στο σπήλαιο είχαν πρηγηθεί παλαιοντολογικές έρευνες κατά τα τέλη του 19^{ου}/αρχές 20ού αιώνα, από τον Vittorio Simonelli.

Βιβλιογραφία: Υπηρεσιακή αναφορά των Γεωργίου Θεοδώρου και Αθανασίου Αθανασίου προς το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού και προς το Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, μετά από αυτοψία. Simonelli 1907 και 1908. Accordi, 2000. Επίσης, Στρατιδάκης 2011, 44-46.

Σπήλαιο Αγίου Νικολάου, Ρέθυμνο

Πρόκειται για μεσαίου μεγέθους σπήλαιο, στο εσωτερικό του οποίου φιλοξενείται ναΐσκος. Βρίσκεται δυτικότερα του σπηλαίου Simonelli. Στις επιχώσεις του αναγνωρίζεται κεραμική Μινωικής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Υπηρεσιακή αναφορά των Γεωργίου Θεοδώρου και Αθανασίου Αθανασίου προς το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού και προς το Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, μετά από αυτοψία. Επίσης, Στρατιδάκης 2011, 44-46.

Σπήλαια Παναγίας, Ρέθυμνο

Πρόκειται για δύο σπήλαια στη βόρεια ακτή του στρατοπέδου Ρεθύμνου. Από αυτά προέρχεται πλούσια απολιθωμένη πανίδα ελαφιών, μεγάλο δείγμα της οποίας φυλάσσεται στο Μουσείο φυσικής Ιστορίας Ρεθύμνου.

Βιβλιογραφία: Υπηρεσιακή αναφορά των Γεωργίου Θεοδώρου και Αθανασίου Αθανασίου προς το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού και προς το Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, μετά από αυτοψία. Επίσης, Στρατιδάκης 2011, 44-46.

Σπηλαιώδης ναΐσκος Αγίου Ιωάννη και Αγίου Σπυρίδωνα, Κουμπές, Ρέθυμνο

Στον Κουμπέ, δύο περίπου χιλιόμετρα δυτικά του Ρεθύμνου, στον δρόμο προς τα Χανιά, υπάρχει βραχοσκεπή, στην οποία ανεγέρθηκε ναΐσκος αφιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη και τον Άγιο Σπυρίδωνα. Στο εσωτερικό της βραχοσκεπής, εντοπίστηκε πολλή αδιάγνωστη κεραμική και κοιλότητες με νερό, που θεωρείται θαυματουργό αγίασμα. Σε υπηρεσιακή αναφορά, ωστόσο, γίνεται λόγος για *σύνολο τριών σπηλαίων, μεταξύ των Περιστεριών και των σπηλαίων Παναγίας*.

Βιβλιογραφία: Υπηρεσιακή αναφορά των Γεωργίου Θεοδώρου και Αθανασίου Αθανασίου προς το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού και προς το Μουσείο Παλαιοντολογίας και Γεωλογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, μετά από αυτοψία. Faure 1956, 101. Επίσης, Στρατιδάκης 2011, 44-46.

Γεροσπήλιарος, Αργυρούπολη (αρχαία Λάππα)

Αποτελείται από μία μεγάλη αίθουσα. Στα αριστερά, το νερό τρέχει σε μικρές κοιλότητες. Στο βάθος, ένας πλακοειδής λίθος θεωρήθηκε από τον Paul Faure ως βωμός. Στην επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκαν θραύσματα αρχαίου αρχιτεκτονικού υλικού.

Βιβλιογραφία: Faure 1956, 101. Γεωργιουδάκης 1961, 15.

Ελληνικό Σπηλιάρι, Αργυρούπολη

Βρίσκεται κοντά στον οικισμό Αργυρούπολη. Δεν υπάρχουν αναφορές για κάποιου είδους χρήση.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 19.

Κατσούλη Σπηλιάρια, Αργυρούπολη

Αναφέρονται σπήλαια κοντά στον οικισμό της Αργυρούπολης, χωρίς άλλες πληροφορίες σχετικά με τη χρήση τους.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 27.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ιωάννη ή Αγίας Δύναμης, Αργυρούπολη (αρχαία Λάππα)

Στη θέση *Αγία Δύναμη* της Αργυρούπολης, σε υψόμετρο περίπου 200 μέτρων, στη θέση *Ποταμός*, εντοπίζεται σπηλαιώδης ναῖσκος διαστάσεων 12 X 3 X 2, που έχει κατασκευαστεί μέσα στη βραχοσκεπή, από την οποία πηγάζει ο Μουσέλλας. Το νερό που ανβλύζει στο εσωτερικό θεωρείται θαυματουργό. Δεν σώζονται ενδείξεις χρήσης κατά την Αρχαιότητα.

Βιβλιογραφία: Faure 1996, 118. Νουχάκης 1903, 47. Γεωργιουδάκης 1961, 10 και 11.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίων Πέντε Παρθένων, Αργυρούπολη (αρχαία Λάππα)

Ο ναῖσκος συμπεριέλαβε στο εσωτερικό του έναν τάφο της Ρωμαϊκής περιόδου, ο οποίος ανήκει στη νεκρόπολη που αναπτύσσεται στις όχθες του χειμάρρου Πετρέ. Το ρωμαϊκό μνημείο διαθέτει δύο κρύπτες, δύο παραλληλόγραμμα ορύγματα για ανακομιδές και ένα κεντρικό όρυγμα που διευκόλυνε την ταφή. Για τους χωρικούς, τα πέντε ορύγματα του τάφου συνδέθηκαν με τις πέντε Παρθένες Θέκλα, Μαριάμνα, Αιθανά, Μάρθα και Μαρία.

Στο εσωτερικό του ρωμαϊκού μνημείου συλλέγεται νερό δεδομένης της υδατοπερατότητας των πετρωμάτων, το οποίο θεωρείται αγίασμα.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234. Γαβριλάκη 2004. Σπανάκης χ.χ., 75.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Ελέσας, Αργυρούπολη (αρχαία Λάππα)

Ο ναῖσκος συμπεριέλαβε στο εσωτερικό του έναν τάφο της Ρωμαϊκής περιόδου, του νεκροταφείου στις όχθες του χειμάρρου Πετρέ.

Άγιος Αντώνιος, Αργυρούπολη (Θέση Χειλάδαινα)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Χαϊνόσπηλιος, Αργυρούπολη

Το σπήλαιο αναφέρεται ως τόπος μαρτυρικού θανάτου των Σκουλούδη και Μπουμπουλάκη, μελών της Επαναστατικής Συνέλευσης.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 43. Λουκιδέλη 2005, 1234. Σπανάκης χ.χ., 76.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Σκοτεινής, Αργυρούπολη

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλιάρα ή Γρα Σπηλιά ή Μεταξόσπηλιος ή Φανταξοσπηλιάρα, Πρίνος / Λατζιμάς

Η θέση του σπηλαίου υπεδείχθη από δύο κτηνοτρόφους της περιοχής στον Χρήστο Μακρή, στη νότια πλαγιά του λόφου Κουλέ, 16 χιλιόμετρα ανατολικά του Ρεθύμνου, στην π. Κοινότητα Πρίνου (τότε Μυλοποτάμου). Το σπήλαιο ήταν γνωστό στον P. Faure.

Η είσοδος του σπηλαίου είναι κάθετο άνοιγμα, διαστάσεων 4 X 0,90μ. Από το άνοιγμα αυτό ως το δάπεδο του προθαλάμου της σπηλιάς, το ύψος είναι 6 μέτρα. Ο προθάλαμος έχει διαστάσεις 21 X 10 μέτρων. Στην επίχωση, παρατηρήθηκαν κεραμική και οστά ζώων.

Στο βόρειο τμήμα του προθαλάμου, υπάρχει μεγάλος σταλαγμίτης-σταλακτίτης ύψους 5,40 μέτρων, ο οποίος επιτρέπει την είσοδο στην κυρίως σπηλιά μέσω στενού ανοίγματος και μετά από κάθοδο 8 μέτρων. Το σπήλαιο αναπτύσσεται δαιδαλωδώς και φέρει πλούσιο λιθωματικό διάκοσμο. Εξερευνήθηκε σε μήκος 200 μέτρων. Η επίχωση είναι πολύ παχιά.

Στην επιφάνεια εντοπίστηκαν ΥΜ ΙΙΙ όστρακα. Περισυλλέχθηκαν θραύσματα που χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΑ2 και ΙΙΒ περίοδο, από σκύφους, πρόχου, αμφορέα, θήλαστρο, υδρία, καθώς και μία χάλκινη λόγχη. Επίσης, περισυλλέχθηκαν σύγχρονα και μεσαιωνικά όστρακα. Το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ως χώρος σταυλισμού μέχρι πρόσφατα.

Βιβλιογραφία: Faure 1964, 13, 28, 29, 38, 61, 218, 241 και 1996, 106-108. Bouchal 1996, 113-118.

Σπήλαιο Πρίνου, Ρέθυμνο

Το σπήλαιο παρουσιάστηκε από τον Χρήστο Μακρή στο Α΄ Παγκρήτιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο (Ηράκλειο, 21-23 Απριλίου 1989). Είχε έρθει στο φως τον Σεπτέμβριο 1984, στη θέση *Σπηλιαρίδια* της πρώην Κοινότητας Πρίνου, σε απόσταση 3 χιλιομέτρων από τον οικισμό και σε υψόμετρο 80 μέτρων. Αναπτύσσεται στο νότιο πρηνές του όρους Κουλές, δεσπόζοντας της περιοχής Λατζιμά, και γειτνιάζει με το σπήλαιο Φανταξοσπηλιάρα²⁴³.

Οι 12 ευρύχωρες αίθουσες του σπηλαίου δεν έχουν χαρτογραφηθεί, ενώ η πρόσβαση σε αυτό είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Ο τέταρτος θάλαμος, σύμφωνα με τον Μακρή, αποτελούσε το κέντρο του σπηλαίου, καθώς ο λιθωματικός διάκοσμος σχηματίζει αναγνωρίσιμες μορφές (κεφαλή). Στον επόμενο θάλαμο, εντοπίστηκαν ίχνη φωτιάς. Στον θάλαμο προς τα ανατολικά και σε όλους τους θαλάμους μετά τον τέταρτο, εντοπίστηκαν ακέραια αγγεία. Πρόκειται για αγγεία μεταφοράς υγρών (ψευδόστομοι αμφορείς, πρόχοι). Το υλικό αναγνωρίστηκε ως ΥΜ ΙΙΑ και Β. Θεωρήθηκε από τον Χρήστο Μακρή ως ιερό, παρ' ότι το είδος των αγγείων παραπέμπει μάλλον σε χρήση του σπηλαίου ως καταφυγίου. Η περισυλλογή νερού δεν φαίνεται να είναι ο λόγος για τον οποίο μετέβαιναν σε αυτό άνθρωποι, καθώς, όπως είπαμε, η προσβασιμότητα είναι εξαιρετικά δύσκολη.

Κατά τη δεκαετία του 1980, πραγματοποιήθηκε περισυλλογή των ακέραιων αγγείων από το εσωτερικό του σπηλαίου, από τον Γιάννη Τζεδάκι, ομάδα της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και την υπογράφουσα, αρχαιολόγο της

²⁴³ Για τα σπήλαια Φανταξοσπηλιάρα και Τρύπα του Νιζάμη (πιθανόν πρόκειται για το σπήλαιο Πρίνου, στο οποίο αναφερόμαστε εδώ), υπάρχουν θρύλοι σχετικοί με θησαυρούς, εξαφανίσεις ζώων και φαντάσματα. Ειδικότερα για την Τρύπα του Νιζάμη, αναφέρεται ότι είχαν κρυφτεί εκεί χρυσά και αργυρά σκεύη εκκλησιών και ιδιωτών κατά τη Επανάσταση του 1866. Ίσως εξ αυτού και ο θρύλος περί «χρυσής γουρούνας και έξι μικρών χρυσών γουρουνιών».

οικείας ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η πρόχειρη μελέτη των αγγείων επιβεβαίωσε την προαναφερθείσα χρονολόγηση.

Βιβλιογραφία: Μακρής 1989.

Στένακας, Πρίνος

Βρίσκεται στη θέση Συκίδια, σε απόσταση 2 χιλιομέτρων από τον οικισμό Πρίνος, σε ύψωμα αμέσως ανατολικά του ακρωτηρίου Σκαλέτα. Δίπλα στη θάλασσα, προσέφερε καταφύγιο. Το 1965, οι Kuss και Greutzbarg ανακάλυψαν ένα τριποδικό αγγείο της MM III περιόδου, κάτω από στρώμα οστών ελαφιών.

Βιβλιογραφία: Faure 1969, 202.

Σπήλαιο Αγίου Αντωνίου, Πρασές

Βρίσκεται κοντά στον οικισμό Πρασές Ρεθύμνου και χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο στις Κρητικές Επαναστάσεις.

Βιβλιογραφία: Γεωργιουδάκης 1961, 11.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Ελέσας (Αγίου Κωνσταντίνου και Αγίας Ελένης), Ελεύθερνα

Ο ναῖσκος έχει αξιοποιήσει λάξευμα τάφου Ελληνιστικής περιόδου.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1232.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Κεράς Καλής ή Αγίας Καλής, Ελεύθερνα

Σε άμεση γειτνίαση υπάρχει πηγή.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1232.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Ελεύθερνα

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1233.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Άννας, Ελεύθερνα

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1233.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Γεωργίου, Ελεύθερνα (θέση *Λυγαρές*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1233.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, περιοχή Αρκαδίου

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Αμνάτος

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Παναγίας της Γαλατούς ή Γαλατούσας, Καψαλιανά Αμνάτου

Αναφέρεται περισυλλογή αγιάσματος. Στο εσωτερικό του ναῖσκου, αξιοποιείται ως υπόγεια κρύπτη το βαθύτερο κοίλωμα που υπήρχε πριν την οικοδόμησή του. Εκεί αποτίθενται κομμάτια υφάσματος από παιδιά ρούχα.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234. Στρατιδάκης 2011, 53.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Πίκρης (θέση *Καστροκεφάλα*)

Χρονολογείται στα τέλη του 19ου αιώνα.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Κυριακής, Γουλεδιανά

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Πρασσές

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, Χρωμοναστήρι

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος. Ανώνυμο, Μαρουλού (θέση *Στση Καλογράς την Τρύπα*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Ρουσοσπίτι

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ονουφρίου, Ρισβάν Μετόχι

Βρίσκεται πολύ κοντά στη Μονή Αγίας Ειρήνης, στην ανατολική πλευρά του φαραγγιού. Στο εσωτερικό του σπηλαιώδους ναῖσκου, υπάρχουν λείψανα που, κατά

την παράδοση, ανήκουν σε έναν ασκητή, ο οποίος έζησε ολόκληρη τη ζωή του στο σπήλαιο και το διαμόρφωσε ο ίδιος ως ναῖσκο.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234. Ψιλάκης 1993, Β', 76, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Σπυρίδωνος, Φορτέτζα Ρεθύμνου

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Ιωάννη, Ζωοδόχος Πηγή Ρεθύμνου

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Ατσιπόπουλο

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Νικολάου, Ατσιπόπουλο

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

**Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου ή Αβάτζου σπήλιος,
Ζουρίδα, Ατσιπόπουλο**

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Μονοπάρι, Άνω Βαλσαμόνερο

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου και Αγίου Πέτρου, Άνω Μαλάκι

Βρίσκεται στο «φαράγγι των Μποτόνηδω», όπου η παράδοση αναφέρει αρκετές σκήτες. Πρόκειται για παλιό ερημητήριο που εξελίχθηκε σε μικρή Μονή, καθολικό της οποίας υπήρξε ο σπηλαιώδης ναῖσκος του Αγίου Αντωνίου. Πρόκειται για δίκλιτο ναό, το δεύτερο κλίτος του οποίου είναι αφιερωμένο στον Άγιο Πέτρο. Εγκαταλείφθηκε επί Τουρκοκρατίας και επισκευάστηκε εκ νέου περί το 1960.

Βιβλιογραφία: Faure 1979, 71. Ψιλάκης 1993, Β', 149. Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Φανουρίου, Σαϊτούρες

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Παλαίλιμνος, Ρούστικα

Στο εσωτερικό της σπηλαιώδους κοιλότητας, απομονώνεται με ξύλινους τοίχους ένα τμήμα που αποτελεί τον ναῖσκο. Στις εξωτερικές πλευρές του κτίσματος, που σώζεται σε κακή κατάσταση, έχουν αναρτηθεί εικονίσματα.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234. Στρατιδάκης 2011, 13.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Χριστού ή Μεταμόρφωση του Σωτήρα, Μούντρος

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Ἀη Αντώνη, Κούφη

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Παρασκευής, Καρωτή

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Καρωτή (θέση *Μαδαρός*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος. Χριστός ή Μεταμόρφωση του Σωτήρα, Αρχοντική

Για το εσωτερικό του ναῖσκου, αναφέρεται περισυλλογή αγιάσματος.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Παρασκευής, Βιλανδρέδο (θέση *Πάτελλα*)

Πρόκειται για παλαιότερη σκήτη. Κατά την παράδοση, ο ίδιος ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος διέμενε σε αυτήν.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234. Ψιλάκης 1993, Β', 191.

Σπήλαιο Αληθινού (σπηλαιώδης ναῖσκος), Μυριοκέφαλα (θέση *Κούμαρο* ή *Βουρβουρέ*)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίας Ειρήνης, Αγία Ειρήνη Ρεθύμνου

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος, Άγιος Νικόλαος Χωστός, Αργυρούπολη

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Αντωνίου, Ρούστικα

Σήμερα δεν σώζονται τα ερείπια των κελλιών.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Πνεύματος, Ρούστικα

Από το εσωτερικό του ναΐσκου περισυλλέγεται αγίασμα.

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Αγίου Σπυρίδωνα, Ρούστικα

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

Σπηλαιώδης ναῖσκος Σταυρωμένου, Ρούστικα (θέση τση Πλάκας τον Ποταμό)

Βιβλιογραφία: Λουκιδέλη 2005, 1234.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1:**ΣΠΗΛΑΙΑ ΜΕ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ,****ΣΤΑ ΟΠΟΙΑ ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΘΕΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ**

ΠΕΡΙΦΕΡΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΧΑΝΙΩΝ			
ΚΙΣΑΜΟΣ			
Α/Α	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1	Ο σπήλιος του Παπουτσοκωνσταντή	Νοχιά	ΜΜ ΙΙΙ, ΥΜ Ι
2	Σπήλαιο Αγίας Σοφίας	Τοπόλια	Νεολιθική, Υπονεολιθική ή ΠΜ, ΥΜ ΙΙΙ, ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική
3	Σπήλαιο Καστριού	Ακρωτήριο Κουτρή	
4	Σπήλαιο Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστή	Λίμνη	
5	Περιστερά	Επάνω Παλαιόκαστρο	«Λατρεία στους μινωικούς και ελληνιστικούς χρόνους»
6	Φονίσκος	Σηρικάρι	Αδιάγνωστη κεραμική
7	Γεροσπήλιος		ΠΜ – ΜΜ
8	Κέραμος	Σκουραχλάδα	Προανακτορική κεραμική
9	Χειλού Αυλόχι	Σκουραχλάδα	Νεολιθική, υπονεολιθική κεραμική
10	Σπήλιοι	Δραπανιάς	Ελληνιστική ή Ρωμαϊκή περίοδος
ΚΥΔΩΝΙΑ			
11	Κάτω Σαρακίνα ή Ελληνικό	Θέρισο	Νεολιθική, υπονεολιθική / ΠΜ Ι, ΥΜ ΙΙΑ – Β και πρωτογεωμετρική κεραμική
12	Ελληνόσπηλιος	Πρασές	Νεολιθική – ΥΜ ΙΙΙ
13	Άγιος Γεώργιος	Ακρωτήριο	Αδιάγνωστη κεραμική
14	Καθολικό	Ακρωτήριο	Προϊστορική, μεσαιωνική και σύγχρονη κεραμική
15	Αγίου Ιωάννου	Ακρωτήριο	Νεολιθική, ΠΜ κεραμική
16	Κουμαρόσπηλιος	Ακρωτήριο	Νεολιθική, πιθανόν ΜΜ, ΥΜ κεραμική
17	Καθεδρικό	Ακρωτήριο	ΜΜ ΙΙ και ΙΙΙ κεραμική
18	Σπήλαιο Άχυρο	Ακρωτήριο	Νεώτερη κεραμική
19	Χαυγιαράς ή Χαβιαρά	Ακρωτήριο	ΥΜ, ελληνιστική, ρωμαϊκή κεραμική

20	Μαραθόσπηλιος	Ακρωτήρι	ΥΜ ΙΙΙ, αρχαϊκή, ρωμαϊκή κεραμική
21	Σπηλιά	Σκουραχλάδα	Νεολιθική, ΥΜ ΙΙΙ, ελληνιστική κεραμική
22	Μαύρη Τρύπα	Μουρνιές	Ρωμαϊκή κεραμική
23	Χαμωτό Σπηλιάρι	Βαρύπετρο	Νεολιθική, ΥΜ ΙΙΒ κεραμική
24	Νερότρυπα ή Νεροσπηλιά	Αγία Μαρίνα	Ρωμαϊκή, βυζαντινή, μεσαιωνική και σύγχρονη κεραμική
25	Ανθρωπότρυπα	Πλατάνια	Τελική νεολιθική, υπονεολιθική, ΥΜ ΙΙΒ, ρωμαϊκή, βυζαντινή, μεσαιωνική και σύγχρονη κεραμική
26	Τρύπα Καρεφύλλης	Μαλάξα	Νεολιθική / ΠΜ κεραμική
27	Σπήλαιο Φονές	Άγιος Παύλος	ΥΜ ΙΙΙ και ελληνιστική κεραμική
28	Μαραθόσπηλιος	Στέρνες	ΥΜ ΙΙΙ, αρχαϊκή και ρωμαϊκή κεραμική
ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ			
29	Κορακιάς	Γεωργιούπολη	ΜΜ ι και ΙΙΙ κεραμική
30	Σπήλαιο Δαφνών ή Νεραιδων	Μεταξύ Ξηροστερνίου και Λιτσάρδας	Ρωμαϊκή κεραμική
31	Γουργούθια	Μελιδόνι	Νεολιθική, ΥΜ ΙΙΙ, ελληνορωμαϊκή κεραμική
32	Λεντάκα	Μελιδόνι	Νεολιθική και Υπονεολιθική κεραμική
33	Σκόλακας	Μελιδόνι	Υπομινωική, ΥΜ ΙΙΒ, ρωμαϊκή, μεσαιωνική κεραμική
34	Στα Χαλασμένα	Μελιδόνι	Νεολιθική, υπονεολιθική, ΠΜ, ΥΜ, αρχαϊκή και ρωμαϊκή κεραμική
35	Κερά Σπηλιώτισσα	Άγιος Γεώργιος	Νεολιθική / ΠΜ – ΥΜ και γεωμετρική κεραμική
36	Μουρνιδάκι ή Μπλιάζαινας Σπήλιος	Κόκκινο Χωριό	ΥΜ ΙΙΙ κεραμική
37	Καβρού Τρύπα	Κόκκινο Χωριό	ΥΜ ΙΙΙ κεραμική
38	Καλανάτο ή Καφάτο	Βαφέ	Βυζαντινή, μεταβυζαντινή και σύγχρονη κεραμική του 19 ^{ου} αιώνα.
ΣΦΑΚΙΑ			
39	Αγιασμάτσι	Πατσιανός	Νεοανακτορική,

			κλασική, ελληνιστική, ρωμαϊκή, βυζαντινή, μεταβυζαντινή και σύγχρονη κεραμική
ΣΕΛΙΝΟ			
40	Ζουρές ή Αζογυρές	Παλαιόχωρα	Νεολιθική, ρωμαϊκή κεραμική
41	Σπήλαιο Μονής Αγίων Πατέρων	Αζογυρές	Αναφέρεται ως ταφικό κατά την αρχαιότητα, χωρίς αναφορά στη σχετική κεραμική
42	Σκοτεινή	Έλυρος	Ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική
43	Πελεκητή ή Πορόστερνο	Παπαδιανά	Ανατολίζουσα, αρχαϊκή και κλασική κεραμική
ΠΕΡΙΦΕΡΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ			
ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ			
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
44	Τση Λάμιας ο Σπήλιος	Αξός	Γεωμετρική κεραμική. Επιγραφή. Αναφέρονται χρυσά ελάσματα και νομίσματα
45	Σπήλαιο Ανώνυμο	Άγιος Μάμας	Μινωική κεραμική (χωρίς άλλες διευκρινίσεις)
46	Στην Ομάννα	Έρφοι	ΥΜ ΙΙΙ κεραμική
47	Κουρουπητό	Αλδίδες	Νεολιθική, υπονεολιθική, ρωμαϊκή και σύγχρονη κεραμική
48	Του Τσικουόδη ο Σπήλιος	Αλφά	Αδιάγνωστη κεραμική
49	Κρυφόσπηλιος	Άγιος Μάμας	ΥΜ κεραμική
50	Κυλίστρια	Ζώμινθος	Μινωικό όστρακο
51	Αστριώτικο	Ζώμινθος	Μινωική και ρωμαϊκή κεραμική
52	Βουρλόκαμπος	Νίδα	Ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική
53	Πηγάδι	Μηλιά Ανωγείων	Ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική
54	Ατσιγγανόσπηλιος	Νίδα	Ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική
55	Σπήλιος Άρκαλου	Νίδα	Ενετική κεραμική
56	Κουρουπητός	Ανώγεια	Τάφος
57	Ανώνυμο	Ανώγεια	Ρωμαϊκή κεραμική
ΑΜΑΡΙ			
58	Καλογερόσπηλιος	Μεσσήσια	Υπομινωική (πιθανόν) κεραμική
59	Σπήλαιο Αγίου Αντωνίου	Βένι	Αρχαϊκή κεραμική
60	Σπήλαιο Μπάννα	Πλατάνια	Σύγχρονη κεραμική

61	Σπήλαιο Paul Faure ή Νοτική Τρύπα	Νίθαιρη	Επιγραφή. Κεραμική από τη 2η χιλιετία ως τη Ρωμαϊκή περίοδο.
ΡΕΘΥΜΝΟ			
62	Σπήλαια Μικρός και Μεγάλος Περιστερές ή του Περιστερέ*	Ρέθυμνο	Αδιάγνωστη κεραμική
63	Σπήλαιο Αγίου Νικολάου	Ρέθυμνο	
64	Κουμπές	Ρέθυμνο	Αδιάγνωστη κεραμική
65	Γεροσπήλιος	Αργυρούπολη (περιοχή αρχαίας Λάμπας)	Αρχαίο δομικό υλικό
66	Σπηλιάρα ή Γρα Σπηλιά ή Μεταξόσπηλιος ή Φανταξόσπηλιάρα	Λατζίμας	ΥΜ ΙΙΑ2 και Β, μεσαιωνική και σύγχρονη κεραμική
67	Σπήλαιο Πρίνου	Ρέθυμνο	ΥΜ ΙΙΑ και Β κεραμική
68	Στένακας	Πρίνος	ΜΜ ΙΙΙ κεραμική

ΠΙΝΑΚΑΣ 2:

ΣΠΗΛΑΙΑ ΧΩΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

Με αστερίσκο, τα σπήλαια, στα οποία έχει εντοπιστεί παλαιοντολογικό υλικό.

ΠΕΡΙΦΕΡΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΧΑΝΙΩΝ		
ΚΙΣΑΜΟΣ		
Α/Α	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ
1	Ριζόσπηλιος	Νοπήγεια
2	Σπήλαια	Ρόκκα
3	Σπήλαια Σασάλου	Περιφέρεια Κισάμου
ΚΥΔΩΝΙΑ		
4	Ανώνυμα	Δαράτσος
5	Κερατιδέ	Μαλάξα
6	Μπρεντέρογλου	Τσικαλαριά
7	Σπήλαιο Κουτρούλη	Ακρωτήρι
8	Γκουβερνέτο	Ακρωτήρι
9	Ποταμίδα ή Πατσούρο	Αγία Μαρίνα
10	Άγιοι Απόστολοι	Γαλατάς
ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ		
11	Σπήλαια Κεφαλάδων	Κεφαλάς
12	Πατινιώτισσας Σπηλιάρι ή Σπήλιο της Κυράς της Πάτμου	Μεγάλα Χωράφια (περιοχή Απτέρας)
13	Λαχταρίδες	Μεγάλα Χωράφια (περιοχή Απτέρας)
14	Σπήλαιο Άγιοι Ασώματοι	Μεγάλο φαράγγι, Εμπρόσνερος
15	Άγιος Γεράσιμος	Νέο Χωριό
16	Άγιος Ιωάννης	Βαφέ
17	Κρυονερίδα ή Σπήλαιο Βαφέ	Βαφέ
18	Τζίγκουνας	Μαχαιροί
ΣΦΑΚΙΑ		
19	Κορακοσκιδάκι ή Τρύπα	Ανώπολη
20	Σπήλαιο Δασκαλογιάννη	Σφακιά
21	Κορμικόπος	Άγιος Ιωάννης
22	Φαλαγγάρι	Ασφέντου
ΣΕΛΙΝΟ		
23	Τεμένια	Παπαδιανά
24	Του Κυκλώπου ή Πολύφημου το Σπήλιο	ΝΔ ακτή του νησιού
25	Αη Γιάννης	Κακοδίκι
26	Κούμοι	Σκάφη
27	Χαρέη	Σούγια

ΠΕΡΙΦΕΡΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ		
ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ		
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ
28	Σπήλαιο Μεμέτη	Αξός
29	Σπήλαιο Καλαμαρές	Άγιος Μάμας
30	Σπήλαιο Ξετρύπι	Άγιος Μάμας
31	Του Πατραμάνη η Τρύπα	Ανώγεια
32	Σκλαβότρυπα	Ανώγεια
ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ		
33	Σπήλαιο Δαιδάλου	Αγία Γαλήνη
34	Γεροντόσπηλιος	Κοζαρέ
35	Αχνόσπηλιος	Κοζαρέ
36	Κατσοπρινές	Φραττί
37	Άρδακτος	Πλατανές
38	Φανταξοσπηλιάρα	Πλατανές
ΑΜΑΡΙ		
39	Κόκκινος Δέτης	Γερακάρι
40	Σπήλαιο Πάνω Μπάννα	Πλατάνια
ΡΕΘΥΜΝΟ		
41	Σπήλαιο της Αρτέμιδος Ροκκαίας	Φορτέτζα
42	Σπήλαιο ακτής στρατοπέδου	Ρέθυμνο
43	Σπήλαια Αγίου Αντωνίου*	Ρέθυμνο
44	Σκυφτή Σπηλιά	Ρέθυμνο
45	Σπήλαιο Simonelli*	Ρέθυμνο
46	Σπήλαια Παναγίας*	Ρέθυμνο
47	Ελληνικό Σπηλιάρι	Αργυρούπολη (περιοχή αρχαίας Λάππας)
48	Κατσούλη Σπηλιάρα	Αργυρούπολη (περιοχή αρχαίας Λάππας)
49	Άγιος Ιωάννης ή Αγία Δύναμη	Αργυρούπολη (περιοχή αρχαίας Λάππας)
50	Χαϊνόσπηλιος	Αργυρούπολη (περιοχή αρχαίας Λάππας)
41	Σπήλαιο Αγίου Αντωνίου	Πρασές

ΠΙΝΑΚΑΣ 3:**ΣΠΗΛΑΙΑ ΣΤΑ ΟΠΟΙΑ ΕΧΕΙ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΘΕΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ
ΕΡΕΥΝΑ Ή ΔΟΚΙΜΑΣΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ**

ΠΕΡΙΦΕΡΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΧΑΝΙΩΝ				
ΚΥΛΩΝΙΑ				
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΧΡΗΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1	Του Μαμελούκου η Τρύπα ή Χαρωδιάς	Περιβόλια	Κατοίκηση μέχρι τη ΜΜ ΙΙ περίοδο. Λατρευτική κατά τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο. Περιστασιακή κατοίκηση κατά την ΥΜ ΙΙΒ περίοδο.	Υπονεολιθική, ΜΜ ΙΙ και ΙΙΙ, ΥΜ Ι και ΥΜ ΙΙΒ περίοδος
2	Αρκουδιά	Ακρωτήρι	Κατοίκηση	Οψιανοί. ΥΜ Αρχαϊκή, Κλασική, Ελληνιστική, Ρωμαϊκή και Βυζαντινή περίοδος
3	Σπήλαιο Αγίου Ιωάννη	Ακρωτήρι	Κατοίκηση και ταφική χρήση	Ύστερη Νεολιθική περίοδος
4	Κουμαρόσπηλιος	Ακρωτήρι	Κατοίκηση. Ταφική χρήση κάποιων αιθουσών. Περισυλλογή νερού (ΥΜ περίοδος)	Νεολιθική περίοδος. Πιθανόν ΜΜ όστρακα. ΥΜ κεραμική που σχετίζεται με την περισυλλογή νερού.
5	Λερά	Ακρωτήρι	Κατοίκηση (Νεολιθική, ΥΜ περίοδος) Λατρευτική χρήση	Νεολιθική, ΥΜ, Αρχαϊκή, Κλασική, Ελληνιστική περίοδος
6	Νερόσπηλιος	Χορδάκι	Κατοίκηση. Περισυλλογή νερού κατά την ΥΜ ΙΙΒ περίοδο	Νεολιθική, Υπονεολιθική / ΠΜ, ΥΜ, Βυζαντινή και Μεσαιωνική περίοδος
6	Πλατυβόλα	Σκουραχλάδα	Κατοίκηση και περισυλλογή νερού	Τελική Νεολιθική, Υπονεολιθική / ΠΜ, ΥΜ ΙΙΙ ή ΙΙΒ περίοδος, μέχρι τις αρχές του Μεσαίωνα
7	Ανθρωπότρυπα	Πλατάνια	Κατοίκηση. Καταφύγιο	Τελική Νεολιθική, Υπονεολιθική, ΥΜ ΙΙΒ, Ρωμαϊκή, Βυζαντινή και Μεσαιωνική περίοδος

8	Σπήλαιο Αγροκηπίου	Χανιά	Λατρευτική	Κλασική, Ελληνιστική, Ρωμαϊκή περίοδος
ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ				
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΧΡΗΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
ΣΦΑΚΙΑ				
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΧΡΗΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
9	Αγιασμάτσι	Πατσιανός	Λατρευτική κατά την Ελληνιστική περίοδο. Καταφύγιο κατά τις Κρητικές Επαναστάσεις και ίσως την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο. Χώρος σύγχρονων αγροτικών εργασιών	Νεοανακτορική, Αρχαϊκή, Κλασική, Ελληνιστική, Ρωμαϊκή, Βυζαντινή, Μεταβυζαντινή περίοδος.
ΣΕΛΙΝΟ				
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΧΡΗΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
ΠΕΡΙΦΕΡΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ				
ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ				
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΧΡΗΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
10	Ιδαίον Άντρον	οροπέδιο Νίδας, Ανώγεια	Κατοίκηση κατά την Ύστερη Νεολιθική και ΠΜ περίοδο. Λατρευτική από την ΜΜ ΙΙ περίοδο έως το τέλος της Αρχαιότητας.	Ύστερη Νεολιθική έως το τέλος της Αρχαιότητας
11	Σπήλαιο Σεντόνη ή Σφεντόνη	Ζωνιανά	Κατοίκηση. Σύγχρονες αγροτικές εργασίες	Τελική Νεολιθική, ΠΜ Ι-ΠΜ ΙΙΑ, ΥΜ ΙΙΑ,Β περίοδος. Νόμισμα του 4ου αιώνα μ.Χ.
12	Γεροντόσπηλιος	Μελιδόνι	Κατοίκηση κατά την Ύστερη Νεολιθική και ΠΜ περίοδο. Λατρευτική από τη ΜΜ ΙΙ περίοδο έως το τέλος της Αρχαιότητας.	Αδιάλειπτη κατοίκηση από την Ύστερη Νεολιθική περίοδο έως το τέλος της Αρχαιότητας
ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ				
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΧΡΗΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
ΑΜΑΡΙ				
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΧΡΗΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
13	Σπήλαιο Ερμού	Πατσός	Λατρευτική	ΥΜ ΙΙΒ, Γ,

	Κραναίου			Γεωμετρική, Αρχαϊκή, Ελληνιστική, Ρωμαϊκή περίοδος
14	Σπήλαιο αργελοτύρπα	Ελένες	Κατοίκηση. Ταφική χρήση στο βάθος του σπηλαίου	Από την Ύστερη Νεολιθική έως τη Ρωμαϊκή περίοδο
ΡΕΘΥΜΝΟ				
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΧΡΗΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
14	Σπήλαιο Γερανίου	Γεράνι	Κατοίκηση	Τελική Νεολιθική περίοδος
15	Σπήλαιο Simonelli	ΒΔ ακτή της πόλης του Ρεθύμνου	Παλαιοντολογικά ευρήματα	

5. ΣΠΗΛΑΙΟ ΜΕΛΙΔΟΝΙΟΥ

1. ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΜΕΛΙΔΟΝΙΟΥ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΡΕΥΝΑΣ

α. Γεωμορφολογία

Το σπήλαιο έχει μελετηθεί γεωμορφολογικά. Σύμφωνα με τους Γ. Μαρίνο και Β. Κυριακόπουλο²⁴⁴, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τη γεωμορφολογία του το 1938, ο λόφος, εντός του οποίου σχηματίστηκε το σπήλαιο, αποτελείται από ασβεστόλιθο μάλλον αστρώτου (*Κρητιδικής ηλικίας εν τω χάρτη του Raulin*), υψουμένου εν μέσω των νεογενών και τεταρτογενών ιζημάτων των πέριξ αυτού κοιλάδων²⁴⁵.

Ο λόφος έχει τρεις κορυφές, με πλησιέστερα προς το σπήλαιο ευρισκόμενη την ονομαζόμενη *Σώπατο Χωνιανάκι*. Η είσοδος του σπηλαίου βρίσκεται στη νότια κλιτύ του λόφου. Μπροστά της ανοίγεται μεγάλη δολίνη ως λεβητοειδής κοιλότητα, η οποία δημιουργήθηκε από την κατάρρευση υπόγειας αίθουσας.

Η ανάπτυξη και η συνάρθρωση του χώρου του σπηλαίου σε δύο κατευθύνσεις - Β/Ν και Α/Δ – εξηγείται από τον τεκτονικό τεμαχισμό του ασβεστολίθου και τη ροή ύδατος στα κενά του ρήγματος, όπου δημιουργούνται οχετοί. Λόγω αυτής της τελευταίας, δημιουργούνται κατά μήκος των ρηγμάτων λιθωματικά μορφώματα, συνηθέστερα των οποίων είναι τα ελαφρώς πτυχούμενα παραπετάσματα²⁴⁶.

²⁴⁴ Μαρίνος και Κυριακόπουλος 1939, 41-42.

²⁴⁵ Για μία σύντομη αναφορά στις γεωλογικές περιόδους της Κρήτης, βλ. Πλατάκης 1971α.

²⁴⁶ Η Κρήτη βρίσκεται στην καμπή του *ελληνικού τόξου*, που εκτείνεται από τη δυτική ηπειρωτική Ελλάδα, τη δυτική Πελοπόννησο, τα Κύθηρα, την Κρήτη, την Κάσο, την Κάρπαθο και τη Ρόδο. Στην εξωτερική πλευρά του τόξου, εκτείνεται η ελληνική τάφρος, η οποία πιθανόν αποτελεί το μέτωπο σύγκρουσης της ευρασιατικής με την αφρικανική πλάκα. Η νεοτεκτονική περίοδος αρχίζει αμέσως μετά από την τελική πτύχωση, κατά την οποία η Κρήτη και η γύρω περιοχή είχαν μεταβληθεί σε ξηρά, πριν από 15.000.000 χρόνια. Κατά την περίοδο αυτή, αποκολλήθηκαν σειρές από τον χώρο της Μικράς Ασίας και του κεντρικού Αιγαίου και απωθήθηκαν πάνω στα νεώτερα στρώματα του νοτίου Αιγαίου. Η μετατόπιση αυτή του τεράστιου φορτίου είχε ως αποτέλεσμα τη διατάραξη της ισορροπίας και την ανάπτυξη νέων πεδίων τάσεων στο φλοιό (Αιγαίο). Για την αποκατάσταση της ισορροπίας δημιουργήθηκαν ρήγματα. Πριν από 6-7.000.000. χρόνια, (τέλος Μειοκαίνου), κατακερματίστηκε η Κρήτη με νέα ρήγματα, παράλληλα προς τα παλαιότερα. Συγχρόνως ενεργοποιήθηκαν και αυτά τα τελευταία. Έτσι, σχηματίστηκαν μικρά τεκτονικά βυθίσματα ή τεκτονικές τάφροι. Τότε αποχωρίστηκε η νότια περιοχή του Αιγαίου από την ευρωπαϊκή στεριά. Πριν από 5,5 – 6,5 εκατομύρια χρόνια, μερικά τεκτονικά βυθίσματα έγιναν λίμνες, με την επίδραση ανυψωτικών κινήσεων. Κατά την Πλειόκαινο (πριν από 5.000.000 χρόνια), επικρατούν οι καταβυθίσεις. Η τελική ανάδυση της Κρήτης άρχισε κατά

Η παρούσα κατάσταση του σπηλαίου δηλώνει το προχωρημένο στάδιο της γεωλογικής του ηλικίας κατά την οποία δημιουργήθηκαν ρήγματα (α' στάδιο), μέσω αυτών έρρεε άφθονο νερό (β' στάδιο), ελαττώθηκε η ροή, πράγμα που διευκόλυνε την εναπόθεση υλικού και τον σχηματισμό λιθωματικών όγκων (γ' στάδιο). Σήμερα ελλείπει κάθε σοβαρή δράση στο σπήλαιο. Το υπεράνω του σπηλαίου πάχος του ασβεστολίθου, που υπολογίζεται σε 90-150, μέτρα είναι ανεπαρκές για να τροφοδοτήσει με αρκετή ποσότητα ύδατος το σπήλαιο, ώστε να προχωρεί γρήγορα η απόθεση υλικού και η δημιουργία σταλαγμιτών / σταλακτικών, παρ' ότι η σταγονόρροια εξακολουθεί σε διάφορα σημεία.

Το «στέγνωμα» του σπηλαίου προκάλεσε την πτώση τμημάτων της οροφής, ενώ οι παλαιότεροι σταλαγμίτες έχουν φράξει τις διόδους του ύδατος, συντελώντας στον περιορισμό της γέννησης νέων.

Κατά την επίσκεψη των Μαρίνου και Κυριακόπουλου, το 1938, πραγματοποιήθηκε σειρά θερμομετρήσεων και υγρομετρήσεων εντός και εκτός του σπηλαίου²⁴⁷.

β. Εξερευνήσεις, χαρτογραφήσεις

Το σπήλαιο εξερευνήθηκε και χαρτογραφήθηκε τον Δεκέμβριο 1964 από κλιμάκιο της Σπηλαιολογικής Εταιρείας Ελλάδος, εκ των Μ. Λεβεντάκη, Ι. Γκουρβέλου, Μ. Γκουρβέλου. Την ευθύνη των εργασιών είχαν η Άννα Πετροχείλου και ο Ελευθέριος

το τέλος του Πλειόκαινου (πριν από 4.000.000 χρόνια). Η Κρήτη πήρε το σημερινό σχήμα της μεταξύ 2.000.000 και 70.000 χρόνια και, πριν 4.200 – 1.700 χρόνια από σήμερα, η δυτική Κρήτη υπέστη δέκα καταβυθίσεις. Το μέγεθος της καθεμιάς δεν ξεπερνά τα 0,25μ. Πριν από 1550 χρόνια από σήμερα, άρχισε η ανάδυση της δυτικής και η καταβύθιση της ανατολικής Κρήτης. Όλες αυτές οι ανυψωτικές και καταβυθιστικές κινήσεις συνδέονται με τη σεισμικότητα. Τα Λευκά Όρη, η Ίδη, τα Ταλαία Όρη και τα Αστερούσια αποτελούν τεκτονικές εξάρσεις. Μεταξύ των τεκτονικών εξάρσεων, αναπτύσσονται οι τεκτονικές τάφροι του Ρεθύμνου, της Μεσαράς, του Ηρακλείου, της Ιεράπετρας και της Σητείας: Δρακόπουλος, Φυτρολάκης, Δελήμπασης και Μακρόπουλος 1983, 1-8.

²⁴⁷ Μαρίνος και Κυριακόπουλος 1939, 44-46. Οι μετρήσεις έγιναν με υγρόμετρο August, συμπτυκνωτικό υγρόμετρο Allhard και θερμόμετρο υδάτων, όλα γνωστού οργανικού σφάλματος. Για τις συνθήκες της περιοχής, αξιόπιστες είναι οι μετρήσεις που πραγματοποιήθηκαν από τον Μετεωρολογικό Σταθμό Γ' Τάξεως του δικτύου του Αστεροσκοπείου Αθηνών, τον οποίο είχε ιδρύσει στο Μελιδόνι ο εκπαιδευτικός Γεώργιος Φ. Δαφέρμος, στον οποίο οφείλονται οι μετρήσεις ως το 1918.

Πλατάκης (Εικ. 4). Σε αυτήν τη σπηλαιολογική αποστολή οφείλονται τα ονόματα των διαφόρων χώρων του σπηλαίου (*Αίθουσα Ηρώων*, *Αίθουσα Pashley*, *Θάλαμος της Καταβόθρας*, *Θάλαμος των Παραπετασμάτων*, *Υπερώον-Αίθουσα Πετροχείλου*, *Βάραθρο Ι. Πετρόχειλος*)²⁴⁸ Από πλευράς της τότε κοινότητας Μελιδονίου, βοήθησαν ο Πρόεδρος Ε. Διαλεκτός, ο Γραμματέας Π. Σταρράς και οι Α. Ψαρουδάκης, Σ. Βουκάλης και Ε. Σταρράς²⁴⁹.

β.1. Περιγραφή του σπηλαίου²⁵⁰

Η είσοδος στο εσωτερικό του σπηλαίου επιτυγχάνεται μέσω αψιδωτού στομίου πλάτους 3,2 και ύψους 2,5 μέτρων, το οποίο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της δολίνης διαστάσεων περίπου 27 X 27 μέτρων στο δυτικότερο τμήμα της.

Η είσοδος στον πρώτο θάλαμο, ο οποίος καλείται *Αίθουσα των Ηρώων* λόγω της ύπαρξης μνημείου με τα οστά όσων έχασαν τη ζωή τους στο επεισόδιο του 1824, γίνονται μέσω της επικλινούς επιφάνειας του σχηματιζόμενου κώνου φερτού υλικού. Η αίθουσα αυτή, η οποία αναπτύσσεται από Ν/ΝΑ προς Β/ΒΔ, έχει διαστάσεις περίπου 44 X 55 και ύψος 10-25 μέτρα και χαρακτηρίζεται από πλουσιότατο λιθωματικό διάδρομο.

Προς Δ της αίθουσας αυτής ανοίγεται ένας πλόκαμος που αναπτύσσεται από ΝΑ προς ΒΔ. Μετά από κατωφερή πορεία εν μέσω θραυσμάτων βράχου που έχουν αποσπαστεί από την οροφή, ο πλόκαμος αυτός καταλήγει στο κλιμακωτό βάραθρο *Ι. Πετρόχειλος*, το οποίο έχει συνολικό βάθος 23 μέτρων. Το στόμιό του έχει διαστάσεις περίπου 4 X 3 μέτρα και βαίνει διευρυνόμενο. Στα τοιχώματα, διαμορφώνονται παραπετασματοειδείς σταλακτίτες, που φτάνουν μέχρι τον πυθμένα του.

Στο Β/ΒΔ τμήμα της *Αίθουσας των Ηρώων*, διαμορφώνεται μυχός, η *Αίθουσα Raulin*, η οποία χαρακτηρίζεται από της ύπαρξη υδατοσυλλογής και ενός κεντρικού σταλαγμίτη.

²⁴⁸ Πετροχείλου 1992, 154.

²⁴⁹ Πετροχείλου 1982, 4. Μεγάλο τμήμα της εργασίας καταλαμβάνουν οι προτάσεις Πετροχείλου για την τουριστική αξιοποίηση του σπηλαίου. Περιγραφή του εσωτερικού του σπηλαίου και από τον Ελευθέριο Πλατάκη (Πλατάκης 1983).

²⁵⁰ Για την περιγραφή του σπηλαίου, βλ. Πετροχείλου 1982, 5-6.

Μέσω αυτής και μετά από κατάβαση 7,5 μέτρων, προσφέρεται είσοδος σε έναν δεύτερο πλόκαμο, ο οποίος αναπτύσσεται προς τα Α. Πρόκειται για την *Αίθουσα Pashley*, η οποία χαρακτηρίζεται επίσης από πλούσιο λιθωματικό διάκοσμο και διαμορφώνεται σε δύο επίπεδα: το δυτικότερο είναι ελαφρά επικλινές και το ανατολικότερο πολύ επικλινές. Στο εσωτερικό της διαμορφώνεται εξώστης.

Ογκώδεις βράχοι αποσπασμένοι από την οροφή χωρίζουν την αίθουσα αυτήν από την επόμενη, η οποία έχει διαστάσεις περίπου 25 X 10 μέτρων. Προς το τέλος, στα δεξιά, δύο διαβάσεις με ύψος ενός μέτρου περίπου οδηγούν σε έναν επίπεδο, πολύ στενό διάδρομο, που καταλήγει σε ένα αρκετά επικλινή θάλαμο, στο κέντρο του οποίου ανοίγεται καταβόθρα βάθους περίπου 3 μέτρων. Η τελευταία αυτή αίθουσα, η *Αίθουσα των Επιγραφών*, έχει διαστάσεις περίπου 12 X 10 μέτρα και φέρει επίσης πλούσιο λιθωματικό διάκοσμο και μικρή υδατοσυλλογή.

Στο σημείο αυτό, στο αριστερό τοίχωμα και σε ύψος 5 μέτρων, διαμορφώνεται η *Αίθουσα Α. Πετροχείλου*, διαστάσεων περίπου 7 X 11 μέτρων. Ο θάλαμος αυτός χωρίζεται σε δύο τμήματα με στύλο.

Το σπήλαιο έχει μήκος σε ευθεία γραμμή περίπου 140 μέτρων. Το μήκος των διαδρόμων του ανέρχεται σε 500μ. Το βάθος του, από το επίπεδο της εισόδου του, όπως την είδε η Άννα Πετροχείλου, είναι 53 μέτρα

Επιμένοντας στον υποβλητικό, λόγω της κλίμακας των καρστικών μορφωμάτων, λιθωματικό διάκοσμο του σπηλαίου, αξίζει να υπογραμμιστεί η εντύπωση που αυτός προκαλεί στον επισκέπτη: οι Περιηγητές αναγνώρισαν *αγάλματα, σεντόνια και ακριβά φορέματα από λινό*²⁵¹, Και πιο πρόσφατα, ο Κ. Ξεζάκης, περιγράφοντας *εκείνους του πελώριους σταλακτίτες που κρέμονται σε ακαθόριστα σχήματα* αισθάνεται *μια υποψία απειλής* και, αλλού, γίνεται λυρικός, αναγνωρίζοντας *σωρούς μπουκέτα, γιρλάντες, δαντέλλες, κουρτίνες, βότρυες...* Ιδιαίτερα στο κείμενο του Ξεζάκη, είναι ξεκάθαρη η αίσθηση ψυχαναγκασμού που δημιουργεί το σπήλαιο, υπό το βάρος μάλιστα της πρόσφατης ιστορίας του ως τόπος του βασανιστικού θανάτου των έγκλειστων γυναικόπαιδων²⁵²:

²⁵¹ Τσικνάκης 2006, 205-206, όπου γίνεται λόγος για τις εντυπώσεις του Onorio Belli από το σπήλαιο. Ο Marino Cavalli, στην έκθεση Πεπραγμένων ως Προνοητής της Κρήτης, περιγράφοντας το σπήλαιο κάνει λόγο για *πολλά αγάλματα με διάφορες μορφές και ενδυμασίες. Ανάμεσά τους είναι και μια γυναίκα με ένα αγόρι στο μπράτσο* (Τσικνάκης 2006, 198-199). Αντίστοιχα, και ο Barozzi αναγνώρισε ανθρώπινες μορφές, μεταξύ των οποίων και αυτήν της Βρεφοκρατούσας. (Τσικνάκης 2006, 202-204).

²⁵² Ξεζάκης 1982, 28, 29.

Το σκοτάδι χωρίς φανάρι είναι απόλυτο. Πηχτό. Δυσκολεύεται κανείς να ξέρει προς τα πού θα προχωρήσει για να γυρίσει πίσω. Η κρυάδα της πέτρας που ξαφνικά αγγίζει κανείς φέρνει ρίγος. Σε ξαφνιάζουν οι σταλαγματιές που πιτσιλούν.

Μια στιγμή κάποιο τρίξιμο, μια πνοή εκεί κοντά και νομίζει κανείς πως είναι οι ψυχές που άφησαν τα σώματά των εκεί στο φοβερό μαρτύριο της ασφυξίας εκείνων που πέθαναν σ' αυτά τα κρύα και σκοτεινά σπλάχνα της γης. Άραγε φτερουγίζουν ακόμη εδώ οι ψυχές ή είναι μόνον οι νυχτερίδες που κάπου-κάπου φέρνουν δέος με το φοβισμένο πέταγμά των.

Σε αντίστοιχο κείμενο, ο Β. Γ. Χαρωνίτης περιγράφει το δέος που αισθάνθηκε επισκεπτόμενος το σπήλαιο²⁵³:

Οι σταλαγματιές του νερού, καθώς αιώνες πέφτανε απ' της σπηλιάς την οροφή, αφήνοντας τα υλικά που φέρνουνε μαζί τους, σχημάτισαν με του καιρού το πέρασμα περίτεχνες και εκπληκτικές δημιουργίες. Κι ήταν κολώνες γύρω μας, θαυμάσιες, με τόσο όμορφα στολίδια, που λες και βγήκανε από τεχνίτη φημισμένου το εργαστήρι. Άλλες μικρές και άλλες μεγαλύτερες. Όλες με καταπληκτική μεγαλοπρέπεια. Και καθώς ρίχναμε πάνω τους το φως, έπαιρναν μορφές φανταστικές, παραμυθένιες, απερίγραπτες.

Στα κείμενα του Ξεξάκη και του Χαρωνίτη, τα οποία γράφτηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ανιχνεύεται, με άλλα λόγια, η ίδια ψυχική αντίδραση με αυτήν που εξέφρασαν δια της σιωπής τους οι ντόπιοι συνοδοί του Simonelli το 1893, οι οποίοι έμειναν άναυδοι από την υποβλητική διακόσμηση των σταλακτιτών που κρέμονται σα νεκρικά κρέπια και των σταλαγμιτών που ορθώνονται σαν κίονες, σαν στήλες ή σαν λευκές μαρμαρωμένες ανθρώπινες φιγούρες²⁵⁴.

Όπως, όμως, οι επισκέπτες του 16ου και 17ου αιώνα που «έβλεπαν» τη Βρεφοκρατούσα, έτσι και ο Paul Faure αναγνώρισε μια γυναίκα που κρατούσε ένα

²⁵³ Χαρωνίτης 1982, 32.

²⁵⁴ Φουντουλάκης 1996, 124-129.

παιδί, διπλά κέρατα και νεανικό πρόσωπο σε κατατομή²⁵⁵. Το σπήλαιο είναι γνωστό και ως Ταλαίον άντρον²⁵⁶.

γ. Η ακουστική μελέτη του σπηλαίου

Στο πλαίσιο της επέκτασης της μελέτης του σπηλαίου σε σύγχρονους τομείς έρευνας, αλλά και της αναπαράστασης των συνθηκών που επηρέασαν τον προσκυνηματικό χαρακτήρα του ιερού, το σπήλαιο μελετήθηκε και από πλευράς ακουστικής οικολογίας²⁵⁷. Η έρευνα επικεντρώθηκε στην *Αίθουσα των Επιγραφών*, λόγω της «σκηνογραφικής» ιδιαιτερότητάς της, εξαιτίας της οποίας, πιστεύουμε, και η πληθώρα των επιγραφών εκεί²⁵⁸.

Πραγματοποιήθηκαν μετρήσεις ως προς τη διάχυση του ήχου με εντυπωσιακά αποτελέσματα, καθώς διαπιστώθηκε ότι ο συγκεκριμένος χώρος είναι ανηχοϊκός, δεδομένου ότι ο χρόνος αντήχησης είναι ασυνήθιστα χαμηλός, ενώ χαμηλές είναι και οι συχνότητες.

Παρά τις δυσκολίες ως προς τη χρήση ακουστικού εξοπλισμού κυρίως στην βαθύτερα ευρισκόμενη *Αίθουσα των Επιγραφών*, οι μετρήσεις ως προς την επιστροφή του ήχου βεβαιώνουν καλή αναγνωρισιμότητα της φωνής (1,1s και 0,4s for 500Hz για το ανώτερο και βαθύτερο τμήμα του θαλάμου).

Βάσει των μετρήσεων, υποθέτουμε ότι αυτές οι ακουστικές συνθήκες αξιοποιήθηκαν στη λατρεία.

²⁵⁵ Faure 1996, 103.

²⁵⁶ Σχετικά με τη σημασία της λέξης (*άντρον*), εκ του *ανατιτραίνω*: σημαίνει το σπήλαιο και μάλιστα το μεγάλο διαστάσεων ή κοίλωμα ή όρυγμα στον βράχο: Πλατάκης 1978β, 256-259.

²⁵⁷ Στο πλαίσιο της ακουστικής έρευνας στο σπήλαιο, πραγματοποιήθηκαν δυο οπτικοακουστικές συνθέσεις, μια ταινία τεκμηρίωσης και μια σύνθεση ηλεκτροακουστικής μουσικής, με θέμα το σπήλαιο Μελιδονίου από τη Νεολιθική Εποχή μέχρι και σήμερα, οι οποίες βασίστηκαν σε οπτικοακουστικές καταγραφές που έγιναν στο εσωτερικό του σπηλαίου. Το υλικό αυτό συμπεριλαμβάνεται σε πτυχιακή εργασία του Τμήματος Μουσικής Τεχνολογίας και Ακουστικής του Τ.Ε.Ι. Κρήτης: Χατζηπαναγιώτη, Τερζοπούλου και Μπουζιώτης 2013. Για την αναγκαιότητα τέτοιων ερευνών, βλ. Witmore 2006, ειδικότερα σελ. 268

²⁵⁸ Gavrilaki, Brezas, Tzedaki and Gavrilaki (forthcoming).

δ. Οι πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες και τα ανασκαφικά δεδομένα

Τριάντα πέντε χρόνια μετά τις εργασίες του P. Faure, η επικείμενη τουριστική αξιοποίηση του σπηλαίου εκ μέρους της κοινότητας κατέστησε αναγκαία τη δοκιμαστική έρευνα στο εσωτερικό του, η οποία χρηματοδοτήθηκε από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων της (τότε) Νομαρχίας Ρεθύμνης²⁵⁹.

Η πρώτη ανασκαφική περίοδος περιέλαβε τρεις φάσεις: του Φεβρουαρίου-Μαρτίου και Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1987, και του Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1988²⁶⁰. Οι ανασκαφές επαναλήφθηκαν τον Νοέμβριο 1992²⁶¹ και ολοκληρώθηκαν, τουλάχιστον στη φάση αυτή, το 2008²⁶².

Κατά τη διάρκεια της πρώτης ανασκαφικής περιόδου, η έρευνα περιορίστηκε στον βόρειο μυχό της *Αίθουσας των Ηρώων*, έναν χώρο περικλειστο και περιορισμένων διαστάσεων, στον οποίο υπήρχε υδατοσυλλογή και του οποίου δεσπόζει κεντρικός σταλαγμίτης που μοιάζει να αναδύεται από αυτήν. Στη νοτιοανατολική πλευρά της μικρής αυτής αίθουσας εντοπίζεται, εξ άλλου, η είσοδος προς τον χαμηλότερα ευρισκόμενο δεύτερο θάλαμο του σπηλαίου, την *Αίθουσα Pashley*, η οποία αναπτύσσεται με κατεύθυνση βορειοανατολική. Πέραν των προαναφερθέντων στοιχείων που θεωρήσαμε τότε ότι θα μπορούσαν να υποστηρίξουν «σκηνογραφικά» τη λατρευτική χρήση του συγκεκριμένου χώρου, η ύπαρξη μικρότερου σταλαγμίτη ακριβώς πριν από τη είσοδο σε αυτόν, καθώς και η άφθονη επιφανειακή κεραμική που παρατηρήθηκε, συνηγόρησαν υπέρ της επιλογής του σημείου αυτού ως σημείου εκκίνησης της έρευνας. Για τις ανάγκες της οργάνωσης της ανασκαφικής εργασίας, ο χώρος διακρίθηκε σε δύο τμήματα: το δυτικό, το οποίο περιελάμβανε την υδατοσυλλογή και τον κεντρικό σταλαγμίτη και το ανατολικό, όπου και η είσοδος προς τον επόμενο θάλαμο.

²⁵⁹ Την έρευνα ανέλαβαν οι Δρ Γιάννης Τζεδάκις, τότε Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων και η υπογράφουσα, η οποία απασχολούνταν ως αρχαιολόγος με συμβάσεις ορισμένου χρόνου στην (τότε) ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

²⁶⁰ Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1988 και 1989/1990. Τζεδάκις και Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1987, Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1988.

²⁶¹ Γαβριλάκη 1992 και 1994-1996.

²⁶² Γαβριλάκη 2010, όπου οι παλαιότερες αναφορές στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* και την *Κρητική Εστία*.

δ. 1. Το ανατολικό τμήμα του βόρειου μυχού

Ολόκληρη η επιφάνεια του εδάφους του μυχού καλυπτόταν από στρώμα στάχτης πάχους ενός περίπου εκατοστών, το οποίο φαίνεται ότι συνδεόταν με την πρόσφατη χρήση του σπηλαίου ως καταφυγίου κατά την περίοδο των κρητικών επαναστάσεων ή ως χώρου σταυλισμού ζώων.

Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος στάχτης στο ανατολικό τμήμα του χώρου, εντοπίστηκε εκτεταμένο ίχνος πυράς διαστάσεων 1,50 X 1,00 μέτρων περίπου, απέναντι από την είσοδο στον μυχό, ενώ ίχνη καψίματος διακρίνονταν σε ολόκληρο το ανατολικό τμήμα του. Η κεραμική που περισυλλέχθηκε ήταν ανάμεικτη: μεταξύ των οστράκων, αναγνωρίστηκαν θραύσματα πρόχου και αμφορέα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, μαζί με θραύσματα πιθανοφόρα της Μέσης Νεολιθικής περιόδου και τμήμα MM II καρινωτού κυπέλλου.

Δέκα εκατοστά βαθύτερα, μια δεύτερη πυρά μεγαλύτερων διαστάσεων κατελάμβανε την ίδια θέση με την προηγούμενη, στο κέντρο του μυχού, ενώ άλλες, μικρότερες, εντοπίστηκαν κοντά στην είσοδο προς τη χαμηλότερα ευρισκόμενη *Αίθουσα Pashley*. Η κεραμική εξακολουθούσε να εμφανίζεται ανάμεικτη: περισυλλέχθηκαν ένας δίωτος σκύφος με κωνικό πόδι της YM IIIΓ1 περιόδου, ένα τμήμα μόνωτου κυπέλλου με χαμηλό πόδι και όστρακα από δύο κύλικες της YM III B περιόδου και ένα άωτο ημισφαιρικό κύπελλο της YM IIIA-B, τα οποία συνυπήρχαν με YM I όστρακα και αγγεία, καθορίζοντας με την παρουσία τους ένα ευρύ πλαίσιο χρήσης²⁶³.

Η αφαίρεση αυτής της πυράς έφερε στο φως ένα επίπεδο MM IIIB / YM I αγγείων, διευθετημένων κυρίως στην περιοχή της εισόδου στον μυχό, αλλά και πάνω σε εκτεταμένα ίχνη καψίματος απέναντι από αυτήν: από το εν λόγω επίπεδο περισυλλέχθηκαν κυρίως όστρακα τριποδικών αγγείων, πρόχων, και πολλά άωτα κωνικά κύπελλα²⁶⁴. Τρεις αργοί λίθοι σε σχήμα -Π- στο βόρειο τοίχωμα του μυχού προδίδουν πρόχειρες επεμβάσεις στον χώρο.

Ουσιαστικότερη, ωστόσο, επέμβαση στον χώρο αυτόν συνιστούν οι δύο λιθοσωροί που αποκαλύφθηκαν μετά την αφαίρεση του στρώματος που μόλις περιγράφηκε. Πρόκειται για συγκεντρώσεις αργών λίθων μεσαίου και μικρότερου

²⁶³ Για τη συζήτηση των τύπων, Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995, 889-890 και υποσημειώσεις 8-10.

²⁶⁴ Για τη συζήτηση των τύπων, Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995, 890 και υποσημειώσεις 11-13.

μεγέθους, χωρίς συνεκτική ύλη. Ο ένας εξ αυτών, διαστάσεων 1,20 X 1,00 μέτρων, είναι κυκλικός και καταλαμβάνει το κέντρο του μυχού, απέναντι από την είσοδο. Ο δεύτερος είναι μικρότερος και αποτελείται από πέντε μάλλον ευμεγέθεις λίθους τοποθετημένους στο ίδιο επίπεδο, στο ανατολικό τμήμα του μυχού. Πάνω στους λίθους των λιθοσωρών, εντοπίστηκε στάχτη. Στο επίπεδο των λιθοσωρών ανήκουν επίσης και τα ίχνη εκτεταμένης πυράς στην είσοδο στον μυχό.

Η πλουσιότερη κεραμική του στρώματος αυτού ανάγεται στην MM IIIB / YM I περίοδο, χωρίς, ωστόσο, να λείπουν και πρωιμότερα παραδείγματα: περισυλλέχθηκαν πολυάριθμα θραύσματα τριποδικών αγγείων των τύπων Α και Β του Κομμού, τα οποία συνυπήρχαν με διάφορους τύπους κυπέλλων -άωτα κωνικά, κωδονόσχημα, με ευθύγραμμα τοιχώματα, ημισφαιρικά, με κωνικό πόδι και οριζόντιο περιχείλωμα-, μαζί με πινάκια, αμφορείς με ελλειπτικό στόμιο, πρόχους, σκύφους και θυμιατήρια²⁶⁵. Μεταξύ των οστράκων, παρατηρήθηκαν και λίγα καμαραϊκά. Η κεραμική γενικώς τοποθετήθηκε εντός του χρονολογικού φάσματος MM IIB / MM IIIA και MM IIIB / YM I. Η δημιουργία των λιθοσωρών στον βόρειο μυχό φαίνεται ότι έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της MM περιόδου, όπως αποδεικνύει η κεραμική από το στρώμα κάτω από τους λίθους.

Ας σημειωθεί εδώ, ότι πολλά από τα ακέραια άωτα κύπελλα εντοπίστηκαν *in situ*, σε μικρές φυσικές κοιλότητες κατά μήκος του τοιχώματος δεξιά της εισόδου, στον βόρειο μυχό²⁶⁶.

Μεταξύ του στρώματος των λιθοσωρών και του δαπέδου του μυχού, υπήρχε στρώμα χώματος επίσης πλούσιου σε κεραμική: αναγνωρίστηκαν στυλπνά όστρακα Νεολιθικής και ΠΜ περιόδου, από πρόχους, πίθους, αρύταινες κύπελλα και χύτρες, καθώς και λίθινοι τριπτήρες, λίθινοι μονόστομοι πελέκεις, οστέινα και λίθινα εργαλεία²⁶⁷.

Εδώ αξίζει να σημειωθεί, ότι σε άλλα σπήλαια, όπως για παράδειγμα στο σπήλαιο Μιαμούς (σπηλιά Μανιδάκη), εντοπίζεται χρονολογικό κενό μεταξύ Μέσης

²⁶⁵ Marinatos 1986, 25 (σχετικά με σπονδές) και 37 (σχετικά με τελετουργικά γεύματα).

²⁶⁶ Σε ανάλογη θέση έχουν εντοπιστεί και τα αναθήματα στο σπήλαιο Πύλου: Για γενική αναφορά, βλ. Γιαννουλίδου 1972, 143.

²⁶⁷ Η ολοκλήρωση της αφαίρεσης του στρώματος αυτού πραγματοποιήθηκε σε μεταγενέστερη ανασκαφική φάση, καθώς έπρεπε να αναζητηθεί λύση ως προς την αφαίρεση του ύδατος της υδατοσυλλογής. Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995, 892, καθώς και Γαβριλάκη 2010, 658.

Νεολιθικής και ΠΜ Ι περιόδου, το οποίο, σύμφωνα με τον Ελευθέριο Πλατάκη²⁶⁸, οφείλεται σε έντονες βροχοπτώσεις. Στο σπήλαιο Μελιδονίου πάντως, δεν παρατηρήθηκε ανάλογο χρονολογικό κενό.

δ.2 Το δυτικό τμήμα του βόρειου μυχού

Το δυτικό τμήμα του βόρειου μυχού παρουσίαζε εικόνα έντονης διατάραξης, η οποία προφανώς οφείλεται στις επισκέψεις ανθρώπων και ζώων στην υδατοσυλλογή. Το πλούσιο σε κάρβουνα μαύρο χρώμα ήταν υγρό και περιείχε άφθονη κεραμική διαφόρων περιόδων. Ο κεντρικός σταλαγμίτης, ως σημείο αναφοράς ολόκληρου του χώρου λόγω του σχήματος (ομφαλόσχημος ή φαλλόσχημος, βαίτυλος), υπήρξε αντικείμενο της λατρείας, όπως αποδεικνύει το πλήθος των ειδωλίων που εντοπίστηκαν στη βάση του (**Εικ. 12, 13**).

Μεταξύ των ειδωλίων που περισυλλέχθηκαν αποδεικνύοντας λατρευτική χρήση του χώρου κατά τους ιστορικούς χρόνους και μελετήθηκαν, εντοπίζονται ειδώλια της Υπομινωικής περιόδου²⁶⁹, πλήθος σανιδόμορφων ειδωλίων που παριστάνουν γυμνή ή ενδεδυμένη γυναικεία μορφή και μπορούν να τοποθετηθούν χρονολογικά μεταξύ 680 και τέλους 7ου αιώνα π.Χ.²⁷⁰, ειδώλια ιστάμενων ή καθήμενων γυναικείων μορφών του 5ου, 4ου και 3ου αιώνα π.Χ.²⁷¹, ζωόμορφα ειδώλια, καθώς και ειδώλια σχεδόν φυσικού μεγέθους, πιθανόν του β' μισού του 6ου αιώνα²⁷², τα οποία, ωστόσο, σώζονται πολύ αποσπασματικά. Μεταξύ αυτών,

²⁶⁸ Πλατάκης 1971α, 32.

²⁶⁹ Πατεράκη υπό δημοσίευση.

²⁷⁰ Για τη μορφολογική συνάφεια των ειδωλίων από το σπήλαιο Μελιδονίου με αντίστοιχα της Αξού, βλ. Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995, 892 με αναφορές στο Rizza 1967/1968. Επίσης βλ. Lebessi 2009.

²⁷¹ Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995, 892 και Γαβριλάκη 2010, 658. Κάποια από τα ειδώλια μελετήθηκαν κατά τη διάρκεια των χρόνων από συναδέλφους. Βλ. Κεφαλίδου 2006 (ειδικά σελ. 244-245), Sporn 2002, 231-232, Τέγου 2006 (ειδικά σελ. 280), Sarpouna 1998 και Πατεράκη (υπό δημοσίευση).

²⁷² Τέτοιου είδους μεγάλη πλαστική αναφέρεται στην Κύπρο και την Κατάνια (Pautasso 1996, 104-110, και ειδικότερα υποσημείωση 410, όπου και σχετική βιβλιογραφία για παράλληλα στη Σικελία).

περισυλλέχθηκαν επίσης οστέινες περόνες των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, λύχνοι, «καρποί»²⁷³ και ένας αστράγαλος²⁷⁴.

Οι ανασκαφικές εργασίες δεν ολοκληρώθηκαν στον βόρειο μυχό κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο, καθώς τα υγρά χώματα εξ αιτίας της υδατοσυλλογής απαιτούσαν να εξευρεθεί ειδική λύση. Ολοκληρώθηκαν σταδιακά: κατά την επόμενη ανασκαφική φάση, του 1992, αφαιρέθηκε από εδώ στρώμα καστανοκίτρινου χρώματος που είχε εντοπιστεί κατά μήκος των τοιχωμάτων, το οποίο περιελάμβανε ΠΜ κεραμική²⁷⁵, ενώ, κατά την τελευταία ανασκαφική περίοδο, το 2008, περισυλλέχθηκε το πλουσιότερο υλικό της Τελικής Νεολιθικής Νεολιθικής / ΠΜ περιόδου, από το εσωτερικό της υδατοσυλλογής μέχρι την επιφάνεια του βράχου. Ας σημειωθεί, ότι στην επιφάνεια του βράχου είχαν τοποθετηθεί πρόχειρα πλακοειδείς λίθοι, προκειμένου, προφανώς, να διευκολύνεται η πρόσβαση στην υδατοσυλλογή²⁷⁶.

δ.3 Η έρευνα στην Αίθουσα των Ηρώων

Τον Νοέμβριο 1992, ανασκάφηκε περιορισμένης έκτασης τομή μπροστά την είσοδο προς τον βόρειο μυχό, προκειμένου να ελεγχθεί η έκταση των αποθέσεων που είχαν εντοπιστεί παλαιότερα στο σημείο αυτό (**Εικ. 10**). Η έρευνα αποκάλυψε ένα πλουσιότερο στρώμα σε MM III / YM I κεραμική, το οποίο περιείχε στάχτη και κάρβουνα, ένα στρώμα με ΠΜ όστρακα, καθώς και ένα τρίτο, πάνω στην επιφάνεια του βράχου, με εύθρυπτη, άψητη κεραμική, τα οποία συνιστούσαν επίχωση πάχους 0,40-0,50 μέτρων.

²⁷³ Μερικοί «καρποί» μπορεί να αποτελούν αθύρματα, δεδομένου ότι εσωκλείουν μικρή πέτρα που δημιουργεί ήχο, ή αποτελούν ομοιώματα κουβαριών μαλλιού και, ως τέτοια, συνδέονται με τη ζωή των γυναικών.

²⁷⁴ Επισημαίνεται ότι στο μαντικό σπήλαιο του Βουραϊκού Ηρακλή, λίγα χιλιόμετρα ΝΑ της Ελίκης, αστράγαλοι χρησίμευαν για τη χρησιμοποίηση. Σύμφωνα με την περιγραφή του Πανυσανία, *υπάρχει μικρός Ηρακλής μέσα σε σπήλαιο και μαντείο που λειτουργεί με πίνακα και αστραγάλους: αυτός που χρειάζεται χρησμό, στέκεται μπροστά στο άγαλμα και μετά την προσευχή παίρνει αστραγάλους που υπάρχουν άφθονοι και αφήνει στο τραπέζι τέσσερις. Πάνω στους αστραγάλους υπάρχει κάποιο σημάδι, η έννοια του οποίου επεξηγείται στον πίνακα* (Αχαϊκά VII, 25, 6-7): Κατσωνοπούλου και Soter 1993.

²⁷⁵ Γαβριλάκη 1992/1994, 292.

²⁷⁶ Γαβριλάκη, 1992, 594,

Είναι φανερό ότι σημασία στη λατρευτική χρήση του χώρου αυτού, εκτός από τη γειτνιάσή της με τον βόρειο μυχό, είχε η ύπαρξη του ομφαλόσχημου σταλαγμίτη μπροστά στο άνοιγμα της εισόδου, ο οποίος είχε βαιτυλικό χαρακτήρα, καθώς και η παρουσία νερού, το οποίο συγκεντρώνονταν στις πτυχώσεις του λιθωματικού υλικού αριστερά της εισόδου.

Κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο, εξ άλλου, πραγματοποιήθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές διαστάσεων 2,00 X 2,00μ. στο εσωτερικό της *Αίθουσας των Ηρώων*, στο πλαίσιο του ελέγχου του ύψους της επίχωσης και της στρωματογραφικής συνέπειας, της έντασης της χρήσης στα διάφορα σημεία του σπηλαιίου διαχρονικά, αλλά και της θεωρίας, την οποία είχε διατυπώσει ο Paul Faure σχετικά με τη λατρευτική χρήση λιθωματικού υλικού του θαλάμου αυτού, στο οποίο ανηγνώριζε μορφές που θα μπορούσαν να είχαν αποτελέσει αντικείμενο λατρείας (**Εικ. 9**)²⁷⁷.

Στην Τομή Α έγινε δυνατό να διακριθούν σαφώς 13 στρώματα, που χρωματικά ποίκιλλαν μεταξύ κίτρινου, καστανοκόκκινου και μαύρου, τα οποία συσσωρεύονται πάνω στην επιφάνεια του βράχου, δημιουργώντας επίχωση 2,50 μέτρων. Στην Τομή Β, ωστόσο, η επίχωση ήταν μεγαλύτερη: η κεραμική των ανώτερων στρωμάτων ήταν ανάμεικτη και περιελάμβανε σύγχρονα και ρωμαϊκά όστρακα. Αμέσως βαθύτερα, ήρθε στο φως στρώμα της Πρωτοαρχαϊκής περιόδου, όπως αποδεικνύουν τα όστρακα αρυβαλλοειδούς λυκηθίου και μόνωτου σκύφου. Ακόμα βαθύτερα, εντοπίστηκε ανάμεικτο στρώμα με γεωμετρικά και ΥΜ όστρακα και αμέσως μετά δύο στρώματα ΜΜ ΙΙΙ / ΥΜ Ι περιόδου, ιδιαιτέρως πλούσια σε κεραμική, τα οποία δεν περιείχαν λατρευτικά αντικείμενα. Τα νεολιθικά στρώματα αμέσως μετά, τέλος, συνιστούν επίχωση 2,00 μέτρων πάνω στην επιφάνεια του βράχου²⁷⁸, αποδεικνύοντας ότι η χρήση του σπηλαιίου κατά τη Νεολιθική περίοδο και πριν από τη δημιουργία του λατρευτικού χώρου στον βόρειο μυχό ήταν εντατική και γενικευμένη, τόσο στην *Αίθουσα των Ηρώων* όσο και στον βόρειο μυχό, προφανώς λόγω της φωτεινότητας που εξασφάλιζε το μεγάλο άνοιγμα της εισόδου και της ύπαρξης νερού²⁷⁹.

²⁷⁷ Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995, 893. Για τις μορφές του λιθωματικού διακόσμου, βλ. Faure 1996, 103.

²⁷⁸ Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995, 893.

²⁷⁹ Ο βράχος ήταν έντονα επικλινής προς Α, όπως συνάγεται από το πάχος της επίχωσης. Η ολοκλήρωση της ανασκαφής της Τομής Β πραγματοποιήθηκε το 1992, στο πλαίσιο εργασιών

δ.4 Η ανασκαφική έρευνα στην Αίθουσα Pashley

Κατά την τελευταία ανασκαφική περίοδο, η συστηματική εργασία επικεντρώθηκε και στο δεύτερο επίπεδο του σπηλαίου, στην *Αίθουσα Pashley*, η οποία, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, συνδέεται με τον βόρειο μυχό μέσω εισόδου που ανοίγεται στη ΝΑ γωνία του τελευταίου και κατωφερούς διόδου. Ο ανασκαφικός έλεγχος του χώρου αυτού θεωρήθηκε αναγκαίος, προκειμένου να ελεγχθεί τυχόν σχέση του με τον βόρειο μυχό, στον οποίο εντοπίζεται το ιερό (Εικ. 14).

Ορίστηκε τομή στο ανώτερο επίπεδο της *Αίθουσας Pashley*, στο σημείο, στο οποίο ο Paul Faure, κατά την επίσκεψή του, αναγνώρισε «κέρατα καθοσίωσης» στον λιθωματικό διάκοσμο²⁸⁰. Στο σημείο αυτό σχηματιζόταν κώνος φερτού υλικού, που είχε ριφθεί από ψηλότερα, δηλαδή από τον βόρειο μυχό. Το στρώμα αυτό συνίστατο κυρίως από στάχτη, είχε τυχαία στρωματογραφία και περιελάμβανε χρηστικά και λατρευτικά αγγεία διαφόρων περιόδων: περισυλλέχθηκαν κύπελλα, πρόχοι, πιθοειδή και τριποδικές χύτρες. Χαρακτηριστικά ήταν τα θραύσματα κέρνων, τα ρυτά (κύπελλα, πρόχοι με διάτρητη βάση), καθώς και ένα θραύσμα snake tube²⁸¹.

Μεταξύ των προαναφερθέντων θραυσμάτων, εντοπίστηκαν και κάποια από μεγάλα, σχεδόν φυσικού μεγέθους πήλινα αγάλματα, τα οποία θα συζητηθούν πιο κάτω.

Εκ των ευρημάτων, συνάγεται ότι ο δεύτερος και χαμηλότερα ευρισκόμενος θάλαμος του σπηλαίου λειτούργησε ως αποθήτης, συνδεδεμένος με τη λατρεία στον βόρειο μυχό²⁸² ή ως τόπος απόρριψης αντικειμένων, προκειμένου να αποσυμφoreίται ο χώρος του ιερού, καθώς αποτελεί *υπόγεια, μη ορατή και προσβάσιμη φυσική*

αντιμετώπισης πιθανών κινδύνων ατυχήματος εκ των ανασκαφών. Την ίδια περίοδο επιχωματώθηκε και η Τομή Α: Γαβριλάκη 1992 και 1994/1996, 292.

²⁸⁰ Faure 1996, 102.

²⁸¹ Ο τύπος εμφανίστηκε κατά τη ΜΜ περίοδο και παραδείγματά του χρησιμοποιούνται μέχρι την ΥΜ ΙΙΙ. Δεν αποτελεί ανεικονική παρουσίαση της θεότητας, καθώς σε ΥΜ ΙΒ σύνολο από τον Μύρτο Πύργου τέτοιου τύπου αντικείμενα συνυπήρχαν με *θεές μεθ' υψωμένων των χειρών*. Για τη συζήτηση του τύπου, τη χρήση, την προέλευση και τη χρονολόγηση διαφόρων παραδειγμάτων, βλ. Gesell 1976.

²⁸² Για τη σπουδαιότητα αντίστοιχου χάσματος στο ιερό κορυφής του Γιούχτα, από το οποίο ήλθε στο φως θησαυρός χάλκινων αναθηματικών πελέκων, βλ. Καρέτσου 1974, 232.

διαμόρφωση ή, λιγότερο ή περισσότερο «αρχιτεκτονημένη» ανθρωπογενή «δομή» που εμπεριέχει μια μη ανακτήσιμη επιλεκτική συγκέντρωση τεχνέργων²⁸³.

Αντιστοίχως, σε σχηματιζόμενο μυχό του σπηλαίου Αρκαλοχωρίου απορρίπτονταν αφιερώματα, τα οποία, αν και κυρίως χρονολογούνται στα τέλη της ΜΜ / αρχές ΥΜ περιόδου, καλύπτουν ένα χρονολογικό φάσμα από την ΠΜ έως την ΥΜ Ι περίοδο²⁸⁴.

δ.5 Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της εισόδου στο σπήλαιο

Στο πλαίσιο εγκεκριμένων εργασιών διαμόρφωσης του εξωτερικού χώρου του σπηλαίου, καθαρίστηκε ο χώρος δεξιά των εισερχομένων, καθώς στο εξωτερικό τοίχωμα δεξιά της εισόδου είχε αναγνωσθεί από τις αρχές του 20ού αιώνα η επιγραφή *Ἰππῶναξ Διοκλεῖος Ἑρμᾶι εὐχὰν*, η οποία συνδέσε έκτοτε το σπήλαιο Μελιδονίου με τη λατρεία του Ερμή²⁸⁵.

Όταν άρχισε η ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο, η επιγραφή αυτή ήταν μόλις ορατή στο επίπεδο του εδάφους, λόγω των μεταγενέστερων επιχώσεων, αλλά και της συστηματικής προσπάθειας των Οθωμανών να κλείσουν την είσοδο με φερτό υλικό, προκειμένου να αποκλείσουν τους αμάχους στο εσωτερικό του σπηλαίου, κατά τη διάρκεια των ατυχών γεγονότων του 1824.

Το 1999, κατά την αφαίρεση των επιχώσεων δεξιά της εισόδου, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ασβεστοκάμινου των αρχών του 20ού αιώνα, η ύπαρξη του οποίου συνδέει το σπήλαιο με την οικονομική ζωή του τόπου. Η παρουσία τέτοιας κατασκευής στο σημείο αυτό δεν προκαλεί έκπληξη, αν αναλογιστούμε ότι το ασβεστολιθικό υλικό της περιοχής αφθονεί στη δολίνη: ο σωζόμενος κυκλικός τοίχος της σώζει το εσωτερικό του πρόσωπο.

²⁸³ Για τον ορισμό, βλ. Παπαδάκη 2015, 25. Η Χριστίνα Παπαδάκη συζητά γενικώς την έννοια της απόθεσης, η οποία θα μπορούσε να περιγράφει τις φυσικές ή ανθρωπογενείς συσσωρεύσεις με ομοιογενή ρυθμολογικά τέχνεργα, προφανώς ανήκοντα σε μία χρονική «περίοδο» ή «φάση», και προτείνει κριτήρια διάκρισης μεταξύ τελετουργικών αποθέσεων και απορρίψεων: Παπαδάκη 2015, 10, 12, όπου και εκτεταμένη πρόσφατη βιβλιογραφία για το θέμα αυτό.

²⁸⁴ Για συντομη αναφορά, βλ. Πλατάκης 1971α, 31.

²⁸⁵ Τζιφόπουλος 1999.

Από την περιοχή της εισόδου, ωστόσο, αφαιρέθηκε στρώμα φερτού υλικού πάχους 4,50μ., μέχρι του επιπέδου ενός πρόχειρου δαπέδου από πλακοειδείς λίθους, που φάνηκαν να είχαν τοποθετηθεί πάνω σε μαύρο χώμα. Πάνω στο δάπεδο, βρέθηκαν μεγάλα κομμάτια βράχου, τα οποία αναμφισβήτητα συνδέονται με την προσπάθεια αποκλεισμού της εισόδου από τους Τούρκους, σύμφωνα, τουλάχιστον, με την περιγραφή που μας παραδίδει ο Pashley. Προς την κατεύθυνση αυτή συναινούν, εξ άλλου, και τα ευρήματα που προέρχονται από τον καθαρισμό του δαπέδου των πλακών, ένα σιδερένιο μαχαίρι και ένα δρεπάνι²⁸⁶.

Μετά τις εργασίες καθαρισμού της εισόδου του 1824, και δεδομένου ότι η αποκατάστασή της δεν ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί μεμονωμένα, χωρίς δηλαδή να ενταχθεί σε ευρύτερο ανασκαφικό σχέδιο, η τομή επιχωματώθηκε πάλι μέχρι του ύψους του ασβεστοκαμίνου, που αφέθηκε ορατό ως μάρτυρας της πλέον πρόσφατης οικονομικής δραστηριότητας στην περιοχή.

Κατά την τελευταία ανασκαφική φάση, του 2008, αναζητήθηκε ο ύμνος προς τον Ερμή, τον οποίο χάραξε ή έβαλε να χαράξουν η θυγατέρα του Σαλουίου Μηνά. Ο ύμνος αναφέρεται από την Guarducci *in vestibulum a sinistra*, δηλαδή στο αριστερό τοίχωμα του προθαλάμου, στην είσοδο. Το σημαντικό αυτό κείμενο εντοπίστηκε για πρώτη φορά στα μέσα του 15ου αιώνα από τον Κυριακό της Αγκώνας, ο οποίος διέσωσε απόγραφο της. Αντιστοίχως, απόγραφο της ίδιας επιγραφής εκ 14 στίχων διέσωσε και ο μοναχός Urbano Bolzanio, ό οποίος επισκέφθηκε το σπήλαιο λίγες δεκαετίες αργότερα. Σχετικά με την επιγραφή αυτή, μέσω της οποίας συνδέθηκε το σπήλαιο του Μελιδονίου με τη λατρεία του Ερμή, κάνουν λόγο ο Marino Cavalli, Γενικός Προνοητής της Κρήτης μεταξύ 1571 και 1572, καθώς και οι Barozzi, Querini και Belli (16ος αιώνας), ή οι μεταγενέστεροι επισκέπτες του²⁸⁷. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η επιγραφή βρισκόταν καταχωμένη κάτω από τους όγκους φερτού υλικού.

Για τον εντοπισμό της επιγραφής, ορίστηκε και ανασκάφηκε τομή διαστάσεων 3 X 6,5 μέτρων, κατά μήκος του τοιχώματος αριστερά της εισόδου (*in vestibulum*). Σε βάθος 6 μέτρων, μετά την αφαίρεση του φερτού υλικού,

²⁸⁶ Γαβριλάκη 2010, 659. Στην υποσημείωση 7 αναφέρονται παραπομπές σε εργασίες των Μπαλά και Κολοβού, όπου περιγράφεται η κατάσταση της περιοχής και του οικισμού επί Τουρκοκρατίας: Μπαλά 2006 και Κολοβός 2006.

²⁸⁷ Γαβριλάκη 2010, 659-660 και υποσημείωση 8, όπου γίνεται αναφορά στις εργασίες των Παλιούρα και Τσικνάκη, στις οποίες περιέχεται εκτενής βιβλιογραφία για τους Περιηγητές που επισκέφθηκαν το σπήλαιο: Παλιούρα 2006, Τσικνάκης 2006.

παρατηρήθηκε ένα αρχαιολογικό στρώμα κόκκινου χρώματος, μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή βάθους ενός μέτρου²⁸⁸. Σύμφωνα με τα ευρήματα (πολυάριθμα θραύσματα λύχνων), η επιφάνεια του στρώματος αντιστοιχεί σε δάπεδο των ρωμαϊκών χρόνων.

Δυστυχώς η επιγραφή δεν εντοπίστηκε. Στο τοίχωμα φάνηκαν, ωστόσο, διάφορα χαράγματα και σπαράγματα επιγραφών (βλ. πιο κάτω, στο σχετικό υποκεφάλαιο). Κυρίως, όμως, αποκαλύφθηκε η είσοδος σε ολόκληρο το πλάτος της και μέχρι του βάθους των ρωμαϊκών επιχώσεων, 7 τουλάχιστον μέτρα χαμηλότερα από το αρχικό της επίπεδο, αυτό που γνωρίσαμε όταν άρχισε η ανασκαφική έρευνα του 1987 (Εικ. 7, 8)²⁸⁹.

δ.6 Η επιφανειακή έρευνα εντός του σπηλαίου

Στο πλαίσιο της τελευταίας ανασκαφικής φάσης στο σπήλαιο, οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη συστηματική περισυλλογή του το διάσπαρτου επιφανειακού υλικού. Δημιουργήθηκε κάνναβος 10 χώρων και περισυλλέχθηκε κυρίως κεραμική, αν και δεν έλειπαν σπαράγματα ανθρώπινων οστών που είχαν διαφύγει της προσοχής εκείνων που περισυνέλεξαν τα οστά όσων έχασαν τη ζωή τους κατά τα γεγονότα του 1824.

Ιδιαίτερος ενδιαφέρον είναι ότι κάτω από την *Αίθουσα Πετροχείλου*, σε βάθος 60 μέτρων περίπου από το επίπεδο της εισόδου, στο όριο του σπηλαίου, εντοπίστηκαν δύο τουλάχιστον σκελετοί ανθρώπων, που έφτασαν εκεί ελπίζοντας να διασωθούν. Ανάμεσα στα οστά του ενός, εντοπίστηκε μάλιστα και ένα σιδερένιο κλειδί, προφανώς του σπιτιού του. Στο σημείο αυτό πιθανόν να ανοίγεται κοιλότητα ή θάλαμος που, ωστόσο, δεν ήταν δυνατόν να ελεγχθεί λόγω των συνθηκών που

²⁸⁸ Δυστυχώς, η σαθρότητα του στρώματος δεν επέτρεψε να ολοκληρώσουμε εις βάθος την ανασκαφή, καθώς ετίθετο θέμα επικινδυνότητας για τους απασχολούμενους στο έργο. Τελικώς, η σχηματιζόμενη τομή στηρίχθηκε με τοίχιο από σκυρόδεμα που επενδύθηκε με λιθικό υλικό από το σπήλαιο, ώστε να μην αδικείται αισθητικά ο αρχαιολογικός χώρος. Η δημιουργία της τομής προκάλεσε καθαίρεση και ανακατασκευή της πρόχειρης κλίμακας από την είσοδο προς τον πρώτο θάλαμο σπηλαίου. Με την ευκαιρία και δεδομένης της επικινδυνότητας, ο κώνος φερτού υλικού προς το εσωτερικό του πρώτου θαλάμου διευθετήθηκε σε άνητρα.

²⁸⁹ Γαβριλάκη 2010, 660.

διαμόρφωνε ο ολισθηρός και σχεδόν κάθετος χώρος, καθώς και η έλλειψη οξυγόνου και ειδικού εξοπλισμού.

Οστά ανθρώπων (μιας νεαρής γυναίκας και δύο παιδιών) εντοπίστηκαν επίσης και στο δύσκολο χαμηλό πέρασμα προς το τελικό αυτό σημείο. Προφανώς, εκείνοι που περισυνέλεξαν τα οστά όσων έχασαν τη ζωή τους στο σπήλαιο δεν κατόρθωσαν να προσεγγίσουν το δυσπρόσιτο αυτό σημείο²⁹⁰.

ε. Οι επιγραφές

Ως προς το σπήλαιο Μελιδονίου, οι επιγραφές που γνώριζε η επιστημονική κοινότητα ήταν αυτές που είχε συμπεριλάβει η Margherita Guarducci στο Σύνταγμα Κρητικών Επιγραφών της²⁹¹: η μία είχε εντοπιστεί δεξιά της εισόδου (*Ἰππῶναξ Διοκλεῖος Ἑρμᾶι εὐχὰν*)²⁹² και ήταν μόλις ορατή στο ύψους του εδάφους· μία δεύτερη, με το όνομα ενός απελευθερωμένου δούλου, του Κόιντου Βολτήιου Μινόδωρου²⁹³, ο οποίος πιθανώς ανήκε σε κάποιον Ρωμαίο σύμφωνα με τη Martha Baldwin-Bowsky²⁹⁴, και μία τρίτη, αυτή της θυγατέρας του Σαλουίου Μηνά²⁹⁵, που αναφέρεται, όπως είπαμε πιο πάνω, *αριστερά στον προθάλαμο του σπηλαίου*. Αυτή η τελευταία δεν εντοπίστηκε, αν και αναζητήθηκε στο πλαίσιο της ανασκαφικής έρευνας.

Το 1998, ωστόσο, εντοπίστηκαν επιγραφές και χαράγματα στα εσωτερικά τοιχώματα του σπηλαίου²⁹⁶, τα οποία μαρτυρούν συνεχείς επισκέψεις που καλύπτουν όλες τις ιστορικές περιόδους, με εντατικοποίηση σε κάποιες από αυτές, παρέχοντας

²⁹⁰ Το σύγχρονο οστεολογικό υλικό που περισυλλέχθηκε, μελετάται από την αρχαιολόγο-παλαιοανθρωπολόγο Χρύσα Μπούρμπου.

²⁹¹ Τζιφόπουλος 2010, 670-671.

²⁹² Guarducci 1939, XXXVIII, 1. Και Τζιφόπουλος 1999, SEG 1250.

²⁹³ Guarducci 1939, XXXVIII, 3.

²⁹⁴ Baldwin-Bowsky 2006, 260-261.

²⁹⁵ Guarducci 1939, XXXVIII, 2.

²⁹⁶ Τις επιγραφές και τα χαράγματα εντόπισαν μέλη του Παραρτήματος Κρήτης της Σπηλαιολογικής Εταιρείας, οι Χάρης Στρατιδάκης και Ζαχαρίας Τσιριντάνης, στο πλαίσιο αθλητικής κατάβάσής τους στο σπήλαιο, διαρκούς της ανασκαφικής έρευνας. Η σπηλαιολογική ομάδα, εξ άλλου, διέθεσε τον εξοπλισμό της, προκειμένου να πραγματοποιηθεί, με τη βοήθεια των μελών της και με ασφάλεια, η απαιτούμενη αυτοψία από την υπογράφουσα και τον καθηγητή Γιάννη Ζ. Τζιφόπουλο.

έτσι ένα παλλίμνηστο βιβλίο της Ιστορίας της Κρήτης²⁹⁷. Τα χαράγματα αυτά, τα οποία χρονολογούνται από τα τέλη της Ελληνιστικής περιόδου μέχρι τον 20ό αιώνα, εντοπίστηκαν στην *Αίθουσα των Ηρώων*, στην *Αίθουσα Pashley* και, κυρίως, στο ανατολικότερο τμήμα της μέχρι το όριο του σπηλαίου, καθώς και στον δυσπρόσιτο δυτικό πλόκαμο του σπηλαίου. Στα τοιχώματα του βόρειου μυχού, όπου εντοπίζεται ο λατρευτικός χώρος, δεν εντοπίστηκαν επιγραφές ή χαράγματα (**Εικ. 16**).

Τα χαράγματα ανάγονται στην Ύστερη Αρχαιότητα, κάποια πιθανόν στην περίοδο της Αραβοκρατίας (**Εικ. 17**) και αρκετά στην περίοδο της Ενετοκρατίας (Iacomo Barozzi 1694 και Nicolo Dandolo²⁹⁸) (**Εικ. 18, 19**). Στο ανατολικότερο τμήμα της *Αίθουσας Pashley*, απαντούν κάποια του 19ου μεγάλης ιστορικής σημασίας, όπως τα δια χειρών Αντωνίου Μελιδώνη και καπετάν Θεοδώρου Χουρδάκη (**Εικ. 20, 21**). Μεταξύ των επιγραφών συγκαταλέγεται και η υπογραφή του αρχαιολόγου Νικολάου Πλάτωνος (**Εικ. 22**), ο οποίος σημείωσε το όνομά του και την ημερομηνία επίσκεψης στο σπήλαιο²⁹⁹.

Σημαντικότερες ωστόσο είναι οι επιγραφές της Ύστερης Αρχαιότητας, οι οποίες εντοπίζονται στο τελευταίο τμήμα του σπηλαίου (ανατολικό τμήμα της *Αίθουσας Pashley*), καθώς και στον στενό διάδρομο που οδηγεί σε αυτήν³⁰⁰. Εδώ, 55 περίπου μέτρα χαμηλότερα από το επίπεδο της εισόδου και σε απόσταση περίπου 140 μέτρων σε ευθεία από αυτήν, οι συνθήκες είναι ακραίες, καθώς η υγρασία είναι σχεδόν 100%, το οξυγόνο λιγοστό, δεν υπάρχει καθόλου φως και το δάπεδο είναι ολισθηρό.

Στο βόρειο τοίχωμα του τμήματος αυτού, υπάρχει ένα μικρό άνοιγμα που οδηγεί σε έναν έντονα κατωφερή και κλειστοφοβικό χώρο, που ίσως κατέληγε σε άλλη μια αίθουσα ή τουλάχιστον κοιλότητα (εδώ βρέθηκαν οι δύο σκελετοί εγκλείστων κατά το επεισόδιο του 1824). Πάνω από την κοιλότητα αυτή, υπάρχει η *Αίθουσα Πετροχείλου*, η οποία δεν είναι εύκολα προσεγγίσιμη, καθώς βρίσκεται ψηλότερα, στο εσωτερικό της οποίας παρατηρήθηκε λιθωματικός διάκοσμος και λασπώδης επίχωση, χωρίς αρχαιολογικές ενδείξεις. Στον χώρο δεσπόζουν

²⁹⁷ Τζιφόπουλος 2010, 672.

²⁹⁸ Για τον Nicolo Dandolo, βλ. και Παναγιωτάκης 1968, 87 (και υποσημείωση 83).

²⁹⁹ Τζιφόπουλος 2010, 672-673.

³⁰⁰ Εξαιτίας της πληθώρας των παραδειγμάτων, το συγκεκριμένο τμήμα του σπηλαίου αναφέρεται πλέον ως «Αίθουσα των Επιγραφών».

σταλαγμίτες, πίσω από τους οποίους, και μη ορατή για τους επισκέπτες, υπάρχει μία ακόμα υδατοσυλλογή.

Η θέση της αίθουσας αυτής θυμίζει το Μικρό Σπήλαιο του Ιδαίου Άντρου, η «αρχιτεκτονική» διαμόρφωση του οποίου είναι ενδιαφέρουσα, καθώς βρίσκεται στον άξονα της εισόδου, στο δυτικό τοίχωμα του σπηλαίου. Αποτελεί φυσική τριμερή κόγχη, σε ανώτερο επίπεδο από το υπόλοιπο σπήλαιο, με είσοδο διαστάσεων 1,50 (πλάτος) X 1,55-2,53 (ύψος) μέτρων. Αμέσως μετά την είσοδο, υπέρκειται σταλακτίτης που καλύπτει τον χώρο κατά τα 2/3. Διαθέτει κατώφλι, η φθορά του οποίου καταδεικνύει συχνή χρήση. Η κεντρική αίθυσά του είναι σχεδόν ορθογώνια και διακλαδίζεται. Κύρια στοιχεία του Μικρού Σπηλαίου του Ιδαίου είναι η κεντρική θέση του σε ικανό ύψος, η οποία το καθιστά απρόσιτο χωρίς τεχνική υποστήριξη, οι εσωτερικές διακλαδώσεις και η ύπαρξη λιθωματικού διακόσμου. Στο περιβάλλον αυτό, δεν εκπλήσσουν τα οστά ζώων και τα ίχνη φωτιάς. Ο χώρος πιθανόν συνδέεται με τον μύθο της τακτής ετήσιας φωτιάς στο Ιδαίο, ενώ θα μπορούσε να χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της μυστηριακής λατρείας³⁰¹.

Στο ανατολικό τοίχωμα της μικρής *Αίθουσας των Επιγραφών* στο Μελιδόνι, εντοπίστηκαν οι δύο βενετσιάνικες επιγραφές που προαναφέρθηκαν. Στο νότιο, ωστόσο, τοίχωμα, ακριβώς απέναντι από τη μικρή είσοδο και την υδατοσυλλογή, εντοπίστηκαν οι σπουδαιότερες αρχαίες επιγραφές, η αρχαιότερη από τις οποίες ανάγεται χρονολογικά μεταξύ 1ου αιώνα π.Χ. και 2ου αιώνα μ.Χ.³⁰². Τις επιγραφές αυτές χαράσσουν άτομα, όπως ο Αρισταγόρας, ο Διοκλής, που διακρίνεται σε μία ομάδα Ελευθερναίων, μία ιέρεια από τη Σύβριτα, κάποιος Κλήσιππος. Αυτοί περιγράφουν την επίσκεψή τους ως προσκύνημα, μέσω της χρήσης του ρήματος προσκυνώ στον αόριστο, ως *προσεκύνησα* (Εικ. 23, 24, 25).

Το ρήμα *προσκυνώ* σημαίνει *λατρεύω, αποτίω την πρέπουσα τιμή και τον πρέποντα σεβασμό, γονατίζω, σκύβω*³⁰³. Η χρήση του είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, δεδομένου ότι, όπως διευκρινίζει ο Γιάννης Τζιφόπουλος, αποτελεί μεταβατικό ρήμα

³⁰¹ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 160-164.

³⁰² Σύμφωνα με τον Τζιφόπουλο, η χρονολόγηση των επιγραφών, η οποία στηρίζεται στον τύπο των γραμμάτων, είναι γενικώς επισφαλής, καθώς οι συνθήκες γραφής στον χώρο ήταν εξαιρετικά δύσκολες: Τζιφόπουλος 2010, 674.

³⁰³ Η χρήση του ρήματος απαντά στους *Χαρακτήρες* του Θεοφράστου (16), σε σχέση με βαίτυλους: [...] *καὶ τῶν λιπαρῶν λίθων τῶν ἐν τριόδοις παριῶν ἐκ τῆς ληκύθου ἔλαιον καταχεῖν καὶ ἐπὶ γόνατα πεσόν καὶ προσκυνήσας ἀπαλλάτεσθαι*.

που συνοδεύεται από αντικείμενο σε πτώση αιτιατική. Εξ άλλου, η χρήση του σε ανάλογα σημασιολογικά συμφραζόμενα είναι σπανιότατη στον ελλαδικό χώρο, καθώς εντοπίζεται μόνον σε δύο αποσπασματικές επιγραφές, μία στη Σύρο και μία στην Εύβοια, ενώ είναι πολυάριθμες στην Αίγυπτο, τη Νουβία και την Κυρηναϊκή (1.231), αρκετές στη Μικρά Ασία (22), λίγες στη Συρία και την Εγγύς Ανατολή (8), μία στη Θράκη και μία στην Ιταλία³⁰⁴ Στην *Αίθουσα των Επιγραφών*, το αντικείμενο παραλείπεται, καθώς προφανώς εννοείται: εδώ οι προσκυνητές *είδαν, άκουσαν, ένιωσαν, βίωσαν, ήλθαν σε επαφή με το θεϊόν*³⁰⁵, μέσω της «σκηνογραφίας» του χώρου.

Τα χαράγματα που συνδέονται με τη λατρεία είναι, συνεπώς, τεσσάρων ειδών: πολύστιχες προσευχές, όπως αυτή της κόρης του Σαλουίου Μηνά, μικρότερες αναφορές του ονόματος του προσκυνητή με την προσθήκη της λέξης «ευχή», όπως αυτή του Ιππώνακτος δεξιά της εισόδου, αναφορές ονομάτων με την προσθήκη του ρήματος «προσκυνώ» και απλές αναφορές ονομάτων. Όπως σημειώνει ο Γιάννης Τζιφόπουλος, *τα κείμενα των προσκυνητών δείχνουν ότι δεν αντιδρούν όλοι οι άνθρωποι με τον ίδιο τρόπο, καθώς και ότι ο διαφορετικός τρόπος προσέγγισης, χρήσης, κατανόησης και ερμηνείας του σπηλαίου από τους ανθρώπους, των οποίων η πολυδιάστατη παρουσία από εποχή σε εποχή μετασχηματίζει έναν χώρο – μνημείο της φύσης σε μνημείο του ανθρώπινου πολιτισμού*³⁰⁶.

Πάντως, είναι εντυπωσιακή η εικόνα που προκύπτει από το κείμενο του Πορφυρίου, η οποία θα αναφερθεί και στη συνέχεια και η οποία αναφέρεται στη ζωή του Πυθαγόρα που επισκέφθηκε το Ιδαίο, όπου εξαγνίστηκε μετέχοντας σε μυστηριακές τελετές:

Κρήτης δ' ἐπιβάς τοῖς Μόργου μύσταις προσήει ἑνός τῶν Ἰδαίων Δακτύλων, ὅφ' ὧν καὶ ἐκαθάρθη τῇ κεραυνίᾳ λίθῳ, ἔωθεν μὲν παρὰ θαλάττῃ πρηνῆς ἐκτεθείς, νύκτωρ δὲ παρὰ ποταμῷ ἄρνειοῦ μέλλανοις μαλλοῖς ἔστεφανωμένος, εἰς δὲ τὸ Ἰδαῖον καλούμενον ἄντρον καταβὰς, ἔρια ἔχων μέλανα, τὰς νομιζόμενας τρεῖς ἐννέα ἡμέρας ἐκεῖ διέτριψεν καὶ καθήγισεν τῷ Διὶ τὸν τε στορνύμενον αὐτῷ κατ'

³⁰⁴ Τζιφόπουλος 2010, 675 και ειδικότερα υποσημείωση 9.

³⁰⁵ Τζιφόπουλος 2010, 676.

³⁰⁶ Τζιφόπουλος 2010, 675 και 676.

*ἔτος θρόνον ἐθεάσατο, ἐπίγραμμα τ' ἐνεχάραξεν ἐπὶ τῷ τάφῳ ἐπιγράψας
Πυθαγόρας τῷ Δίῳ οὗ ἡ ἀρχὴ ὧδε θανὼν κεῖται Ζαν, ὃν Δία κικλήσκουσιν*³⁰⁷.

Ὡς ἐκ τούτων, τὸ τμήμα αὐτοῦ τοῦ σπηλαίου θα μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνα «άδυτο», στο ὁποῖο κορυφωνόταν ἡ μυστηριακὴ τελετουργία ποὺ συμπεριελάμβανε *κατάβαση* στον Κάτω Κόσμο, στο τέλος τῆς ὁποίας ὁ μύστης δὲν *ἐθεᾶτο* μὲν ἓναν θρόνον, ὅπως στο Ἰδαίον ἄντρο, δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχουν καθόλου ἀνασκαφικά εὐρήματα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, ἀλλὰ *ἐθεᾶτο* μὴ μικρὴ ὑπαινικτικὴ εἴσοδος, δίπλα στα νερά τῆς δεύτερης υδατοσυλλογῆς, στο ὄριο αὐτῆς τῆς σκοτεινῆς καὶ φυσικὰ ἀνηχοϊκῆς *Αἴθουσας τῶν Ἐπιγραφῶν*. Ὁ μνύμενος, ὑπὸ τὸ βάρος τῶν προβλεπομένων τῆς περιόδου προετοιμασίας τοῦ καὶ ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τῶν ὁποίων ἐνεργούμενων κατὰ τὴ διαδρομὴ, σὲ περίπτωσι ποὺ καὶ ἐδῶ, ὅπως στὴν Ἐλευσίνα, ὑπῆρχαν *επόπτες*³⁰⁸, ὑπὸ τὸ καθεστῶς ψυχαναγκασμοῦ, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ θεωροῦσε ὅτι βρισκόταν σὲ ἓναν υπερφυσικὸ τόπο, εἴτε πολὺ ψηλά (σὲ ἓνα βουνό; στὸν οὐρανό;), ὅπου ὁ ἦχος δὲν ἀντανακλᾷ σὲ κανένα ἐμπόδιο καὶ τὰ *λεγόμενα* ἀκούγονται πεντακάθαρα³⁰⁹, εἴτε στὴν εἴσοδο στὸν Ἄδη, ὅπου ἐφταναν οἱ ψυχές τῶν νεκρῶν, ἀφοῦ εἰσῆρχοντο σὲ ὄρυγμα ποὺ βρισκόταν στο τέρμα τοῦ Ὠκεανοῦ³¹⁰.

³⁰⁷ *Vita Pythagorae*, 17. ΓΙΑ τὴν ἀναφορά, βλ. Σακελλαράκης 2006, 144-145. Επίσης, βλ. Μακρῆς 2001.

³⁰⁸ Σχετικὰ μὲ τοὺς *επόπτες* τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, βλ. Burkert 2011, 483. Εἰδικότερα, στὴ σελ. 484, συζητεῖται ἡ ἀνανέωσις τῆς ἐμπειρίας τῆς μύησης μέσω τῆς ἐποπτείας.

³⁰⁹ Δὲν εἶναι τυχαῖο, κατὰ τὸν Σακελλαράκη, ὅτι οἱ θρόνοι διαθέτουν *οὐρανὸ* ἢ *οὐρανίσκο*, ὅπως καὶ ἡ Ἀγία Τράπεζα, ἡ ὁποία θεμελιώνεται, στους χριστιανικοὺς ναοὺς, πάνω σὲ τάφους ἁγίων καὶ ἀποτελεῖ ἀκόμα μὴ ἐνδειξὴ τῆς διαρκούς μυστηριακῆς σχέσης ζωῆς καὶ θανάτου: Σακελλαράκης 2006, 156.

³¹⁰ *Ὀδύσσεια* λ 11-19. Στὸ *ω* τῆς *Ὀδύσσειας* (μικρὴ νέκυια), ὁ Ἄδης τοποθετεῖται στα ἔγκατα τῆς γῆς. Στὸ πλαίσιο τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, οἱ πύλες τοῦ Ἄδη βρισκόνταν ἐπίσης στο ἱερό: *Ὀρφικὸς ὕμνος* 18.14-15.

6. ΟΙ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

6.1 ΙΕΡΑ

Ως *ιερό* νοείται η ενδιάμεση ζώνη μεταξύ ανθρώπου και θείου, μια ευρεία ζώνη εμπειρίας, στην οποία η θεότητα γίνεται αντιληπτή δηλώνοντας την παρουσία της, ώστε ο άνθρωπος να επικοινωνήσει / συνομιλήσει μαζί της, θέτοντας εαυτόν υπό την προστασία της. Η ζώνη αυτή αποκόπτεται ή περιορίζεται από περίβολο ή στήλες και, χωρίς να γίνεται taboo, φυλάσσεται³¹¹.

Για τους Έλληνες των ιστορικών χρόνων, το *ιερό* ήταν μια φυσική κατάσταση, την οποία βίωναν, όπως, για παράδειγμα, το τραγούδι των πουλιών, ενώ η λέξη *ἱερεὺς* και *ἱέρεια* απαντά ήδη στις μυκηναϊκές πινακίδες. Ένα τοπίο, εξ άλλου, ιερό ή όχι, απαιτεί μια νοηματική ενότητα³¹². Ιερός μπορούσε να είναι ένας τόπος ή τόποι που δημιουργήσε ο άνθρωπος εφ' όσον αυτός διέθετε θεϊκή δύναμη, ενώ ως ιερά / ιεροί μπορούσαν να χαρακτηριστούν νόμοι, γράμματα, πόλεμοι ή γάμοι³¹³.

Το 1964, το έτος κατάθεσης του *Καταλόγου* του Paul Faure στο Πανεπιστήμιου Paris I³¹⁴, ήταν γνωστά μόνον 23 ιερά σπήλαια στην Κρήτη. Τριάντα χρόνια αργότερα, ήταν δυνατή η σίγουρη ταύτιση 53 και η πιθανή ταύτιση 15 ακόμα, βάσει μελετών που εν τω μεταξύ δημοσιεύθηκαν³¹⁵. Ένα σπήλαιο, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως τόπος λατρείας κατά την Αρχαιότητα, έπρεπε να πληροί τις παρακάτω προϋποθέσεις, σύμφωνα με τον Paul Faure: να υπάρχει σε αυτό νερό στάσιμο ή ρέον, να αναγνωρίζονται μορφές στον λιθωματικό διάκοσμό του και να είναι επιβλητικό, να περιέχει προσφορές αγγείων, όπλων, κοσμημάτων, ειδωλίων και άλλων αντικειμένων, να εντοπίζονται στρώματα στάχτης και ίχνη πυρών, να έχει υποστεί διευθέτηση της εισόδου του, να αναφέρεται στην επιγραφική ή την αρχαία γραμματεία ως τέτοιο, να γειτνιάζει με αρχαία πόλη και να εντάσσεται σε οδικό δίκτυο³¹⁶.

³¹¹ Motte 1986, 121. Για τις απαγορεύσεις σχετικά με τους ιερούς χώρους κατά την Αρχαιότητα, ειδικότερα σελ. 123.

³¹² Τζαχίλη 2011, 18.

³¹³ Motte 1986, 119. Ειδικότερα σελ. 125, για τους ιερείς και τις υποχρεώσεις τους στο πλαίσιο της λατρείας κατά τους ιστορικούς χρόνους.

³¹⁴ Faure 1964.

³¹⁵ Faure 1994, 77, υποσημείωση 2.

³¹⁶ Faure 1994, 78. Επίσης βλ. Faure 1990, 281.

Ο Bogdan Rutkowski θεωρεί ότι, για την επιλογή ενός σπηλαίου ως χώρου λατρείας, σημαντικό ρόλο παίζει η παρουσία ενός λατρευτικού αντικειμένου που αναγνωρίζεται είτε στα λιθωματικά μορφώματα και στις υδατοσυλλογές που πιθανόν υπάρχουν, είτε στην ύπαρξη πλατώματος εκτός σπηλαίου, για τη φιλοξενία εκεί τελετουργικών δρωμένων. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά μόνα τους δεν αποτελούν αποδείξεις της ιερότητας του χώρου, αν δεν συνυπάρχουν με τελετουργική σκευή³¹⁷.

Πιο διευκρινιστικός, ο Colin Renfrew θεωρεί ότι ο χώρος λατρείας ασφαλώς επιλέγεται λόγω των φυσικών χαρακτηριστικών του³¹⁸, εξυπηρετεί ταυτόχρονα τόσο τη δημόσια, όσο και την αποκρυφιστική πλευρά της, παρέχει μια εικονογραφία που αντανακλά ή διευκολύνει ειδικές τελετουργικές κινήσεις, περιλαμβάνει σκευή ανάλογου χαρακτήρα, προσφέρει τη δυνατότητα ανεικονικής παρουσίας της λατρευόμενης θεότητας, εξυπηρετεί τη θυσία και την παρασκευή ή την κατανάλωση φαγητού, δέχεται λατρευτικά αντικείμενα και προσφορές, παρέχει σκηνικά τη δυνατότητα για συμβολισμούς και «σωματοποιεί» την έννοια της καθαρότητας ή της ακαθαρσίας³¹⁹.

Η Marina Moss, εξετάζοντας τα γνωστά ιερά σπήλαια της Κρήτης, συνοψίζει τα κριτήρια ορισμού ενός σπηλαίου ως ιερού στα εξής: να γειτνιάζουν με οικισμούς, να έχουν ενδιαφέρουσα «αρχιτεκτονική», κατάλληλη για τη λατρεία, εντυπωσιακό λιθωματικό διάκοσμο, νερό, άνδηρα στον εξωτερικό χώρο τους για τη διευκόλυνση των προσκυνητών και ειδικά τελετουργικά σκευή³²⁰.

Ο Klaus Kilian, σχετικά με το σπήλαιο Προφήτη Ηλία στην Αργολίδα, κατά την ανασκαφή του οποίου δεν εντοπίστηκαν ειδώλια ή χαρακτηριστικά αντικείμενα εκτός από κάποιες κύλικες (YE III), που βρέθηκαν στο ανώμαλο μεν έδαφος αλλά πάνω σε φυσικό θρανίο στο εσωτερικό του, διερωτάται κατά πόσον η φυσική μαγεία του χώρου δεν οδήγησε τους κατοίκους της περιοχής στο να ασκήσουν εδώ τη λατρεία τους³²¹.

³¹⁷ Rutkowski 1994, 26-27.

³¹⁸ Ενίοτε, φαίνεται ότι αρκούσε ένα δέντρο – σήμα, μεμονωμένο στο τοπίο ή σε ηρώα και ιερά, για να καταστεί ιερό ένα φυσικό τοπίο, σύμφωνα με τον Πausanias: σχετικά, βλ. Birge 1994, 232. Έμφαση στα φυσικά χαρακτηριστικά των σπηλαίων αποδίδεται και από την Elissa Faro (2013, 166).

³¹⁹ Renfrew 1985, 18-20. Για την ταύτιση του σπηλαίου του Ψυχρού ως ιερού βάσει των κριτηρίων του Renfrew, βλ. επίσης Watrous 1996, 20-23.

³²⁰ Moss 2005, 115.

³²¹ Kilian 1990.

Ο Κ. Novicki συνοψίζει και αυτός τα κριτήρια βάσει των οποίων ένα σπήλαιο μπορεί να θεωρηθεί ιερό, εμμένοντας, αφ' ενός, στη μαρτυρία δρωμένων εντός ενός χώρου που χαρακτηρίζεται από ειδικά στοιχεία και παρουσιάζει χωροταξική οργάνωση και, αφ' ετέρου, στην εύρεση υλικών καταλοίπων αυτών των δρωμένων (αγγεία που δηλώνουν τελετουργική κατανάλωση τροφής ή εξειδικευμένους τύπους αγγείων που δηλώνουν προσφορές)³²².

Η Loeta Tyree, εξ άλλου, αναφέρει ως κριτήρια τη θέση των σπηλαίων και ορισμένα ιδιαίτερα φυσικά χαρακτηριστικά του, όπως το μεγάλο άνοιγμα της εισόδου και την ύπαρξη νερού³²³.

Για να επανέλθουμε στην Κρήτη, ο Alan Peatfield, συζητώντας τα κριτήρια επιλογής των ιερών κορυφής, αναφέρει ότι σημαντικό είναι να *υπάρχει ορατότητα από και προς αυτά, εύκολη πρόσβαση και εγγύτητα σε περιοχές ανθρώπινης εκμετάλλευσης*³²⁴. Αντιστοίχως, και η Νότα Κούρου θέτει ως κριτήριο για την επιλογή ενός χώρου ως ιερού την *τοποθεσία μιας θέσης και τη δυνατότητα πρόσβασης σε αυτήν*³²⁵. Εξ άλλου, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους, οι θεοί ταυτίζονται με ορισμένους τόπους³²⁶. Τα κριτήρια αυτά ισχύουν και στην περίπτωση του σπηλαίου Μελιδονίου.

Σύμφωνα με την Tyree, η λατρευτική χρήση των σπηλαίων ξεκίνησε κατά την ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ περίοδο, ενώ προηγουμένως οι χώροι αυτοί είχαν εντυπωθεί στη συλλογική μνήμη είτε στο πλαίσιο εποχικής και επαναλαμβανόμενης συνάντησης κοινωνικών ομάδων, όπως π.χ. κτηνοτρόφων, (Τελική Νεολιθική / ΠΜ περίοδος), είτε ως χώροι ταφών, εφ' όσον βρίσκονται κοντά σε οικισμούς³²⁷. Η εποχική επισκεψιμότητα ενέχει τη λογική της τελετουργίας, όπως γίνεται φανερό στο ταφικό σπήλαιο της Νεολιθικής περιόδου Κουμαρόσπηλιο, όπου μεταξύ των κεραμικών ευρημάτων αναγνωρίζονται αγγεία πόσης που η ποιότητά τους ξενίζει στο

³²² Nowicki 1987, 213-234.

³²³ Tyree, 2013, 178.

³²⁴ Peatfield 1990, 119; 1994, 21-23.

³²⁵ Κούρου 2009, 130. Στην εργασία αυτή, συζητούνται οι συνέχειες και οι ασυνέχειες που παρατηρούνται στη χρήση των ιερών κατά τη Μετανακτορική Εποχή στην Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα. Ως προς τις συνέχειες, βαραίνει η μακραίωνη χρήση των λατρευτικών χώρων και επομένως η συσσωρευμένη συλλογική εμπειρία, ενώ ως προς τα νέα ιερά, εν πολλοίς φαίνεται να λειτουργούν και πολιτικά / οικονομικά κριτήρια.

³²⁶ Motte 2004, 233-234.

³²⁷ Tyree 2001, 40.

συγκεκριμένο περιβάλλον, ενώ η ποικιλία των σχημάτων τους είναι ανάλογη αυτής της Κνωσού³²⁸.

A. Το σπήλαιο Μελιδονίου, ως ιερό

Η λατρευτική χρήση του σπηλαίου, παρά τις όποιες αυξομειώσεις του ενδιαφέροντος ανά περίοδο, όπως προκύπτει από τα ευρήματα, υπήρξε αδιάλειπτη από τη ΜΜ II ως τη Ρωμαϊκή περίοδο³²⁹.

A.1 Η θέση του σπηλαίου

Η θέση του σπηλαίου Μελιδονίου ΒΔ του ομώνυμου οικισμού, σε υψόμετρο 220 μέτρων, στην πλαγιά του όρους Κουλούκωνα, στην οροσειρά των Ταλαίων Ορέων³³⁰, εξασφαλίζει πανοραμική θέα προς τη βόρεια πλευρά της οροσειράς της Ίδης, τις αρχαίες πόλεις της Αζού και της Ελεύθερνας, που αναπτύσσονται υπό τη σκιά του Ιδαίου άντρου, αλλά και τους 44 σύγχρονους οικισμούς της Δημοτικής Ενότητας Μυλοποτάμου (**Εικ. 1, 3**)³³¹. Εξ άλλου, απεριόριστη είναι η θέα και προς την

³²⁸ Μαντέλη 2010.

³²⁹ Για την αδιάλειπτη λατρευτική χρήση του Ιδαίου άντρου, βλ. Sakellarakis 1988, 213.

³³⁰ Ο λόφος ανήκει στην τρίκορφη οροσειρά του Κουλούκωνα, όπως καλείται σήμερα (μεγαλύτερο ύψος 1.100μ.). Η δυτικότερη κορυφή ονομάζεται *Σταυρός*, η κεντρική *Κουτσοτρούλης* και η ανατολικότερη *Αλοδιανή*, από το χωριό Αλοίδες που βρίσκεται στους πρόποδες της. Σύμφωνα με προφορική παράδοση που κατέγραψε ο Μιχαήλ Κ. Δαφέρμος στην Αζό, ο Διγενής, οργισμένος που η κεντρική κορυφή του εμπόδιζε τη θέα προς τη θάλασσα και τον ελλαδικό χώρο, όταν καθόταν στις πλαγιές της Ίδης, σήκωσε το ρόπαλό του και το πέταξε στο βουνό, αποκόπτοντας την κορυφή του (*τρούλα*). Από εδώ, λοιπόν, το τοπωνύμιο: Δαφέρμος 2002, 23. Γενικώς για την αντίληψη των αρχαίων συγγραφέων για τα όρη, την αξία τους στην οικονομική ζωή ως βοσκότοπων ή τόπων λατόμησης και εύρεσης πρώτων υλών, καθώς και τη σύνδεσή τους με το «άγριο» μυθολογικό παρελθόν, βλ. Buxton 2002, 121-136.

³³¹ Υπάγεται στη Δημοτική Ενότητα Γεροποτάμου του Δήμου Μυλοποτάμου. Το τοπωνύμιο «Μελιδόνι» είναι ανθρωπωνυμικό και απαντά και σε άλλα μέρη, εντός και εκτός Κρήτης. Προέρχεται από το βυζαντινό οικογενειακό όνομα Μελιδώνης: Μανουράς 1982, 33 και υποσημειώσεις 7, 8 και 9. Ωστόσο, ιστορικά εξακριβωμένες πληροφορίες για την ίδρυση του σημερινού οικισμού δεν υπάρχουν (Μανουράς 1982, 34). Μνημονεύεται κατά την Βενετοκρατία σε διάφορα έγγραφα και αναφέρεται το

οροσειρά των Λευκών Ορέων, προς Δ.³³², γεγονός που αποτελεί εμπειρία καθ' αυτό³³³. Ως προς τη θέση του, συνεπώς, το σπήλαιο καλύπτει το κριτήριο που θέτει η Νότα Κούρου (Εικ. 2)³³⁴.

Η θέση αποτελεί αδιαφιλονίκητο κριτήριο και στην περίπτωση των ιερών κορυφών που οργανώνονται σε άνδηρα, τα οποία εξασφαλίζουν απεριόριστη ορατότητα, γειτνιάζουν με βοσκοτόπους, δεδομένου ότι συνδέονται με την κτηνοτροφική ζωή, και διευκολύνουν τη μεταξύ τους επικοινωνία³³⁵.

Η πλούσια σε νερά ευρύτερη περιοχή ορίζεται φυσικά από τους ορεινούς όγκους της Ίδης και των Ταλαίων, καθώς και από ποτάμια, χαρακτηρίζεται από χαμηλούς και φιλόξενους λόφους, ενώ τα φαράγγια και οι κολπίσκοι διευκολύνουν την επικοινωνία και την οδική σύνδεση των θέσεων μεταξύ τους. Η θέση εγγράφεται σε ένα τοπίο³³⁶ που ξεπερνά τα όρια του νησιού, καθώς το έντονο περίγραμμα των οροσειρών βοηθά στη συμβολική επένδυσή της³³⁷.

1582 με πληθυσμό 645 κατοίκων. Κατελήφθη από τους Τούρκους μαζί με τα γύρω χωριά, τον Δεκέμβριο 1646. Το 1671, μετά τη λήξη του Κρητικού Πολέμου, στο Μελιδόνι υπήρχαν 103 άτομα που φορολογούνταν (Σταυρινίδης 1976, 131, Μανουράς 1982, 35). Την ίδια εποχή, ο οικισμός αποτέλεσε έδρα της Επισκοπής Αυλοποτάμου.

³³² Ξεζάκης 1982, 27, 28.

³³³ Αξίζει να υπενθυμίσουμε εδώ την προτροπή του Γιάννη Σακελλαράκη σε μελετητές της θρησκευσιολογίας, σε Φιλολόγους, Ιστορικούς και Αρχαιολόγους, να αποκτήσουν αίσθηση της θέσης του Ιδαίου άντρου, στο οροπέδιο της Νίδας, σε υψόμετρο 1.500 μέτρων, του προσανατολισμού, των εναλλαγών του φωτός κατά τη διάρκεια της ημέρας: Σακελλαράκης 1988, 213. Δεν είναι μάλιστα τυχαία η αναφορά του Ιδαίου άντρου ως *τα σπλάχνα της ίδιας της Κρήτης* και η ταύτισή του με τον ίδιο τον Ψηλορείτη: Σακελλαράκης 1987β, 239. Χαρακτηριστική είναι η προσωπική εκτίμηση του Γιάννη Σακελλαράκη για τη σημασία της θέσης στη διαμόρφωση της ψυχολογίας του επισκέπτη/προσκυνητή: *Ο χρόνος έχει άλλες διαστάσεις σ' αυτά τα ύψη* (Σακελλαράκης 1987β, 239).

³³⁴ Κούρου 2009, 130.

³³⁵ Peatfield 1983, 273, 275, 277. Αντιστοίχως πανοραμική είναι η θέα, για παράδειγμα, από το ιερό κορυφής του Γιούχτα. Σε αυτήν, συμπεριλαμβάνεται η περιοχή του ανακτόρου της Κνωσού, η βόρεια ακτή από το ακρωτήριο Δίον ως το κακό Όρος, η Ντία, το μεγαλύτερο τμήμα της επαρχίας Μαλεβυζίου και ο ορεινός όγκος της Ίδας: Καρέτσου 1974, 228.

³³⁶ Ως τοπίο ορίζεται ένα μέρος μιας γεωγραφικής περιοχής, έτσι όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από τους ανθρώπους που ζουν εκεί. Ο χαρακτήρας του προκύπτει από τη δράση φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων, όπως και από τις μεταξύ τους αμοιβαίες επιδράσεις: Δουκέλλης 2005, 9. Περί θρησκευτικού τοπίου, βλ. Forbes 2007, 343.

³³⁷ Δουκέλλης 2005, 299-302.

Στην περιοχή αυτήν αναπτύχθηκαν οι επικράτειες της Αξού και της Ελεούθερνας³³⁸ των ιστορικών χρόνων, τα επίνεια των οποίων εντοπίζονται αντίστοιχα στην περιοχή Σφακακίου-Σταυρωμένου και το Πάνορμο ή την περιοχή Μπαλί³³⁹. Στις γειτονικές θέσεις του Περάματος³⁴⁰, του Πανόρμου, το οποίο βρίσκεται στον βόρειο άξονα της Περιφερειακής Ενότητας, σε απόσταση μόλις 8 χιλιομέτρων³⁴¹, αλλά και ανατολικότερα στο Μπαλί³⁴², τους Πέρα Γαλήνους³⁴³, το Καλό Χωράφι και την Κατεβατή³⁴⁴, έχουν εντοπιστεί μινωικοί οικισμοί που χρονολογούνται από τις αρχές ως τα μέσα της Εποχής του Χαλκού και που η κατοίκησή τους συνδέεται με την εκμετάλλευση φυσικών πόρων³⁴⁵. Με όλες τις προαναφερθείσες θέσεις, η οδική σύνδεση του σπηλαίου είναι απρόσκοπτη³⁴⁶.

Υπαίθρια ιερά, εξ άλλου, έχουν εντοπιστεί στο Φαράτσι, τη Δροσιά και το Χώνος, περιοχές που εντάσσονται, σύμφωνα με τον Φαράκλα³⁴⁷, στην επικράτεια της αρχαίας Αξού. Μάλιστα, στο πλαίσιο της μελέτης ειδωλίων από τις προαναφερθείσες περιοχές, οι γηραιότεροι κάτοικοί της ανέφεραν ότι η απόσταση Αξού – Μελιδονίου μπορούσε να καλυφθεί με πεζοπορία 4-5 ωρών μέσω Φαρατσίου, χωρίς, δηλαδή, το ενεργειακό ή χρονικό κόστος της μετακίνησης να είναι μεγάλο³⁴⁸. Η πληροφορία επιβεβαιώθηκε από την Ευρυδίκη Κεφαλίδου³⁴⁹.

³³⁸ Βλ. αναφορές στην *Κρητική Εστία* και το *Αρχαιολογικόν Δελτίον* από το 1986 ως σήμερα και Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006, IV: Ελεούθερνα – Αξός.

³³⁹ Γαβριλάκη 2006. Τζαχίλη 2006. Λίτινας 2006.

³⁴⁰ Για την ανασκαφή Υστερομινωικού τάφου στον Κοφινά βλ.: Καραμαλίκη (2006). Για τα αποτελέσματα νεότερων ανασκαφών εντός οικισμού, βασίστηκα στις πληροφορίες των υπεύθυνων για την περιοχή συναδέλφων Επαμεινώνδα Καπράνο και Νίκη Τσατσάκη, με τους οποίους είχα προσωπικές συζητήσεις. Παπαδοπούλου 2016.

³⁴¹ Γαβριλάκη 2006. Τζαχίλη 2006. Αλεξίου 2006

³⁴² Λίτινας 2006.

³⁴³ Μπάνου και Τσιβιλικά 2006. Λιανέρης 2006.

³⁴⁴ Τζιγκουνάκη, υπό δημοσίευση – β. Για την Κατεβατή, βλ. Παπαδοπούλου 2012.

³⁴⁵ Λιανέρης 2006.

³⁴⁶ Για επισκόπηση των αρχαιολογικών χώρων της ευρύτερης περιοχής Μυλοποτάμου σε σχέση με το σπήλαιο Μελιδονίου, βλ.: Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2006, 13 κ.ε. Hood, Warren and Cadogan (1964, 56-58). Sanders (1982). Βλ. επίσης: Αρετάκη, Σμιτζής και Στρατιδάκης (2006), όπου αναφέρονται τα σπήλαια της ευρύτερης περιοχής, αλλά και Godart and Tzedakis (1992, 79-80).

³⁴⁷ Φαράκλας και άλλοι 1998, 82-84.

³⁴⁸ Το ενεργειακό ή χρονικό κόστος που απαιτείται για τη μετακίνηση πάνω στο ανάγλυφο του εδάφους αποτελεί την ουσία της έννοιας «Δαπάνη Επιφανείας». Παράγοντες που επιδρούν στο

Το σπήλαιο γεωγραφικά συνδέεται με τον εκτεταμένο οικισμό των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, που εντοπίζεται στη θέση *Γρίβιλα* ή *Γριόβιγλα* ή *Αγίου Φανουρίου*³⁵⁰, σε απόσταση 1.500 μέτρων σε ευθεία γραμμή από το σπήλαιο Μελιδονίου. Πρόκειται για έναν εύκολα προσβάσιμο λόφο που δεσπόζει του Γεροποτάμου, ο οποίος πιθανώς οριοθετούσε την επικράτεια της Ελεύθερνας προς τα Δυτικά.

Ο ομαλός και εύκολα προσβάσιμος αυτός χώρος αποτέλεσε ιδανική θέση κατοίκησης ήδη από την Τελική Νεολιθική ή την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (περισυλλέχθηκαν στιλπνά χειροποίητα όστρακα), δεδομένου ότι ελέγχει την κοιλάδα του Γεροποτάμου, αλλά και το πέρασμα από τη βόρεια ακτή προς το εσωτερικό. Κατά τους ιστορικούς χρόνους, εξ άλλου, ο οικισμός ονομάστηκε *Αυλών* λόγω της θέσης του, όπως σήμερα ονομάζεται η πρωτεύουσα του Δήμου Μυλοποτάμου, το *Πέραμα*, λίγες εκατοντάδες μέτρα ΝΑ του λόφου³⁵¹. Στο Πέραμα, μάλιστα, τα τελευταία χρόνια, ανασκάπτονται κτήρια της Ελληνιστικής περιόδου³⁵². Το 1951, ο Νικόλαος Πλάτων πραγματοποίησε δοκιμαστική έρευνα και διαπιστώθηκε άφθονη παρουσία κεραμικής της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου³⁵³. Η θέση, εξ άλλου, είχε συμπεριληφθεί στη επιφανειακή έρευνα των Hood, Warren και Cadogan, σύμφωνα με τους οποίους στην περιοχή εντοπίστηκαν όστρακα της Νεολιθικής και Γεωμετρικής περιόδου, ενώ δεν έλειψαν και λίγα ΜΜ όστρακα. Στον ίδιο το ύψωμα, στη νότια πλαγιά του οποίου βρίσκεται το σπήλαιο, εντοπίζονται ΠΜ-ΜΜ Ι και ΙΙ όστρακα³⁵⁴.

Μοντέλο Δαπάνης Επιφανείας είναι η κλίση του εδάφους και, ως εκ τούτου, η ταχύτητα προσπέλασης. Χρησιμοποιώντας τα αποτελέσματα από την ανάλυση της Δαπάνης Επιφανείας, είναι δυνατός ο υπολογισμός της καλύτερης, δηλαδή της συντομότερης χρονικά, απόστασης μεταξύ δύο θέσεων. Για εφαρμογή του μοντέλου αυτού στην περιοχή του Ρεθύμνου, βλ. Καραμαλίκη 2005, 120-122 (περί *Δαπάνης Επιφανείας*), 124 (περί *Διαδρομής Ελάχιστου Κόστους*).

³⁴⁹ Κεφαλίδου 2006, 248. Οι πεζοπόροι των παλαιότερων εποχών, κατά τη μετακίνησή τους αξιοποιούσαν το φυσικό ανάγλυφο και τα μονοπάτια.

³⁵⁰ Για τη σπουδαιότητα του αρχαιολογικού χώρου στη θέση *Γρίβιλα*, βλ.: Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (2006), 13-15, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁵¹ Η ταύτιση με την αρχαία πόλη *Αυλών* πραγματοποιήθηκε από τον Νικόλαο Πλάτωνα, ο οποίος στηρίχθηκε σε αναφορά του Στεφάνου Βυζαντίου: Πλάτων 1948.

³⁵² Προφορικές πληροφορίες από τον συνάδελφο Επαμεινώνδα Καπράνο. Επίσης Καραμαλίκη, υπό δημοσίευση, όπου συζητείται υδρία Handra από σύνολο τέλους 3ου – τελευταίου τετάρτου 2ου αιώνα π.Χ.

³⁵³ Πλάτων 1951α, 441.

³⁵⁴ Hood, Warren and Cadogan 1964, 56-58.

Στην ευρύτερη περιοχή, έχουν ανασκαφεί σημαντικά μνημεία που συνδέονται με τον προϊστορικό οικισμό στον λόφο: ο θαλαμωτός τάφος στη γειτονική θέση *Κοφινάς*, σε απόσταση ενός χιλιομέτρου περίπου (ΥΜ ΙΙΑ:2)³⁵⁵, ο θολωτός τάφος των *Μαργαριτών* στη θέση *Καλοσυκιά*, σε απόσταση 2,5 χιλιομέτρων προς τα ΝΔ (14ος αιώνας π.Χ.)³⁵⁶ και ο θαλαμωτός τάφος των *Αγγελιανών Δ. των Γριβίλων*³⁵⁷. Τέλος, σε απόσταση 5 χιλιομέτρων προς Β, έχει ανασκαφεί σπηλαιώδης τάφος της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου³⁵⁸.

Ως εκ τούτου, το σπήλαιο *Μελιδονίου*, συνδέεται λειτουργικά με τον οικισμό στη θέση *Γρίβιλα* και εμπίπτει στη Ζώνη Εκμετάλλευσής του³⁵⁹ τουλάχιστον κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Η θέση του, μάλιστα, ανατολικά του ποταμού και σε μικρή απόσταση από αυτόν, ίσως του προσδίδει συνοριακό χαρακτήρα, έναντι του οικισμού του Σταυρωμένου-Χαμαλευρίου δυτικότερα, στον Β. άξονα³⁶⁰.

Σύμφωνα με τους Νικόλαο Σταμπολίδη και Αντώνη Κοτσώνα, κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. το σπήλαιο συνδέεται μάλλον με την *Ελεύθερνα* και όχι με τον οικισμό στα *Γρίβιλα* ή την *Αξό*³⁶¹. Οι προαναφερόμενοι μελετητές, αποδεχόμενοι βεβαίως ότι η θέση στα *Γρίβιλα* θα μπορούσε να συνδέεται με το σπήλαιο κατά την Παλαιοανακτορική και Νεοανακτορική περίοδο, κατά την οποία φαίνεται ότι ο οικισμός άκμασε, στηρίζουν την άποψή τους σε επιγραφή του 2ου ή 3ου αιώνα μ.Χ., η οποία εντοπίστηκε στην *Αίθουσα των Επιγραφών* του σπηλαίου *Μελιδονίου*:

³⁵⁵ Καραμαλίκη 2006.

³⁵⁶ Παπαδοπούλου 2006.

³⁵⁷ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1983.

³⁵⁸ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1991/1993.

³⁵⁹ Με τον όρο «Ζώνη Εκμετάλλευσης», αποδίδεται ο συσχετισμός της επικερδούς εκμετάλλευσης μιας πηγής από πληθυσμό, με κατανάλωση της ενέργειας που θα καταβάλει ο πληθυσμός αυτός για να την εκμεταλλευθεί. Είναι ξεκάθαρο, ότι όσο περισσότερο απομακρυσμένη είναι μια περιοχή από την αρχαιολογική θέση, τόσο μικραίνουν οι πιθανότητες αυτή η περιοχή να χρησιμοποιούνταν από τους κατοίκους της θέσης, καθώς γίνεται οικονομικά ασύμφορη. Ως προς το θέμα αυτό, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα τα εθνογραφικά παράλληλα. Καραμαλίκη 2005, 125.

³⁶⁰ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2006, 15.

³⁶¹ Stampolidis and Kotsonas 2013, 189, 190.

σύμφωνα με αυτήν, αναφέρεται προσκύνημα Ελευθερναίων στο σπήλαιο³⁶². Η θέση τους αυτή, ωστόσο, δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται διότι:

α. ειδώλια ειδώλια της Δαιδαλικής / Αρχαϊκής περιόδου από το σπήλαιο εμφανίζουν σημαντικότερη ομοιότητα με αντίστοιχα της Αξού (μάλιστα ένα προέρχεται από την ίδια μήτρα)³⁶³,

β. η επιγραφή με το προσκύνημα των Ελευθερναίων μπορεί να υποδηλώνει την εμβέλεια του ιερού και όχι την εμβέλεια της Ελεύθερνας, καθώς, μεταξύ των επιγραφών, υπάρχει και μία που δηλώνει προσκύνημα εκ μέρους μίας *Συβριτίας* *ιέρειας*,

γ. το ποτάμι, ο Γεροπόταμος, παραμένει όριο.

Ως εκ τούτου, κατά πόσον το ιερό στο σπήλαιο του Μελιδονίου, ως συνοριακό μεταξύ των επικρατειών Ελεύθερνας (δυτικά) και Αξού (ανατολικά), όπως υπονοείται από τους Σταμπολίδη και Κοτσώνα, άλλαξε διαχειριστές κατά την Αρχαϊκή περίοδο, κατά την οποία ο μεν οικισμός των Γριβίλων παρουσιάζει ύφεση (δεν εντοπίστηκαν ενδείξεις της περιόδου), αλλά η Ελεύθερνα (όπως όμως και η Αξός) ακμάζουν, μένει να αποσαφηνιστεί μέσω ανασκαφών στον οικισμό των Γριβίλων, ο οποίος φαίνεται να εξακολουθεί να υπάρχει στην αρχή τουλάχιστον των ιστορικών χρόνων.

Η κατάλληλη θέση του σπηλαίου ως κριτήριο για την επιλογή του ως ιερού επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση του ιερού του Ερμή Κραναίου της Πατσού, καθώς αυτό βρίσκεται σε μια περιοχή που ούτως ή άλλως φαίνεται ότι διευκολύνει την επικοινωνία μεταξύ των ορεινών όγκων της Ίδης και του Κέδρου, αλλά και των δύο ακτών της νήσου, συνδέοντας την περιοχή της Σύβριτας με τη Μεσαρά και τα λιμάνια της Νότιας Κρήτης ή με τον βόρειο άξονα, μέσω της Ελεύθερνας. Δεν είναι, μάλιστα, τυχαίος ο εντοπισμός αρχαιολογικών καταλοίπων κατά μήκος των φυσικών περασμάτων του Αμαρίου, σε ένα από τα οποία ευρίσκεται και το ιερό³⁶⁴.

³⁶² Tzifopoulos 2010, 674. Η χρονολόγηση της επιγραφής δίδεται με επιφύλαξη εκ μέρους του μελετητή, δεδομένου ότι, ελείπει συνευρημάτων, στηρίζεται στο σχήμα των γραμμάτων. Σημειώνεται ότι δεν αποκλείεται η χρονολόγησή της σε μεταγενέστερους χρόνους, στον 4ο, 5ο ή 6ο αιώνα.

³⁶³ Sporn 2002, 231-232. Κεφαλίδου 2006, 248.

³⁶⁴ Rocchetti 1994, 13. Kanta 1994, 67-68, 71-72. Τους προαιώνιους αυτούς δρόμους ακολούθησαν και οι Περιηγητές της νήσου, όπως, για παράδειγμα ο Pashley, ο οποίος, ξεκινώντας από τους Άγιους Δέκα στη Μεσαρά, έφτασε μέχρι το Ρέθυμνο, μέσω Σάτας, Πλατάνου, Βαθαιακού, Αποδούλου, Νιθαύρεως,

Χαρακτηριστική, ωστόσο, είναι η περίπτωση του Ιδαίου Άντρου, το οποίο δεσπόζει του οροπεδίου της Νίδας.

Ως προς τα γνωστά ιερά της κεντρικής και ανατολικής Κρήτης, η θέση έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο για την επιλογή τους ως λατρευτικών χώρων: το Μαυροσπήλιο στις Καμάρες, σε υψόμετρο κατά τι μεγαλύτερο από το οροπέδιο της Νίδας, έχει εξαιρετική ορατότητα προς την Ίδη, την πεδιάδα της Μεσαράς και την ακρόπολη της Φαιστού³⁶⁵. Το Ψυχρό δεσπόζει της πεδιάδας του Λασιθίου, εξασφαλίζοντας ορατότητα³⁶⁶, όπως και το σπήλαιο της Φανερωμένης, που δεσπόζει της κοιλάδας του Αποσελέμη³⁶⁷. Το σπήλαιο Μαύρο Σπήλιο στην πρώην Επαρχία Τεμένους βρίσκεται στο ύψωμα του Προφήτη Ηλία και «βλέπει» την κοιλάδα του Καιράτου, ενώ το σπήλαιο Χωστό Νερό δεσπόζει της κοιλάδας του Πλατυπεράματος-Γιόφυρου, του όρους Γιουχτάκι και βλέπει ολόκληρο τον ορεινό όγκο της Ίδης³⁶⁸. Στην ίδια περιοχή με το τελευταίο, το σπήλαιο Του Δράκου τα Κελλιά δεσπόζει πάνω από ιερό της ΜΜ περιόδου³⁶⁹. Το σπήλαιο Τράπεζα, στην Τύλισσο, δεσπόζει τριών κοιλάδων και έχει ορατότητα προς τη θάλασσα και την οροσειρά της Ίδης³⁷⁰. Το σπηλαίο Στραβομύτη «βλέπει» τις Αρχάνες³⁷¹.

Μέσω ποιας διαδικασίας, όμως, το σπήλαιο αυτό επελέγη ως ιερό, πέραν του κριτηρίου της θέσης του; Πώς, δηλαδή, τοπικού ή μη τοπικού χαρακτήρα διαδικασίες δρουν μεταξύ τους και επηρεάζουν τη μετατροπή του τοπίου σε τόπους αναφοράς,

Φουρφουρά, Ασώματου, Θρόνου, Αρκαδίου, Αμνάτου και Λούτρας: Kanta 1994, 67. Επίσης, βλ. Καραμαλίκη 2014, 53-54, για τη γεωγραφία του Αμαρίου και τους αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής. Για τη θέση, εξ άλλου, του ιερού του Ερμή Κραναίου, σε σχέση με την τοπογραφία της περιοχής, βλ. επίσης Faure 1965a, 54-55.

³⁶⁵ Taramelli 1901, 438-439. Dawkins and Laistner 1912-1913, 4.

³⁶⁶ Watrous 1996, 17 (η είσοδος), 20 (ορατότητα).

³⁶⁷ Για μία περίληψη, βλ. Watrous 1996, 60.

³⁶⁸ Για μία περίληψη και βιβλιογραφία, βλ. Fure 1996, 61 (μαύρο Σπήλιο Τεμένους) και 65 (Χωστό Νερό Τεμένους).

³⁶⁹ Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 70-71.

³⁷⁰ Faure 1996, 64.

³⁷¹ Μαρινάτος 1950, 249-251.

όπως είναι τα ιερά; Πώς μια ομάδα ανθρώπων αναπτύσσει μια ιδιαίτερη σχέση με ένα τόπο³⁷²;

Η δημιουργία σχέσεων με έναν τόπο³⁷³ και η νοηματοδότησή³⁷⁴ του οφείλονται στις επαναλαμβανόμενες, τελετουργικές ή μη, συμπεριφορές σε σχέση με αυτόν, στα συναισθήματα που αναπτύσσουν οι άνθρωποι μέσω αυτού, αλλά και στη σημασία που αποκτά ο τόπος αυτός ως προς την ταυτότητά τους³⁷⁵. Εξ άλλου, ο T. Ingold διατυπώνει μian ολιστική άποψη σχετικά με τα τοπία / τόπους αναφοράς, λέγοντας ότι *δεν είμαστε απέναντι στο τοπίο, έχοντας μian εικόνα κατά νου, αλλά αποτελούμε μέρος του, όπως κι αυτό αποτελεί μέρος μας μέσω της διαδράσης*³⁷⁶.

Εξ άλλου, η *αίσθηση* ενός ατόμου ή μιας κοινότητας για έναν τόπο καθορίζει τη σχέση με τον συγκεκριμένο τόπο, καθώς και τον βαθμό εξάρτησης από αυτόν, η οποία δημιουργείται εάν αυτός ο τόπος αποτελεί πεδίο φροντίδας και ανάπτυξης ανθρώπινων συναισθημάτων και σχέσεων³⁷⁷ ή ιδιαίτερο πόρο / πηγή, σε σχέση με την

³⁷² Για μια συζήτηση ερωτημάτων όπως τα προαναφερθέντα, βλ. Kruger, Hall and Stiefel 2008, 3-7. Επίσης βλ. Δουκέλλης 2005, 9, 13-14.

³⁷³ Ως *τόπος* νοείται η χωρική διάσταση που σχηματίζεται από τη σχέση ανθρώπων με τα φυσικά τοπία / χώρους, ατομικές και ομαδικές δραστηριότητες και σημασίες. Η ποιότητα αυτής της σχέσης περιγράφεται με τους όρους *σύνδεση με τον τόπο, ταυτότητα του τόπου και έννοια του τόπου*: Najiafi, Kaman and Shariff 2011, 187. Για τη πρόσληψη του τοπίου ως *παλλίμψηστου*, καθώς κάθε γενιά εγγράφει σε αυτό τις δικές τις εμπειρίες, βλ. Φακάρου 2011, 8. Για τη σχέση μιας δομής με την ευρύτερη τοπογραφία, στην οποία αυτή εντάσσεται, και για την αξιοποίηση των τοπικών παραδόσεων στη δημιουργία αυτής της σχέσης, βλ. Barshinger 1987, 19. Για τη δημιουργία δεσμών που βασίζονται αφ' ενός σε μian αίσθηση του τόπου, η οποία εμπεριέχει συναισθήματα που εκτείνονται πέραν της χρήσης της γης και αφ' ετέρου στη διαδραστική σχέση κατοίκων / τόπου, βλ. Kruger, Hall and Stiefel 2008, 1. Kuna 1991, 332.

³⁷⁴ Για τη νοηματοδότηση ενός τόπου, βλ. για παράδειγμα Stedman 2003, 822. Cheng and Daniels 2003, 842. Για την κοινωνική κατασκευή που αποτελεί ένας τόπος, βλ. Lee 1972. Greider and Garkovitch 1994. Για τις σημασίες που αποδίδονται σε ένα τόπο σε σχέση με τις κοινωνικές διαδικασίες, βλ. Williams 2002.

³⁷⁵ Ο όρος *ταυτότητα* χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια των ασυνείδητων ιδεών, δοξασιών, προτιμήσεων, αισθημάτων, αξιών, στόχων και τάσεων συμπεριφοράς: Jorgensen 2001, 234.

³⁷⁶ Ingold 1993-1994, 154. Για την ανάγκη να μην κατακερματίζονται τα τοπία σε υποεπίπεδα, αλλά να μελετώνται συνολικά, βλ. επίσης Croxford 2005, 14.

³⁷⁷ Jorgensen 2001, 233. Για την *αίσθηση του τόπου*, βλ. Shamai 1991. Σύμφωνα με τον Ryden, ένας τόπος είναι *πολύ περισσότερα από ένα σημείο στο διάστημα [και] παίρνει τις σημασίες που οι άνθρωποι αποδίδουν στο τοπίο, μέσα από τις διαδικασίες της ζωής σε αυτό*: Ryden 1993. Για την αξία της εμπειρίας στη νοηματοδότηση ενός τόπου, βλ. επίσης Najiafi, Kaman and Shariff 2011, 187. Για την

οποία αναπτύσσονται συμπεριφορές³⁷⁸. Εδώ πρέπει να προστεθεί, ότι, αφ' ενός, η μακροχρόνια σχέση ανθρώπου / κοινότητας με έναν τόπο και, αφ' ετέρου, διάφορα σύμβολα, παραδόσεις, μύθοι και τελετουργίες συντελούν στην ενίσχυση της έννοιας του τόπου³⁷⁹. Σύμφωνα με τα παραπάνω, ένας φυσικός τόπος αποτελεί ταυτόχρονα φυσικό τοπίο, αλλά και αναπαράσταση ενός άλλου, αρχετυπικού³⁸⁰.

Η σύνδεση με έναν τόπο³⁸¹ περιγράφεται ως θετικός σύνδεσμος μεταξύ ομάδων ή ατόμων και του περιβάλλοντος εντός του οποίου λειτουργούν, ο οποίος βασίζεται στο συναίσθημα³⁸², ενώ άλλοι θεωρούν ότι αυτή εμπεριέχει διαδράση συγκινήσεων, γνώσης, δοξασίων και συμπεριφορών ως προς τον συγκεκριμένο τόπο³⁸³. Οι Kyle και Chick, αναφερόμενοι στους παράγοντες που μετατρέπουν ένα τοπίο σε τόπο αναφοράς, συμπεριέλαβαν στα προηγούμενα την έννοια της εντοπιότητας του ατόμου ή της ομάδας, καθώς και της προέλευσης / εντοπιότητας των προγόνων, εμβάλλοντας στη σχετική συζήτηση την έννοια της υποκειμενικότητας³⁸⁴. Σε αυτό το πνεύμα, οι Van Dyke και Alcock,

αίσθηση του τόπου, η οποία περιέχει ατομική ή συλλογική ταύτιση, βλ. Kruger and Jakes 2003, 819. Για τη λειτουργία ενός τόπου ως πεδίου ανάπτυξης εμπειριών, στο πλαίσιο της διαδράσης, βλ. Chapman and Gearey 2000, 316.

³⁷⁸ Kruger, Hall and Stiefel 2008, 8. Για την πολυεπίπεδη εμπειρία που προσφέρει στους κατοίκους του ένα τοπίο (κοινωνική, τελετουργική, φανταστική ή οικονομική), βλ. Croxforf 2005, 9-10.

³⁷⁹ Najiafi, Kaman and Shariff 2011, 188.

³⁸⁰ Τζαχίλη 2011, 37. Επίσης σελ. 31, όπου συζητούνται οι σημασίες της λέξης «φύση», η οποία αποδίδει την ουσία, την υπόσταση, αλλά και την πραγματικότητα του κόσμου.

³⁸¹ Για την Ανθρωπολογία, δεσμός με τον τόπο είναι η συμβολική σχέση που δημιουργείται από ανθρώπους που δίνουν συναισθηματικές σημασίες σε ένα τοπίο, μετατρέποντάς το σε σημείο αναφοράς. Για την Περιβαλλοντική Ψυχολογία, δεσμούς δημιουργεί η εμπειρία σε έναν τόπο. Για τη Γεωγραφία, σημαντικός όρος είναι η τοποφιλία. Για την Ιστορία, δεσμοί δημιουργούνται μέσω των υλικών ή άυλων κατασκευών των ανθρώπων σε ένα τόπο. Ως εκ τούτων, οι σχέσεις με έναν τόπο μπορούν να είναι βιογραφικές, πνευματικές, ιδεολογικές, αφηγηματικές, διευκολύνσεων και εξάρτησης: Gross 2001, 1-3. Για τη διαμεσολάβηση του ανθρώπου, ώστε ένα φυσικό τοπίο να μετατραπεί σε πολιτιστικό, βλ. Φακάρου 2011, 6.

³⁸² Riley 1992.

³⁸³ Σύμφωνα με τους Altman και Low, η σύνδεση με έναν τόπο προϋποθέτει ένα σύνολο ιδεών περί τοποφιλίας και τοπικής ταυτότητας, καθώς και συλλογικό αίσθημα σε συνάρτηση με την εντοπιότητα: Altman and Low 1992, 5.

³⁸⁴ Kyle and Chick 2007, 211, όπου συζητείται η έννοια της υποκειμενικότητας. Για την υποκειμενικότητα και τη θέση του «εγώ» στην εξίσωση *τόπος – συλλογική εμπειρία και μνήμη*, βλ. Kyle, Graefe, Manning and Bacon 2004, 215. Επίσης βλ. Φακάρου 2011, 11. Jameson 1999, 15.

επαναλαμβάνοντας την άποψη του Lawenthal, επισημαίνουν ότι *οι μνήμες δεν είναι έτοιμες σκέψεις για το παρελθόν, αλλά επιλεκτικές, εκλεκτικές ανακατασκευές*.³⁸⁵

Εξ αυτών, συνάγεται ότι οι τόποι αποτελούν συμβολικά σύνολα, στα οποία αποδίδονται σημασίες που αντανακλούν την ατομική και συλλογική ταυτότητα, καθώς σημαντικός είναι ο ρόλος της κοινότητας και της προσωπικής εμπειρίας στη διαμόρφωσή της³⁸⁶.

Μάλιστα, η εξάρτηση από έναν τόπο εξαρτάται από τη λειτουργική αξία του σε ειδικό πλαίσιο³⁸⁷. Εξυπακούεται, ότι τότε η αίσθηση του τόπου δεν βασιζεται μόνον στη συναισθηματική σχέση ατόμου / κοινότητας με τον τόπο αυτόν, αλλά αποτελεί και μία γνωσιολογική δομή, στην οποία το άτομο συνδέει τον εαυτό του με τις αντιλήψεις και τις σημασίες του τόπου, καθώς και με τις αντιλήψεις και τις σημασίες άλλων ατόμων που ενδεχομένως διαφέρουν μεταξύ τους³⁸⁸.

Βασικός παράγων στη δημιουργία ατομικών ή συλλογικών σχέσεων με έναν τόπο είναι και η παραδοσιακή πολιτική και πρακτική ως προς τη διαχείριση των πόρων μιας περιοχής, υπό την έννοια των προσφερομένων ευκολιών προς το άτομο ή την κοινότητα³⁸⁹.

Κατά τη Νεολιθική περίοδο, εντατικοποιείται η χρήση των σπηλαίων που χρησιμοποιούνταν από τους κτηνοτρόφους ως χώροι σταυλισμού και προστασίας ή περιστασιακής κατοίκησης, ενώ υπάρχουν μικρές ανοικτές εγκαταστάσεις³⁹⁰. Σε μερικές περιπτώσεις, σύμφωνα με τη Moody, εγκαταλείπονται ύστερα από τη πρώτη

³⁸⁵ Van Dyke and Alcock 2003, όπου και η αναφορά στον Lwenthal (1985).

³⁸⁶ Kyle and Chick 2007, 212.

³⁸⁷ Kyle, Graefe, Manning and Bacon 2004, 217.

³⁸⁸ Najiafi, Kaman and Shariff 2011, 189. Για την έννοια της διαδράσης, βλ. επίσης Altman and Low 1992.

³⁸⁹ Kyle, Graefe, Manning and Bacon 2004, 213. Δεδομένης της ισχύος αυτών των σχέσεων, δημιουργείται μια «συλλογική κλίμακα» με τον συγκεκριμένο τόπο, ανάλογα των βαθμίδων της οποίας κάποιος μπορεί να γνωρίζει, να ανήκει, να δένεται, να εντάσσεται, να ενσωματώνεται ή να θυσιάζεται τον / στον / με / για τον συγκεκριμένο τόπο: Najiafi, Kaman and Shariff 2011, 189. Για το θεμελιώδες θέμα του δεσμού με έναν τόπο -την επιθυμία να παραμένει κάποιος στον τόπο με τον οποίο είναι δεμένος- και ενός τοπίου που γίνεται τόπος αναφοράς λόγω κοινοτικών / συλλογικών και πολιτισμικών σχέσεων, βλ. Hidalgo and Hernandez 2001, 273. Williams and Vaske 2003, 831-832.

³⁹⁰ Στην περιοχή του σπηλαίου, εντοπίζεται οικισμός της Νεολιθικής περιόδου στη θέση *Άγιος Γεώργιος*, σε λόφο ΝΔ του παραθαλάσσιου Πανόρμου. Για γενικές πληροφορίες ως προς τη διαχρονική κατοίκηση στον Μυλοπόταμο κατά την Αρχαιότητα, βλ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2006. Για την περιοχή του Πανόρμου, βλ. Γαβριλάκη 2006.

ή τη δεύτερη φάση της Εποχής του Χαλκού (το είδαμε στην περίπτωση του σπηλαίου των Ζωνιανών), καθώς οι ανοικτοί οικισμοί αυξάνονται. Ωστόσο, εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται ορισμένα από αυτά που εμπίπτουν στις πατροπαράδοτες διαδρομές προς οροπέδια, όπως το Ιδαίο, ή σε επίσης πατροπαράδοτους φυσικούς δρόμους μεταξύ βουνού και θάλασσας, όπως το Μελιδόνι που βρίσκεται στον δρόμο, τον οποίο μέχρι και σήμερα ακόμα ακολουθούν οι κτηνοτρόφοι της Αζού, κατεβαίνοντας προς στη θάλασσα. Ενδιαφέρουσα είναι, εξ άλλου, για τη χρήση της «πεπατημένης» οδού», η οποία αποδεδειγμένα εξυπηρετεί διαχρονικά, η αναφορά του Παύλου Βλαστού στο ενδεδειγμένο μονοπάτι, το οποίο ακολουθούσαν το 1860 και 1872 οι προσκυνητές του Τιμίου Σταυρού στην Ίδη³⁹¹.

Σύμφωνα με την Κάτια Μαντέλη, τα σπήλαια αυτά χρησιμοποιήθηκαν ως τόποι συνάντησης κτηνοτρόφων και κοπαδιών που μετακινούνταν στο πλαίσιο της αύξησης της κτηνοτροφίας που είχε ως αποτέλεσμα ανάπτυξη συνθετότερων κοινωνικών σχημάτων ως προς τη διαχείριση πρωτογενών πηγών, δηλαδή του νερού, των περασμάτων, των βοσκοτόπων ή των ορίων³⁹². Τείνουμε να θεωρήσουμε ως ορθή την παραπάνω άποψη, που επιβεβαιώνει κυρίως η ποικιλία των πηλών του Ιδαίου, η οποία αντανακλά διαφορετικές προελεύσεις ανθρώπων (και των σκευών τους)³⁹³. Ο G. Hall³⁹⁴ και η Γ. Νάκου³⁹⁵, ωστόσο, είχαν και παλαιότερα διατυπώσει την άποψη, ότι τα μεγαλύτερα σπήλαια καθ-ιερώθηκαν ως τόποι συνάντησης των πληθυσμών που ζούσαν διάσπαρτοι στην περιοχή, ως σταθερά και αναγνωρίσιμα σημεία του τοπίου, στο πλαίσιο της σχετικής τελετουργίας των συναντήσεων. Αυτό φαίνεται λογικό, δεδομένου ότι ως τελετουργία νοείται ένας ισχυρός μηχανισμός που,

³⁹¹ [...] *Της εσπέρας επελθούσης, οι προσκυνηταί αφίονται εις την θέσιν Πάνα κασι εις την Κορακιά, αι θέσεις αύται είναι εκτεταμένον λεκανοπέδιον, ένθα ευρίσκονται και σήμερον τα ποιμνιοτάσια (μητάτα και μάνδραι των κατοίκων του Βυζαρίου και Φουρφουρά) [...] και περίξ των ποιμνιοστασίων τούτων ευρίσκονται παρ' ελπίδα ουχί πηγαί, αλλά φρεάτια τινα εκ καθαρωτάτου και διαυγεστάτου ύδατος, μιας αργιιάς έχοντα βάθος. [...] Εντός δε των ποιμνιοστασίων και των καλυβών των ποιμένων, ανάπτοντες πυράν αναπαύονται οι προσκυνηταί, ενδύμενοι χειμερινά ενδύματα, δειπνώσι, διανυκτερεύουσι υπνόττοντες μέχρι του μεσονυκτίου [...]*: Σακελλαράκης 1990, 21.

³⁹² Μαντέλη 2006. Σχετικά με την εξοικείωση ανθρώπων και τοπίου στο πλαίσιο στρατηγικών επιβίωσης σε ένα πλαίσιο αγροτικής και κτηνοτροφικής κοινωνίας, βλ. Φακάρου 2011, 50.

³⁹³ Μένει να ολοκληρωθεί και η ανάλυση των πηλών του Μελιδονίου.

³⁹⁴ Hall 1999, 144.

³⁹⁵ Nakou 1995, 3-7, 20-22.

*ανάλογα με τον βαθμό κοινωνικής αποδοχής της, εξυπηρετεί τη δημιουργία, την παγίωση και την αναπαραγωγή ιδεών και ταυτοτήτων*³⁹⁶.

Τα παραπάνω αποτελούν παράγοντες, δεδομένων των οποίων εξασφαλίστηκε από πολύ νωρίς η διαδραστική σχέση τοπίου / τόπου και ατόμου / κοινότητας, η οποία καθιστά τα πρώτα *δυναμικά περιβάλλοντα κοινωνικής διαδράσης και μνήμης* και επηρεάζει τη διαμόρφωση ενός κοινωνικού κριτηρίου, μέσω της διαδικασίας κατηγοριοποίησης και της αξιοποίησης νέων στοιχείων³⁹⁷.

Στις απόψεις αυτές, εν κατακλείδι, θα πρέπει να αναζητηθεί η ευκολία ως προς τον μετασχηματισμό ενός τόπου εμπλουτισμένου και φορτισμένου από τη συλλογική εμπειρία, όπως είναι ένα σπήλαιο, σε ιερό. Ως προς τα σπήλαια, με άλλα λόγια, το κριτήριο μετάλλαξης εντοπίζεται στο συγκινησιακό πεδίο, καθώς εδώ δημιουργούνται συναισθήματα: οι άνθρωποι μπορούν να ξαφνιαστούν, να φοβηθούν, να αισθανθούν προστασία και ασφάλεια, να χαρούν ή να λυπηθούν συναντώντας άλλους ανθρώπους³⁹⁸. Στη δημιουργία συγκινήσεων, εξ άλλου, οδηγούσε και ο διττός χαρακτήρας τους, καθώς τα σπήλαια μπορούσαν να είναι υπόγεια ή υπέργεια, ή εντός του οργανωμένου περιβάλλοντος της πόλης ή εκτός, κατοικία ή άγριος τόπος³⁹⁹.

A.2 Τα φυσικά χαρακτηριστικά του σπηλαίου Μελιδονίου

Ο λατρευτικός χώρος οριζόταν εξ αρχής ως τέτοιος από τους αρχαίους Έλληνες και η δημιουργία του συνδεόταν είτε με νέα οικιστική εγκατάσταση στην περιοχή, είτε με την εμφάνιση μιας νέας λατρείας, είτε με τη συλλογική μνήμη ως τόπου αναφοράς

³⁹⁶ Παπαδάκη 2015, 12. Για τη συμβολή της τελετουργίας στη συνέχεια, τη συνοχή και τον κοσμολογικό προσδιορισμό των κοινωνιών, αλλά και για τον ρόλο τους στη δημιουργία ενός συνοπτικού κώδικα αυτοαναφοράς των, βλ. Μαυρίδης 2003, 582.

³⁹⁷ Kyle, Graefe, Manning and Bacon 2004, 213-215.

³⁹⁸ Φακάρου 2011, 102. Σύμφωνα με τον R. Buxton, τα σπήλαια αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα του αρχαιοελληνικού τοπίου και, ως εκ τούτου, συνδέθηκαν με τη γέννηση ή αποτέλεσαν τόπους καταφυγίου για τερατώδη μυθολογικά όντα (π.χ. Άρπυιες, Έχιδνα, Σύβαρη) ή όντα που ζουν εκτός οργανωμένης κοινωνίας (π.χ. οι Κύκλωπες που δεν ξέρουν και δεν έχουν αγορές, να παίρνουν αποφάσεις και να βγάζουν νόμους. Ζούνε σ' απότομες κορφές, επάνω σε ψηλά βουνά, μέσα σε θολωτές σπηλιές, ορίζοντας καθένας μόνος του παιδιά, γυναίκες, χωρίς καμιά φροντίδα να έχουν για τους άλλους: Μετάφραση από το ομηρικό κείμενο: Δ. Μαρωνίτης): Buxton 2002, 150-153.

³⁹⁹ Buxton 2002, 156.

τελετουργιών ή λατρείας: ο βόρειος μυχός του σπηλαίου επελέγη, πιθανώς, ως λατρευτικός χώρος κατά τα προανακτορικά χρόνια (MM II), επειδή το σπήλαιο Μελιδονίου φιλοξενούσε ομάδες ανθρώπων ήδη από τη Νεολιθική περίοδο και, επομένως, υπήρξε χώρος συνάντησης της κοινότητας στο πλαίσιο των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων των μελών της διαχρονικά, υπό την έννοια που προσδίδει στον όρο η Κάτια Μαντέλη⁴⁰⁰. Άλλα σπήλαια, όπως της Τράπεζας στο Λασιθί, που χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικά, επίσης εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία⁴⁰¹.

Ο λατρευτικός χώρος, οριζόμενος, προστατευόταν και παρέμενε καθαρός. Περιοχές με νερά και ποτάμια ή φυσικά υψώματα και σπήλαια δεν είχαν, ωστόσο, ανάγκη από τον παράγοντα της ανθρώπινης απόφασης για να θεωρηθούν ως ιερά⁴⁰².

Η μορφολογία των σπηλαίων εμφανίζει ορισμένα στοιχεία ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα, τα οποία προφανώς έπαιξαν ρόλο στην επιλογή τους ως ιερών, καθώς προφανώς εξυπηρετούσαν τις «σκηνικές» ανάγκες της λατρείας, όπως, για παράδειγμα, στο Ιδαίον Άντρον, όπου, σύμφωνα με αναφορά του Ευρυπίδη (*Κρήτες*), γίνονταν μήσεις πιστών⁴⁰³ ή, σύμφωνα με άλλες πηγές, θαύματα⁴⁰⁴.

Ἐν δὲ χρόνων ἀφωρισμένῳ ὁρᾶται καθ' ἕκαστον ἔτος πλεῖστον ἐκλάμπον ἐκ τοῦ σπηλαίου πῦρ. Τοῦτο δὲ γίνεσθαι μυθολογοῦσιν, ὅταν ἐκζέῃ τὸ τοῦ Διὸς ἐκ τῆς γενέσεως αἶμα.

Το τοπίο ως εικονογραφία μορφοποιεί την πολιτιστική εικόνα που δομεί ή συμβολοποιεί το περιβάλλον⁴⁰⁵. Σημαντικό, ωστόσο, είναι το *βλέμμα* του καθενός που το παρατηρεί, το οποίο εξαρτάται από το πολιτισμικό φορτίο του κάθε ατόμου⁴⁰⁶.

⁴⁰⁰ Μαντέλη 2006.

⁴⁰¹ Για μία περίληψη, βλ. Watrous 1996, 60-61.

⁴⁰² Cole 2004, 37-40 και 57.

⁴⁰³ *Κρήτες* 475, 9-19.

⁴⁰⁴ Αντωνίνος Λιβεράλις, *Μεταμορφώσεων Συναγωγή* 19.

⁴⁰⁵ Φακάρου 2011, 9.

⁴⁰⁶ Ο Γεώργιος Παπαθανασόπουλος «βλέπει» τον χώρο, από τον οποίο μπορούσε κάποιος να θαυμάσει τη θέα της Αίθουσας των Λιμνών στο σπήλαιο Αλεπότρυπα Διρού, ως *εναγιστήριο* του Κάτω Κόσμου. Μάλιστα θεωρεί ότι η αντίληψη που διαμόρφωσαν οι Νεολιθικοί άνθρωποι που λάτρεψαν τους νεκρούς τους στο σπήλαιο αποτελεί τη βάση των μεταγενέστερων χθονίων λατρειών στην περιοχή: Παπαθανασόπουλος 2011, 67-68.

Βάσει αυτού του υποκειμενικού πολιτισμικού φορτίου του, ο καθένας εντάσσει το τοπίο / τόπο σε μια προσωπική αφήγηση⁴⁰⁷. Αντιστοίχως σημαντικό, όμως, είναι και το σώμα του επισκέπτη των σπηλαίων, καθώς η επίσκεψη ενεργοποιεί τις αισθήσεις: την όραση δεδομένων των εναλλαγών φωτός-σκοταδιού και των σκιών, την ακοή, μέσω της οποίας προσλαμβάνονται, για παράδειγμα, οι ήχοι του νερού, τα βήματα ή τα πετάγματα των έμβιων όντων που ζούν σε αυτά, την αφή που λαμβάνει γνώση των υγρών και ψυχρών τοιχωμάτων⁴⁰⁸. Η πρόσληψη του κόσμου μέσω των αισθήσεων αποτελεί και αυτή πολιτισμική κατασκευή, καθώς κάθε σώμα καθορίζεται από τα πολιτισμικά συμφοραζόμενα του πλαισίου αναφοράς του.

A.2.1 Η βασική είσοδος και οι ενδιάμεσες εισοδοί στις διάφορες Αίθουσες

Η είσοδος του σπηλαίου (**Εικ. 5, 6, 7**) αποτελεί ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο, λόγω του μεγέθους της. Οι ανασκαφές του 2008 απέδειξαν ότι η είσοδος ήταν κατά οκτώ τουλάχιστον μέτρα βαθύτερη κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο και, ως εκ τούτου, ακόμα βαθύτερη κατά τους προϊστορικούς και πρώτους ιστορικούς χρόνους. Δηλαδή, υπήρξε χαίνουσα, επιβλητική, μία χοάνη προς το σκοτεινό και άγνωστο εσωτερικό του σπηλαίου, προφανώς ικανή να προκαλέσει ψυχική εγρήγορση στον επισκέπτη όλων των εποχών, καθώς η λατρεία διαχρονικά στο σπήλαιο ήταν συνδεδεμένη με τη γη, ως χθόνια. Παρ' ότι σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται διαμόρφωση της εισόδου, στο σπήλαιο Μελιδονίου η είσοδος δεν είχε υποστεί καμία παρέμβαση κατά την Αρχαιότητα⁴⁰⁹.

Επιβλητικότερη ακόμα είναι η είσοδος του Ιδαίου άντρου, διαστάσεων 26 X 9 μέτρων, η οποία ανοίγεται σε πλάτωμα μέγιστου μήκους 34 μέτρων, που έχει φυσικό αμφιθεατρικό σχήμα. Ο Federico Halbherr χαρακτήρισε το τεράστιο άνοιγμα του σπηλαίου *σκηνή θεάτρου*. Σχετικά με την είσοδο του σπηλαίου, ωστόσο, και τη λειτουργική της σύνδεση με τη λατρεία, παραθέτω την περιγραφή του Σπυρίδωνος Μαρινάτου στην ανασκαφική αναφορά του, το 1956, αντιγράφοντας από τη

⁴⁰⁷ Φακάρου 2011, 11 και 18.

⁴⁰⁸ Faro 2013, 167.

⁴⁰⁹ Στο πλάτωμα, πριν την είσοδο ύψους 2,4 μέτρων στο σπήλαιο της Αμνισού, είχαν κατασκευαστεί αναλημματικοί τοίχοι αμέσως αριστερά της εισόδου, οι οποίοι είχαν χαρακτηριστεί ως «θυρωρείο» του σπηλαίου: Betancourt κ. ά. 2000, 181.

δημοσίευση Σακελλαράκη του 2013 (σελ. 117). Αυτή αναφέρεται σε όσα θα μπορούσαν να βλέπουν ιερείς και πιστοί από το εσωτερικό του σπηλαίου, κοιτάζοντας προς την είσοδο⁴¹⁰:

[...] Το απόγευμα, στο υψηλότερο σημείο του σπηλαίου, τον Βέγα, αργότερα τον αστερισμό του Κύκνου, τον Αλτάιρ του Αετού, τον Άρη επάνω από τα βουνά του οροπεδίου, ενώ οι θεαματικότεροι αστερισμοί εμφανίζονται μετά τα μεσάνυχτα. Στις 3 το πρωί εμφανίζονται ο αστερισμός του Ταύρου. Εμπρός από το στόμιο περνούσαν οι Πλειάδες, που τις ακολουθούσαν οι Υάδες και ο «ερυθρίζων» Λαμπάδιος. Μετά από αυτούς τους αστερισμούς, ακολουθούσε ολόκληρος ο μεγαλοπρεπής αστερισμός του Ωρίωνος και περί την χαραυγή, ανέτελλε ο Σείριος σαν πελώριο διαμάντι, μαζί με την Αφροδίτη, η οποία είναι ορατή και μετά την ανατολή του ηλίου [...].

Επιπλέον, η θέση του στομίου είναι τέτοια που, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Ν. Λεβεντάκη, οι ακτίνες της ανατολής του ήλιου έφταναν κατ' ευθείαν στο εσωτερικό του σπηλαίου, μέχρι το Μικρό Σπήλαιο, κατά τη χειμερινή ισημερία και το θερινό ηλιοστάσιο (21 Δεκεμβρίου και 21 Ιουνίου, αντίστοιχα), καθώς και κατά την εαρινή και φθινοπωρινή ισημερία (21 Μαρτίου και 23 Σεπτεμβρίου αντίστοιχα), αν βέβαια η είσοδος ήταν στην ίδια κατάσταση, στην οποία βρίσκεται και σήμερα. Σύμφωνα με τον μελετητή, οι ακτίνες του ήλιου κατεύγαζαν το σπήλαιο κατά τη θερινή ισημερία⁴¹¹.

⁴¹⁰ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 117. Η ενατένιση του ουρανού από το σπήλαιο προϋποθέτει νυκτερινές τελετές, οι οποίες πιθανόν επιβεβαιώνονται από την παρουσία πολυάριθμων λύχνων.

⁴¹¹ Λεβεντάκης υπό δημοσίευση. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, 225. Η θέση του ήλιου απασχόλησε τους μελετητές και στην περίπτωση του ιερού κορυφής του Βρύσινα. Στην περίπτωση αυτή παρατηρήθηκε, βάσει των μετρήσεων του αστεροσκοπείου των Παρισίων, ότι οι πιστοί που επισκέπτονταν το ιερό κορυφής στις αρχές του Φεβρουαρίου και στις αρχές Νοεμβρίου είχαν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν την ανατολή του ηλίου ανάμεσα στις δύο κορυφές της Ίδης. Κατά την περίοδο αυτή σημειώνονται οι μεγαλύτερες βροχοπτώσεις στο νησί, αυξάνονται τα αιγοπρόβατα, ενώ δεν ευνοείται η ναυσιπλοΐα λόγω της κακοκαιρίας. Στις συγκυρίες αυτές πιθανόν οφείλονται διάφορες εποχικές γιορτές: Faure 1965a, 49-51, όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

Το στόμιο του σπηλαίου των Καμαρών ανοιγόταν σαν τεράστια σαρόνια τέρατος, σύμφωνα με τον Α. Taramelli⁴¹², ενώ αυτό του σπηλαίου Τράπεζα στην Τύλισσο, το οποίο έχει ύψος 1,80 και πλάτος 3 μέτρων, περιγράφεται ως *ευρύχωρο*⁴¹³, για να αναφέρουμε κάποια παραδείγματα από την κεντρική και την ανατολική Κρήτη.

Σύμφωνα, πάντως, με την τοπογραφία του ζοφερού Άδη, όπως αυτή μας παραδίδεται από τον Όμηρο, η είσοδος σε αυτόν γινόταν μέσω ορύγματος που βρισκόταν στο τέρμα του Ωκεανού. Από το άνοιγμα του ορύγματος, ο Οδυσσεάς μπορούσε να δει το τοπίο του Κάτω Κόσμου⁴¹⁴. Μέσω αυτού του ορύγματος, εξ άλλου, έφταναν οι ψυχές στο Άδη, *ὕπὸ κεύθεσι γαίης*, δηλαδή στα έγκατα της γης⁴¹⁵. Τα σπήλαια (ή τα χάσματα) απαντούν στην εικονογραφία της *ανόδου* της χθονίας Αφροδίτης ως τόπος εξόδου από τη γη⁴¹⁶. Δεδομένων αυτών, είναι αυτονόητο ότι η μεγάλη και βαθιά είσοδος δημιουργούσε ήδη στον επισκέπτη-προσκυνητή δέος, καθώς αντανakλούσε ακριβώς αυτές τις δοξασίες, και τον ενεργοποιούσε ψυχικά.

Σημαντικός, ωστόσο, ήταν και ο χώρος μπροστά από τις εισόδους των σπηλαίων, εφ' όσον διευκόλυνε τη συγκέντρωση των κατοίκων τους ή των επισκεπτών σε αυτά, για λόγους πρακτικούς ή λατρευτικούς⁴¹⁷.

Στο σπήλαιο Μελιδονίου, η δολίνη που είχε δημιουργηθεί μπροστά από την είσοδό του θα διευκόλυνε προφανώς τη συγκέντρωση των πιστών, όπως αποδεικνύει η επιγραφή δεξιά της εισόδου, η οποία χαράχθηκε από τον Ιππώνακτα προς τιμήν του

⁴¹² Σύμφωνα με τον Α. Taramelli, το στόμιο είχε 42 μέτρα πλάτος και 18-20 μέτρα ύψος (Taramelli 1901, 445), ενώ, σύμφωνα με τους P. M Dawkins και M. L. W. Laistner, είχε 32 μέτρα πλάτος και 18-20 μέτρα ύψος (Dawkins and Laistner 1912-1913, 7).

⁴¹³ Faure 1996, 64.

⁴¹⁴ *Οδύσσεια* λ 1-50.

⁴¹⁵ Cousin 2002 και ειδικότερα σελ. 25, όπου γίνεται αναφορά στον συγκεκριμένο στίχο.

⁴¹⁶ Τιβέριος 2004, 374. Ενδιαφέρουσα είναι η συζήτηση σχετικά με το χάσμα του μαντείου των Δελφών, του οποίου η ύπαρξη δεν επιβεβαιώνεται, παρά τις αναφορές σε αυτό στα αρχαία κείμενα: Orpé 1904.

⁴¹⁷ Στο εξωτερικό χώρο του Σπηλαίου Νύμφης στην Κορώνεια, όπου υπήρχε ιερό μεγάλης εμβέλειας κατά την Ύστερη Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, υπήρχε πλάτωμα, από την ανασκαφή του οποίου προέρχονται ίχνη ξύλου, τα οποία πιθανόν προέρχονται από στέγαστρο, καθώς και καρφιά: Βασιλοπούλου 2009.

Ερμή⁴¹⁸. Στο πλάτωμα μπροστά από την είσοδο στο Ιδαίον άντρον, υπάρχουν τμήματα από βάθρα, καθώς και λίθινος βωμός μήκους 4,80 X 4,90 (μήκος), X 1,90 (πλάτος) X 0,77-0,90 (ύψος) μέτρων, ο οποίος περιβάλλεται από ζώνη. Στη βάση του, εντοπίστηκαν οστά ζώων. ΒΑ του πλατώματος, εντοπίστηκαν βάσεις αγαλμάτων⁴¹⁹.

Η είσοδος του Ψυχρού επέτρεπε στους πιστούς να συγκεντρώνονται στο διαμορφωμένο πλάτωμα στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου⁴²⁰. Στις Καμάρες, ωστόσο, παρ' ότι διαμορφώνεται πλάτωμα στον εξωτερικό χώρο, δεν εντοπίστηκαν αρχαιολογικά ευρήματα⁴²¹. Τα χάλκινα αντικείμενα (λάμες, μαχαίρια, αιχμές δοράτων κ. λπ.), τα οποία εντοπίστηκαν στην είσοδο του σπηλαίου Αρκαλοχωρίου, δεν γνωρίζουμε αν αποτέθηκαν εκεί στο πλαίσιο τελετουργιών που λάμβαναν χώρα στον εξωτερικό ή στον εσωτερικό χώρο του σπηλαίου⁴²². Στο σπήλαιο της Τραπεζας Λασιθίου, εντοπίστηκαν δύο άνδρα, από τα οποία προέρχεται κεραμική των ίδιων περιόδων με αυτήν που περισυλλέχθηκε από το εσωτερικό⁴²³. Στο σπήλαιο της Αμνισού, το πλάτωμα στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου περιβάλλεται και προστατεύεται από βραχώδεις όγκους⁴²⁴. Μπροστά στο σπήλαιο Του Δράκου τα Κελλιά Τεμένους, μια σειρά από μεγάλα θραύσματα βράχων διευθετημένων κυκλικά ορίζουν φυσικό περίβολο διαμέτρου 13 μέτρων, ο οποίος δεσπόζει πάνω από τη θέση της αρχαίας πόλης⁴²⁵. Ευρύχωρο πλάτωμα υπάρχει και μπροστά στην είσοδο του σπηλαίου Τράπεζα, στην Τύλισσο Μαλεβιζίου⁴²⁶.

Σημαντικός, επίσης, ήταν και ο ρόλος των μικρότερων εισόδων προς διάφορες αιθουσες του σπηλαίου: της εισόδου στον περικλειστο βόρειο μυχό, της σύντομης κάθετης εισόδου από τον βόρειο μυχό προς την *Αίθουσα Pashley* (**Εικ. 26**), της χαμηλής εισόδου προς την *Αίθουσα των Επιγραφών*, όπου φτάνει κάποιος μετά από

⁴¹⁸ Στην περιοχή της επιγραφής πραγματοποιήθηκε ανακαφική τομή, η οποία έφερε στο φως ασβεστοκάμινο των νεότερων χρόνων, χωρίς να εντοπιστούν αρχαιολογικά ευρήματα. Για την επιγραφή, βλ. Τζιφόπουλος 1999 και 2010, 670. Γαβριλάκη 1996.

⁴¹⁹ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 117-123.

⁴²⁰ Watrous 1996, 20, 48-49. Hogarth 1899-1900, 96.

⁴²¹ Dawkins and Laistner 1912-1913, 9.

⁴²² Hazzidakis 1912-1913, 37.

⁴²³ Για μία περίληψη, βλ. Watrous 1996, 60-61, όπου και οι παραπομπές στις εργασίες του Pendlebury.

⁴²⁴ Για την περιγραφή, βλ. Faure 1996, 58.

⁴²⁵ Για την περιγραφή, βλ. Faure 1996, 70.

⁴²⁶ Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 64.

διαδοχικές μεταβάσεις σε χαμηλότερα ευρισκόμενα επίπεδα, καθώς και του επίσης κάθετου ορύγματος στο τέρμα της, ακριβώς απέναντι από το κατάγραφο τοίχωμα που αποτελούσε και το όριο της διαδρομής αυτής στο εσωτερικό του σπηλαίου, καθώς εδώ δεν εντοπίστηκαν ευρήματα (**Εικ. 16**).

Η είσοδος από την *Αίθουσα των Ηρώων* στον *βόρειο μυχό* ορίζεται από χαμηλό σταλαγμίτη, ο οποίος βρίσκεται έκκεντρα ως προς τον άξονά της και ο οποίος θα μπορούσε να αποτελεί βαίτυλο. Κατά μήκος των εξωτερικών τοιχωμάτων του βορείου μυχού, εντοπίστηκαν αγγεία της MM III / YM I περιόδου, ανάλογης τυπολογίας αυτών που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του. Αριστερά της εισόδου, υπάρχουν λιθωματικές πτυχώσεις που συγκεντρώνουν νερό (**Εικ. 10**).

Η είσοδος προς την *Αίθουσα Pashley*, στην οποία αναγνωρίζονταν και κατά την Αρχαιότητα τα κέρατα καθοσίωσης που αναγνώρισε ο Paul Faure⁴²⁷, προφανώς στο πλαίσιο του ψυχαναγκασμού που δημιουργεί ο σκοτεινός και μεγάλος αυτός χώρος, χρησιμοποιήθηκε κατά τους προϊστορικούς / πρωτοϊστορικούς χρόνους για την απόρριψη αντικειμένων και στάχτης από τις πυρές του βόρειου μυχού, σε ένα πλαίσιο πιθανόν καθαρισμού του χώρου (**Εικ. 14**). Όπως επισημαίνει και ο M. P. Nilsson, τα απορρίμματα της λατρείας των θεών, ιδιοκτησία των θεών και αυτά, είχαν ανάλογη μεταχείριση και, ως εκ τούτου, κατέληγαν σε ορύγματα, σχισμές και χάσματα ή σκεπάζονταν με χώμα⁴²⁸. Ένα τέτοιο ρόλο θα μπορούσε να έχει και το άνοιγμα αυτό. Αντίστοιχα χάσματα δίπλα στον βωμό έχουν εντοπιστεί και σε άλλου τύπου ιερά, όπως, για παράδειγμα, σε αυτό της Φυλακωπής⁴²⁹ ή σε αυτό του Γιούχτα, το οποίο είχε μήκος 4 και βάθος 12 μέτρων και χρησιμοποιήθηκε από τη MM I έως την YM I περίοδο, έως ότου πληρωθεί⁴³⁰.

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, από τον σχηματιζόμενο κώνο στάχτης, περισυλλέχθηκαν κύπελλα, πρόχους, πιθοειδή και τριποδικές χύτρες της Εποχής του Χαλκού. Χαρακτηριστικά ήταν, όπως προειπώθηκε, τα θραύσματα κέρνων, τα ρυτά (κύπελλα, πρόχοι με διάτρητη βάση), καθώς και ένα θραύσμα snake tube⁴³¹. Από το

⁴²⁷ Faure 1996, 102.

⁴²⁸ Nilsson 1977, 91.

⁴²⁹ Karetsou 1981, 141.

⁴³⁰ Για μία περίληψη, βλ. Watrous 1996, 70-72, όπου και η βιβλιογραφία της ανασκαφής. Επίσης, Faure 1996, 63.

⁴³¹ Βλ. υποσημείωση 279.

ίδιο σημείο, ωστόσο, προέρχονται και θραύσματα πήλινων αγαλμάτων σχεδόν φυσικού μεγέθους, τα οποία χρονολογούνται στην Αρχαϊκή περίοδο.

Στο πλαίσιο της μυστικιστικής λατρείας του Ερμή, μέσω της εισόδου αυτής, οι προσκυνητές – μύστες, προφανώς στο πλαίσιο της μυητικής διαδικασίας, άρχιζαν την *κατάβασή* τους στο σπήλαιο – συνεκδοχή και εικονική πραγματικότητα του Άδη, αφού είχαν περάσει από τον βόρειο μυχό με τον βαίτυλο που «αναδυόταν» από το νερό, την οποία ολοκλήρωναν μπροστά στο τελευταίο αινιγματικό όρυγμα. Οι σκηνικές δυνατότητες του χώρου πολλαπλασιάζονταν, μεταξύ άλλων και από την παρουσία της υδατοσυλλογής, καθώς μπροστά στο στόμιο του Άδη υπήρχε το *μαύρο νερό* του Αχέροντα⁴³².

*A.2.2 Ο λιθωματικός διάκοσμος*⁴³³

Το σπήλαιο σχηματίστηκε σε ασβεστολιθικό πέτρωμα που δημιουργήθηκε πριν από περίπου 200.000.000 χρόνια. Ο σχηματισμός του οφείλεται στη διεύρυνση κοιλοτήτων και ασυνεχειών του πετρώματος από τα όμβρια ύδατα. Αυτή η διαδικασία, η οποία άρχισε εδώ και 23.000.000 χρόνια, συμπίπτει με την περίοδο *ορογένεσης*, κατά την οποία σχηματίστηκαν οι ορεινοί όγκοι. Σε δεύτερη φάση, η ταχύτητα της αποσύνθεσης του ασβεστολιθικού πετρώματος (*σπηλαιογένεση*) έγινε πιο αργή από την απόθεση υλικού (άμμου ή αργίλου). Τότε τοποθετείται η δημιουργία των σταλαγμιτών και των σταλακτιτών (η περίοδος δεν είναι σταθερή σε κανένα σπήλαιο). Σε τρίτη φάση, υπό την επήρεια πολύ ισχυρών τεκτονικών κινήσεων, κατέρρευσε η οροφή σχηματίζοντας δολίνη μπροστά στη σημερινή είσοδο του σπηλαίου. Την ίδια στιγμή, η είσοδος άνοιξε προς το εσωτερικό, γεγονός που επηρέασε το μικροκλίμα, διακόπτοντας τη δημιουργία κρυσταλλικού ανθρακικού ασβεστίου στα περισσότερα τμήματά του. Η φάση αυτή υπήρξε ιδιαιτέρως σημαντική, καθώς, κατά τη διάρκειά της, το σπήλαιο απέκτησε το σχήμα εξαιτίας του οποίου επελέγη από τη Νεολιθική περίοδο μέχρι σήμερα. Σήμερα, η εξέλιξη του

⁴³² Παπαχατζής 1990, 59.

⁴³³ Για τις πληροφορίες σχετικά με τον σχηματισμό του σπηλαίου και τις φάσεις δημιουργίας του λιθωματικού διακόσμου, στηρίχθηκα στις πληροφορίες που γενναιόδωρα προσέφερε ο Δρ Ευάγγελος Καμπούρογλου, γεωλόγος της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και μέλος της ομάδας μελέτης του σπηλαίου.

σπηλαίου έχει φτάσει σε σημείο ωριμότητας και ο ρυθμός διάβρωσης είναι μεγαλύτερος από τον ρυθμό ανανέωσης και λιθωματικής ανάπτυξης.

Όπως ήδη σημειώθηκε, ο λιθωματικός διάκοσμος του σπηλαίου, λόγω της μεγάλης κλίμακας των καρστικών μορφωμάτων του, υπέβαλλε τους επισκέπτες του. Περιηγητές, όπως οι Simonelli, Onorio Belli, Marino Cavalli και Giacomo Barozzi, αναγνώρισαν *αγάλματα, σεντόνια και ακριβά φορέματα από λινό, αγάλματα με διάφορες μορφές και ενδυμασίες* ή τη Βρεφοκρατούσα, αλλά και επισκέπτες του σπηλαίου τα τελευταία χρόνια, όπως ο Κ. Ξεζάκης και ο Χαρωνίτης, αισθάνθηκαν ψυχαναγκασμό και δέος από τον πλούτο του λιθωματικού διακόσμου και υπό το βάρος της σύγχρονης ιστορίας του σπηλαίου ως τόπου αφανισμού 370 έγκλειστων γυναικόπαιδων⁴³⁴. Αντιστοίχως, και ο Paul Faure επιμένει στον εντυπωσιακό διάκοσμο ως κριτηρίου για την επιλογή ενός σπηλαίου ως ιερού (**Εικ. 9**)⁴³⁵. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα σχετικά με τον λιθωματικό διάκοσμο στο σπήλαιο Τράπεζα, στην Τύλισσο⁴³⁶:

Οκτώ μέτρα πιο πέρα, μεγάλοι σταλακτίτες στη σειρά αφήνουν ελεύθερη τη φαντασία να αναγνωρίσει ανάμεσά τους κάθε είδους μορφές: μια γυναίκα όρθια, μια γυναίκα με φουστάνι, ένα καθιστό άντρα με μια σφαίρα στο κεφάλι, ένα δύσμορφο παιδί [...] Στα δεξιά, ένας άλλος σταλαγμίτης μοιάζει αποκεφαλισμένος.

Η ψυχολογική επίδραση του λιθωματικού διακόσμου υπογραμμίζεται και στην περίπτωση του Άντρου των Νυμφών στην Ηρακλείτσα Καβάλας. Και μάλιστα, η σημασία του συνεκτιμάται, στην περίπτωση αυτή, με το ημίφως και τα διάφορα πετούμενα⁴³⁷.

⁴³⁴ Ξεζάκης 1982, 28, 29. Χαρωνίτης 1982, 32.

⁴³⁵ Faure 1996, 16. Το κριτήριο περί ατμοσφαιρικότητας του χώρου επαναλαμβάνει και η Ναννώ Μαρινάτου: Marinatos 1993, 124. Επίσης, για την ατμοσφαιρική αίσθηση που προκαλείται από τον λιθωματικό διάκοσμο σε σχέση με το λιγοστό φως του εσωτερικού του σπηλαίου, βλ. Marinatos 1993, 124.

⁴³⁶ Faure 1996, 85. Ωστόσο, τα λιθωματικά μορφώματα δεν επαρκούν για τον χαρακτηρισμό ενός σπηλαίου ως ιερού: για παράδειγμα, το Ιδαίον άντρον δεν έχει καθόλου ενδιαφέροντα λιθωματικό διάκοσμο, σε σχέση τουλάχιστον με το σπήλαιο Μελιδονίου.

⁴³⁷ Μπακαλάκη 1938, 84. Η Περιβαλλοντική Ψυχολογία συμφωνεί ότι τα φυσικά τοπία παίζουν σημαντικό ρόλο ως προς τη διευκόλυνση των στόχων των χρηστών τους, επηρεάζοντας τη

Στο σπήλαιο Μελιδονίου, ο λιθωματικός διάκοσμος έπαιξε σημαντικό ρόλο στη λατρεία. Παρ' ότi δεν επιβεβαιώθηκε λατρευτική χρήση των μορφωμάτων της *Αίθουσας των Ηρώων*, όπως απέδειξαν οι δύο δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στη βάση του, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, δεν αποκλείεται τα «κέρατα καθοσίωσης» που αναγνώρισε στο ανώτερο τμήμα της *Αίθουσας Pashley* να είχαν αντίστοιχη συμβολική αξία για τους χρήστες του χώρου κατά την Αρχαιότητα, καθώς στο σημείο αυτό ρίχνονταν κατάλοιπα της λατρείας από τον βόρειο μυχό. Μάλιστα, όπως απέδειξε η ανασκαφική έρευνα του σχηματιζόμενου κώνου στο σημείο αυτό, φαίνεται πως η είσοδος στην *Αίθουσα Pashley* αξιοποιήθηκε ως χώρος απόρριψης / αποθέτης.

Ιδιαίτερη σημασία είχε αναμφισβήτητα ο κεντρικός σταλαγμίτης, ο οποίος αναδυόταν από την υδατοσυλλογή στον βόρειο μυχό, καθώς δέσποζε του χώρου (**Εικ. 12, 13**). Ο βαιτυλικός χαρακτήρας του σταλαγμίτη υποστηρίζεται αφ' ενός από τα ευρήματα που βρέθηκαν τοποθετημένα γύρω από τη βάση και αφ' ετέρου από αντίστοιχα παραδείγματα βαιτύλων. Επιπλέον, η παρουσία ειδωλίων των ιστορικών χρόνων στη βάση του κεντρικού σταλαγμίτη του βορείου μυχού υποδηλώνει επικέντρωση της λατρείας σε αυτόν, κατά την προαναφερθείσα ιστορική περίοδο. Στο σπήλαιο Μελιδονίου, ο κεντρικός σταλαγμίτης δεν περιοριζόταν με κτιστή κατασκευή, όπως αλλού, καθώς οριζόταν από τα τοιχώματα του περικλειστού χώρου του βορείου μυχού⁴³⁸.

Αντιστοίχως βαιτυλικός θα πρέπει να ήταν και ο μικρότερος σταλαγμίτης ακριβώς μπροστά από την είσοδο του βορείου μυχού, τον οποίο σηματοδοτεί, όπως συμβαίνει σε πλήθος περιπτώσεων (**Εικ. 10**)⁴³⁹. Προς επίρρωσιν αυτού, αναφέρονται τα αγγεία που εντοπίστηκαν τοποθετημένα κατά μήκος των εξωτερικών τοιχωμάτων

συμπεριφορά τους ανάλογα με τον πλούτο των σημασιών που ενέχουν. Διδάσκει δε ότi αίσθηση του τόπου διαμορφώνεται από την ιδιαίτερη εμπειρία ενός ατόμου σε ένα τοπίο. Αυτή στηρίζεται στην ενεργοποίηση όλων των αισθήσεων και στη δι' αυτής διαδράση ατόμου και τοπίου / τόπου. Μέσω αυτής της διαδράσης, επιτυγχάνεται η σύνδεση ατόμου και τοπίου και η μετατροπή του τοπίου σε τόπο αναφοράς για το άτομο ή την κοινότητα: Najiafi, Kaman and Shariff 2011, 188.

⁴³⁸ Στο σπήλαιο της Αμνισού, για παράδειγμα, κτίσμα και όχι περίβολος σχεδόν τετράγωνης κάτοψης περικλείει ζεύγος σταλαγμιτών. Στο κτίσμα αυτό, υπήρχε πρόσβαση προς υπόγειο χώρο, στον οποίο εντοπίστηκε πολλή κεραμική: Betancourt κ. ά. 2000, 186-187.

⁴³⁹ Βαίτυλοι υπάρχουν σε εισόδους διαφόρων ιερών: για το ΥΜ ΙΙΑ-Β ιερό της Φυλακωπής, βλ. Renfrew 1981, 73, 79.

του μυχού, όπου λιθωματικές πτυχώσεις συγκέντρωναν νερό. Κατά τους ιστορικούς χρόνους, φαίνεται ότι ατόνησε η σημασία του βαιτυλικού μορφώματος της εισόδου στον βόρειο μυχό, καθώς στο τμήμα αυτό δεν υπήρξαν ευρήματα.

Οι βαίτυλοι ως λίθοι συνδέονται με την άγρια κατάσταση του ανθρώπου, αφού στον Όμηρο (Φ Ιλιάδας) αναφέρεται επιστροφή των ανθρώπων *στην περίοδο της δρυός ή της πέτρας*, από την οποία προέρχεται το ανθρώπινο είδος⁴⁴⁰. Ήταν δυνατόν να είναι ακατέργαστοι, φυσικοί βράχοι στην θέση τους ή μεγάλοι ελαφρώς κυκλικής διατομής και μυτεροί στην κορυφή ή, τέλος, οβελίσκοι και ομφαλοί⁴⁴¹.

Υπό την έννοια της αργέγονης ύλης, στην οποία μπορεί να κατοικήσει η θεότητα, χρησιμοποιήθηκαν οι βαίτυλοι για την ανεικονική παράστασή της. Είναι εύλογη η σχετική περιγραφή στο βιβλίο *Έξοδος* της Παλαιάς Διαθήκης, σύμφωνα με την οποία, ο Θεός ζήτησε από τον Μωσή να του φτιάξει έναν βωμό χωρίς να χρησιμοποιήσει κατεργασμένους λίθους, διότι κατά την επεξεργασία θα την μετέτρεπε σε *προφανές*, δηλαδή ορατό, φυσικό αντικείμενο⁴⁴². Έτσι κι αλλιώς, *bēth-ēl* στα εβραϊκά σημείνει *οίκος του θεού*⁴⁴³.

Η πρωιμότερη αναφορά σε βαιτύλους απαντά στην Ιστορία Φίλωνος της Βύβλου, όπου η δημιουργία των *βαιτυλίων* που χαρακτηρίζονται ως *εμψυχοί λίθοι* συνδέεται με τον Θεό⁴⁴⁴. Μάλιστα, ένας από τους τέσσερις γιους του Ουρανού και της Γης ονομαζόταν *Βαίτυλος*. Η εμφάνιση και η συμπεριφορά των εμψύχων λίθων περιγράφεται επί μακρόν στα ορφικά *Λιθικά*: ο Απόλλων έδωσε στον Έλενο έναν

⁴⁴⁰ Στην ελληνική μυθολογία αναφέρονται γεννησεις από λίθο, όπως, για παράδειγμα, αυτή του Δευκαλίωνα, του γιου του Προμηθέα, ενώ η Νιόβη μεταμφώθηκε σε πέτρα (μητέρα-πέτρα). Στις αναφορές αυτές, πιθανόν αναγνωρίζεται η προσπάθεια σύνδεσης μιας γενιάς με τον τόπο, στον οποίο ζει: Vadé 1977, 3-6, 16.

⁴⁴¹ Moore 1903, 198. Για το σχήμα, βλ. Πανσανία (VIII, 48, 6): [...] *λίθου μὲν εἴργασται, σχῆμα δὲ περιφερὲς ἐστὶν αὐτῷ κορυφὴ δὲν οὐκ ἄγαν ὀξὺ ἀνηγμένη. Τὸν δὲ ἀνωτάτω των λίθων φασὶν ἁρμονίαν παντὸς εἶναι τοῦ οἰκοδομήματος*.

⁴⁴² Για την αναφορά, βλ. Vadé 1977, 35.

⁴⁴³ Η Παλαιά Διαθήκη αναφέρει, στο πλαίσιο της αφήγησης της ιστορίας του Ιακώβ, ότι αυτός, περνώντας από τη Συρία, έμεινε στην πόλη Luz, όπου κοιμήθηκε με μια πέτρα για προσκεφάλι και ονειρεύτηκε. Το πρωί, τοποθέτησε την πέτρα όρθια, ως πεσσό, καθιστώντας την ναό (*bēth-ēl*), εξ ου και το εξελληνισμένο όνομα βαίτυλος: Moore 193, 206. Για τη βαιτυλική λατρεία στους Σημίτες, βλ. Evans 1901, 132.

⁴⁴⁴ *Έπενόησεν θεός Ουρανός βαιτύλια, λίθους εμψύχους μηχανησάμενος*: F. H. G., III, S68, A. Ανάλογες εικόνες παρέχει και ο Δαμάσκιος, στον Βίο του Ισιδώρου: Moore 1903, 200. Για τους βαιτύλους ως εμψύχους λίθους στους οποίους κατοικεί ο Θεός, βλ. και Hood 1989, 17.

ομιλούντα λίθο, έμψυχο. Ολόκληρη η επιφάνειά του έφερε φλέβες. Για να πάρει απάντηση, ο λατρευτής όφειλε, μετά από περόδο εξαγνισμού, να τον καθαρίσει και να τελέσει θυσίες⁴⁴⁵.

Βαίτυλοι αφιερωμένοι στον Κρόνο, τον Δία και τον Ήλιο αναφέρονται στη συριακή Ηλιούπολη. Βαιτύλια στους ναούς εντοπίζονται στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης και ως *κεραύνιοι λίθοι* συνδέονται με τον εξαγνισμό του Πυθαγόρα πριν μεταβεί στο Ιδαίο άντρο, σύμφωνα με τον Πορφύριο στον Βίο του Πυθαγόρα⁴⁴⁶. Ο Ησίοδος αναφέρει ότι, όταν ο Κρόνος απέβαλε τον λίθο που του είχε δώσει αντί για το βρέφος της η Ρέα, ο Ζευς τον τοποθέτησε στους Δελφούς, προκειμένου να αποτελέσει σημείο αναφοράς για τους θνητούς⁴⁴⁷. Στις *Ευμενίδες*, ο ομφαλός χρησιμοποιήθηκε ως βωμός⁴⁴⁸, αλλά και ως θρόνος, στον οποίο κάθεται ο Απόλλων προκειμένου να ασκήσει τη μαντεία⁴⁴⁹. Σύμφωνα με τον Κάτωνα τον πρεσβύτερο, υπήρχε ένας ιερός λίθος που απεικόνιζε τον θεό Jupiter Terminus στο ιερό του Διός, στο Καπιτώλιο, και ήταν συνδεδεμένος με τον ουρανό, καθώς, πάνω από αυτόν, στην οροφή του κτηρίου, υπήρχε άνοιγμα. Με την ευκαιρία, ας σημειωθεί ότι πολλοί ρωμαϊκοί θεοί λατρεύονταν ανεικονικά και ότι η βαιτυλική λατρεία ήταν η αρχαιότερη λατρεία που εντόπισαν οι Ετρούσκοι, όταν θεμελίωσαν το Καπιτώλιο⁴⁵⁰. Βαίτυλος εντοπίστηκε και στο διαμέρισμα του Αυγούστου στο Παλατίνο⁴⁵¹.

Είναι γνωστό ότι βαιτύλοι χρησιμοποιούνται και στη μινωική λατρεία, όπως αποδεικνύουν τα ανασκαφικά ευρήματα και η εικονογραφία⁴⁵² και απαντούν σε

⁴⁴⁵ Για τη χρήση των βαιτύλων στο πλαίσιο της ορφικής τελετουργίας, βλ. Moore 1903, 200, όπου και οι σχετικές πηγές.

⁴⁴⁶ Moore 1903, 201-202.

⁴⁴⁷ Moore 1903, 203. Ο ομφαλός της γης *τάφος έστι τοῦ Πύθωνος* ή *τάφος έστι τοῦ Διονύσου*: Harrison 1899, 225, όπου οι διάφορες απόψεις σχετικά με τον νεκρό του εν λόγω τάφου, αλλά και οι αναφορές στην ελληνική γραμματεία. Για το θέμα, βλ. και Mezzardi 1987, 216. Τη θεϊκή υπόσταση του λίθου υπογραμμίζει και ο Arthur Evans, συζητώντας το θέμα: Evans 1901, 112.

⁴⁴⁸ *Ευμ.* 40. Για τη σχετική συζήτηση, βλ. Harrison 1899, 226.

⁴⁴⁹ Σχετικά με σύνδεση τάφου / ομφαλού / μαντικής στην εικονογραφία, βλ. παραδείγματα στο Harrison 1899, 228-235. Έδώ διαφαίνεται και η σχέση ομφαλού / καθόδου στον Κάτω Κόσμο ή ανόδου από αυτόν. Επίσης, βλ. Evans 1901, 121 και Harrison 1899, 227.

⁴⁵⁰ Kirsopp-Lake 1936, 72. Για απόδοση βαιτύλων με αιγυπτιακά συμφοραζόμενα, βλ. Picard-Schmitter 1971. Ειδικότερα στη σελ. 43, ο Όσιρις αναφέρεται ως *μεγάλος κίονας*.

⁴⁵¹ Picard-Schmitter 1971, 55.

⁴⁵² Για παράδειγμα, αναφέρεται το χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι των Ισοπάτων, στην παράσταση του οποίου μία μορφή αποδίδεται γονυπετής να αγκαλιάζει βαιτύλο. Cain 2001, 29. Morris 2001, 245.

αστικά, οικιακά και ανακτορικά περιβάλλοντα⁴⁵³. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η παράσταση χρυσού δαχτυλιδιού που βρίσκεται στο Βερολίνο. Τα στοιχεία της παράστασης αυτής παραπέμπουν σε υπαίθρια λατρεία που λαμβάνει χώρα σε βραχώδες τοπίο: εδώ απεικονίζεται μία ανδρική μορφή μαζί με μία γυναικεία που κρατά τόξο και καταλαμβάνει το κέντρο της παράστασης. Τη σκηνή πλαισιώνουν μία επίσημα ενδεδυμένη σεβίζουσα γυναικεία μορφή και μία δεύτερη, που σκύβει πάνω σε ομφαλόσχημο λίθο⁴⁵⁴. Σε σφραγιστικό δαχτυλίδι της Κνωσού που σήμερα βρίσκεται στο Ashmolean Museum, η λατρευτική σκηνή, στην οποία μία γυναικεία μορφή αποδίδεται σκυμμένη πάνω σε πίθο, συμπληρώνεται με την απεικόνιση ωοειδούς λίθου. Αντίστοιχη είναι η χειρονομία μιας άλλης γυναικείας μορφής σε δαχτυλίδι της Αγίας Τριάδας, ενώ μια γυναικεία μορφή σε σφράγισμα της Κνωσού αποδίδεται να ακουμπά το κεφάλι της σε ομφαλόσχημο λίθο, σε βραχώδες περιβάλλον. Με βαίτυλο συνδέεται και η ανδρική μορφή στο δαχτυλίδι των Καλυβιών⁴⁵⁵.

Στα σπήλαια της δυτικής Κρήτης, βαίτυλοι ή μορφώματα που πιθανόν αποτελούσαν ανεικονική απεικόνιση της θεότητας εντοπίστηκαν στην Περιστέρα, στην περιοχή της Πολυρρήνειας, στο σπήλαιο Λερά (αρκούδα;)⁴⁵⁶, στο σπήλαιο Κορακιάς, στη Γεωργιούπολη (βαίτυλος)⁴⁵⁷, στο Αγιασμάτσι Πατσιανού Σφακίων (βαίτυλος)⁴⁵⁸ και στο σπήλαιο Νοτική Τρύπα, στη Νίθαυρη (κεντρικός λιθωματικός

⁴⁵³ Warren 1988, 18. Ο Vincenzo La Rosa παραθέτει κατάλογο των τόπων, στους οποίους έχουν εντοπιστεί βαίτυλοι, συμπληρώνοντας την εργασία του Νικολάου Πλάτωνα και του Peter Warren: La Rosa 2001, 221-221. Πλάτων 1930, 160-162. Warren 1990. Σύμφωνα με τον Νικόλαο Πλάτωνα, η ιερότητά τους οφείλεται στην προέλευσή τους από ιερά σπήλαια: Πλάτων 1930, 163. Για τον πιθανό βαίτυλο των Γουρνιών, βλ. Hood 1989.

⁴⁵⁴ Marinatos 1990, 81. Η Ναννώ Μαρινάτου παραθέτει εικονογραφικά παραδείγματα ομφαλόσχημων λίθων σφραγιστικών δαχτυλιδιών και συζητά τον ρόλο τους στη λατρεία, καθώς διερωτάται αν πρόκειται για ένα φυσικό αντικείμενο που υποδέχεται τη θεότητα ή αποτελεί σήμα του ιερού τόπου, στον οποίο λαμβάνουν χώρα τα δρώμενα και επιφαίνεται η θεότητα: Marinatos 1990, 89-90.

⁴⁵⁵ Για τα αναφερόμενα παραδείγματα σφραγιστικών δαχτυλιδιών με απεικονίσεις βαιτύλων, βλ. Marinatos 1990, 80, 81. Αντί φυσικών λίθων, χρησιμοποιούνται και ελεύθεροι πεσσοί, οι οποίοι συχνά φέρουν χαρακτά ιερά σύμβολα, επισημαίνει ο Arthur Evans: Evans 1901, 111.

⁴⁵⁶ Στη βάση των δύο σταλαγμιτικών όγκων που περιγράφονται ως «αρκούδα», εντοπίστηκαν αποθέσεις.

⁴⁵⁷ Η λατρευτική χρήση είναι ανεπιβεβαίωτη, ενώ δεν έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα. Οι υποθέσεις στηρίζονται στην εύρεση MM I και III οστράκων.

⁴⁵⁸ Στη βάση του σταλαγμίτη, εντοπίστηκαν λατρευτικής χρήσης αγγεία.

κίονας)⁴⁵⁹. Στην υπόλοιπη Κρήτη, στο Δικταίον άντρον ένας βαίτυλος που αναδύεται από το νερό, όπως στον βόρειο μυχώ του σπηλαίου Μελιδονίου, αποτελεί επίκεντρο της λατρείας, όπως αποδεικνύουν οι διπλοί πελέκεις που βρέθηκαν στην περιοχή του⁴⁶⁰.

Στο σπήλαιο της Είλειθυίας, στο κέντρο του λατρευτικού χώρου, υπήρχε σταλαγμίτης, επί του οποίου κάθονταν οι επίτοκοι, δεδομένης της ιδιότητας της θεάς ως προστάτιδος των γεννήσεων. Ας σημειωθεί, ότι και αυτός ο σταλαγμίτης περιτειχιζόταν και, ως εκ τούτου, γινόταν περίκλειστος, όπως γινόταν με φυσικό τρόπο και ο βαίτυλος του βόρειου μυχού στο σπήλαιο Μελιδονίου⁴⁶¹. Ως βαίτυλοι αναγνωρίζονται ένα μόρφωμα ύψους 0,45μ. και μία λιθωματική στήλη, που στη βάση τους εντοπίστηκαν άφθονα κατάλοιπα προσφορών, τα οποία ορίζονται από ορθογώνιο περίβολο στο σπήλαιο της Αμνισού Ηρακλείου⁴⁶².

Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του σπηλαίου Αγίας Παρασκευής Πεδιάδος Ηρακλείου (Σκοτεινό), η οποία αναφέρεται με επιφύλαξη, καθώς δεν έχουν πραγματοποιηθεί σχετικές νεότερες έρευνες: εδώ, ο Paul Faure αναγνώρισε μορφές θεοτήτων (των Ορέων), χαραγμένες στις δύο επιφάνειες κεντρικού σταλαγμιτικού μορφώματος. Για τη μία πλευρά κάνει λόγο για μία όρθια και μία καθήμενη μορφή και, σχεικά με την άλλη πλευρά, για μία καθήμενη μορφή σε βραχώδες τοπίο, ενώ στην πλαϊνή πλευρά του μορφώματος αναγνωρίζει λεοντοκεφαλή. Στην περιοχή του μορφώματος αυτού, υπάρχει χάσμα που οδηγεί σε υποκείμενο θάλαμο και κεραμική που χρονολογείται από τη ΜΜ Ι έως τη Γεωμετρική περίοδο, καθώς και «βωμός» διαστάσεων 2,9 X 1,3 X 0,8-1,5 μέτρων⁴⁶³.

Οι βαίτυλοι συνδέονται και με τον θάνατο, σε περιβάλλοντα που χρονολογούνται στη Μινωική περίοδο, όπως μας πληροφορεί βαίτυλος που εντοπίστηκε σε θρανίο του ταφικού συμπλέγματος της Αγίας Τριάδας⁴⁶⁴. Με τον

⁴⁵⁹ Στη βάση του, εντοπίστηκε κεραμική.

⁴⁶⁰ Evans 1901, 111.

⁴⁶¹ Πλατάκης 1971α, 26. Η απομόνωση του βαιτύλου με κτιστό περίβολο, εξ άλλου, δεν εκπλήσσει, αφού απαντά και αλλού: στην ανατολική Κρήτη, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του σπηλαίου της Αμνισού, στο οποίο υπάρχει τοίχος γύρω από τον κεντρικό σταλαγμίτη⁴⁶¹.

⁴⁶² Για την περιγραφή, βλ. Faure 1996, 58. Κυρίως βλ. Μαρινάτος 1930, 93-94.

⁴⁶³ Faure 1987, 342. Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 52-53.

⁴⁶⁴ La Rosa 2001, 223. Μεταξύ των ευρημάτων του συνόλου της Αγίας Τριάδας, αναφέρονται άωτα κωνικά κύπελλα, στάμνος και οστά ζώων. Για τη σχέση βαιτύλων – θανάτου, βλ. και Evans 1901, 123.

θάνατο συνδέονται και κάποιοι βαίτυλοι των ιστορικών χρόνων, όπως για παράδειγμα ο *ομφαλός της γης* στους Δελφούς, ο οποίος αποτελεί τάφο του *Πύθωνος*, κατά τον Ησύχιο, ή του Διονύσου, κατά τον Τατιανό⁴⁶⁵. Μάλιστα, στο οικοδόμημα λατρευτικού χαρακτήρα της Κεφάλας Βασιλικής Ιεράπετρας, το οποίο χρονολογείται στη ΥΜ ΙΙΙΓ – Πρωτογεωμερική περίοδο, ήρθε στο φως ωοειδής λίθος που πλαισιώνεται από πέτρες δίπλα σε βωμό. Το αρχιτεκτονικό αυτό σύνολο θεωρήθηκε ότι μοιάζει με τάφο και συζητήθηκε σε σχέση με τάφους που εντοπίστηκαν σε άλλα ιερά της Κρήτης και της ηπειρωτικής Ελλάδας⁴⁶⁶.

Βαιτυλικά μορφώματα εντοπίζονται και σε σπήλαια εκτός Κρήτης, όπως, για παράδειγμα στο σπήλαιο Νυμφών, Πανός, Απόλλωνος και Χαρίτων στη Βάρη Αττικής⁴⁶⁷. Επίσης στην ηπειρωτική Ελλάδα, αντίστοιχη διαμόρφωση προσφέρεται στο Κωρύκειον άντρον Φωκίδος, στο οποίο απαντά *φυσικόν δωμάτιον και σταλαγμίτης ως συμπαγής ερμαϊκή στήλη, ενώ, όπισθεν τούτου, μικρά κόγχη*⁴⁶⁸.

Ενδιαφέρουσα είναι η ανεικονική απόδοση της Αφροδίτης ως κώνου / πυραμίδας ή ομφαλού στην Πάφο⁴⁶⁹, ενώ και ο Ζευς *Καππώτας* συνδέεται με την πτώση μετεωριτών⁴⁷⁰.

Στο πλαίσιο της μελέτης της ακουστικής του σπηλαίου, τέλος, διαπιστώθηκε ότι το λιθωματικό μόρφωμα αριστερά των εισερχομένων στην Αίθουσα Pashley, ένας εκτεταμένος πτυχωτός σταλαγμίτης, κρουόμενος δημιουργεί ήχους (**Εικ. 14**) Η αξιοποίησή του είναι μεν ανεπιβεβαίωτη, αλλά παραμένει ως δυνατότητα σε κάποια από τις φάσεις χρήσης του σπηλαίου ως λατρευτικού, στην πορεία των αιώνων, η λατρεία να περιελάμβανε και ακούσματα⁴⁷¹. Εξ άλλου, όπως ήδη σημειώθηκε, η

⁴⁶⁵ Harrison 1899, 225. Για την εναλλακτική προσέγγιση του ομφαλού των Δελφών ως κυψέλης, δεδομένης της σχέσης του Απόλλωνα με τη μελισσοκομία και της αρχέγονης σχέσης των μελισσών με τη μαντική, βλ. Richards-Μαντζουλίνου 1977.

⁴⁶⁶ Ηλιόπουλος 2003, 404. Επίσης, Eliopoulos 1998.

⁴⁶⁷ Γιαννουλίδου 1973, 199.

⁴⁶⁸ Για μια σύντομη αναφορά, βλ. Γιαννουλίδου 1972, 134. Για διάφορα παραδείγματα που δίδονται χωρίς χρονολογική συνάφεια, βλ. κυρίως Evans 1901, 117.

⁴⁶⁹ Pirenne-Delforge 1994, 67.

⁴⁷⁰ Evans 1901, 118. Για την εξέλιξη της βαιτυλικής λατρείας, βλ. Evans 1901, 163.

⁴⁷¹ Για την προετοιμασία και τη σκηνογραφική εκμετάλλευση του χώρου τέλεσης των μυστηριακών λατρειών, βλ. Burkert 2002, 54. Για τη θεραπευτική χρήση της μουσικής, βλ. Moutsopoulos 1992, 142.

εικονογραφία παρέχει πολλά παραδείγματα εκστατικών χορών, οι οποίοι προηγούνται της επιφάνειας της θεότητας⁴⁷².

A.2.3 Οι μεγάλοι θάλαμοι και η «αρχιτεκτονική» του σπηλαίου

Η μεγάλη Αίθουσα των Ηρώων του σπηλαίου Μελιδονίου, η οποία είναι ικανοποιητικής φωτεινότητας και φιλόξενη λόγω της εύκολης προσβασιμότητας και του επαρκούς οξυγόνου που εξασφάλιζε το μεγάλο άνοιγμα της εισόδου, διευκόλυνε τη μόνιμη ή ημιμόνιμη εγκατάσταση στο εσωτερικό του κατά την Τελική Νεολιθική / Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (Εικ. 30).

Κατά συνέπεια, πράγματι οι μεγάλοι θάλαμοι υπήρξαν ζωτικής σημασίας από την αρχή της χρήσης του σπηλαίου, καθώς διευκόλυναν τις εποχιακού χαρακτήρα συναντήσεις μετακινούμενων κτηνοτροφικών ομάδων και ζώων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία έντονης συλλογικής μνήμης, που οδήγησε στην αυτονόητη, υπό την έννοια αυτή, μετατροπή του χώρου σε χώρο λατρείας⁴⁷³. Μάλιστα, ένα ολιγοσέλιδο τμήμα του χειρογράφου του Παύλου Βλαστού, στο οποίο περιγράφονται προσκυνήματα του 1860 και 1872 στον Τίμιο Σταυρό, στον Ψηλορείτη, βοηθά στο να κατανοήσουμε τον μηχανισμό μετατροπής μιας συνήθειας σε αξιομνημόνευτη εμπειρία και ενός τόπου σε τόπο ατομικής και συλλογικής αναφοράς⁴⁷⁴:

Όταν ο ήλιος ανέτειλεν εις τον ορίζοντα, κατά τύχην ήτο πεπικνωμένοι νεφέλαι άνωθεν των λευκών ορέων, ήτοι προς Δυσμάς μέχρι του μεσουρανίματος, επί των νεφελών τούτων εσκιαγραφείτο η Ίδη ολόκληρος, η μεν σκιά της κορυφής αυτής εφαίνετο εν τω μεσουρανίματι επί των νεφών, η δε βάσις ένθεν και ένθεν των λευκών ορέων, ώστε εάν είχωμεν καλόν τηλεσκόπιον θα εβλέπωμεν και τα σκιάς ημών επί των νεφών.

Η Richards-Μαντζουλίδου, συζητώντας περί ομφαλού των Δελφών, συνδέει τη λέξη *ομφαλός* με την *άμφη* που σημαίνει φωνή, πνοή, χώρος από όπου προέρχεται η φωνή: Richards-Μαντζουλίδου 1979, 73. Για τον ρόλο της μουσικής στις μαγικο-θρησκευτικές πρακτικές, βλ. Moutsopoulos 1990, 281-282.

⁴⁷² Warren 1988, 14. Επίσης βλ. Furumark 1965, 91.

⁴⁷³ Η διαστάσεων 36 X 34 μέτρων μεγάλη κεντρική αίθουσα του Ιδαίου άντρου διευκόλυνε, σύμφωνα με την Κάτια Μαντέλη, τις συναντήσεις ομάδων: Μαντέλη 2006, 15.

⁴⁷⁴ Σακελλαράκης 1990.

Η λατρεία φαίνεται ότι εξ αρχής περιορίστηκε στον βόρειο μυχό, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του που προσφέρουν συγκεκριμένες «σκηνικές» ή συμβολικές δυνατότητες, όπως συμβαίνει αντιστοίχως και σε άλλα ιερά⁴⁷⁵. Δεδομένου, ωστόσο, ότι στις εορτές που συνδέονται με τη λατρεία υπάρχει προσέλευση των μελών τουλάχιστον της κοινότητας που χρησιμοποιεί το ιερό, οι μεγάλες αίθουσες, παρέχοντας φιλοξενία και χώρο για εορταστικά / συλλογικά γεύματα, όπως και σήμερα⁴⁷⁶, εξακολουθούν να έχουν μεγάλη σημασία για το ιερό και τη λατρεία. Αυτό, για παράδειγμα, υποδεικνύουν τα θραύσματα ρωμαϊκών λύχνων στην είσοδο του σπηλαίου ή τα αρχαϊκά όστρακα στην *Αίθουσα των Ηρώων*.

Κατά την τελευταία φάση της λατρευτικής χρήσης του σπηλαίου ως ιερού του Ερμή σύμφωνα με το επιγραφικό υλικό, η αρχιτεκτονική ανάπτυξη του χώρου θα πρέπει να απέκτησε μεγαλύτερη σημασία: ενώ τα λατρευτικά δρώμενα λάμβαναν χώρα στον βόρειο μυχό με επίκεντρο τον κεντρικό σταλαγμίτη, όπως σε ολόκληρη την περίοδο των ιστορικών χρόνων, κάποιοι προσκυνητές διέσχιζαν το σπήλαιο κατ' άξονα και έφταναν στο απώτατο ανατολικό άκρο του, την *Αίθουσα των Επιγραφών*, έναν χώρο απόκρυφο και δυσπρόσιτο, όπου υπήρχε μία ακόμα αινιγματική είσοδος, εκ των πραγμάτων συνεκδοχή της εισόδου στον Άδη και απολύτως συμβατή με τον ρόλο του Ερμή ως *ψυχοπομπού*. Εκεί, σε αυτό το ιδιαίτερα συμβολικό τοπίο εξ αιτίας του σκότους, της ύπαρξης νερού, της ανηχοϊκής ατμόσφαιρας, «προσκυνούσαν». Όλοι; Οι πιο θαρραλέοι; Οι περισσότεροι μνημένοι; Άγνωστο.

Η εις μήκος πολυεπίπεδη ανάπτυξη του σπηλαίου Μελιδονίου, συνεπώς, φαίνεται ότι αξιοποιήθηκε στη σταδιακή μνητική διαδικασία ή στη σταδιακή διεκπεραίωση των μυστικών τελετουργιών, κατά την περίοδο της μυστηριακής λατρείας του Ερμή σε αυτό⁴⁷⁷. Ας σημειωθεί εδώ ότι η ανάπτυξη σε τρία επίπεδα του

⁴⁷⁵ Για τη «σκηνική» / συμβολική αξιοποίηση των ιερών κορυφής, βλ. Bloedow 1991, 157-161.

⁴⁷⁶ Στο τμήμα του χειρογράφου του Παύλου Βλαστού που αφορά σε προσκυνήματα στον Τίμιο Σταυρό, στην Ίδη, αναφέρεται, ότι οι προσκυνηταί κάθονται κατά γης, φέρουν τα φαγητά αυτών και τον οίνον προπίνοντες, τρώγοντες και τραγουδούντες, μετά το γεύμα ο χορός αρχίζει και η τρίχορδος του Ορφέως λύρα διευθύνει τον ρυθμόν εκεί έτεροι βαλλόντες σημάδι υψηλόν τινά λίθον σκοπεύουν διά των όπλων αυτών ερρίζοντες τις ο επιδεξιότερος των σκοπευτών, έτεροι πετώντες λίθους υψηλά διασπώσι ταύτας κατερχομένας διά του όπλου των...: Σακελλαράκης 1990, 25 για την αντιγραφή (διατηρείται η ορθογραφία του κειμένου).

⁴⁷⁷ Σχετικά με το κριτήριο της ύπαρξης πολλών χώρων σε ιερά σπήλαια της μινωικής Κρήτης, βλ. Marinatos 1993, 124.

μαντικού σπηλαίου του Βουραϊκού Ηρακλή κοντά στην Ελίκη Αχαΐας, ο τρόπος επικοινωνίας των αιθουσών (με *στόμιο καθέτου φρεάτιου*), οι διάφορες εσωτερικές διαμορφώσεις (εξώστης πάνω από τον τρίτο θάλαμο, κλίμακα που οδηγεί στην κορυφή βράχου), *αρμόζουν*, κατά τους μελετητές, *στη λειτουργία αρχαίου μαντικού αγροτικού ιερού*⁴⁷⁸.

Για την ανατολική Κρήτη, εξ άλλου, αναφέρουμε το παράδειγμα του σπηλαίου του Ψυχρού, στο οποίο οι πιστοί, πραγματοποιώντας τις προβλεπόμενες λόγω της ύπαρξης βωμού τελετουργίες στο άνω τμήμα του σπηλαίου, θα μπορούσαν να διακρίνουν το κατώτερο τμήμα, όπου η υδατοσυλλογή και σταλαγμίτες, δημιουργούσαν μια υπαινικτική ατμόσφαιρα⁴⁷⁹. Αντιστοίχως, και στο σπήλαιο των Καμαρών, οι πιστοί έπρεπε να πορευτούν στο εσωτερικό του, μέχρι να φτάσουν στον «προθάλαμο» του τελευταίου τμήματος, για να αποθέσουν τα αφιερώματά τους⁴⁸⁰.

A.2.4 Ο περίκλειστος χώρος του βόρειου μυχού

Ήδη από την πρώτη ανασκαφική περίοδο, το 1987, παρατηρήθηκε ότι επελέγη ως λατρευτικός ο βόρειος μυχός, ο οποίος έχει διαστάσεις 11,0 X 5,5 μέτρα (στο πλατύτερο σημείο του κατά τον άξονα Β/Ν), λόγω των χαρακτηριστικών του: στενή είσοδος πλάτους 0,75 μέτρων, μπροστά από την οποία υπάρχει βαιτυλικό μόρφωμα και λιθωματικές πτυχώσεις που συγκεντρώνουν νερό, κεντρικός σταλαγμίτης-βαΐτυλος και μικρή είσοδος πλάτους ενός περίπου μέτρου προς τον επόμενο θάλαμο, την *Αίθουσα Pashley*. Οι δοκιμές στην *Αίθουσα των Ηρώων*, ενώ απέδειξαν ανθρώπινη παρουσία σε όλες τις περιόδους που απαντούν στον βόρειο μυχό, δεν έφεραν στο φως ενδείξεις που επιβεβαιώνουν λατρευτική χρήση του φιλόξενου και

⁴⁷⁸ Κωτσωνοπούλου και Soter 1993, 61. Για τη σταδιακή εκτέλεση των μυστικών τελετουργιών και την αξιοποίηση ειδικά διαμορφμένου χώρου, βλ. επίσης Burkert 2002, 42-43, 48. Εκεί συζητείται η διαμόρφωση του χώρου του ιερού της Σαμοθράκης.

⁴⁷⁹ Watrous 1996, 21.

⁴⁸⁰ Taramelli 1901, 445. Dawkins and Laistner 1912-1913, 10.

μεγάλου πρώτου θαλάμου του σπηλαίου. Ως εκ τούτου, συνάγεται ότι οι μικρές διαστάσεις του βόρειου μυχού αποτέλεσαν κριτήριο για την επιλογή του⁴⁸¹.

Ας σημειωθεί εδώ, ότι κατά τους προϊστορικούς χρόνους, στον βόρειο μυχό έκαιγε μεγάλη λατρευτική πυρά, τα ίχνη της οποίας εκτείνονται σε ολόκληρο τον διαθέσιμο χώρο, ανατολικότερα της υδατοσυλλογής (Εικ. 27). Η έκταση της πυράς και ο διαθέσιμος λόγω της υδατοσυλλογής χώρος δεν επέτρεπαν ταυτόχρονη παρουσία ανθρώπων στον χώρο που θα ήταν αποπνικτικός. Πάντως, η πυρά του βόρειου μυχού φαίνεται ότι έκαιγε περιοδικά, ίσως μία φορά κατ' έτος, καθώς διαπιστώθηκαν επάλληλα στρώματα στάχτης, στα οποία αντιστοιχούσαν μόνωτα κυρίως κύπελλα, τοποθετημένα κάθε φορά στα όριά της⁴⁸².

Η φωτιά αποτελεί ισχυρό στοιχείο της λατρείας. Ο σημαντικός ρόλος της είναι διαχρονικός και απαντά σε όλους τους λαούς⁴⁸³, καθώς αναγιγνώσκεται σε τελετές μέχρι και σήμερα⁴⁸⁴, αντανakλώντας πιθανόν τη σημασία της εστίας ήδη από τις απαρχές της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου⁴⁸⁵. Ήδη το 1923, ο Nilsson απαριθμεί σειρά ιερών των ιστορικών χρόνων, στα οποία η φωτιά αποτελεί το επίκεντρο της λατρείας⁴⁸⁶.

⁴⁸¹ Ενδεικτικά αναφέρονται ιερά περιορισμένων διαστάσεων, στην Κνωσό (ιερό Διπλών Πελέκεων, Evans 1901-1902, 93), στα Μάλια (Darque and Van de Mortel 2009), στο Καβούσι (Αλεξίου 1956), στη Φυλακωπή (Renfrew 1981).

⁴⁸² Για παραδείγματα ενιαύσιων λατρευτικών πυρών, βλ. Nilsson 1977, 102.

⁴⁸³ Σχετικά με τους μύθους για την προέλευση της φωτιάς στους διάφορους λαούς, βλ. Frazer 1930. Για τη χρήση της φωτιάς στις τελετές των αρχαίων Αράβων, βλ. Fahd 1973. Εδώ συζητούνται, για παράδειγμα, οι πυρές που συνδέονται με προσφορές, με την εκ Θεού τιμωρία, με την επισφράγιση συμφωνιών. Κατά τον M. P. Nilsson, αποτελεί αμφισβητούμενο θέμα κατά πόσον η μαγεία της φωτιάς συνδέεται με τη μαγεία του ήλιου ή πρόκειται για τελετουργία εξαγνισμού: Nilsson 1977, 102.

⁴⁸⁴ Nilsson 1923, 144.

⁴⁸⁵ Warren 1977, 145.

⁴⁸⁶ Για παράδειγμα, στο ιερό της Αρτέμιδος Λαφρίας, στην Πάτρα, ζωντανά ζώα και τα μικρά τους ρίχνονταν στις φλόγες, όπως συνέβαινε και στη γιορτή των Κουρήτων στη Μεσσήνη, ενώ στο ιερό της Ήρας, στον Κιθαιρώνα, καίγονταν εικόνες της Ήρας: Nilsson 1923, 144-145. Για τη λατρευτική χρήση της φωτιάς, βλ. επίσης Loucas-Durie 1988, 153-156.

Στην Κρήτη, στον Πρινιά, εντοπίζονται δύο περίβολοι στο μέσον του αδύτου, οι οποίοι ορίζουν πυρές διαστάσεων 2,75 X 0,90 και 2,40 X 1,40 μέτρων, οι οποίοι χρονολογούνται στην πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο⁴⁸⁷.

Για τη διευκόλυνση των λατρευτικών δρωμένων, ο λατρευτικός χώρος του σπηλαίου υπέστη πρόχειρες επεμβάσεις, οι οποίες, λόγω της αδιατάρακτης στρωματογραφίας, έχουν χρονολογηθεί με ακρίβεια: στα ΥΜ ΙΙΙ στρώματα, τρεις αργοί λίθοι τοποθετημένοι σε σχήμα -Π- ορίζουν μία εστία, ενώ στη ΜΜ ΙΙΙ / ΙΜ Ι περίοδο δημιουργήθηκαν οι λιθοσωροί και τοποθετήθηκαν πλάκες στην περιοχή της υδατοσυλλογής για να διευκολύνουν εκείνους που πλησίαζαν το νερό.

Αντίστοιχες επεμβάσεις έχουν εντοπιστεί και σε άλλα σπήλαια, όπως, για παράδειγμα, στο Ιδαίον άντρον, όπου ένα πλακόστρωτο δάπεδο περιέτρεχε τα τοιχώματα εσωτερικά για να τοποθετούνται σε αυτό τα αγγεία της Κλασικής περιόδου μαζί με οστά ζώων. Στη μέση του του δαπέδου, ένας σωρός τέφρας παραπέμπει σε θυσίες, ενώ στον κεντρικό θάλαμο υπήρχε τοίχος⁴⁸⁸. Μάλιστα, στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου, αριστερά της εισόδου, υπάρχει μεγάλος λίθινος βωμός⁴⁸⁹.

Και στα σπήλαια της υπόλοιπης Κρήτης, ωστόσο, παρατηρήθηκαν επεμβάσεις στους λατρευτικούς χώρους. Για παράδειγμα, στο σπήλαιο της Ειλειθυίας, της οποίας η λατρεία συνδέεται με αυτήν των Κουρήτων και του Διός, εντοπίστηκαν λίθοι συνδεδεμένοι με πηλό και επιφάνεια στρωμένη με πηλόχωμα στο κέντρο του πρώτου θαλάμου, όπου το χώμα ήταν μελανό και πλούσιο σε ευρήματα με λατρευτικό χαρακτήρα⁴⁹⁰. Στο ανώτερο τμήμα του σπηλαίου του Ψυχρού, εντοπίζεται βωμός⁴⁹¹,

⁴⁸⁷ Με τον ένα από τους δύο περιβόλους σχετίζεται και βωμός. Στον Πρινιά, οι ναοί είναι αφιερωμένοι σε χθόνιες θεότητες ή ήρωα και σε Πότνια θηρών (Αρτέμις): Nilsson 1923, 147. Σύμφωνα με την Katja Sporn, ο λατρευτικός χώρος στα σπήλαια του ελλαδικού χώρου διακρίνεται πάντοτε με κάποιον τρόπο: Sporn 2010, 557 και ειδικότερα υποσημείωση 7 για αντιρρήσεις.

⁴⁸⁸ Σακελλαράκης 1990, 253.

⁴⁸⁹ Faure 1975, 95.

⁴⁹⁰ Κάντα και Δαβάρας 2010, 19. Τα αρχαιότερα αγγεία από το σπήλαιο χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΒ περίοδο, ενώ ενδείξεις λατρευτικής χρήσης χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙ Α:2-ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (Πρωτογεωμετρική, Γεωμετρική και Ανατολίζουσα περίοδο) και τους ελληνιστικούς χρόνους (ειδικότερα σελ. 29, 30, 36). Από την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, παρατηρείται αύξηση των ευρημάτων.

⁴⁹¹ Watrous 1996, 21.

ενώ, το 1894, ο Taramelli σημείωνε την ύπαρξη λιθοκατασκευής που περιείχε στάχτη και που πιθανόν είχε χρησιμοποιηθεί ως εστία⁴⁹².

Οι μικρές διαστάσεις του ιερού του σπηλαίου Μελιδονίου στον βόρειο μυχώ παραπέμπουν σε τελετουργίες που πραγματοποιούνταν κατά μόνας ή από πολύ μικρές ομάδες ανθρώπων, καθώς η ύπαρξη της υδατοσυλλογής και η εκτεταμένη πυρά δεν άφηναν επαρκή χώρο για πολυπρόσωπη παρουσία ανθρώπων στον χώρο⁴⁹³.

Τα ιερά προτιμούνταν μικρά, όπως συνάγεται από το μέγεθος των ιερών κατά του μινωικούς χρόνους ή των αδύτων των ιστορικών⁴⁹⁴.

A.2.5 Η ύπαρξη νερού

Κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, η χρήση ειδικών τελετουργικών σκευών, όπως ρυτών, πρόχων και κυλίκων, παραπέμπει σε προσφορές υγρών, μεταξύ των οποίων θα μπορούσε να συμπεριλαμβάνεται και το νερό⁴⁹⁵. Προς την ίδια κατεύθυνση παραπέμπουν και τα ανθρωπόμορφα αγγεία που φέρουν νερό, όπως αυτό της Μύρτου⁴⁹⁶. Πάντως, η λατρεία φαίνεται προσανατολισμένη προς την παρουσία νερού, ήδη από τη MM ΙΑ περίοδο, στο ιερό της Σύμης Βιάννου⁴⁹⁷.

Κατά τους ιστορικούς χρόνους, το νερό αναγνωρίζεται ως ένα από τα βασικά στοιχεία της φύσης, σύμφωνα με τον Θαλή, και σχετίζεται με την αρχή της δημιουργίας, σύμφωνα με τον Αθηναγόρα:

⁴⁹² Watrous 1996, 60. Taramelli 1901, 448.

⁴⁹³ Darque and Van de Mortel 2009, 40. Εδώ γίνεται λόγος για το μικρό διαστάσεων λοξό κτήριο ΒΑ του ανακτόρου των Μαλίων, που χρονολογείται στην ΥΜ ΙΑ περίοδο.

⁴⁹⁴ Το μικρό μέγεθος των ιερών υπογραμμίζει ήδη το 1901 ο Arthur Evans, μιλώντας για τα μέχρι τότε γνωστά μυκηναϊκά ιερά: Evans 1901, 123.

⁴⁹⁵ Για την πραγματοποίηση υγρών προσφορών, όπως επιβεβαιώνεται από τα ειδικά αγγεία, βλ. Peatfield 1995, 221. Για μια σύντομη αναφορά στη μινωική λατρεία ανά περιόδους, βλ. Rethemiotakis 2008.

⁴⁹⁶ Για πηγές κοντά σε ιερά, βλ. Warren 1978 και Peatfield 1995, 223:

⁴⁹⁷ Lebessi 2009, 522.

Ἦν γὰρ ὕδωρ ἀρχὴ κατ' αὐτόν τοις ὅλοις, ἀπὸ δὲ τοῦ ὕδατος ἰλὸς κατέστη, ἐνὼ, οἱ Νεοπλατωνιστὲς ἀναφέρουν ὕδωρ ἦν ἐξ ἀρχῆς καὶ ὕλη, ἐξ ἧς ἐπάγη ἡ γῆ, δύο ταύτας ἀρχὰς ὑποτιθέμενες πρῶτες, ὕδωρ καὶ γῆ⁴⁹⁸.

Κατὰ τον Vadé, ὅταν το νερό βρίσκεται κοντά σε βαίτυλο, αποκτά ευγονικές ιδιότητες, εγγραφόμενο σε ένα γενικότερο κοσμογονικό σχήμα, καθώς ἀφ' ενός εἶναι ζωοδοτικό καὶ ἀφ' ετέρου συνδέεται με τα υπόγεια ρεύματα του θανάτου⁴⁹⁹.

Το νερό συνδέεται με τις θυσίες, τους καθαρμούς καὶ τις σπονδές⁵⁰⁰. Για το σπήλαιο του Πάνα, στη βόρεια πλευρά του λόφου της Ακρόπολης, ο Αριστοφάνης ἀναφέρει [...] ὅπου τὸ τοῦ Πανὸς καλὸν [...] καὶ θὰ ἐπανήρχετο ἀγνὴ εἰς τὴν πόλιν, λουσαμένη τῇ Κλεψύδρᾳ⁵⁰¹. Με πλύσιμο των χειρῶν ξεκινούν οἱ θυσίες, καθώς δεν επιτρεπόταν κάποιος να προσευχηθεῖ ἢ να πραγματοποιήσει θυσία με ἀκάθαρτα χέρια⁵⁰². Στην πύλη της Σικυώνας, πρὸς δὲ τῇ πύλῃ, πηγὴ ἐστὶ σφίσιν ἐν σπηλαίῳ, ἧς τὸ ὕδωρ οὐκ ἄνεισιν ἐκ γῆς, ἐπιρρεῖ δὲ ἐκ τοῦ ὀρόφου τοῦ σπηλαίου⁵⁰³. Ἡ μεταφορὰ του νεροῦ στον χώρο του θυσιαστηρίου ἀποτελεῖ δρώμενο που συνέχει τα μέλη της κοινότητας.

Το νερό ἀποτελεῖ το πλέον διαδεδομένο μέσον καθαρμοῦ⁵⁰⁴. Οἱ σπονδές, ἐξ ἄλλου, ὅπως καὶ οἱ χοές γίνονταν με μέλι, κρασί καὶ νερό⁵⁰⁵.

⁴⁹⁸ Για τις ἀναφορές στα ἀρχαία κείμενα, βλ. Rudhardt 1971, 11 καὶ 12. Για τον ἐξαγνιστικό ρόλο του νεροῦ, βλ. Moulinier 1950, 11.

⁴⁹⁹ Vadé 1977, 32.

⁵⁰⁰ Για τη μεταμόρφωση των ιδεῶν taboo σε ιδέες ἀγνότητος καὶ ρυπαρότητας καὶ για την ἀνάγκη οἱ ἄνθρωποι να εἶναι καθαροί, ὅταν ἐπικοινωνοῦν με τους θεοὺς, βλ. Nilsson 1977, 95. Εἰδικότερα στη σελ. 96, ἀναφορὰ σε περιπτώσεις μiasμάτων καὶ καθαρμῶν της Αρχαιότητος.

⁵⁰¹ Για την ἀναφορὰ, βλ. Γιαννουλίδου 1973, 189, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁵⁰² Burkert 1993, 136, 140, για τον ρόλο του νεροῦ στις θυσίες.

⁵⁰³ Για μια σύντομη ἀναφορὰ, βλ. Γιαννουλίδου 1972, 140, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς βιβλιογραφικὲς ἀναφορές.

⁵⁰⁴ Burkert 1993, 176 καὶ 179, 196: ἀντιστοίχως, για τη χρῆση νεροῦ στους καθαρμούς καὶ για παραδείγματα πηγῶν που ἐξυπηρετοῦσαν ιερά. Για εορταστικὰ δρώμενα με ἐπικέντρο τον καθαρμό, βλ. Parker 1983, 26 (Πλυντήρια του ἀγάλματος της Αθηνάς Πολιάδος), 28 (Πλυντήρια Παλλαδίου στο Φάλληρο)

⁵⁰⁵ Burkert 1993, 164, 167: Οἱ χοές ἦταν κυρίως συνδεδεμένες με τους νεκρούς.

Ορισμένα ιερά είχαν τη δική τους πηγή ή το δικό τους πηγάδι, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις το νερό έπρεπε να μεταφερθεί από *άεναη* πηγή, που ενδεχομένως βρισκόταν μακριά⁵⁰⁶.

Η σημασία του νερού στο πλαίσιο της λατρείας είναι διαχρονική, όπως, για παράδειγμα, προκύπτει και από τη μελέτη των διακειμενικών λειτουργιών του ύδατος στο έργο του Κοσμά του Μελωδού, διαπρεπούς ασματογράφου του 8ου αιώνα, καθώς, και στο χριστιανικό δόγμα, το νερό συνδέεται μέσω του μυστηρίου της βάπτισης με την εμφάνιση της θεότητας: *Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτιζομένου Σου, Κύριε, ἡ τῆς Τριάδας ἐφανερώθη προσκύνησις*, αναφέρεται στο απολυτίκιο της εορτής των Θεοφανείων⁵⁰⁷. Στη βυζαντινή ποίηση, το νερό έχει γονιμοποιό και αναζωογονητική δύναμη, καθαίρει τους ρύπους της ψυχής (*λούσασθε και καθάρητε*, λέει ο Ησαΐας):

[...] *Καὶ δὸς αὐτῷ τὴν χάριν τῆς πολυτρώσεως, τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἰορδάνου. Ποίησον αὐτὸ ἀφθαρσίας πηγὴν, αγιασμοῦ δῶρον, ἁμαρτημάτων λυτήριον, νοσημάτων ἀλεξιτήριον, δαίμοσιν ὀλέθριον [...]*,

αναφέρει ο Σωφρόνιος, Πατριάρχης Ιεροσολύμων, σε ευχή που διαβάζεται κατά την ακολουθία του Αγιασμού των Υδάτων⁵⁰⁸.

Στο σπήλαιο Μελιδονίου, νερό συγκεντρώνεται σε λιθωματικές πτυχώσεις⁵⁰⁹ που εντοπίζονται στο τοίχωμα, αριστερά της εισόδου στον βόρειο μυχό, ενώ η παρουσία υδατοσυλλογής εντός του χώρου αυτού προφανώς αξιοποιήθηκε για τις ανάγκες και

⁵⁰⁶ Σχετικά με την καθαρτήρια δύναμη ιδιότητα του νερού, τα *καθάρσια ὕδατα* και τα *νίμματα*, βλ. Παπαχατζής 1990, 22. Σχετικά με την παρουσία νερού στις ιερές τοποθεσίες του κρητικού τοπίου, βλ. και Nixon 2009, 271-272.

⁵⁰⁷ Για το θέμα βλ. Ανδρουλιδάκης 2011-2012, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Η εργασία αυτή αποτελεί τμήμα ευρύτερης, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής και Εκκλησιαστικής Γλώσσας στην Ανωτάτη Ακαδημία του Ηρακλείου. Ποιητικῇ αδείᾳ, το νερό χρησιμοποιείται από τους βυζαντινούς ποιητές και μελωδούς ως μέσον καταστολής των εχθρών του Χριστιανισμού (π.χ. η συναγωγή του νερού ανοίγεται από τον Κύριο και ξανακλείνοντας πνίγει τους Αιγυπτίους κατά την αποχώρηση των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο).

⁵⁰⁸ Ανδρουλιδάκης 2011-2012, 627.

⁵⁰⁹ Παρόμοιες πτυχώσεις, που χαρακτηρίζονται ως *μικρές λεκάνες ύδατος*, εντοπίστηκαν και στο σπήλαιο της *Ειλυθείας*, προστάτιδος των επιτόκων γυναικών και θεά της μητρότητας: Πλατάκης 1971α, 24.

τη σκηνογραφία της λατρείας εκεί. Ένα τρίτο σημείο, στο οποίο εντοπίζεται υδατοσυλλογή, είναι στην επίσης κομβικής σημασίας *Αίθουσα των Επιγραφών*: σε αυτήν, το νερό δεν είναι ορατό στον επισκέπτη, καθώς η υδατοσυλλογή εντοπίζεται σε ψηλότερο επίπεδο από το τελευταίο άνοιγμα εισόδου, απέναντι από το τοίχωμα στο οποίο χαράσσονταν οι επιγραφές και πίσω από λιθωματικό υλικό που υπάρχει στο σημείο αυτό (βλ. πιο κάτω). Ας σημειωθεί εδώ ότι, όπως αναφέρει και ο Rutkowski, η ύπαρξη νερού, χωρίς λατρευτικά συμφραζόμενα, δεν αποτελεί κριτήριο λατρευτικής χρήσης⁵¹⁰.

Στα υπόλοιπα σπήλαια της δυτικής Κρήτης, νερό εντοπίζεται μόνον στο σπήλαιο Περιστερά⁵¹¹, στην περιοχή της Πολυρρήνειας Κισάμου (πηγή), στον Κουμαρόσπηλιο⁵¹² (λιθωματικές πτυχώσεις και κοιλότητες) και στο σπήλαιο Λερά⁵¹³, στο Ακρωτήρι Κυδωνίας (μικρή υδατοσυλλογή), στο Αγιασμάτσι⁵¹⁴ Πατσιανού Σφακίων (υδατοσυλλογή). Ωστόσο, και στο Ιδαίον άντρον, το νερό έπαιξε σημαντικό ρόλο στη λατρεία, και μάλιστα στη μυστηριακή, σύμφωνα με τους Γιάννη και Έφη Σακελλαράκη, ως καθαρτήριο στοιχείο εξαγνισμού, είτε υπό μορφήν διαρκούς σταγονορροής που δημιουργήσε μάλιστα μικρή λεκάνη στο δάπεδο, είτε ως γειτονικές του σπηλαιου πηγές (Σαύρου, Περδικόνερο)⁵¹⁵.

Στο σπήλαιο των Καμαρών, της κεντρικής Κρήτης, η υδατοσυλλογή στο κατώτερο τμήμα του σπηλαιού φαίνεται ότι λειτούργησε στο πλαίσιο της λατρείας, καθώς «στον προθάλαμο» του χώρου, στον οποίο αυτή εντοπίστηκε, αποθέτονταν αγγεία, ενώ στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν τα σπαράγματα αναλημματικού τοίχου⁵¹⁶. Στο βάθος, εξ άλλου, του σπηλαιού Ψυχρού, εντοπίστηκε υδατοσυλλογή, στην οποία εντοπίστηκαν λατρευτικού χαρακτήρα κεραμική, προσωπικά αντικείμενα, χάλκινα

⁵¹⁰ Rutkowski 1994, 26.

⁵¹¹ Faure 1956, 102.

⁵¹² Jantzen 1951, Faure 1960, 212. Γεωργιουδάκης 1961, 29. Treuil 1970, 21-22. Ζώης 1973, 205-207. Guest-Papamanoli and Lambraki 1976. Tzedakis and Godart 1992, 46. Manteli 1993, II, 36.

⁵¹³ Faure 1960, 213-214; 1962, 46-47; 1967, 134; 1969, 202. Γεωργιουδάκης 1961, 31. Bouchal 1996, 92-95.

⁵¹⁴ Faure 1967, 135-138; 1969, 200. Tyree 1974, 48-50, 216. Francis et al. 2000.

⁵¹⁵ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 163. Όπως υπενθυμίζουν οι συγγραφείς, για τη σημασία του νερού στον ορεινό Μυλοπόταμοείναι χαρακτηριστική η διατήρηση ακόμα και στη δωρική διάλεκτο, της ονομασίας του χωριού Κράνα, για το «φλεγικό» πηγάδι της.

⁵¹⁶ Dawkins and Laister 1912-1913, 10-11. Επίσης Taramelli 1901, 447.

εργαλεία και όπλα, καθώς και ειδώλια⁵¹⁷. Με την ύπαρξη νερού συνδέονται και τα λατρευτικά ευρήματα του σπηλαίου Χωστό Νερό Τεμένους (MM III, YM, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδος)⁵¹⁸.

A.2.6 Ο ανηχοϊκός χαρακτήρας της Αίθουσας των Επιγραφών

Σύμφωνα με τον Δίωνα της Προύσας,

[...] εάν κάποιος θα έφερνε έναν άνθρωπο, Έλληνα ή βάρβαρο, για μύηση σε ένα μυστικό σηκό, εξαιρετικής ομορφιάς και μεγέθους, όπου αυτός θα παρατηρούσε πολλές μυστικές θεές και θα άκουγε πολλούς μυστικούς ήχους, με σκοτάδι και φως να εναλλάσσονται ξαφνικά και άλλα αμέτρητα πράγματα να συμβαίνουν, ακόμη, όπως ακριβώς συνηθίζουν να κάνουν στην καλούμενη τελετή του «θρονισμού», όπου οι τελούντες ιερείς έχουν τους μούμενους να κάθονται κάτω και αυτοί χορεύουν γύρω τους, εάν όλα αυτά συνέβαιναν, θα ήταν δυνατόν, ώστε αυτός ο άνθρωπος να μην δοκίμαζε τίποτα στην ψυχή του και να μην έφτανε στο σημείο να μαντεύσει ότι όλα αυτά ήταν αποτέλεσμα κάτι παραπάνω από σοφή πρόθεση και προετοιμασία [...]⁵¹⁹.

Στο σπήλαιο Μελιδονίου, παρ' ότι δεν πρόκειται για οικοδόμημα τεχνικό, ισχύουν όλες οι παράμετροι που τίθενται από τον Δίωνα: χώρος εξαιρετικής ομορφιάς, εναλλαγή φωτός και σκότους, ήχοι που προκαλούνται κυρίως από τη διαρκή σταγονορροή ή την ανάδευση των υδατοσυλλογών και το πέταγμα των νυχτερίδων ή από σταλαγμίτες που λειτουργούν εκ κατασκευής «μουσικά». Μία τέτοια λιθωματική μορφή βρίσκεται αμέσως μετά την κατάβαση στην *Αίθουσα Pashley*, αριστερά.

Ωστόσο, αν οι ήχοι μπορούν να επιδράσουν στην ψυχολογική φόρτιση των επισκεπτών, άλλο τόσο, σε συγκεκριμένο λατρευτικό πλαίσιο, μπορεί να επιδράσει και η έλλειψή τους. Στο πλαίσιο της πρόσφατης ερευνητικής φάσης στο σπήλαιο, η

⁵¹⁷ Watrous 1996, 17, 48.

⁵¹⁸ Taramelli 1899, 350-356. Faure 1956, 97. Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 66.

⁵¹⁹ Για τη μεταγραφή, Burkert 2002, 54.

συνεργασία με την συνθέτη δρα Κατερίνα Τζεδάκη και τον Σπυρίδωνα Μπρέζα, Επίκουρο Καθηγητή Ακουστικής του Τμήματος Μουσικής Τεχνολογίας και Ακουστικής του Τ.Ε.Ι. Κρήτης, επέτρεψε την καταγραφή του ηχητικού περιβάλλοντος του σπηλαίου. Οι σχετικές έρευνες κατέδειξαν, ότι κάποιες συχνότητες είναι ανάλογες συχνοτήτων ανηχοϊκού θαλάμου, δεδομένου του ασυνήθιστα χαμηλού χρόνου αντήχησης στην *Αίθουσα των Επιγραφών*, πράγμα που καθιστά την ομιλία ευκρινέστατη και ταυτόχρονα δημιουργεί την εντύπωση πως ο επισκέπτης βρίσκεται σε ανοικτό χώρο⁵²⁰.

Σε ένα τέτοιο χώρο, μέσω της κατάργησης των βασικών αισθήσεων της όρασης και της ακοής, ουσιαστικά αφαιρείται το τοπίο⁵²¹. Ο Bakhtin, συζητώντας περί λογοτεχνικού χρονοτόπου, βέβαια, αναφέρει τα εξής, στο δοκίμιό του «Μορφές τόπου και χρονοτόπου στο μυθιστόρημα «Σημειώσεις προς μια ιστορική ποιητική» (1981, 84), συγκεκριμενοποιώντας το αίσθημα που δημιουργείται και στην *Αίθουσα Επιγραφών*:

[...] στον λογοτεχνικό χοροτόπο, χωρικοί και χρονικοί δείκτες συγχωνεύονται σε έναν προσεκτικά επεξεργασμένο και συγκεκριμένο όλο. Ο χρόνος, κατά κάποιον τρόπο, πυκνώνει, αποκτά σάρκα, γίνεται καλλιτεχνικά ορατός. Παρομοίως, ο χώρος γίνεται φορτισμένος και ευαίσθητος στις κινήσεις του χρόνου, στην πλοκή ή την ιστορία. Αυτή η διατομή των αξόνων και η συγχώνευση των δεικτών χαρακτηρίζει τον καλλιτεχνικό χρονοτόπο [...].

⁵²⁰ Αντιστοίχως ανηχοϊκός αποδείχθηκε ο υπόγειος θάλαμος του Νεκρομαντείου του Αχέροντα στην Εφύρα της Πρέβεζας. Ο χώρος είναι λαξευμένος στον βράχο, αλλά η οροφή του ενισχύεται από 15 τόξα από πωρόλιθο, τα οποία συνελούν στην ανηχοϊκότητα, σύμφωνα με τις μετρήσεις: Καραμπατζάκης και Ζαφρανάς 2008. Karampatzakis and Safranas 2009. Για την ταύτιση του κτηρίου με νεκρομαντείο, βλ. τις αναφορές του ανασκαφέα στα *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (Δάκαρης 1958, 1960, 1961, 1975, 1976, 1990 και 1991), καθώς και τη σχετική μονογραφία του ιδίου (Δάκαρης 1993). Για τις αντιρρήσεις σχετικά με την ταύτιση του κτηρίου ως νεκρομαντείου, βλ. Ogden 2011, 54-55, όπου και η σχετική συζήτηση. Βάσει αναλόγων μετρήσεων, πάντως, μέριμνα για την ακουστική δημοσίων κτηρίων ή λατρευτικών χώρων λαμβανόταν τόσο κατά την Αρχαιότητα, όσο και κατά τη Βυζαντινή περίοδο: Καραμπατζάκης 2010 και 2014. Επίσης Καραμπατζάκης, Ζαφρανάς και Καραδέδος 2012.

⁵²¹ Για την αξιοποίηση των αισθήσεων στην προσέγγιση της Αρχαιότητας, βλ. Χαμηλάκης 2013.

A.2.7 Λατρευτικά σκεύη, βωμοί, λατρεία

Μέσω των τελετουργιών, εδραιώνεται αφ' ενός ο ρόλος και συνοχή της ομάδας⁵²² και αφ' ετέρου η σύνδεσή της με το θείο⁵²³, η οποία αποτελεί κομβικό σημείο διαφόρων θρησκειών, καθώς η λατρεία καθιστά τον θεό παρόντα μέσα στην εικόνα του⁵²⁴.

Στο σπήλαιο Μελιδονίου, οι λιθοσωροί και το είδος της κεραμικής παραπέμπουν σε τελετουργικές θυσίες και προσφορές στο ανατολικό τμήμα του βόρειου μυχού κατά τις περιόδους αυτές. Στη θεότητα προσφέρονταν στερεά και υγρά, ενώ η παρουσία των χυτρών μας ωθεί στην σκέψη τελετουργικών γευμάτων⁵²⁵, στο πλαίσιο της καθημερινής ή εποχικής σχέσης του *homo anatolicus* με τη θεότητα (Εικ. 39)⁵²⁶. Ίσως, από εδώ προέρχεται και ο χάλκινος διπλός πέλεκυς που σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου⁵²⁷.

Σύμφωνα με τον Γιάννη Χαμηλάκη, η παρουσία κυρίως ακόσμητης κεραμικής παραπέμπει σε μαζική κατανάλωση τροφής στο πλαίσιο ευρείας γιορτής⁵²⁸.

⁵²² Για την τελετουργία ως μορφή συνοπτικού κώδικα και επικοινωνίας βασισμένη σε ένα σύστημα συμβόλων, το οποίο συμμερίζονται οι συμμετέχοντες και το οποίο προϋποθέτει την ύπαρξη μιας συνεκτικής ομάδας, στην οποία το άτομο είναι ενσωματωμένο με προϋποθέσεις ανιχνεύσιμες στην ύπαρξη ενός κοινού κώδικα, βλ. Μαυρίδης 2003, 582, όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές για το θέμα. Για τον ρόλο των τελετουργικών στη συνέχεια, τη συνοχή και τον κοσμολογικό προσδιορισμό μιας κοινωνίας, βλ. Tilley 1991, 140 και Μαυρίδης 2003, 582.

⁵²³ Georgoudi 2010, 92-93. Επίσης, βλ. Nilsson 1977, 106-107, περί μετάληψης. Για την κλίμακα τέτοιων γευμάτων, πρβλ. το παράδειγμα του Σκοτεινού, από όπου περισυλλέχθηκαν θραύσματα 250 χυτρών, επί συνόλου 2.000 αγγείων: Tyree 2010.

⁵²⁴ Klöckner 2010, 106.

⁵²⁵ Για την περιγραφή των λιθοσωρών και συζήτηση της χρονολόγησης, βλ. Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995, 890-892 και σχετικές υποσημειώσεις. Είναι σαφές, ότι κατά την περίοδο αυτή, η οποία συμπίπτει με τη Νεοανακτορική περίοδο, η λατρεία στον χώρο εντατικοποιήθηκε: Για την εντατικοποίηση της λατρείας κατά τη Νεοανακτορική περίοδο σε χώρους που υπήρξαν λατρευτικοί και κατά την προηγούμενη Παλαιοανακτορική περίοδο, βλ. Marinatos 1993, 124. Για την αντίληψη περί «θείου» στο πλαίσιο του Κρητομυκηναϊκού Πολιτισμού, βλ. επίσης Dietrich 2004, 84. Για ανάλογους τύπους αγγείων από το Ψυχρό και το σπήλαιο των Καμαρών, βλ. Tyree and Kanta 2005.

⁵²⁶ Lebrun 2004, 36 και 47.

⁵²⁷ Πλάτων 1957, 421.

⁵²⁸ Hamilakis 2008, 6.

Αντιστοίχως, ωστόσο, σημαντική είναι και η παρουσία καμαραϊκής κεραμικής, η ύπαρξη της οποίας σηματοδοτεί και την αρχή της λατρείας στον βόρειο μυχό⁵²⁹.

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, συντριπτική, σε σχέση με το σύνολο του υλικού που περισυλλέχθηκε κατά τις ανασκαφές, είναι η παρουσία πολυάριθμων άωτων κωνικών κυπέλλων, τα οποία γενικώς χρονολογούνται στην MM III / YM I περίοδο και εν πολλοίς βρέθηκαν τοποθετημένα, είτε στην περιφέρεια της πυράς, είτε σε αβαθείς κοιλότητες των τοιχωμάτων του βόρειου μυχού, είτε στα εξωτερικά του τοιχώματα, αριστερά της εισόδου σε αυτόν⁵³⁰. Όπως επισημαίνει και η Loeta Tyree, αυτός ο τύπος αγγείων είναι συχνότατος σε σπήλαια, όπως εξ άλλου και τα αγγεία με πρόχυση⁵³¹. Ωστόσο, από τα υψηλότερα ευρισκόμενα στρώματα, περισυλλέχθηκαν και θραύσματα κυλίκων της YM IIIB περιόδου⁵³², καθώς και δίωτος σκύφος με κωνικό πόδι της YM IIIΓ: 1 περιόδου, η παρουσία των οποίων επίσης υποστηρίζει τη λατρευτική χρήση κατά την περίοδο αυτή⁵³³.

Η παρουσία των κυπέλλων παραπέμπει σε αναίμακτες προσφορές πρώτων καρπών (*απαρχών*), καθώς τα αλλεπάλληλα και σαφώς οριζόμενα στώματα στάχτης της πυράς δηλώνουν περιοδικότητα, ανάλογα με τις εποχές του χρόνου, κατά τις οποίες οι καρποί συλλέγονται. Η παρουσία του φαλλόσχημου σταλαγμίτη / βαιτύλου

⁵²⁹ Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995.

⁵³⁰ Άωτα κωνικά κύπελλα εντοπίστηκαν και στο Ιδαίο άντρο (Βασιλάκης 2006, 24). Χαρακτηριστική είναι η παρουσία τους, ωστόσο, κατά μήκος των τοιχωμάτων του Κτηρίου 10 ΒΑ του ανακτόρου των Μαλίων, μαζί με κύπελα με όρθια τοιχώματα, λύχνους τριποδικές χύτρες και μικύλα ρυτά. Φαίνεται, ότι στην περίπτωση αυτή υπήρχε χαμηλό ξύλινο θρανίο, επί του οποίου είχε τοποθετηθεί αρχικά το υλικό. Χρονολογούνται στην YM IA περίοδο, ενώ το εσωτερικό του κτηρίου αυτού αναδιατάχθηκε κατά την YM IB. Το μέγεθος του χώρου και το είδος των αγγείων δηλώνουν τελετουργίες που πραγματοποιούνταν κατά μόνας, σε σχέση με την είσοδο στο ανάκτορο: Darque and Van de Mortel 2009, 33-40. Επίσης, σημειώνεται ότι και στο Ιερό των Διπλών Πελέκεων της Αγίας Τριάδας, τα αγγεία εντοπίστηκαν πάνω στο δάπεδο, κατά μήκος των τοιχωμάτων. Και από εδώ προέρχεται μεγάλος αριθμός κυπέλλων: Banti 1941-1943, 18-20 και 28. Συντριπτική είναι η πλειψηφία άωτων κωνικών κυπέλλων της MM II και III, YM και Πρωτογεωμετρικής περιόδου, τα οποία προέρχονται από περικλειστό χώρο του σπηλαίου Του Δράκου τα Κελλιά Τεμένους: Faure 1996, 70-71.

⁵³¹ Tyree 2010, SEL.

⁵³² Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995, 889. Για τη λατρευτική χρήση των κυλίκων βλ. Tyree, Kanta and Sphakianakis 2007, όπου συζητούνται οι κύλικες με πόδι από το Σκοτεινό.

⁵³³ Στο σπήλαιο του Προφήτη Ηλία, στην Αργολίδα, εντοπίστηκαν κύλικες και ένα κύπελλο σπασμένα στο ανώμαλο έδαφος της σπηλιάς, πράγμα που οδήγησε στην ταύτιση του χώρου με ιερό. Αντίστοιχα αγγεία βρέθηκαν πάνω σε φυσικό χαμηλό θρανίο.

στο κέντρο της υδατοσυλλογής, ο οποίος προφανώς συνδέεται με τη γονιμότητα, υπογραμμίζει τον χαρακτήρα της λατρείας⁵³⁴.

Σε σπήλαιο στη Φαιστό, εντοπίστηκε θρανίο, στη βάση του οποίου και πάνω του είχαν αποθεθεί κωνικά κύπελλα, ρυτά⁵³⁵, καθώς και λεκάνη διακοσμημένη με πέλεκυ, τα οποία χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΙ περίοδο⁵³⁶. Στο Σκοτεινό, η τυπολογία των αγγείων που περισυλλέχθηκαν είναι ανάλογη αυτής του σπηλαίου Μελιδονίου, συμπεριλαμβανομένων λεκανόσχημων σκευών⁵³⁷.

Τα αγγεία που εντοπίστηκαν στον βόρειο μυχό περιλαμβάνουν αγγεία παρασκευής φαγητού, επιτραπέζια και πόσης⁵³⁸. Αντίστοιχοι τύποι απαντούν και σε άλλα σπήλαια: στις Καμάρες, για παράδειγμα, εντοπίστηκαν 28 αγγεία, μεταξύ των οποίων λεκανόσχημα, πρόχοι, πιθοειδή και λίγα κλειστά, χρήσιμα, προφανώς, για τη μεταφορά των υγρών προϊόντων, ενώ από το σπήλαιο του Ψυχρού και το Σκοτεινό προέρχονται, αντιστοίχως, 550 και περισσότερα από 850 άωτα κωνικά κύπελλα. Στο σπήλαιο Ειλειθυίας, στον Τσούτσουρο, κωνικά κύπελλα μαζί με λοπάδες, τριποδικά μαγειρικά σκεύη και μια σειρά μικύλλων αγγείων, τα οποία δεν εντοπίστηκαν στο σπήλαιο Μελιδονίου, απαντούν τόσο κατά τους παλαιοανακτορικούς⁵³⁹ όσο και κατά

⁵³⁴ Nilsson 1977, 103. Σημειώνεται, ότι οι προσφορές απαρχών συζητούνται από τον συγγραφέα στο πλαίσιο αναίμακτων θυσιών προς τιμήν της Δήμητρας και του Διονύσου τον 5ο αιώνα π.Χ. Γενικώς για τις εορτές που συνδέονται με τη συγκομιδή κατά τους μεταγενέστερους, ιστορικούς χρόνους, βλ. Nilsson 1966, 21-33.

⁵³⁵ Κυρίως, περισυλλέχθηκαν αγγεία με οπή στον πυθμένα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για υγρές προσφορές. Ιδιαίτερο, ωστόσο, είναι το ρυτό κύπελλο που έχει σχήμα κεφαλής βοός. Για το σχήμα αυτό, που εμφανίζεται από τη ΜΜ ΙΙΒ περίοδο και βρίσκεται εν χρήσει ως την ΥΜ ΙΙΑ, βλ. Koehl 1981, 180.

⁵³⁶ Murphy 2006, 102. Το σπήλαιο αναφέρεται από τον Doro Levi (1976, 449-454).

⁵³⁷ Tyree, Knta and Robinson 2008, 184.

⁵³⁸ Ως προς την κατανάλωση ποτού στις τελετουργίες της Παλαιοανακτορικής περιόδου, διαθέτουμε μόνον τα ελάχιστα όστρακα πρόχου που συνάδει προς την κατεύθυνση αυτή. Ως εκ τούτου, αν δεν φανταστούμε άλλους τρόπους μεταφοράς υγρών, μαρτυρίες των οποίων δεν σώζονται, δεν μπορούμε να μιλήσουμε σχετικά. Σχετικά με την κατανάλωση ποτού για την προσέγγιση της θεότητας, βλ. συζήτηση και εθνογραφικά παράλληλα στο Whittaker 2008.

⁵³⁹ Από την Αγία Φωτιά στην ανατολική Κρήτη, από περιβάλλον ΠΜ Ι-ΙΙ περιόδου, προέρχονται κύλικες και κύπελλα που πιθανόν παραπέμπουν σε συγκεκριμένες τελετουργίες. Η άποψη του Γιάννη Χαμηλάκη, ωστόσο, ότι δηλαδή οι διαφορετικοί τύποι αγγείων παραπέμπουν σε διαφορετικού χαρακτήρα τελετουργίες, μένει να αποδειχθεί: Hamilakis 2012, 191.

τους νεοανακτορικούς χρόνους⁵⁴⁰. Τα μαγειρικά αγγεία καταδεικνύουν κοινή κατανάλωση τροφής σε τελετουργικό – εορταστικό πλαίσιο (που αντανάκλα πολιτική οργάνωση), μία δράση που απαντά και σήμερα στις πανηγυρικές τελετές⁵⁴¹. Για την πρωιμότερη πάντως Νεολιθική περίοδο, δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις οργανωμένων κοινών γευμάτων σε κοινωνική βάση: ο βόθρος με οστά ζώων στον Μακρύγιαλο πιθανόν αποτελούσε λάκκο απορριμμάτων μιας οικογένειας· ωστόσο το σύνολο οστών που προέρχονται από επτά αγριόχοιρους στην Κνωσό ήταν μεγάλο για τα μέλη μιας μόνον οικογένειας⁵⁴².

Σύμφωνα με την Anna Lucia D'Agata, μετά την κατάρρευση των μινωικών ανακτόρων, στον νέο μικρό οικισμό που μετεξελίχθηκε στην πόλη της Σύβριτας, πραγματοποιούνταν παρασκευή τροφής και τελετουργικά γεύματα, μετά το πέρας των οποίων τα υπολείμματα ρίχνονταν σε ένα όρυγμα που σφραγίζονταν⁵⁴³. Τα ορύγματα αυτά χρονολογήθηκαν μεταξύ 13ου και 9ου αιώνα π.Χ.: κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο⁵⁴⁴, περιελάμβαναν επιτραπέζια αγγεία (τριποδικές χύτρες και λίγα προχυτικά), μικρού ή μεγέθους πίθους, μικρούς ψευδόστομους αμφορείς, ελάχιστους διακοσμημένους κρατήρες, και λεκάνες (τα κύπελλα και οι κύλικες σπανίζουν), ενώ,

⁵⁴⁰ Για την κατανάλωση τροφής κατά την ανακτορική περίοδο, βλ. επίσης Halstead and Isaakidou 2011, 92-94.

⁵⁴¹ Tyree 2010. Για τον τελετουργικό χαρακτήρα της από κοινού κατανάλωσης τροφής σήμερα στον Μυλοπόταμο, στο πλαίσιο διαφόρων περιστάσεων που σχετίζονται είτε με το θρησκευτικό ημερολόγιο είτε με διαβατήριες τελετές, βλ. Κόπακα και Νικολακάκης 2006.

⁵⁴² Halstead and Issakidou 2011, 94-95. Ειδικότερα στη σελ. 96-98, συζητείται η πιθανή προσφορά γευμάτων μεγάλης κλίμακας και ίσως κεντρικής διαχείρισης στην Οικία των Κεράμων της Λέρνας, η οποία χρονολογείται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Για σύνολα προχυτικών αγγείων της Κνωσού και της Φαιστού και την τελετουργική προσφορά οίνου στο πλαίσιο της φιλοξενίας, βλ. Hamilakis 2012, 199-191.

⁵⁴³ Ένα, μάλιστα από τα ορύγματα (54) συνδέεται με ομαδικό κυνήγι, παραπέμποντας στο μυκηναϊκό παρελθόν: D'Agata 2014, 153-154, 157-158. Επίσης, D'Agata 1997-2000, 52. Για τη σύνδεση των ορυγμάτων / βόθρων με τη λατρεία, βλ. Strasser 1999, 814-815.

⁵⁴⁴ Κατά την ύστερη φάση της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου, εμφανίστηκε ένα κοινό λατρευτικό σύστημα, το οποίο αντανάκλα τόσο το παλαιότερο μινωικό στοιχείο, όσο και ένα νεότερο, μη μινωικό, όπως, για παράδειγμα, αντιπροσωπεύουν η εμφάνιση της αίθουσας με κεντρική εστία και κίονες (Βασιλική, Κεφάλαια), η απεικόνιση ένθρονων γυναικείων μορφών και η παρουσία μαγειρικών σκευών στους λατρευτικούς χώρους, η οποία ενισχύει την ιδέα μιας κεντρικής εξουσίας. Την ίδια περίοδο, τα υπαίθρια ιερά συνδέονται με λαϊκές λατρείες: D'Agata 2001, 348, 350-351.

κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο, ο αριθμός των τριποδικών χυτρών μειώνεται, ενώ τα λεκανόσχημα αντικαθίστανται από βαθείς σκύφους και κύπελλα⁵⁴⁵.

Ελαφρώς προγενέστερη μαρτυρία κοινής κατανάλωσης τροφής, η οποία χρονολογείται στα τέλη της ΥΜ ΙΙΒ και την ΥΜ ΙΙΓ περίοδο, προέρχεται από την Ακρόπολη Mediana της Φαιστού⁵⁴⁶, όπου εντοπίστηκε ομοιογενές σύνολο οστράκων από βαθείς σκύφους και κρατήρες, κύπελλα και κύλικες, αλλά και κάλαθους, πινάκια, αλάβαστρα, ασκούς και μικρά πινάκια, το οποίο αντανακλά μία κοινωνία ανοικτή στις επιρροές. Η μυκηναϊκής έμπνευσης διακόσμηση των αγγείων και η θεματολογία των παραστάσεων (σκηνές κυνηγίου, μάχες, ταξίδια, συμπόσια) δηλώνουν κεντρική εξουσία και δύναμη, αλλά και νομιμοποίηση της εξουσίας⁵⁴⁷.

Στο δυτικό τμήμα του βόρειου μυχού, εντοπίστηκαν διάσπαρτα πολλά κέρατα αιγοπροβάτων και ελαφιού, τα οποία παραπέμπουν σε αιματηρές θυσίες στον χώρο⁵⁴⁸, συνδέοντας ενδεχομένως τις θυσίες με το κυνήγι, όπως αναφέρει και η S. Hiller⁵⁴⁹. Αυτά θα μπορούσαν να ανήκουν στην Εποχή του Χαλκού. Ας σημειωθεί εδώ ότι οστά εντοπίστηκαν κοντά σε βωμό με στάχτες στο σπήλαιο Σκοτεινό ή σε αργές πέτρες στο Ψυχρό, καθώς και στα σπήλαια Στραβομύτη, Ιδαίο άντρο και Καμάρες⁵⁵⁰. Θα μπορούσαν να συνδέονται με τον κεντρικό σταλαγμίτη, δεδομένου

⁵⁴⁵ Sard de Angelis 2014, 163-169 και 173.

⁵⁴⁶ Το κτήριο έχει 6 ή 7 δωμάτια και περιείχε μεγάλο αριθμό μαγειρικών σκευών.

⁵⁴⁷ Borgna 2004a, 174-182. Αντίστοιχο είναι το σύνολο από την Οικία Δυτικά της Πλατείας Ι, η οποία περιελάμβανε 6 ή 7 δωμάτια και περιείχε βαθείς σκύφους και κρατήρες, μαζί με αντικείμενα γοήτρου. Η κατανάλωση εδώ συνδέεται με ταφικές τελετές: Borgna 2004a, 185-186, 2004b και 1997, 189-200. Γενικά για συνεστιάσεις στο πλαίσιο επισήμων και λαϊκών εορτών, βλ. Borgna 2009, όπου συζητούνται μυκηναϊκά παραδείγματα.

⁵⁴⁸ Αίγες σε λατρευτικό περιβάλλον είναι συχνές σε παραστάσεις των Μυκηνών. Αίγες και ελάφια εμφανίζονται στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας. Αίγα και ταύρος αποδίδονται ως προσφερόμενη θυσία σε σφραγιδόλιθο (Ηράκλειο): Marinatos 1986, 12-14.

⁵⁴⁹ Hiller 2001, 293.

⁵⁵⁰ Marinatos 1986, 39, 40-49. Εδώ συζητείται και η διατήρηση του κρανίου του ζώου, αν και το υπόλοιπο καταναλώνεται. Σχετικά με την ηλικία του θυσιαζόμενου ζώου, φαίνεται λογική η άποψη του Γιάννη Χαμηλάκη, ότι σε τέτοιες περιστάσεις προτιμάται η θανάτωση ενός ηλικιωμένου ζώου: Hamilakis 2008, 7. Σχετικά με τα οστά της Προϊστορικής περιόδου στο Ιδαίο, βλ και Βασιλάκης 2006.

ότι υπάρχουν παραδείγματα, στα στα οποία θυσίες ζώων συνδέονται με φοίνικες, κίονες και πεσσούς, στοιχεία που παραπέμπουν στον σταλαγμίτη⁵⁵¹.

Ως προς τους ιστορικούς χρόνους, οι αιματηρές θυσίες της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου συζητούνται από τον Burkert ως μέσον συνάντησης των μυστών με τον θάνατο, στο πλαίσιο μίας διαδικασίας δημιουργίας αντιστάσεων έναντι του φόβου του θανάτου, ενώ η θανάτωση του ζώου αναφέρεται και ως πιθανή ανάμνηση του κυνηγιού, το οποίο εξασφάλιζε τροφή και, μέσω αυτής, διαιώνιση της ζωής⁵⁵². Αποτελεί χαρακτηριστικό εύρημα ο παραλληλόγραμμος κτιστός βωμός με κέρατα, ο οποίος αποκαλύφθηκε στον ναό Γεωμετρικής περιόδου της Δρήρου, μπροστά από τον οποίο υπήρχε δόμος που χρησιμοποιήθηκε ως τράπεζα⁵⁵³.

Είναι φανερό, ότι πράγματι τα σπήλαια αποτελούν κατ' εξοχήν λατρευτικούς χώρους της χθόνιας Μητέρας Θεάς στη νήσο, όπως σημείωνε ήδη το 1927 ο Σπυρίδων Μαρινάτος σε διάλεξή του, στο Πανεπιστήμιο της Κολούμπια. Θεωρώντας, μάλιστα, ότι η λατρευτική χρήση των «δεξαμενών καθαισμού» θα μπορούσαν να αποτελούν επισημότερη εκδοχή αυτής στα ιερά σπήλαια, ο Μαρινάτος εξηγεί ότι, εξαιτίας του λαϊκού χαρακτήρα της υπαίθριας λατρείας, τα σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν και κατά τους ιστορικούς χρόνους ως ιερά⁵⁵⁴.

A.2.8 Τα λατρευτικά ειδώλια

Στο πλαίσιο της ανασκαφικής έρευνας στο εσωτερικό του σπηλαίου, περισυλλέχθηκε πλήθος ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων. Όπως αναφέρθηκε ήδη στο οικείο κεφάλαιο περί ανασκαφικών δεδομένων, τα ειδώλια εντοπίστηκαν στον βόρειο

⁵⁵¹ Για αναφορά σε σχετικά παραδείγματα, βλ. Marinatos 1986, 15-16. Ωστόσο, σύμφωνα με τη Ναννώ Μαρινάτου, η εσχάρα στο ανάκτορο των Μαλίων και ο βωμός σε αυτό της Φαιστού μάλλον δηλώνουν ότι θυσίες ζώων δεν πραγματοποιούνταν σε εσωτερικούς χώρους: Marinatos 1986, 22.

⁵⁵² Burkert 2011, 518.

⁵⁵³ Marinatos 1936, 225, 241-242.

⁵⁵⁴ Marinatos 1939, 130. Στην ανακοίνωσή του αυτή, ο Σπυρίδων Μαρινάτος επικεντρώθηκε στο Ιδαίον άντρον, τα σπήλαια Ψυχρού και Αρκαλοχωρίου, καθώς και στο σπήλαιο της Ειλειθυίας, συνδέοντας τη λατρεία σε αυτά με τον Δία, κατά τους ιστορικούς χρόνους. Βέβαια, το συμπέρασμα αυτό δεν υποστηρίζεται από τα ευρήματα των νεώτερων ανασκαφών.

μυχό, στην περιοχή του κεντρικού σταλαγμίτη⁵⁵⁵, ενώ κάποια θραύσματα που περισυλλέχθηκαν κατά τον επιφανειακό έλεγχο σε άλλες αίθουσες προφανώς προέρχονται από μετακυλήσεις του επιφανειακού υλικού.

Εδώ θα παρουσιαστούν με χρονολογική σειρά τα πλέον χαρακτηριστικά ειδώλια. Το ειδώλιο Π. 11.901 είναι το μόνο που προέρχεται από το ανατολικό τμήμα του βόρειου μυχού (**Εικ. 31**). Εντοπίστηκε μαζί με ένα άωτο κωνικό κύπελλο, κοντά στο βόρειο τοίχωμα της αίθουσας και σχεδόν απέναντι στην είσοδο προς την κατώτερα ευρισκόμενη Αίθουσα Pashley. Σώζεται αποσπασματικά, καθώς ελλείπει το κατώτερο τμήμα του, από το ύψος της οσφύος και το δεξιό χέρι, τμήμα του κορμού και το άκρο του αριστερού χεριού, που κάμπτεται και ακουμπά στο στήθος, επαναλαμβάνοντας την τυπική χειρονομία του *σεβίζοντος*. Ο κορμός και ο λαιμός του είναι σωληνοειδείς. Η θόλος της κεφαλής και η οπίσθια πλευρά του κρανίου αποκτούν σφαιρικό τμήμα με την προσθήκη κομματιών πηλού. Οι κοιλότητες των οφθαλμών και της μύτης διαμορφώθηκαν με τα δάχτυλα. Τα μάτια δηλώνονται με δύο επίθετα δισκάρια. Σύμφωνα με τη Μαρία Πατεράκη που το μελέτησε, ανήκει στη MM περίοδο και ανακαλεί στη μνήμη ειδώλια της Προανακτορικής περιόδου. Χρονολογείται στη MM III / YM IA περίοδο, βάσει ομοιοτήτων ως προς τη διάπλαση του προσώπου με ειδώλια της Συλλογής Μεταξά. Η χρονολόγησή του επιβεβαιώνεται από την κεραμική του στρωματογραφικού ορίζοντα, στον οποίο εντάσσεται, δηλαδή τα MM IIIA / YM I αγγεία που είχαν τοποθετηθεί κυρίως στην περιοχή της εισόδου στον μυχό⁵⁵⁶.

Το ειδώλιο Π. 29.082 εντοπίστηκε μέσα στην επίχωση του μαύρου καμένου χώματος που αποκαλύφθηκε μεταξύ του δυτικότερα ευρισκόμενου λιθοσωρού και του κεντρικού σταλαγμίτη, στο διασαλευμένο δυτικό τμήμα του βόρειου μυχού (**Εικ. 32**). Πρόκειται για ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, αν και ελλείπει το δεξιό χέρι της. Είναι επιμελημένης κατασκευής. Ο ρομβοειδής κορμός εμφανίζει κλίση προς τα πίσω και δεξιά, ο λαιμός είναι πλατύς και κυλινδρικός και διακρίνεται από τον κορμό. Η θόλος του κρανίου είναι επίπεδη

⁵⁵⁵ Με τη μελέτη των ειδωλίων ασχολήθηκαν οι συνάδελφοι Katjia Sporn, Μαρία Πατεράκη, Ευρυδίκη Κεφαλίδου και η υπογράφουσα: Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995. Γαβριλάκη 2010. Κεφαλίδου 2006. Sporn 2006. Πατεράκη, υπό δημοσίευση. Αναφέρονται με αριθμό Καταλόγου Αρχαιολογικού Μουσείου Ρεθύμνου.

⁵⁵⁶ Πατεράκη, υπό δημοσίευση, όπου παρατίθενται τα παράλληλα του τύπου και η σχετική βιβλιογραφία.

και επίθετα σφαιρίδια αποδίδουν τα μάτια και τους μαστούς. Τα χέρια είναι υψωμένα, σε χειρονομία που στην κοροπλαστική μαρτυρείται στην πρώιμη Νεοανακτορική περίοδο και μάλιστα στην ΥΜ ΙΒ, αν και στη σφραγιδογλυφία εμφανίζεται ήδη από τη ΜΜ ΙΒ περίοδο⁵⁵⁷. Το ειδώλιο αυτό δεν φαίνεται λατρευτικό το ίδιο, καθώς αποτέθηκε ως ανάθημα, σε σχέση με τον κεντρικό (ομφαλόσχημο ή φαλλόσχημο) σταλαγμίτη. Χρονολογικά τοποθετείται στην Υπομινωική περίοδο, βάσει των χαρακτηριστικών της μορφής (διάσπαση της μορφής σε πολλά και σχεδόν ανεξάρτητα μεταξύ τους μέρη, δυσαναλογία, ασυμμετρία, ατελής και πρόχειρος τρόπος κατασκευής, πρόσωπο χωρίς σαφή περιγράμματα), παρά τα λίγα πρωτογεωμετρικά στοιχεία που συγκεντρώνει⁵⁵⁸.

Το ακέφαλο ειδώλιο γυναικείας μορφής Π. 11.905, το οποίο είναι χειροποίητο και συμπαγές, σώζεται ελλιπές κατά την κεφαλή και εντοπίστηκε στο δυτικό, διαταραγμένο στρώμα του βόρειου μυχού (Εικ. 33). Ο κορμός του είναι ρομβοειδούς διατομής, συμπιεσμένος, και διευρύνεται στη βάση. Τα χέρια είναι σχηματοποιημένα, πλασμένα ξεχωριστά και επικολλημένα κατά μήκος των πλευρών, σε μία χειρονομία που είναι αμαρτύρητη στην Κρήτη. Η οπίσθια όψη είναι ευθυτενής, ενώ η εμπρόσθια καμπυλούται ελαφρά για να δηλωθεί το στέρνο. Πρόκειται για ιστάμενη γυναικεία μορφή. Τοποθετείται στην Υπομινωική περίοδο⁵⁵⁹. Ίδιο με το προαναφερθέν, και πιθανόν από το χέρι του ίδιου καλλιτέχνη, είναι το ειδώλιο Π. 29.878, το οποίο

⁵⁵⁷ Για τον τύπο της «θεάς μεθ' υψωμένων των χειρών», βλ. Αλεξίου 1958. Ρεθεμιωτάκης 1998. Kanta and Tzigounaki 2001. Ο τύπος συζητείται από τον Γιάννη Τζεδάκι, στη μελέτη του για το ειδώλιο της ΥΜ ΙΙΑ περιόδου (αν όχι λίγο πρωιμότερο) από τα Σαχτούρια, για να μείνουμε στα παραδείγματα από την ευρύτερη περιοχή Ρεθύμνης: Tzedakis 1967. Αναγνωρίσιμα θραύσματα του τύπου προέρχονται επίσης από τον Άγιο Ιωάννη Αμαρίου: Τζιγκουνάκη και Godart 2014, 85. Τζιγκουνάκη (υπό δημοσίευση).

⁵⁵⁸ Πατεράκη, υπό δημοσίευση), όπου παρατίθενται τα παράλληλα του τύπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁵⁹ Κεφαλίδου 2006, 264: Μ1. Το παράδειγμα του Μελιδονίου συγκρίνεται με αντίστοιχο από την Αξό. Συζητείται και από τη Μαρία Πατεράκη (Πατεράκη, υπό δημοσίευση), Για τον τύπο, βλ. Ρεθεμιωτάκης 1998, 44: 168 και 92-93. Σχετικά με την επιβίωση του τύπου, ο οποίος αντανάκλα κρητομυκηναϊκές επιρροές σε υπαίθρια ιερά του ευρύτερου αιγαιακού χώρου (Ηραίο της Σάμου, ιερό της Αθηνάς της Λίνδου, Ηφαιστεία της Λήμνου, ιερό των Αλών Βοιωτίας, στην Τήνο κ.α.), μέχρι τον 7ο αιώνα π.Χ., βλ. Κούρου 2017, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

εντοπίστηκε στον χώρο μεταξύ του δυτικότερα ευρισκόμενου λιθοσωρού και του κεντρικού σταλαγμίτη, στο μαύρο διαταραγμένο στρώμα μαύρου χρώματος⁵⁶⁰.

Το ειδώλιο Π. 11.908 εντοπίστηκε επίσης στο διαταραγμένο, λόγω της ύπαρξης της υδατοσυλλογής, δυτικό τμήμα του μυχού, μαζί με άλλα, από διαφορετικές περιόδους των ιστορικών χρόνων (**Εικ. 34**). Σώζεται αποσπασματικά, καθώς ελλείπουν η κεφαλή και τα δύο χέρια, από το ύψος του ώμου περίπου. Πρόκειται για ιστάμενη, ενδεδυμένη μορφή, με ποδήρες ένδυμα. Στη βουβωνική / κοιλιακή χώρα, υπάρχει τριγωνική απόκρουση, ενώ οι ελαφρές πτυχώσεις στην επιφάνεια του πηλού στην περιοχή αυτή δηλώνουν ότι κάτι είχε πιεστεί εκεί, προκειμένου να επικολληθεί. Αν αυτό συμβαίνει, τότε πρόκειται για ειδώλιο ανδρικής, θυληστολούσης μορφής. Θα μπορούσε, ωστόσο, να πρόκειται για ειδώλιο γυναικείας μορφής, η οποία θα έκανε χειρονομία της *αιδούς*, μία χειρονομία αμάρτυρη μέχρι στιγμής στην Κρήτη σε ενδεδυμένα ειδώλια. Το ειδώλιο αυτό θα μπορούσε να χρονολογηθεί στη Μέση Πρωτογεωμετρική περίοδο, βάσει των τυπολογικών χαρακτηριστικών του⁵⁶¹.

Ένα θραύσμα (κεφαλή) ειδωλίου τοποθετείται στη Γεωμετρική περίοδο, αποκαθιστώντας τη συνέχεια της λατρείας στην αρχή των ιστορικών χρόνων⁵⁶².

Το σανιδόμορφο ειδώλιο γυμνής γυναικείας μορφής Π. 11.910, το οποίο αποδίδεται μετωπικά έως τη μέση των κνημών, φαίνεται να φορά πόλο, ενώ φέρει και τα δύο χέρια στο στήθος. Παρατηρήθηκαν έντονα ίχνη καψίματος στην επιφάνεια του ειδωλίου. Και αυτό το ειδώλιο, ομοιάζει με αντίστοιχα από τον ναό της Αφροδίτης Αξού. Χρονολογείται στον 7ο αιώνα π.Χ. (**Εικ. 35**)⁵⁶³.

Το τμήμα σανιδόμορφου δαιδαλικού ειδωλίου γυναικείας μορφής με πόλο, σώζεται κατά το άνω σχεδόν ήμισυ. Έχει ωοειδή κεφαλή και τα μαλλιά χωρίζονται σε δύο πλοκάμους από κάθε πλευρά. Ο λαιμός είναι υψηλός. Τα χέρια εκτείνονται κατά μήκος των πλευρών. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι ο πόλος, που πιθανόν (ο βαθμός διατήρησης δεν βοηθά) φέρει ανάγλυφη παράσταση, στο κέντρο της οποίας διακρίνεται μάλλον γυμνή ανδρική μορφή γονατισμένη προς τα αριστερά, ενώ

⁵⁶⁰ Πατεράκη, υπό δημοσίευση, όπου παρατίθενται τα παράλληλα του τύπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁶¹ Πατεράκη, υπό δημοσίευση.

⁵⁶² Τζεδάκις και Γαβριλάκη 1995, 892, πίν. PIB', εικ. 15.

⁵⁶³ Κεφαλίδου 2006, 265: M2. Για την τυπολογική σχέση με αντίστοιχα αξικά ειδώλια, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι, καθώς λείπει η κεφαλή.

αριστερά διακρίνεται δεύτερη, επίσης ανδρική μορφή. Σύμφωνα με την Ευρυδίκη Κεφαλίδου, ο τύπος ανάγεται στην τυπολογία του Rizza που διαχειρίστηκε το αντίστοιχο υλικό του ναού της Αφροδίτης στην Αξό και χρονολογείται στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ.⁵⁶⁴.

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα θραύσματα πήλινων αγαλμάτων μετρίου ή φυσικού μεγέθους, όπως συνάγεται από το μέγεθος των θραυσμάτων, τα οποία εντοπίστηκαν στον βόρειο μυχό⁵⁶⁵ και χρονολογούνται στο α' μισό του 6ου αιώνα π.Χ. (Εικ. 36)⁵⁶⁶ Αυτά φαίνεται ότι ήταν τοποθετημένα στον ελεύθερο χώρο που άφηνε η υδατοσυλλογή, κατά μήκος των τοιχωμάτων του βόρειου μυχού. Η παρουσία τέτοιων, μεγάλου μεγέθους, πήλινων αγαλμάτων μαρτυρείται σε ιερά εντός Κρήτης⁵⁶⁷, αλλά κυρίως αγροτικά ή περιαστικά ιερά της Κύπρου, όπου θεωρείται ότι απεικονίζουν σημαντικά άτομα που θέτουν εαυτούς υπό την προστασία ενός πολεμικού θεού ή μιας αγροτικής θεότητας. Οι σχέσεις Κρήτης και Κύπρου, εξ άλλου, στο πλαίσιο των οποίων θα μπορούσαν να ενταχθούν και να δικαιολογηθούν τέτοιου είδους επιρροές, είναι αυτονόητες και πολύ παλιές⁵⁶⁸. Ωστόσο,

⁵⁶⁴ Κεφαλίδου 2006, 265, όπου και οι παραπομπές στην τυπολογία του Rizza. Για τη σχέση των ειδωλίων της περιόδου με την Αξό, βλ. επίσης Sporn 2002, 231-232.

⁵⁶⁵ Λίγα θραύσματα των ειδωλίων αυτών εντοπίστηκαν και στην Αίθουσα Pashley, επιφανειακά. Θεωρούνται ως τυχαία επιφανειακά ευρήματα, καθώς εκτιμήθηκε ότι είχαν παρασυρθεί με τα κατώτερα τμήματα του σπηλαίου, δεδομένου ότι δεν επιβεβαιώνεται context.

⁵⁶⁶ Βλ. Pautasso 1996, 104-110 (παραδείγματα από την Κατάνια). Επίσης βλ. Hermany 1998, 267-268 και τη συζήτηση στο τέλος του άρθρου για την εμφάνιση του τον κοροπλαστικού τύπου στο Αιγαίο και την Κρήτη (π.χ. Πρινιάς, Ιδαίον άντρον).

⁵⁶⁷ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ιερού κοντά στο Καβούσι Ιεράπετρας, το οποίο παρουσιάζει αναλογίες ως προς τη διάταξη του χώρου. Εδώ ανασκάφηκε ορθογώνιο, μικρό δωμάτιο με θρανίο κατά μήκος του ενός τοίχου, διαστάσεων 1,95 (σωζόμενο μήκος) X 0,40 (πλάτος) X 0,30 μέτρων. Στην επιφάνειά του θρανίου, βρέθηκε in situ το κατώτερο τμήμα ενός μεγάλου ειδωλίου, καθώς και ένα δεύτερο, γυναικείο. Από τον χώρο, προήλθαν πολυάριθμα ειδώλια ΥΜ, Υπομινωικής και Πρωτογεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου: Αλεξίου 1956, 8-12. Βασική διαφορά είναι, βέβαια, ότι στο σπήλαιο Μελιδονίου, αντί των δύο ειδωλίων αναφοράς που είχαν τοποθετηθεί στο θρανίο, υπήρχε ο κεντρικός σταλαγμίτης.

⁵⁶⁸ Ενδεικτικά, βλ. Shaw 1998. Niemeier 1998 και ειδικά τον χάρτη στη σελ. 37. Για μεταγενέστερες σχέσεις, βλ. για παράδειγμα: Stampolidis, N. Chr., Karageorgis, V. (eds), 1998. Για τοποθέτηση μεγάλου αριθμού ειδωλίων γύρω από τον βωμό και κατά μήκος των τοιχωμάτων του ιερού στην κοιλάδα Μαλλουρά της Κύπρου, (4ος αιώνας π.Χ.), κατά τρόπο ανάλογο του βορείου μυχού, βλ. Arerett 2011, 134.

χαρακτηριστική είναι η παρουσία ειδωλίων αυτού του μεγέθους και στο ιερό της Φυλακωπής⁵⁶⁹. Προσφορά πήλινων αγαλμάτων αναφέρεται και εκ μέρους των γονέων των παιδιών που συμμετείχαν με κομβικό ρόλο στα Ελευσίνια Μυστήρια⁵⁷⁰. Χρονολογούνται στα μέσα του 7ου / αρχές 6ου αιώνα π.Χ.⁵⁷¹.

Μεταξύ των ειδωλίων του σπηλαίου, συγκαταλέγονται και χαρακτηριστικά θραύσματα ειδωλίων όρθιων γυναικείων μορφών. Το Π. 11.936 προέρχεται από σανιδόμορφο ειδώλιο, του οποίου σώζεται μόνον τμήμα της κεφαλής. Στα παλαιότερα παραδείγματα του τύπου, τα πόδια των μορφών βρίσκονται στην ίδια ευθεία, ενώ στα μεταγενέστερα πατά το αριστερό πόδι και προβάλλει ελαφρά το λυγισμένο. Οι μορφές φέρουν μακρύ χιτώνα, που ζώνεται στη μέση και σχηματίζει κόλπο. Το δεξιό χέρι σηκώνεται στη χειρονομία της *ανακάλυψης*, η οποία στην Κρήτη απαντά από την Ύστερη Αρχαϊκή περίοδο μέχρι και τον 4ο αιώνα π.Χ. Το ειδώλιο κατασκευάστηκε από τη μήτρα 1 του Τύπου Ε και χρονολογείται στην Ύστερη Αρχαϊκή περίοδο⁵⁷².

Ένα ειδώλιο πεπλοφόρου, τύπου που απαντά και στην Αζό, το οποίο χρονολογείται στον πρώιμο 5ο αιώνα π.Χ., δηλώνει ότι η λατρεία, αν και σε ύφεση, καθώς δεν εντοπίστηκε σχετικής χρονολόγησης κεραμική, εξακολουθεί και στην περίοδο αυτή⁵⁷³.

Ένα ακόμα θραύσμα ειδωλίου, με αριθμό Π. 1.934, αναγνωρίζεται ως προερχόμενο από τη μήτρα 2 του Τύπου Ε. Σώζεται το κεντρικό τμήμα του κορμού, από το ύψος του λαιμού ως την αρχή των μηρών. Διακρίνεται ο κόλπος του χιτώνα και το αριστερό χέρι, λυγισμένο κάτω από το στήθος. Τοποθετείται στην Κλασική περίοδο και μάλιστα στο α' μισό του 4ου αιώνα π.Χ.⁵⁷⁴.

⁵⁶⁹ Renfrew 1981, 131. Σημειώνεται, ότι το ιερό της Φυλακωπής παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με το σπήλαιο Μελιδονίου, δεδομένης της συνεχούς χρήσης του, του σημαντικού αριθμού αγγείων πόσης και του απομονωμένου και περικλειστού ιερού χώρου (άδυτον). Μεγάλου μεγέθους, τροχήλατα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, ανάλογα με αυτά από το Καρφί και την Αγία Τριάδα, απαντούν και στο Ιδαίον άντρον και χρονολογούνται στη Νεοανακτορική περίοδο: Βασιλάκης 2006, 26.

⁵⁷⁰ Burkert, 2011, 493.

⁵⁷¹ Hermary 1998, 267.

⁵⁷² Κεφαλίδου 2006, 232-233 για τον Τύπο Ε, 267-268: μήτρα 1 του Τύπου Ε και 266: Μ4.

⁵⁷³ Sporn 2002, 231.

⁵⁷⁴ Κεφαλίδου 2006, 232-233 για τον Τύπο Ε, 268-270: μήτρα 2 του Τύπου Ε και 266: Μ5.

Σύμφωνα με την Ευρυδίκη Κεφαλίδου που μελέτησε τα πέντε αυτά ειδώλια από το σπήλαιο, υπάρχουν *ισχυρές ενδείξεις, αν όχι και αποδείξεις*, ότι τα ειδώλια αυτά κατασκευάστηκαν σε εργαστήρια της Αξού⁵⁷⁵.

Στην Ελληνιστική περίοδο χρονολογούνται περισσότερα από 10 θραύσματα ειδωλίων, ένα από τα οποία απεικονίζει χορεύτρια και ένα άλλο ανήκει στον τύπο της αναδυομένης Αφροδίτης.

Στο πλαίσιο της δημοσίευσης των ειδωλίων του Βροκάστρου, παρατηρήθηκε ότι, κατά την περίοδο από την ΥΜ ΙΙΙ έως τον 8ο αιώνα π.Χ., τα ζωόμορφα ειδώλια που προέρχονται από οικιακά ή δημόσια ιερά είναι περισσότερα από τα ανθρωπόμορφα από τους αντίστοιχους χώρους⁵⁷⁶. Αντιστοίχως, στη Σύμη Βιάννου προσφέρονται ζωόμορφα ειδώλια κατά την περίοδο από τον 10ο έως τον 7ο αιώνα π.Χ, μετά από τον οποίο αρχίζει η προσφορά χάλκινων πλακιδίων, η οποία βαίνει φθίνουσα μέχρι τον 6ο αιώνα π.Χ. λόγω των συνθηκών που πιθανόν διαμορφώνονται ως προς την εξασφάλιση πρώτων υλών, στο πλαίσιο της εμπορικής απομόνωσης⁵⁷⁷.

Σε όλα τα βεβαιωμένα λατρευτικά σπήλαια της δυτικής Κρήτης εντοπίστηκαν ειδώλια, όπως διαπιστώνεται και από τον Κατάλογο των Σπηλαίων που παραθέτουμε. Ωστόσο, σύμφωνα με τη Loeta Tyree, κατά την Προϊστορική / Πρωτοϊστορική περίοδο, σε ορισμένα λατρευτικά σπήλαια δεν αποτέθηκαν ειδώλια, όπως στο παλαιοανακτορικό σπήλαιο των Καμαρών που περιελάμβανε μόνον κεραμική αλλά και στα νεοανακτορικά σπήλαια της Αμνισού, της Φανερωμένης και του Σταβομούτη⁵⁷⁸.

⁵⁷⁵ Κεφαλίδου 2006, 248.

⁵⁷⁶ Hayden 1991, 143.

⁵⁷⁷ Erickson 2002, 77-79. Ας σημειωθεί, ότι η παραγωγή πήλινων αγγείων δεν υφίσταται αυξομειώσεις: Erickson 2002, 43.

⁵⁷⁸ Tyree 1974, 70-72. Για μία συστηματική περίληψη, βλ. Watrous 1996, 24. Ας σημειωθεί επίσης, ότι από κάποια σπήλαια προέρχονται μόνον ανθρωπόμορφα ειδώλια (Σκοτεινό, Χωστό νερό, Τράπεζα, Ιδαίο), ενώ από άλλα μόνον ζώδια (Ψυχρό, Χωστό Νερό, Μαμελούκου). Επίσης, σε κάποια σπήλαια τα ειδώλια συνεννύσκονται με κεραμική, ενώ σε άλλα με χάλκινα όπλα και εργαλεία (Ψυχρό).

A.2.9 Από τη Μητέρα Θεά έως τον Ερμή: οι λατρεύμενες θεότητες

Στο σπήλαιο του Μελιδονίου, η λατρεία ήταν αφιερωμένη στη Μητέρα Θεά⁵⁷⁹ κατά τους προανακτορικούς και ανακτορικούς χρόνους και πραγματοποιούνταν σύμφωνα με ένα τυπικό που προκύπτει από την υπάρχουσα εικονογραφία. Η λατρεία της παραπέμπει σε αγροτικές κοινωνίες, που επιζητούν ευμάρεια και ευγονία⁵⁸⁰. Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια συνάδουν προς την κατεύθυνση αυτή, όπως και τα ζωόμορφα / βοόσχημα ειδώλια⁵⁸¹.

Η Μητέρα Θεά συχνά συνοδεύεται από έναν δευτερεύοντα άρρενα θεό⁵⁸², όπως στην περίπτωση του Μοναστηρακίου Αμαρίου, όπου εντοπίστηκε πήλινο πλακίδιο με παράσταση ζεύγους της MM ΙΙΑ περιόδου⁵⁸³. Η παράσταση χρυσού δαχτυλιδιού που βρίσκεται στο Βερολίνο και παραπέμπει σε υπαίθρια λατρεία επιβεβαιώνει αυτή τη σχέση, καθώς απεικονίζεται μία ανδρική μορφή μαζί με μία γυναικεία που κρατά τόξο και καταλαμβάνει το κέντρο της παράστασης⁵⁸⁴. Τη σκηνή πλαισιώνουν μία επίσημα ενδεδυμένη σεβίζουσα γυναικεία μορφή και μία δεύτερη, η οποία σκύβει πάνω σε ομφαλόσχημο λίθο που ορίζει τη σκηνή, είτε ως φυσικό

⁵⁷⁹ Παραμένει το ερώτημα κατά πόσον πρόκειται για την ίδια θεά σε όλες τις μυκηναϊκές αναφορές. Στις επιγραφές, προσδίδονται στη θεά διάφορα επίθετα, ενώ εμφανίζονται σύνθρονοι θεοί ή θεότητες υποδεέστερες της Ποτνίας: Boëlle 2004. Ειδικά βλ. σελ. 27, 33, 39.

⁵⁸⁰ Χαρακτηριστικά είναι τα αναθήματα των πιστών και στον άλλο τύπο των υπαίθριων ιερών, τα ιερά κορυφής, τα οποία επίσης εκφράζουν την αγωνία των ανθρώπων για προστασία: Peatfield 1992, 61.

⁵⁸¹ Κούρου 2009, 127: για ένα παράλληλο ζωόμορφου ειδωλίου που φέρει διακόσμηση εμπίεστων κύκλων που σχηματίστηκαν με καλαμάκι, από το ιερό του Διός στην Ολυμπία. Το παράδειγμα της Ολυμπίας τοποθετείται χρονολογικά στα τέλη του 10ου αιώνα π.Χ. Το συγκεκριμένο ειδώλιο, ωστόσο, ανήκει σε σύνολο το οποίο περιλαμβάνει περισσότερα ειδώλια ανδρικών μορφών, κάποια από τα οποία, κινούμενα στο πλαίσιο της Ανακτορικής περιόδου, έχουν σηκωμένα χέρια, κατά τρόπο αντίστοιχο με τον τύπο της «θεάς μεθ' υψωμένων των χειρών», εκφράζοντας τη συνέχεια στη λατρεία.

⁵⁸² Για τις απαρχές της μινωικής θρησκείας, βλ. επίσης Warren 1977. Για τις διπλές θεότητες στην Κρήτη και τη Μυκηναϊκή Ελλάδα, βλ. επίσης Κορρές 1968.

⁵⁸³ Kanta and Tzigounaki 2001, 152. Ας σημειωθεί, ότι οι δύο απεικονιζόμενες μορφές του πλακιδίου είναι ανισομεγέθεις, πράγμα που πιθανόν αντανακλά ιεράρχηση.

⁵⁸⁴ Σύμφωνα με τη Ναννώ Μαρινάτου, παρ' ότι η υπαίθρια λατρεία έχει λαϊκό χαρακτήρα, είναι επίσημη, δεδομένου του υλικού των αντικειμένων και του φροντισμένου χώρου, στον οποίο αυτή λαμβάνει χώρα. Για τον χαρακτήρα του άρρενος θεού σχετικά με τη Μητέρα Θεά, βλ. Bloedow 1991, 149-150.

στοιχείο που φιλοξενεί τη θεότητα, όπως παραδείγματος χάριν πιστεύουν ο Peter Warren και Sinclair Hood⁵⁸⁵, είτε ως σήμα του ιερού χώρου, σύμφωνα με τη Ναννώ Μαρινάτου⁵⁸⁶. Ως προς το σπήλαιο Μελιδονίου, ωστόσο, η μελέτη του υλικού δεν επιβεβαίωσε τη λετρεία ενός δευτερεύοντος άρρενος θεού.

Η παράδοση αυτή συνεχίζεται και κατά την Υπομινωική περίοδο, όπως διαπιστώνεται από το ειδώλιο Π. 11.905, ενώ τα ειδώλια της Πρωτογεωμετρικής περιόδου φαίνεται να αποκαθιστούν τη συνέχιση αφ' ενός της χρήσης του χώρου και αφ' ετέρου της λατρείας γυναικείας θεότητας και κατά τους πρώτους ιστορικούς χρόνους.

Δεδομένης της μεταγενέστερης εξέλιξης σε λατρεία του Ερμή, θεωρούμε ότι, κατά τους ιστορικούς χρόνους, είναι πιθανή η λατρεία του ζεύγους Αφροδίτης και Ερμή, όπως στο ιερό της Σύμης Βιάννου⁵⁸⁷. Εξ άλλου, η Αφροδίτη συνδέεται με τις χθόνιες ιδιότητες της Μητέρας θεάς των προϊστορικών και πρωτοϊστορικών χρόνων και υπέρ αυτού συνηγορούν τα αρχαϊκά σανιδόμορφα ειδώλια γυμνής γυναικείας μορφής. Ο Ηρόδοτος σημειώνει ομοιότητες Αφροδίτης και Αστάρτης, οι οποίες επιβιώνουν μέχρι τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, όπως συμβαίνει στον Βόσπορο, όπου η Αφροδίτη Ουρανία θεωρείται *μεγάλη θεά, φύλαξ των βασιλείων, εγγυήτρια της δύναμης και της νίκης, προστάτιδα από τον θάνατο, θεά της γονιμότητας*⁵⁸⁸.

⁵⁸⁵ Ο Peter Warren, αναφερόμενος στα χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια, περιγράφει τις τελετουργίες ως εκστατικές και επιχειρεί μία αναπαράσταση των δρωμένων ως εξής: ένας θνητός άνδρας ή γυναίκα, συχνά γυμνοί, πλησιάζουν έναν βαίτυλο, αφού έχουν αφιερώσει ένα γυναικείο ένδυμα στον ίδιο τόπο. Ο λατρευτής γονατίζει και αγγίζει τον βαίτυλο καλώντας τη θεότητα, η οποία, μετά την επίκληση, εμφανίζεται: Warren 1988, 18. Επίσης Hood 1989, 17, όπου συζητείται ο βαίτυλος, ένας αργός λίθος στα Γουρνιά, ο οποίος εντοπίστηκε σε μικρή πλακόστρωτη αυλή και συνδέεται με τράπεζα προσφορών.

⁵⁸⁶ Marinatos 1990, 81. Για τη συγκεκριμένη παράσταση πιστεύεται ότι αποδίδονται διαδοχικές σκηνές επίκλησης και επιφάνειας της θεάς (ειδικότερα σελ. 87, 89).

⁵⁸⁷ Λεμπέση 1981.

⁵⁸⁸ Ustinova 1998, 209. Για τους Σκύθες, η δυνατότητα προφητείας προέρχεται από την Αφροδίτη. Για την ιδιότητα της θεάς ως προς την τηρηση της πολιτικής νομιμότητας (Αφροδίτη πάνδημος, τιμούχος και επιστασία): Croissant 1966, 464. Επίσης Pirenne-Delforge 1994, 26. Η Αφροδίτη θεωρήθηκε και ως *φύλαξ της ναυτιλίας*, ιδιότητα στην οποία οφείλεται η ύπαρξη παραθαλάσσιων ιερών: Demetriou 2010, 69. Ειδικότερα σελ. 72-84, όπου τα σχετικά επίθετα που αναφέρονται στη συγκεκριμένη ιδιότητα της θεάς. Για την πολεμική πλευρά της Αφροδίτης, βλ. Pironti 2005, 175-176. Για την ερωτική πλευρά της θεάς ως Επιστροφίας (στα Μέγαρα) ή Επακτίας (στην Κόρινθο): Pirenne-Delforge

Παρ' ότι δεν εντοπίστηκαν χαρακτηριστικά κινητά ευρήματα που να παραπέμπουν στη λατρεία της Αφροδίτης⁵⁸⁹, την ταύτιση της λατρευομένης θεάς με αυτήν θα μπορούσε να ενισχύει και η ύπαρξη κεράτων αιγοειδών, καθώς αυτή εμφανίζεται να μεταφέρεται από αίγα, την Αμάλθεια, στους ουρανούς, ως Ουρανία Αφροδίτη⁵⁹⁰. Η θεά, ως Αφροδίτη Επιτραγία οδήγησε τον Θησέα στην Κρήτη, ύστερα από σχετικό χρησμό του Απόλλωνα⁵⁹¹. Βέβαια, η θυσία του συγκεκριμένου ζώου μπορεί απλώς να αντανακλά την ανάγκη των ανθρώπων να θανατώνουν τελετουργικά στο όνομα του θεού, τοποθετώντας ένα τμήμα του θυσιαζόμενου ζώου στη σφαίρα του θείου και καταναλώνοντας ένα άλλο, στο πλαίσιο της επικοινωνίας της ομάδας με αυτό⁵⁹². Σε κάθε περίπτωση, προτιμώνται οικόσιτα ζώα για τις θυσίες, καθώς αυτά συνδέονται και επομένως προστατεύονται ως είδος από τον θεό, αν και δεν λείπουν περιπτώσεις θανάτωσης άγριων ζώων, όπως αυτά που ρίχνονταν ζωντανά στην πυρά προς τιμή της Αρτέμιδος Λαφριάς⁵⁹³.

Τα ειδώλια στον τύπο της *αναδυομένης Αφροδίτης* ή της *ανακάλυψης* συνδέονται αυτόματα με τη θεά, το πρώτο εξ ορισμού και το δεύτερο επειδή παραπέμπει στον γάμο, προστάτιδα του οποίου θεωρείται η Αφροδίτη⁵⁹⁴.

Στο σπήλαιο Μελιδονίου, η Αφροδίτη, μία θεά με πολύπλευρη προσωπικότητα και πολλαπλές ιδιότητες⁵⁹⁵, θα μπορούσε να αντικαταστήσει τη Μητέρα Θεά των μινωικών χρόνων, χωρίς να χρειαστεί να καταργηθεί ο σταλαγμίτης / βαίτυλος κομβικό στοιχείο της λατρείας, δεδομένου ότι, όπως ήδη αναφέρθηκε, η Αφροδίτη αποδίδεται και ανεικονικά, όπως π.χ. ως κώνος / πυραμίδα ή ομφαλός στην

1994, 91, 94. Για την τριπλή ιδιότητα της Αφροδίτης ως προστάτιδος του γάμου, κυρίας της θάλασσας και της πόλης, βλ. Barbantani 2005 (ειδικότερα σελ. 141). Για τη σύνδεση της Μητέρας των Θεών με τη Δήμητρα και την Κόρη, τον Δία, τους Διόσκουρους, τον Απόλλωνα, τον Διόνυσο και την Αφροδίτη που μας ενδιαφέρει στην περίπτωση αυτή, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 210-214.

⁵⁸⁹ Για χαρακτηριστικά αφιερώματα στην Ουρανία Αφροδίτη, αλλά και στον Ερμή, βλ. για παράδειγμα Bevan 1988.

⁵⁹⁰ Klöcker 2010, 117s. Επίσης Edwards 1984, 66.

⁵⁹¹ Pirenne-Delforge 1994, 35-36. Εδώ συζητείται η χρήση του ρήματος *τραγίζειν*, το οποίο χρησιμοποιείται για την είσοδο στην εφηβεία.

⁵⁹² Georgoudi 2010, 93. Για τις θυσίες των ζώων, βλ. επίσης Henrichs 2013, υποσημείωση 28.

⁵⁹³ Bevan 1987, 18-19.

⁵⁹⁴ Sporn 2002, 231-232, Κεφαλίδου 2006,

⁵⁹⁵ Delivorias 1984.

Πάφο⁵⁹⁶. Εξ άλλου, και το ίδιο το σχήμα του σταλαγμίτη αυτού παραπέμπει στους φαλλούς που μετέφεραν οι αρρηφόροι προς τιμήν της θεάς στη σχετική εορτή⁵⁹⁷. Σημειώνεται, μάλιστα, ότι λατρεία της Αφροδίτης σε σπήλαια βεβαιώνεται και εικονογραφικά⁵⁹⁸.

Από την περιοχή του κεντρικού σταλαγμίτη και το εσωτερικό της υδατοσυλλογής, προέρχονται, εκτός των ειδωλίων, ορισμένα «γυναικεία» αντικείμενα, όπως οστέινες περόνες και «καρποί», τα οποία χρονολογούνται στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο. Ειδικώς οι περόνες θα μπορούσαν να σχετίζονται με την προσφορά μαλλιών εκ μέρους των κοριτσιών, που εν όψει επικείμενου γάμου επιθυμούσαν είτε να τεθούν υπό την προστασία της θεάς, είτε να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους για την ανατροφή τους⁵⁹⁹. Στην περίπτωση αυτή, η Αφροδίτη μπορεί να είναι ο αποδέκτης αυτής της προσφοράς.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί, ότι στην ευρύτερη περιοχή του σπηλαίου εντοπίζονται ιερά αφιερωμένα στην Αφροδίτη. Για παράδειγμα, στον Πάνορμο, σε οικιακό ιερό της Ελληνιστικής περιόδου, εντοπίστηκε ειδώλιο περιστεριού, τμήμα πλαγγόνας και ειδώλια καθιστών γυναικείων μορφών, τα οποία παραπέμπουν άμεσα στη λατρεία της Αφροδίτης, μεταξύ και άλλων θεοτήτων που συνδέονται με γονιμοποιητικές δυνάμεις, όπως δηλώνουν τα ειδώλια καθήμενων γυναικείων θεοτήτων με πόλο ή μη, τα ειδώλια ταύρου και όνου φορτωμένου, ένα ειδώλιο Σειληνού και ένα θραύσμα ειδωλίου Αρτέμιδος⁶⁰⁰. Στην Αξό υπάρχει ο ναός προς τιμήν της θεάς⁶⁰¹, ενώ πλήθος γυναικείων ειδωλίων από ιερά της ευρύτερης μεταξύ Μελιδονίου και Αξού παραπέμπουν επίσης σε ιερά της Αφροδίτης στην Αφροδίτη⁶⁰².

Λατρεία της Αφροδίτης επιβεβαιώνεται και σε άλλες περιοχές της Κρήτης, όπως για παράδειγμα στην ανατολική Κρήτη (*Στα Ελληνικά*), όπου υπάρχει ιερό της

⁵⁹⁶ Pirenne-Delforge 1994, 67, όπου αναφορά στον Τάκιτο (*Hist.* II, 3), ο οποίος κάνει λόγο για την *ιερή πέτρα* της Αφροδίτης. Για την κυπριακή καταγωγή της θεάς στον αντίστοιχο Ομηρικό Ύμνο, βλ. Καραγιώργης 2002α, 114.

⁵⁹⁷ Pirenne-Delforge 1994, 53.

⁵⁹⁸ Sporn 2013, 203-204.

⁵⁹⁹ Σχετικά με τα *θρεπτήρια*, βλ. Nilsson 1977, 107.

⁶⁰⁰ Γαβριλάκη 2006, 195- 201. Στο σύνολο του Πανόρμου, υπήρχαν και κεφαλές ανδρικών ειδωλίων, τα οποία δεν ήταν δυνατόν να ταυτιστούν με κάποια θεότητα. Σημειώνεται ότι περιστέρια προσφέρονταν και στο πλαίσιο της λατρείας της Αφροδίτης Πανδήμου: Pirenne-Delforge 1994, 29.

⁶⁰¹ Rizza 1954.

⁶⁰² Κεφαλίδου 2006.

Ελληνιστικής περιόδου, αφιερωμένο στην Αφροδίτη και τον Άρη, σύμφωνα με το επιγραφικό υλικό που ήρθε στο φως από αυτό⁶⁰³. Λατρεία Αφροδίτης σε σπήλαιο (Ναύπακτος, Λοκροί) μαζί με Ερμή και Νύμφες απαντά και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου⁶⁰⁴.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα παραπάνω, θεωρούμε ότι, στο σπήλαιο Μελιδονίου, λατρεύτηκε κυρίως η Αφροδίτη, παρ' ότι ένα ειδώλιο χορεύτριας παραπέμπει σε λατρεία Νυμφών (πιθανόν της Μαίας, μητέρας του Ερμή, όπως αναφέρει στη συζήτηση του θέματος και η Katja Sporn), και παρ' ότι οι Νύμφες συνδέονται με τον Ερμή. Η λατρεία Νύμφης θα μπορούσε, βέβαια, να είναι παραπληρωματική⁶⁰⁵.

Η έμφαση στη γυναικεία θεότητα εξακολούθησε, στο σπήλαιο Μελιδονίου, μέχρι την περίοδο των επιγραφών, οπότε κύρια θεότητα έγινε ο Ερμής⁶⁰⁶. Μένει να ελέγξουμε κατά πόσον ο Ερμής αποτελεί εξέλιξη μιας αρχικής ανδρικής μορφής-συνέδρου της «Μητέρας Θεάς» της αρχαίας μινωικής λατρείας ή του μεταγενέστερου μυκηναϊκού πανθέου, πράγμα που επιβεβαιώνει και ο Πλούταρχος⁶⁰⁷. Για την ώρα πάντως, γνωρίζουμε ότι ο Ερμής (e-ma-a2, στις πινακίδες) αναφέρεται ως πάρεδρος της θεάς στην Πύλο της Μυκηναϊκής περιόδου⁶⁰⁸. Ούτως ή άλλως, ο όφης που περιπλέκεται στο κυρήκειο του Ερμή συνδέει τον θεό με τις χθόνιες δυνάμεις και τη γονιμότητα⁶⁰⁹. Η αναφορά του Ερμή ως *κεδρίτη*, εξ άλλου, δηλώνει τη σχέση του με τη φύση και συνδέεται έτσι με τον κύκλο της ζωής⁶¹⁰.

⁶⁰³ Bosanquet 1938, 389. Για τη λατρεία της Αφροδίτης, βλ. Sporn 2002, 331-332, 386-387 (tab. 11).

⁶⁰⁴ Sporn 2002, 232.

⁶⁰⁵ Sporn 2002, 232.

⁶⁰⁶ Τζεδάκις και Γαβριλάκη 199 και Γαβριλάκη 2010. Τζιφόπουλος 1999 και 2010.

⁶⁰⁷ Για την αναφορά στο κείμενο του Πλουτάρχου, βλ. Λεμπέση 1981, 6, όπου υπογραμμίζεται η φυτική υπόσταση του Ερμή *κεδρίτη*, η οποία συνάδει με τη χθόνια υπόσταση της Αφροδίτης.

⁶⁰⁸ Boëlle 2004, 39.

⁶⁰⁹ Ευαγγελίδης 1918, 178-180. Η σύνδεσή του με τη γονιμότητα προκύπτει και από τον προσδιορισμό του στην Κυλήνη Αρκαδίας: [ο Ερμής] και *Φάλης εκαλείτο* (ειδικότερα, σελ. 180-181). Μάλιστα, στον ναό της Πολιάδος στην Ακρόπολη, αναφέρεται *Ερμής ζύλου* (=φαλλός), καθώς ο φαλλός αποτελούσε ανεικονική απόδοσή του. Φαλλός απεικόνιζε τον Ερμή και στην Ίμβρο. Για το θέμα της σύνδεσης του Ερμή με τη γονιμότητα, βλ. και Frothingham 1916, 175-178.

Βλ. και σχετική συζήτηση περί βαιτύλων.

⁶¹⁰ Caratelli 1979, 132.

Ο Ερμής έχει ήδη σχετιστεί με τον μινωικό *πότι θηρών*, σύμφωνα με τον J. Chittenden⁶¹¹. Η λατρεία του είναι πολύ διαδεδομένη και απαντά υπό διάφορες εκδοχές, είτε συνδεδεμένη με τη φύση μέσω της κτηνοτροφίας (κάρνος=βόσκημα), είτε με το άγριο φυσικό περιβάλλον (κράνος = βραχώδες έξαρμα), είτε με τις πηγές και, ως εκ τούτου, τις Νύμφες (κράνα / κρήνη), καθώς αναφέρεται ως *δενδρίτης* και *κεδρίτης*⁶¹². Ας σημειωθεί εδώ μία παρατήρηση της Anna Lucia D'Agata, σχετικά με το κυνήγι, η οποία μας φαίνεται ιδιαίτερα ταιριαστή στην περίπτωση του σπηλαίου:

*Κατά τον 12ο αιώνα, το κυνήγι ήταν μια δραστηριότητα με πολύ δυνατή συμβολική σημασία. Στον Μυκηναϊκό κόσμο ήταν αποκλειστικό προνόμιο της αριστοκρατίας που είχε αρχηγό τον Άνακτα.. Σκηνές κυνηγιού παρουσιάζονται στα Μυκηναϊκά ανάκτορα και ανήκουν στην κοινή εικονογραφία των τοιχογραφιών των ανακτόρων. [αναφέρονται παραδείγματα]. Η οργάνωση ενός ομαδικού κυνηγιού και στη συνέχεια το συμπόσιο δεν θα ήταν δυνατό να γίνει χωρίς έναν αρχηγό που θα ήταν σε θέση να χρησιμοποιήσει πόρους, να κατέχει μέταλλα, να έχει πρόσβαση και έλεγχο στα τριγύρω εδάφη*⁶¹³.

Ήδη στις πινακίδες Γραμμικής Γραφής Β της Πύλου, ο Ερμής αναφέρεται ως αποδέκτης προσφορών μαζί με τον Δία και την Ήρα⁶¹⁴. Στην Κρήτη, συχνά λατρευόταν μαζί με την Αφροδίτη στη χθόνια εκδοχή της. Λατρεία της Αφροδίτης, εξ άλλου, επιβεβαιώνεται στην Αξό⁶¹⁵, την Ελεύθερνα⁶¹⁶, το Πάνορμο⁶¹⁷, αλλά και σε άλλες θέσεις της Κρήτης⁶¹⁸.

⁶¹¹ Chittenden 1947, 89 κ.ε.

⁶¹² Στην Πατσό, φαίνεται πως συνδέεται με τις κρήνες και τα πηγαία νερά, όπως αποδεικνύει και η εύρεση αγαλματιδίου του Πανός στο ιερό του Κραναίου Ερμή. Επιπλέον, η προσφορά ειδωλίων αιγάγρου, όπως αυτά που εντοπίστηκαν στο ιερό της Πατσού, παραπέμπει στη λατρεία του Ερμή Κεδρίτη, ενώ τα ειδώλια χοίρων, όπως αυτά που εντοπίστηκαν στο ιερό της Σύμης Βιάννου, παραπέμπουν σε λατρεία Ερμή και Νυμφών: Κούρου και Καρέτσου 1994, 152, 153. Για την εικονογραφία του Ερμή Κεδρίτη, βλ. Λεμπέση 1981.

⁶¹³ D'Agata 2014, 157. Δίδονται από τη συγγραφέα παραδείγματα παραστάσεων από το Καστέλλι Πεδιάδος, τα Μουλιανά, το Χαμαλεύρι της Κρήτης, αλλά και από περιοχές εκτός της νήσου.

⁶¹⁴ Κούρου και Καρέτσου 1994, 152, όπου οι σχετικές παραπομπές. Επίσης βλ. Baumbach 1979, 148.

⁶¹⁵ Monaco 2006, 118, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Προσφάτως η συνάδελφος Εύα Τέγου συζητά πιθανή αφιέρωση του ναού της Αφροδίτης στο ζεύγος Διός-Ήρας: Τέγου 2014, 72 κ.ε.

⁶¹⁶ Sporn 2002, 331-333, 387 (tab. 12).

Όπως σημειώνει η Νότα Κούρου, όταν καταστρέφεται ο ανακτορικός πολιτισμός και δημιουργούνται ταραχές, κοινωνικοπολιτικές αλλαγές και κρίση σε οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο, στο τέλος της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου, η θρησκεία φαίνεται να αποτελεί συνδετικό κρίκο με το παρελθόν, παραπέμποντας στη μυκηναϊκή κουλτούρα και στο πολυθεϊστικό πάνθεον, στο οποίο κυριαρχεί η «Μεγάλη Θεά» της Φύσης. Βαθμιαία, το πάνθεον αυτό φαίνεται ότι αντικαταστάθηκε από το ολυμπιακό δωδεκάθεο, στο οποίο ένας ανδρικός θεός, ο Ζευς, αποτελεί την ύψιστη θεότητα⁶¹⁹.

Στα υπαίθρια ιερά της Μετανακτορικής Κρήτης, εξακολουθεί η λατρεία της Μητέρας Θεάς, στην οποία προσφέρονται τροχήλατα ειδώλια ταύρου που αντανakλούν την ανάγκη των αγροτικών κοινωνιών για ευφορία της γης. Γυναικεία θεότητα λατρεύεται όμως και σε νέα ιερά του ανατολικού Αιγαίου, τα οποία ιδρύονται τον 10ο ή 9ο αιώνα π.Χ.⁶²⁰. Ωστόσο, από τα τέλη του 11ου αιώνα π.Χ., στη θρησκεία και τις τελετουργίες παρατηρούνται αλλαγές που, είτε συνυπάρχουν με παλαιότερα στοιχεία, όπως στο ιερό της Ασίνης, είτε επιβάλλονται εξ αρχής, ακόμα και εντός του ίδιου οικισμού⁶²¹. Κατά την Ελληνιστική περίοδο, ο Ερμής λατρεύεται στη Σύμη ως *νόμιος* ή *οδοιπόρος-αγγελιοφόρος*⁶²².

Στη γειτονική Ελεύθερνα, βεβαιώνεται και εικονογραφικά η σχέση Αφροδίτης-Ερμού⁶²³: από τον Τομέα Ι του κέντρου της πόλης της Ελληνορωμαϊκής

⁶¹⁷ Γαβριλάκη 2006: χαρακτηριστικό είναι το ειδώλιο περιστεριού σε οικιακό ιερό, που ανασκάφηκε σωστικά στο Πάνορμο και χρονολογείται στην Ελληνιστική περίοδο.

⁶¹⁸ Sporn 2002.

⁶¹⁹ Κούρου 2009, 123, 124. Στον Ύμνο προς τον Δία, είναι φανερό ότι στον θεό αυτό αποτείνονται οι άνθρωποι πλέον για την προστασία των σπιτιών, των σπαρτών και των κοπαδιών τους, των πόλεων, των ποντοπόρων πλοίων, των στρατιωτών και των Αρχών: Λογιάκης 1971.

⁶²⁰ Κούρου 2009, 124-125: αναφέρονται ως παραδείγματα τα ιερά του Εμπορίου της Χίου και του Ηραίου της Σάμου.

⁶²¹ Κούρου 2009, 126, όπου περιγράφεται αφ' ενός ιερό με έδρανο κατά τη μυκηναϊκή παράδοση, εντός του οποίου όμως εντοπίστηκε κεφαλή ανδρικού ειδωλίου της Υπομυκηναϊκής / Πρωτογεωμετρικής περιόδου και, αφ' ετέρου, πίθος-αποθήκης που περιείχε οστά θυσιασμένων ζώων, στοιχείο που καταδεικνύει αλλαγές στο τυπικό της λατρείας. Στην Ολυμπία, ιδρύεται μικρό υπαίθριο ιερό αφιερωμένο εξ αρχής στον Δία, στο οποίο προσφέρονται ειδώλια ανδρικών μορφών με υψωμένα χέρια (Κούρου 2009, 128-129). Ένα παράδειγμα επιβίωσης των λατρευτικών στοιχείων του παρελθόντος σε νεότερα ιερά προσφέρει το ιερό στη Σύμη Βιάννου: Λεμπέση 1981, 5.

⁶²² Λεμπέση 1981, 4.

⁶²³ Pirenne-Delforge 1994, 457-458, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

περιόδου, προέρχεται αναθηματικό ανάγλυφο της ελληνιστικής εποχής από ασβεστόλιθο, το οποίο απεικονίζει τον Ερμή και την Αφροδίτη κατ' ενώπιον, ως ζεύγος σε εναγκαλισμό⁶²⁴.

Τα τέσσερα πλακίδια του 7ου π.Χ. αιώνα από τη Σύμη Βιάννου, τα οποία απεικονίζουν το ζεύγος Αφροδίτη-Ερμή, παρ' ότι δεν υπήρξε γάμος μεταξύ των δύο αυτών θεών, κατά τη μυθολογία αντανakλούν την ανάγκη των κοριτσιών για τη βοήθεια της Αφροδίτης ώστε να είναι επιθυμητά, αλλά και του Ερμή ως οδηγού στη δύσκολη μετάβαση (αληθινή και μεταφορική), από το σπίτι του πατέρα στο σπίτι του συζύγου⁶²⁵. Η Αφροδίτη και ο Ερμής συνδέονται εικονογραφικά και στην πελίκη του β' μισού του 5ου αιώνα π.Χ. από την Κάμειρο της Ρόδου, εκτός Κρήτης, στην οποία αποδίδεται άνοδος της Αφροδίτης παρουσία του Ερμή και του Πανός⁶²⁶.

Ανάλογη είναι η περίπτωση του ιερού του Ερμή Κραναίου της Πατσού, καθώς η προφανής λατρεία της παλιάς βλαστικής θεότητας, η οποία λάμβανε χώρα στο μικρό αγροτικό ιερό και είχε τοπικό χαρακτήρα, μετά την πτώση των ανακτόρων αναπτύχθηκε και έγινε μεγαλύτερης εμβέλειας, επικεντρωμένη πλέον στον Ερμή, χωρίς, ωστόσο, να γνωρίζουμε πότε ακριβώς παγιώθηκε η λατρεία του⁶²⁷.

Στις τελευταίες περιόδους των ιστορικών χρόνων, το σπήλαιο Μελιδονίου αφιερώθηκε στον Ερμή και η λατρεία στο εσωτερικό του απέκτησε μυστηριακό χαρακτήρα. Η επικράτησή του προφανώς αντανakλά τις μεταφυσικές ανάγκες της εποχής ή της συγκεκριμένης περιοχής. Η μυθολογική αφήγηση που αφορά στον θεό αυτόν συνάδει με τον χώρο του σπηλαίου. Σύμφωνα με τη μυθολογία, ο Ερμής, γιος του Δία και της Πλειάδος Μαίας, γεννήθηκε σε σπήλαιο της Κυλλήνης, στην Αρκαδία. Ύστερα από συμβουλή του Απόλλωνα, εγκαταστάθηκε στον Παρνασσό και

⁶²⁴ Θέμελης 2006, 26.

⁶²⁵ Lebesi 2009, 539-540 (πλακίδια, ιερός γάμος, κοσμήματα), 547 (για τις προσδοκίες των λατρευτών του ζεύγους). Επίσης βλ. Sibert 1990, 287. Επίσης βλ. Λεμπέση 1981, για την εξέλιξη της λατρείας κατά τους αιώνες χρήσης του ιερού στη Σύμη.

⁶²⁶ Caratelli 1979, 132. Για τη σύνδεση της Αφροδίτης με τον γάμο, βλ. επίσης Edwards 1984, 62, όπου γίνεται λόγος για την παράσταση της Ληκύθου της Καλσρούης (4ος αιώνας π.Χ.), στην οποία απεικονίζεται γυναικεία μορφή σε σκάλα. Το κοντό, μέχρι τους ώμους πέπλο, δηλώνει τον γαμικό χαρακτήρα της παράστασης, ενώ υπονοείται περισυλλογή μήλων από τους μετέωρους κήπους που καλλιεργούνταν στις στέγες των σπιτιών, προς τιμήν του Αδώνιδος.

⁶²⁷ Κούρου και Καρέτσου 1994, 153. Ίσως, η παγίωση της λατρείας του Ερμή να πραγματοποιήθηκε μετά την καμπή της Κλασικής περιόδου: Κούρου και Καρέτσου 1994, 152.

έμαθε από τις ιέρειες *Θριές* τη μαντική τέχνη, μένοντας μεγάλο διάστημα μεταξύ των θνητών και ασχολούμενος με την κτηνοτροφία. Όταν επιτέλους κατέληξε στον Όλυμπο, κατά τον μύθο, του ανατέθηκε το αξίωμα του αγγελιοφόρου. Του αποδίδονταν οξυδέρκεια, αποτελεσματικότητα και εφευρετικότητα, ικανότητες που τον συνδέουν με τους ανθρώπους⁶²⁸. Ίσως και γι' αυτό να ήταν αυτονόητο να του ανατεθεί η συνοδεία των θνητών μέχρι τα όρια του Κάτω Κόσμου.⁶²⁹

Στο βιβλίο του Κικέρωνα *De natura deorum* (3, 56), εμφανίζεται ένας πρώτος Ερμής, κατά τον Burkert, γιος του Ουρανού και της Ημέρας, ιθυφαλλικός, καθώς ο θεός είδε την Κόρη και ερεθίστηκε⁶³⁰. Ο Βάρων, ωστόσο, ονομάζει *Caelum* (Ουρανό) έναν από τους θεούς της Σαμοθράκης⁶³¹, συνδέοντας και αυτός τον θεό με τα Μυστήρια του ιερού αυτού τόπου⁶³².

Σύμφωνα με τον Μνασθέα, συγγραφέα της Ελληνιστικής περιόδου, τα ονόματα των Καβείρων της Σαμοθράκης ήταν *Αζίερος* και *Αξιόκερσα* (αντιστοίχως Δήμητρα και Περσεφόνη), *Αξιόκερσος* (Αδης) και *Κασμίλιος* (Ερμής)⁶³³. Η παραπάνω

⁶²⁸ Στο Ιδαίον άντρον, η παρουσία του Ερμή συνδέεται με τις τελετές ενηλικίωσης, στο πλαίσιο των οποίων οι νέοι, προκειμένου να θεωρηθούν ενήλικες, έπρεπε να εξασφαλίσουν μέσω της κλοπής τα απαραίτητα για τη συντήρησή τους. Όπως, μάλιστα, υπενθυμίζουν οι Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη, μέχρι και σήμερα οι έφηβοι των ορεινών χωριών του Μυλοποτάμιου μαθαίνουν από τους παλαιότερους την *κλεψά* αιγοπροβάτων, ενώ οι ζωοκλέπτες της περιοχής ακόμα ορκίζονται στον Δία, χρησιμοποιώντας την αρχαία έκφραση. Στις δύσκολες συνθήκες της αγροτοκτηνοτροφικής ζωής στα όρη, η κλοπή είναι ενίοτε απαραίτητη για την επιβίωση και απαιτεί την προστασία ενός θεού: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, 212214. Για τη χριστιανική εκδοχή της θεϊκής προστασίας των κτηνοτρόφων στο πρόσωπο του Αγίου Μάμαντος, βλ. Μποκής 2006.

⁶²⁹ Η Αφροδίτη Αβαγιανού υπενθυμίζει ότι το όνομα του Ερμή προέρχεται από το *έρμα*, *έρμαιο*, *έρμακες*. Σημαίνει σωρό λίθων στην άκρη του δρόμου, που οριοθετούν τα εδαφικά όρια και τα σταυροδρόμια, πράγμα που εξηγεί την ανεικονική / βαιτυλική παρουσίαση του θεού (ως λίθου). Οι σωροί λίθων και οι φαλλοί είχαν αποτροπαϊκή και αποτρεπτική δύναμη. Η δύναμη που υπάρχει στο σωρό λίθων καλείται *Ερμαάς* ή *Ερμάων* (*Ερμής*, στην ιωνική διάλεκτο): Αβαγιανού 2002β, 77. Επίσης, σύμφωνα με τον μύθο, όταν ο Ερμής σκότωσε τον Άργο και οι θεοί επρόκειτο να τον δικάσουν, για να μην έρθουν σε επαφή με τον μολυσμένο από το αίμα θεό, έρριξαν τις ψήφους τους κατά γης και σχηματίστηκε ένας σωρός γύρω από τα πόδια του Ερμή. Ο μύθος προσπαθεί να εξηγήσει γιατί οι *έρμαϊ* είναι στημένες πάνω σε σωρό λίθων: Nilsson 1977, 75, 121. Για τη λειτουργία των εξηγηματικών μύθων, βλ. επίσης Nilsson 1977, 57-58. Επίσης, βλ. Nilsson 1966, 6.

⁶³⁰ Burkert 2002, 45-46.

⁶³¹ Varo, *ling. Lat.*, 5, 58.

⁶³² Burkert 2002, 46.

⁶³³ Απολλώνιος Ρόδιος, 1, 917, 68 F 1. Επίσης βλ. Burkert 2002, 57. Επίσης, Γούλα 2012, 163.

πληροφορία, η οποία εντοπίστηκε στην εργασία του Burkert *Ελληνική Περιφέρεια: τα Μυστήρια της Σαμοθράκης*, υπογραμμίζει τη σχέση ενός χθονίου Ερμή με γυναικείες χθόνιες θεότητες που αντανακλούν αυτήν την πλευρά της Μεγάλης Μητέρας της Εποχής του Χαλκού, όπως και η Αφροδίτη⁶³⁴.

Ο χθόνιος χαρακτήρας του Ερμή⁶³⁵ εμφανίζεται στον Ομηρικό Ύμνο *εἰς Ἑρμῆν*. Εκεί διατυπώνεται ο ρόλος του ως αγγελιοφόρου του Άδη:

*ὥς ἔφατ'· οὐρανόθεν δὲ πατὴρ Ζεὺς αὐτὸς ἔπεσσι
θῆκε τέλος· πᾶσιν δ' ἄρ' ὃ γ' οἴωνοῖσι κέλευσεν
καὶ χαροποῖσι λέουσι καὶ ἀργιόδοσι σύεσσι
καὶ κυσὶ καὶ μήλοισιν, ὅσα τρέφει εὐρεῖα χθών,
πᾶσι δ' ἐπὶ προβάτοισιν ἀνάσσειν κύδιμον Ἑρμῆν,
οἷον δ' εἰς Ἄδην τετελεσμένον ἄγγελον εἶναι,
ὅς τ' ἄδοτός περ ἐὼν δώσει γέρας οὐκ ἐλάχιστον.
οὔτω Μαιάδος υἱὸν ἄναξ ἐφίλησεν Ἀπόλλων
παντοίῃ φιλότῃ· χάριν δ' ἐπέθηκε Κρονίων.
πᾶσι δ' ὃ γε θνητοῖσι καὶ ἀθανάτοισιν ὁμιλεῖ.
παῦρα μὲν οὖν ὀνίνησι, τὸ δ' ἄκριτον ἡπεροπεύει
νύκτα δι' ὀρφναίην φῶλα θνητῶν ἀνθρώπων.
καὶ σὺ μὲν οὔτω χαῖρε, Διὸς καὶ Μαιάδος, υἱέ·
αὐτὰρ ἐγὼ καὶ σεῖο καὶ ἄλλης μνήσομ' ἀοιδῆς.*

Ο Ερμής είναι ο θεός του περάσματος στον Κάτω Κόσμο. Ως θεός των ορίων, καλείται να περνά το πιο σκοτεινό όριο, αυτό μεταξύ της ζωής και του θανάτου⁶³⁶. Αυτή η ιδιότητα του θεού τον συνέδεσε με τις μυστηριακές λατρείες, στις οποίες

⁶³⁴ Την τετράδα Δήμητρας-Περσεφόνης-Άδη και Ερμή ξαναβρίσκουμε στον Βάρωνα και στον τάφο των Haterii στη Ρώμη: Burkert 2002, 58. Επίσης βλ. Τιβέριος 2004, 374, όπου γίνεται αναφορά στην εικονογραφία της *ανόδου* της χθονίας Αφροδίτης από σπήλαιο / χάσμα.

⁶³⁵ Αβαγιανού 2002β. Ο Ερμής κατοικούσε στους σωρούς λίθων που υπήρχαν στους δρόμους και είχαν δημιουργηθεί από τους λίθους που έριχναν οι διαβάτες. Επειδή αυτοί οι σωροί θυμίζουν τύμβους, ο θεός συνδέθηκε με τον θάνατο, σύμφωνα με τον Nilsson: Nilsson 1977, 122.

⁶³⁶ Η σχέση του Ερμή με το υπερφυσικό τον συνδέει με τη μαγεία: οι φαλλοί που αποτελούν απεικόνιση του θεού έχουν και αποτρεπτική σημασία: Αβαγιανού 2002β, 88. Ωστόσο, η σχέση του θεού με τα όρια, τον καθιστά προστάτη των εφήβων και, κατά συνέπεια, κομβική θεότητα των διαβατηρίων τελετών των ανδρών: Γούλα 2012, 165.

συμμετέχει σιωπηρά και λειτουργεί ως διαμεσολαβητής (*τετελεσμένος ἄγγελος εἰς Αἶδην*), επιμελητής (*ἐπιστάτης*) του Κάτω Κόσμου, ἐπόπτης των ψυχών (*ἀμφιπόλος, ψυχαῖς ὁδὸν ἡγεμονεύειν*)⁶³⁷.

Στο *ω* της *Οδύσσειας*, συγκεντρώνει τις ψυχές των μνηστήρων και τους οδηγεί στον Κάτω Κόσμο, χρησιμοποιώντας το μαγικό ραβδί του και αποδεικνύοντας έτσι ότι οι θεοί, τελικά, έχουν τον έλεγχο των ψυχών μεταξύ των δύο κόσμων⁶³⁸.

*Ἑρμῆς δὲ ψυχὰς Κυλλήνιος ἐξεκαλεῖτο
ἀνδρῶν μνηστήρων· ἔχε δὲ ράβδον μετὰ χερσίν
καλὴν χρυσεῖην, τῇ τ' ἀνδρῶν ὄμματα θέλγει
ὧν ἐθέλει, τοὺς δ' αὖτε ὑπνώοντας ἐγείρει·
τῇ ῥ' ἄγε κινήσας, ταὶ δὲ τρίζουσαι ἔποντο.*

Στις *Χοηφόρους*, ο Ορέστης επικαλείται τον Ερμή πάνω από τον τάφο του πατέρα του, ενώ στην *Ηλέκτρα*, ο Σοφοκλής αναφέρει τον χθόνιο Ερμή μαζί με τον Άδη και την Περσεφόνη. Στην Αθήνα και τη Ρόδο, τιμάται ως *χθόνος* και *καταβαίτης*. Με την ιδιότητα αυτή, συνδέεται με την εορτή των Ανθεστηρίων, που ήταν αφιερωμένη στις ψυχές. Στη μνήμη των πεσόντων στις Πλαταιές, προσφέρονταν θυσίες στον Δία και τον Ερμή, κατά τον Πλούταρχο.

Ο χθόνιος Ερμής απαντά στις επιγραφές επιτυμβίων στηλών της Θεσσαλίας, οι οποίες χρονολογούνται στον 2ο αιώνα π.Χ., ενώ ως χθόνιος συλλατρευόταν στην Αθήνα με τη Γαία και τον Πλούτωνα, στο ιερό των Σεμνών, στον Άρειο Πάγο⁶³⁹. Η λαϊκοποίηση της λατρείας του συνέβη κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο.

Στο σπήλαιο Μελιδονίου, όπως και στο ιερό της Σύμης Βιάννου, μπορεί να εντοπίσει κάποιος τις συνέχειες ή ασυνέχειες μεταξύ της μινωικής λατρείας και της λατρείας των ιστορικών χρόνων: η χρήση του ίδιου χώρου, η αξιοποίηση των ίδιων «σκηνογραφικών» στοιχείων του βορείου μυχού, η παρουσία πυράς και βωμών, η προσφορά ειδωλίων, οι θυσίες, όπως επιβεβαιώνονται από την παρουσία οστών και κεράτων ζώων, ο χθόνιος χαρακτήρας της λατρείας στο «πρόσωπο» της Μητέρας

⁶³⁷ Ομηρικός ύμνος *εἰς Ἑρμῆν*, στίχοι 568-580.

⁶³⁸ Johnston 2014.

⁶³⁹ Αβαγιανού 2002β, 66-75, 79. Στη λήκυθο των Ανθεστηρίων, αποδίδεται με κηρύκειο στο ένα χέρι και μαγική ράβδο για να κυβερνά τα είδωλα των νεκρών στο άλλο: LIMC, V 1, λ. Hermes.

Θεάς (και του παρέδρου της) και αργότερα του Ερμή και της Αφροδίτης, όπως πιστεύουμε, καταδεικνύουν εμμονή στο πατροπαράδοτο λατρευτικό τυπικό. Νεώτερο στοιχείο αποτελεί η επικράτηση του Ερμή, στο τέλος, μόλις, της Αρχαιότητας⁶⁴⁰.

Σύμφωνα με τον Alan Peatfield, προκύπτουν ομάδες τελετουργικών δράσεων, που περιλαμβάνουν χορό, απόδοση λατρείας στον βάιτυλο, προσφορές λουλουδιών, καρπών και υγρών⁶⁴¹, καθώς και αιματηρή θυσία⁶⁴². Αυτές δεν ταυτίζονται με τη θρησκεία και μπορούν να αποκτήσουν οριστική μορφή πριν από τη λεκτική σχηματοποίηση της σημασίας ή της ερμηνείας που περιέχουν⁶⁴³. Και, ακόμα, οι τελετουργίες έχουν τη δύναμη, την οποία αντλούν από τον μεγάλο αριθμό ατόμων που συμμετέχουν σε αυτές, να δημιουργήσουν σημασίες⁶⁴⁴.

Δυστυχώς, ό,τι διασώθηκε είναι αυτό που απέμεινε από τις τελετουργίες που λάμβαναν χώρα εντός του ιερού χώρου του βόρειου μυχού. Μας διαφεύγουν οι κινήσεις, τα λεγόμενα, η σειρά των δρωμένων, ακόμα και ο οργανωμένος ή όχι χαρακτήρας τους⁶⁴⁵. Δεν γνωρίζουμε αν οι πιστοί χόρευαν⁶⁴⁶, παρά την εύρεση ενός θραύσματος ειδωλίου χορεύτριας, ή περπατούσαν σε πομπή⁶⁴⁷. Μας διαφεύγει η

⁶⁴⁰ Για τη συνέχεια της κρητομυκηναϊκής λατρείας, βλ. Λεμπέση 1981.

⁶⁴¹ Ο L. Bruit επαναλαμβάνει την πληροφορία που παραδίδει ο Πανσανίας σχετικά με αναίμακτες προσφορές στο σπήλαιο της Δήμητρος Μελαίνης, σύμφωνα με την οποία αφήνονταν φρούτα στον βωμό, μπροστά στο σπήλαιο, δηλαδή φυσικά προϊόντα που δεν είχαν υποστεί επεξεργασία (μαγείρεμα, όπτηση) εκ μέρους του ανθρώπου: Bruit 1986, 76, 83.

⁶⁴² Peatfield 1995, 221.

⁶⁴³ Renfrew 2007, 110. Σύμφωνα με το Λεξικό της Οξφόρδης (Onions 1972, 1978), ως τελετουργία νοείται μία πράξη ή συμπεριφορά που εμπεριέχει δοξασία, της οποίας στόχος είναι να ευχαριστήσει τη θεότητα.

⁶⁴⁴ Renfrew 2007, 115-116.

⁶⁴⁵ Σύμφωνα με τον Alan Peatfield, που επαναλαμβάνει απόψεις του Peter Warren (Warren 1988), οι τελετουργικές πράξεις αποτελούν πράγματα που λέγονται ή τραγουδιούνται, αποκρύπτονται ή αποκαλύπτονται σε ειδικούς χώρους, με στόχο την επικοινωνία με το θείο: Peatfield 1995, 217-227. Εξ άλλου, οι τελετουργίες δομούνται έτσι, ώστε να διακρίνονται από άλλες πράξεις και φέρουν σημασίες αφ' εαυτών: Barrett 1991, 1. Σχετικά με τον χαρακτήρα των εορτών στην αιγαιακή αρχαιολογία, βλ. Hamilakis 2008, 4.

⁶⁴⁶ Ο χορός συζητείται από την Καλλιόπη Γκαλανάκη, με αφορμή της παραστάσεις φιαλών της πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου από το Ιδαίον. Βλ. Γκαλανάκη 2006, 95-102, για παράλληλα και βιβλιογραφία.

⁶⁴⁷ Kourou 1985, για παραστάσεις τελετουργικών πομπών με συνοδεία μουσικής.

εποχή του έτους, κατά την οποία οι κάτοικοι της περιοχής επισκέπτονταν το σπήλαιο. Απλώς, αναλογιζόμενοι την κοινή ανθρώπινη μοίρα, μπορούμε να κάνουμε εικασίες⁶⁴⁸, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι οι διακρίσεις της θεότητας εξαρτώνται από τη δυνατότητα των ανθρώπων να τις αναπαραστήσουν και να τις ορίσουν λεκτικά⁶⁴⁹.

A.3 Μυστικιστική⁶⁵⁰ λατρεία και σκηνογραφική αξιοποίηση των χώρων του σπηλαίου.

*Πες μας, πες μας, πουλάκι μας,
πώς είν' ο κάτω κόσμος;*

Η λατρεία στη λαϊκή εκδοχή της, όπως αναγιγνώσκεται στο σπήλαιο Μελιδονίου κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, ασκείται με επίκεντρο την κάλυψη μεταφυσικών ερωτημάτων μέσω της μύησης. Υπό το άγχος του θανάτου⁶⁵¹, οι πιστοί, χωρίς να καταργούν την επίσημη θρησκεία, που, ωστόσο, *παρέμενε εδωκοσμική, χωρίς συναισθηματικό περιεχόμενο*⁶⁵², επιμένουν στις χθόνιες λατρείες που βασίζονται σε μυστικές τελετές και μνήσεις και συντηρούνται ως υπόστρωμα νεότερων ιερών

⁶⁴⁸ German 2005.

⁶⁴⁹ Renfrew 1998, 3.

⁶⁵⁰ Μυστήριο: ίσως να προέρχεται από τη λέξη *μύω*, δηλαδή κρατώ το στόμα μου κλειστό. Για τους Έλληνες, *μυστήριον* σήμαινε πρώτιστα κάτι που αποκαλύπτεται μόνο σε όσους είχαν περάσει τελετές μύησης, τους *μύστας*. Stanford 1993, note 336. Τα ελληνικά Μυστήρια, δεν θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως θρησκείες, καθώς δεν διαθέτουν *ιερά βιβλία*, στα οποία να διατυπώνεται δογματικά η λατρεία. Ούτε δημιουργούν μυστικές κοινωνίες. Απλώς προσέφεραν μια προσωπική επιλογή στα άτομα που αναζητούσαν μία προσωπική άσκηση, προκειμένου να μπορούν να ελπίσουν σε μια ευνοϊκότερη μεταθανάτια ζωή. Υπό την έννοια αυτή, αποτελούν πνευματικές ασκήσεις των μετεχόντων σε αυτά: Burkert 2002, 33.

⁶⁵¹ Για τους μεταφυσικούς φόβους των ανθρώπων που κινούνται ανάμεσα στο δίπολο ζωής και θανάτου, βλ. Σταμπολίδης 2014β. Χαρακτηριστικό παράδειγμα φόβου μπροστά στο κατώφλι του θανάτου προσφέρει ο ηλικιωμένος Κέφαλος της *Πολιτείας* του Πλάτωνος, ο οποίος αναλογίζεται το βάρος των αδικιών που διαπράττει κάποιος, υπό το πρίσμα της μετάβασης στον φοβερό Άδη των περιγραφών (*Ποιτεία* 330d- 331a).

⁶⁵² Παπαχατζής 1990, 30. Για μια αναφορά σε στοιχεία καθημερινής ζωής και λαϊκής θρησκείας, βλ. Χρυσοστόμου 1996-1997.

μεγάλης εμβέλειας, όπως των Δελφών⁶⁵³. Τέτοιες τελετές πραγματοποιούνται στις μεγάλες εορτές, των Αρρηφορίων, των Θεσμοφορίων, των Ανθεστηρίων, και ο απώτερος στόχος τους είναι η αμοιβή των πιστών στη μετά θάνατον ζωή⁶⁵⁴.

Η Κρήτη εξ αρχής συνδέεται με τα Μυστήρια: στον *Ύμνο εις Δήμητρα*, η θεά επιλέγει την Κρήτη ως τόπο καταγωγής της, όταν υποδύεται τη θνητή γυναίκα στην Ελευσίνα, ενώ και οι ίδιοι οι Κρήτες πίστευαν πως διέδωσαν όλες τις λατρείες στην υπόλοιπη Ελλάδα, σύμφωνα με τον Διόδωρο τον Σικελιώτη⁶⁵⁵.

Στο πλαίσιο της μυστηριακής λατρείας, τα ερεβώδη και αινιγματικά σπήλαια προφανώς χρησιμοποιήθηκαν ως τόποι τέλεσης Μυστηρίων, στα οποία έπρεπε να βιώνεται συμβολικά η εμπειρία της μετάβασης (*κατάβασης*) στον Κάτω Κόσμο, η οποία είχε δυνατότητα διαμόρφωσης προσωπικών αντιστάσεων έναντι του φόβου του θανάτου⁶⁵⁶ και, ως τέτοια, αποτελεί τη βάση της ορφικής-βακχικής μυστηριακής λατρείας⁶⁵⁷. Ως διαμεσολαβητής υπερ των μυστών, επεμβαίνει ο Διόνυσος και ως ψυχοπομπός ο Ερμής⁶⁵⁸. Εξ άλλου, ορισμένα σπήλαια, όπως και το σπήλαιο

⁶⁵³ Παπαχατζής 1990, 3-4, 7-13. Επίσης βλ. Τζιφόπουλος 2014, 35, όπου γίνεται αναφορά στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα, όπου συζητείται ο φόβος του θανάτου και οι δύο αντιλήψεις σχετικά με τον θάνατο και την αντιμετώπισή του: αφ' ενός η εσχατολογική, όπως εκφράζεται από τον Όμηρο, τον Ησίοδο, τους λυρικούς και τους τραγικούς ποιητές, και αφ' ετέρου η των μυστηριακών λατρειών. Για τους πλατωνικούς κάτω κόσμους, βλ. Graf 2014. Επίσης, Ustinova 2009.

⁶⁵⁴ Παπαχατζής 1990, 34-50.

⁶⁵⁵ Τζιφόπουλος 2002, 147, 149.

⁶⁵⁶ Για την προσωπική εμπειρία των μυστών των Ελευσινίων Μυστηρίων, βλ. Nilsson 1966, 39-56: στη σελ. 56 παρατίθεται απόσπασμα του Πινδάρου, στο οποίο αναφέρεται πως *ευτυχισμένος είναι εκείνος που, αφού είδε αυτά, πηγαίνει κάτω στη γη. Διότι αυτός ξέρει το τέλος της ζωής, αυτός και την αρχή της* (απόσπασμα 137 Schr.). Για τη δυνατότητα διαμόρφωσης προσωπικών ανατιστάσεων έναντι του φόβου του θανάτου, βλ. Burkert 2011, 516-517. Για τις αιτίες και τους κινδύνους των *καταβάσεων* όπως αναγιγνώσκονται στις φιλολογικές πηγές, καθώς και για καταβάσεις άλλων λαών, βλ. Λεκατσάς 2000, 309-312.

⁶⁵⁷ Η βάση της ορφικής – διονυσιακής σκέψης είναι ότι η ψυχή είναι αθάνατη και ότι μπορεί να τιμωρείται επ' άπειρον στον σκαιώδη και υγρό Κάτω Κόσμο ή να χαίρει μακαριότητας, εφ' όσον οι άνθρωποι, κατά τη διάρκεια της ζωής του μνούν και εξαγνίζονται. Επίσης βλ. Τζιφόπουλος 2002, 152, όπου παραπομπές στις πηγές που αναφέρονται στα Ορφικά. Επίσης Τζιφόπουλος 2014.

⁶⁵⁸ Στην περιοχή του Ρεθύμνου, υπό τη σκιά της μυστικής Ίδης, υπήρχε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη των μυστηριακών λατρειών, όπως αποδεικνύει η εύρεση πολυάριθμων χρυσών επιστομίων ή ελασμάτων κάλυψης του στόματος, κατά την Σταυρούλα Οικονόμου (Οικονόμου 2004, 92). Η λατρεία που υπαινίσσονται τα χρυσά επιστόμια της περιοχής Σφακακίου-Ελεύθερνας είναι ορφικοδιονυσιακή:

Μελιδονίου, λόγω της ανάπτυξής τους σε διαδοχικά επίπεδα, προσφέρουν ένα κατάλληλο πεδίο για τη διαδοχική προσέγγιση των Μυστηρίων εκ μέρους των μυστών⁶⁵⁹.

Στα σπήλαια, σκηνογραφούνται οι περιγραφές του Άδη⁶⁶⁰, όπως τουλάχιστον μας είναι γνωστές από τα αρχαία και νεώτερα -βυζαντινά, μεταβυζαντινά και δημόδη- κείμενα της Αρχαιότητας, του Βυζαντινού κράτους ή της Δύσης, τα οποία περιγράφουν *καταβάσεις* θεών, ηρώων ή απλών θνητών⁶⁶¹, αλλά και από τις αντιλήψεις περί Κάτω Κόσμου / Άδη άλλων αρχαίων λαών της Ανατολής⁶⁶². Μάλιστα, στην είσοδο των καταβάσεων, είχαν δημιουργηθεί ιερά: για παράδειγμα, στην Καρία ένα ιερό σπήλαιο σηματοδοτούσε το στόμιο του Άδη, όπως και στην Πύλο⁶⁶³.

βλ. Tzifopoulos 1998, για τις ορφικοδιονυσιακές μυστηριακές τελετές και τη σύνδεσή τους με τον Διόνυσο Ζαγρέα.

⁶⁵⁹ Αντίστοιχη είναι η εικόνα στο μαντικό σπήλαιο του Βουραϊκού Ηρακλή, το οποίο διαμορφώνεται επίσης σε επάλληλα επίπεδα και χώρους που επικοινωνούν με κλίμακες: Κατσωνοπούλου και Soter 1993, 61.

⁶⁶⁰ Ωστόσο, ένα παράδειγμα σπηλαίου, το οποίο δεν αποτελεί αλληγορία του Άδη, αλλά της αναγεννητικής χαράς που προσφέρει η φύση, είναι το σπήλαιο των Νυμφών στα Φάρσαλα. Και εδώ λατρεύεται ο Ερμής μαζί με άλλες θεότητες και ήρωες, όπως τον Απόλλωνα, τον Ηρακλή, τον Ασκληπίο κ. ά. Στην περίπτωση, όμως, αυτού του σπηλαίου, η επίσκεψη του πιστού υποστηρίζεται σκηνοθετικά από το ευχάριστο βουκολικό τοπίο που δεν έχει τον ασκητικό χαρακτήρα των ιερών που συζητάμε εδώ: Wagnan 2016, 31-33.

⁶⁶¹ Η *Κατάβαση* είναι διήγηση που προσπαθεί να σκιαγραφήσει την εικόνα της μεταθανάτιας ζωής υπό μορφήν εμπειρίας θεοτήτων ή κοινών θνητών που επισκέφθηκαν τον Κάτω Κόσμο: Λαμπάκης 1982, 7. Τέτοιου είδους επισκέψεις πραγματοποίησαν θεοί, ήρωες και θνητοί: η Δήμητρα (Burkert 1993a, 339), ο Διόνυσος (Metzger 1944-1945 και Berard 1974), ο Θησέας (Mills 1977) ο Ηρακλής, οι Διόσκουροι και ο Οδυσσέας: Κεφαλίδου 2005-2006, 14 κ.ε., για συζήτηση και βιβλιογραφία. Για την περιήγηση στον Κάτω Κόσμο, βλ. επίσης Johnston 2014, 31-32.

⁶⁶² Για παράδειγμα, οι Βαβυλώνιοι θεωρούσαν τον Κάτω Κόσμο υπόγειο, σκοτεινό και γεμάτο σκόνη, οριζόμενο από επτά τείχη, σε κάθε ένα από τα οποία υπήρχε μία πύλη. Οι Μεσοποτάμιοι αναφέρονται σε αυτόν περιγράφοντας την κατάβαση της Ishtar. Στο Έπος του Γκιλγκαμές, ο ήρωας πλέει προς το Νησί Μακάρων, προκειμένου να πληροφορηθεί από τον πρόγονό του το μυστικό της ζωής: Λαμπάκης 1982, 13. Βλ. Nilsson 1966, 112-125 για τη λαϊκή αντίληψη σχετικά με τον Άδη. Για την αντίληψη διαφόρων λαών, των Ελλήνων συμπεριλαμβανομένων, για τον Άδη, βλ. Λεκατσάς 2000, 290-297. Επίσης, Koranias 2012.

⁶⁶³ Παπαχατζής 1990, 53.

Όπως αναφέρει η Τζαχίλη, σχετικά με τη δημιουργία μιας μινωικής εικόνας, [αυτή] *δημιουργείται επί τη βάσει ισχυρών προτύπων που ενυπάρχουν στο μυαλό του τεχνίτη και του θεατή και υλοποιούνται με τρόπο αναγνωρίσιμο, από και προς χάριν μιας κοινωνικής συλλογικότητας που μετέχει σε αυτή τη γνωστική διαδικασία*⁶⁶⁴. Εν ολίγοις, ο θεατής είναι πρόθυμος να δει ό,τι περιμένει να δει, ενώ η εικόνα αντλεί από τα συμφαζόμενα, δημιουργώντας την (ψευδ)αίσθηση της συμμετοχής⁶⁶⁵.

Παραθέτοντας ορισμένα μόνον σχετικά κείμενα, καθώς δεν είναι δυνατή η εξαντλητική αναφορά σε ολόκληρη την αρχαία ελληνική, λατινική ή μεσαιωνική γραμματεία, ας δούμε διάφορες αντιλήψεις για τον Άδη: κατά την Αρχαιότητα, η επικρατέστερη ήθελε τον Άδη στα βάθη της γης, αν και στην Οδύσσεια τοποθετείται δυτικά, στη Χώρα των Κιμμερίων, σε έναν τόπο άγονο και θλιβερό, συννεφιασμένο και ομιχλώδη, όπου και το λιβάδι των ασφοδέλων και το δάσος με τις λεύκες της Περσεφόνης. Περιβάλλεται από τρία ποτάμια, τον Αχέροντα, τον Πυριφλεγέθοντα και τον Κωκυτό, και είναι βυθισμένος στο σκοτάδι. Φρουρείται από τον Κέρβερο⁶⁶⁶. Στον Άδη κατοικούν οι ψυχές των νεκρών που έχαναν τη φυσική υπόστασή τους. Αυτές περιγράφονται ως άυλες σκιές και ασώματα είδωλα⁶⁶⁷. Σε αυτόν τον *προορισμό χωρίς επιστροφή*⁶⁶⁸, τις συνοδεύει ο Ερμής, μέχρι τα όρια των δύο κόσμων⁶⁶⁹.

Στην *Ιλιάδα* του Ομήρου, οι ήρωες που πεθαίνουν *πηγαίνουν να βρουν το μαύρο σκοτάδι*⁶⁷⁰, ενώ στη Νέκυια της *Οδύσσειας*, η σκιά της μητέρας του Οδυσσέα διερωτάται πώς έφτασε ο γιος της στην απομονωμένη σκοτεινή χώρα του Άδη⁶⁷¹. Να σημειωθεί ότι, αν κάποιος ήθελε να συνατήσσει τους νεκρούς, θα έπρεπε, σύμφωνα με

⁶⁶⁴ Τζαχίλη 2011, 307.

⁶⁶⁵ Τζαχίλη 2011, 309-310.

⁶⁶⁶ Για τη γεωγραφία του Άδη, βλ. και Johnston 2014, 32-33, όπου και παραθέματα.

⁶⁶⁷ Για τα είδωλα, βλ. Peifer 1989. Επίσης βλ. Garland 1985, 1-2.

⁶⁶⁸ Κεφαλίδου 2005-2006, 13. Η Ευρυδίκη Κεφαλίδου συζητά εδώ την «τοπογραφία» του Άδη και την απεικόνισή του στην αττική και κατωϊταλική αγγειογραφία.

⁶⁶⁹ Για τον Ερμή ψυχοπομπό, βλ. Αβαγιανού 2002β, 84-88. Ο «ανθρώπινος», οικείος χαρακτήρας του Ερμή, ο οποίος συνάδει με την επιλογή του ως ψυχοπομπού, προκύπτει και από τον Ομηρικό Ύμνο που του αφιερώνεται: Tzifopoulos 2000 και ειδικότερα σελ. 149, 151.

⁶⁷⁰ Griffin 1980, 144. Για το φως και το σκοτάδι στην *Ιλιάδα* του Ομήρου, βλ. Κακριδή και Λατά-Μακρή 1998, 105 και 110, όπου και τα σχετικά παραθέματα.

⁶⁷¹ Σε μετάφραση Αργύρη Εφταλιώτη. Επίσης Μαρωνίτης 1994, λ. στίχοι 155-159.

τους αρχαίους Έλληνες, να μεταβεί σε έναν παραμεθόριο χώρο⁶⁷², στον οποίο οι μεν ζώντες έφθαναν καταβαίνοντες και οι νεκροί αναβαίνοντες. Από την είσοδο στον χώρο αυτόν, οι ζώντες μπορούσαν να δουν το τοπίο του Άδη, όπως ο Οδυσσέας (λ 568-636)⁶⁷³.

*Πώς ήρθες, γιέ μου, ζωντανός στα μαύρα αυτά σκοτάδια;
Δύσκολο για τους ζωντανούς να δούνε αυτά εδώ κάτω.
[Τρανοί στη μέση ποταμοί και φοβερά ποτάμια·
και πρώτ' απ' όλα ο Ωκεανός, που να διαβεί κανένας
πεζός δε δύνεται, χωρίς καλόφτιαστο καράβι.].*

Ο Ησίοδος, στο *Έργα και Ημέραι* (στίχοι 170-173), περιγράφει τα Νησιά των Μακάρων, τα οποία διαφοροποιούνται από τον σκοτεινό Άδη:

*καὶ τοὶ μὲν ναίουσιν ἀκηδέα θυμὸν ἔχοντες
ἐν μακάρων νήσοισι παρ' Ὀκεανὸν βαθυδίνην,
ὄλβιοι ἥρωες, τοῖσιν μελιηδέα καρπὸν
τρὶς ἔτεος θάλλοντα φέρει ζείδωρος ἄρουρα.*

Στον Ομηρικό Ύμνο *Εἰς Δήμητρα* (στίχοι 334-341), ο Ερμής στάλθηκε στα βάθη της γης να πείσει τον Πλούτωνα να επιστρέψει η Περσεφόνη από το σκοτάδι στο φως:

*αὐτὰρ ἐπεὶ τό γ' ἄκουσε βαρύκτυπος εὐρύοπα Ζεὺς,
εἰς Ἑρεβος πέμψε χρυσοῤῥαπιν Ἀργειφόντην,
ὄφρ' Αἴδην μαλακοῖσι παραιφάμενος ἐπέεσσιν
ἀγνὴν Περσεφόνειαν ὑπὸ ζόφου ἡερόεντος
ἐς φάος ἐξαγάγοι μετὰ δαίμονας, ὄφρα ἑ μήτηρ
ὀφθαλμοῖσιν ἰδοῦσα μεταλήξειε χόλοιο.*

⁶⁷² Σύμφωνα με το κείμενο της *Οδύσσειας* (λ 1-50), στον Άδη εισερχόταν κάποιος από ένα ὄρυγμα στο τέρμα του Ωκεανού. Για τις πύλες του Άδη, βλ. και Nilsson 1977, 151.

⁶⁷³ Κεφαλίδου 2005-2006, 13, όπου και βιβλιογραφία.

*Ἑρμῆς δ' οὐκ ἀπίθησεν, ἄφαρ δ' ὑπὸ κεύθεα γαίης
ἔσσυμένως κατόρουσε λιπὼν ἔδος Οὐλύμποιο.*

Για τον προσωκρατικό φιλόσοφο Παρμενίδη, η μετάβαση από το σκοτάδι της άγνοιας στο φως της γνώσης παρομοιάζεται με ένα ταξίδι στον ουρανό. Στα Ορφικά Μυστήρια, μέσω μιας τέτοιας συμβολικής μετακίνησης αναζητούνταν η σύνδεση του μύστη με τη θεϊκή ουσία και με τη συμπαντική αρμονία. Η αναζήτηση αυτής της γνώσης υπήρξε και η βάση και των Πυθαγορείων Μυστηρίων που στόχο είχαν την κάθαρση της ψυχής από τις αμαρτίες μέσω της ηθικότητας, της αγνότητας, της εγκράτειας, της πνευματικής και σωματικής υγείας⁶⁷⁴.

Στο κείμενο του Πλουτάρχου *Περί του Σωκράτους*, 21-22 (1^{ος}-2^{ος} αιώνας μ.Χ) δαιμονίου, ο Τίμαρχος κατέβηκε στο ιερό του Τροφωνίου. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του σε αυτό, η ψυχή του εγκατέλειψε το σώμα και άρχισε το ουράνιο ταξίδι της. Από ψηλά μπόρεσε να δει ένα μεγάλο στρογγυλό χάσμα, φοβερό και βαθύ, το οποίο οδηγούσε στον Κάτω Κόσμο:

*ἐμοὶ καὶ Κέβητι κοινωσάμενος μόνοις εἰς Τροφωνίου κατήλθε δράσας τὰ νομιζόμενα περὶ τὸ μαντεῖον. ἐμμείνας δὲ δύο νύκτας κάτω καὶ μίαν ἡμέραν, τῶν πολλῶν ἀπεγνωκότων αὐτὸν ἤδη καὶ τῶν οἰκείων ὀδυρομένων, πρῶτὶ μάλᾳ φαιδρὸς ἀνήλθε· **προσκυνήσας δὲ τὸν θεόν**, ὡς πρῶτον διέφυγε τὸν ὄχλον, διηγεῖτο ἡμῖν θαυμάσια πολλὰ καὶ ἰδεῖν καὶ ἀκοῦσαι.*

Ἐφη δὲ καταβὰς εἰς τὸ μαντεῖον περιτυχεῖν σκότῳ πολλῷ τὸ πρῶτον, εἴτ' ἐπευζάμενος κεῖσθαι πολὺν χρόνον οὐ μάλᾳ συμφρονῶν ἐναργῶς εἴτ' ἐργήγορεν εἴτ' ὄνειροπολεῖ· πλὴν δόξαι γε τῆς κεφαλῆς ἅμα ψόφῳ προσπεσόντι πληγείσης τὰς ῥαφὰς διαστάσας μεθιέναι τὴν ψυχὴν. ὡς δ' ἀναχωροῦσα κατεμίγνυτο πρὸς ἀέρα διαυγῇ καὶ καθαρὸν ἀσμένῃ, πρῶτον μὲν ἀναπνεῦσαι τότε δοκεῖν διὰ χρόνου συχνοῦ τεινομένην τέως καὶ πλείονα γίνεσθαι τῆς πρότερον ὥσπερ ἰστίον ἐκπεταννόμενον, ἔπειτα κατακούειν ἀμαυρῶς ῥοίζου τινὸς ὑπὲρ κεφαλῆς περιελαυνομένου φωνὴν ἠδεῖαν ἰέντος. ἀναβλέψας δὲ τὴν μὲν γῆν οὐδαμοῦ καθορᾶν, νήσους δὲ λαμπομένας μαλακῷ πυρὶ κατ' ἀλλήλων ἐξαμειβούσας ἄλλην ἄλλοτε χροῶν ὥσπερ βαφὴν ἅμα τῷ φωτὶ ποικιλλομένῳ κατὰ τὰς

⁶⁷⁴ Λαμπάκης 1982, 19-21. Είναι σημαντική η μυθολογία, η οποία θέλει τόσο ο μυθικός Ορφεύς όσο και ο Πυθαγόρας να έχουν, και οι δύο, την εμπειρία της μετάβασης στον Κάτω Κόσμο.

μεταβολάς. φαίνεσθαι δὲ πλήθει μὲν ἀναρίθμους μεγέθει δ' ὑπερφνεῖς, οὐκ ἴσας δὲ πάσας ἀλλ' ὁμοίως κυκλοτερεῖς· [...]· κάτω δ' ἀπιδόντι φαίνεσθαι χάσμα μέγα στρογγύλον οἷον ἐκτετμημένης σφαίρας, φοβερὸν δὲ δεινῶς καὶ βαθύ, πολλοῦ σκοτούς πλήρες οὐχ ἡσυχάζοντος, ἀλλ' ἐκταραπτομένου καὶ ἀνακλύζοντος πολλάκις· ὅθεν ἀκούεσθαι μυρίας μὲν ὠρυγὰς καὶ στεναγμούς ζώων μυρίων δὲ κλαυθμὸν βρεφῶν καὶ μεμιγμένους ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ὄδυρμούς, ψόφους δὲ παντοδαπούς καὶ θορύβους ἐκ βάθους πόρρωθεν ἀμυδροῦς ἀναπεμπομένους | οἷς οὐ μετρίως αὐτὸς ἐκπεπλήχθαι. χρόνου δὲ προϊόντος εἰπεῖν τινα πρὸς αὐτὸν οὐχ ὀρώμενον.

Στην τραγωδία του Ευρυπίδη *Ἀλκηστις* (5ος αἰὼνα π.Χ.), ο Ἄδης ορίζεται ως υπόγειος τόπος (*Ἡ γυναῖκα θα κατέβει στον Ἄδη*, στίχος 72), ενώ η Ἀλκηστις, με την παρέμβαση του Απόλλωνα θ' ἄφηνε το σκοτάδι και τις πύλες του Ἄδη (στίχος 125-126). Καθώς η τραγωδία εκτυλίσσεται, η Ἀλκηστις φτάνει στον Αχέροντα και συναντά τον Χάροντα (στίχοι 252-255)⁶⁷⁵:

*Βλέπω τη βάρκα με τα δυο κουπιά,
τη βλέπω μες τη μαύρη λίμνη
Και τον περαματάρη των νεκρῶν,
ο Χάροντας, που το κοντάρι βαστώντας
μου φωνάζει κιόλας.*

Ο Κάτω Κόσμος, αυτός ο σκαιώδης, σκοτεινός κόσμος, όπου οι αμαρτίες τιμωρούνται, αποδόθηκε στον πίνακα του Πολυγνώτου⁶⁷⁶ και περιγράφηκε και από τον Πλάτωνα, στον *Φαίδωνα*. Εκεί, ο φιλόσοφος επιχειρεί αφ' ενός παρουσίαση της τοπογραφίας του και αφ' ετέρου περιγραφή της εμπειρίας της *κατάβασης* του ήρωα σε αυτόν. Σε σχέση με την τιμωρία στον Κάτω Κόσμο, πάντως, υπάρχουν και απόψεις ὅπως του Δημοκρίτου, ο οποίος πιστεύει ότι μερικοί άνθρωποι, μη ξέροντας ότι η ανθρώπινη φύση διαλύεται με τον θάνατο και έχοντας επίγνωση ότι κατά τη διάρκεια

⁶⁷⁵ Μετάφραση Τάσου Ρούσσου, εκδόσεις Χατζόπουλος.

⁶⁷⁶ Για τις περιγραφές του Ἄδη, βλ. επίσης Nilsson 1977, 230.

της ζωής τους φέρθηκαν άσχημα, βασανίζονται, όσο ζουν, με ανησυχίες και φόβους και με το να πλάθουν ψεύτικους μύθους για τον μετά τον θάνατο χρόνο⁶⁷⁷:

*ἄνιοι θνητῆς φύσεως διάλυσιν οὐκ εἰδότες ἄνθρωποι, συνειδήσει δὲ τῆς ἐν τῷ
βίῳ κακοπραγμοσύνης, τὸν τῆς βιοτῆς χρόνον ἐν ταραχαῖς καὶ φόβοις
ταλαιπωρέουσι, ψεύδεα περὶ τοῦ μετὰ τὴν τελευτὴν μυθοπλαστέοντες χρόνου.*

Ο Κάτω Κόσμος περιγράφεται και από τον Αριστοφάνη (τέλη 5ου αιώνα), στους *Βατράχους*⁶⁷⁸, με αφορμή την *κατάβαση* του Διονύσου στον Άδη, προκειμένου να επαναφέρει στη ζωή την Ευρυδίκη. Στο κείμενο αναφέρεται ο Κέρβερος, (στίχος 110), η υπόγεια θέση του Άδη (στίχος 118), το πέρασμα με το πλοiάριο του Χάροντα (στίχος 138), τα τρομερά θηρία καθ' οδόν και οι τιμωρούμενοι (στίχοι 143-144), αλλά και οι ευτυχείς ομάδες των μνημένων (στίχοι 155-160) μέσα στο *σκότος και τον βόρβορο* (στίχοι 272).

Στα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ., συντίθεται η *Αινειάς* του Βιργιλίου. Σε αυτό το λατινικό κείμενο, ο Άδης δεν διαφέρει από αυτόν των ελληνικών κειμένων. Ως τόπος *κατάβασης* ορίζεται το Cumaeum Antrum και οδηγός του Βιργιλίου είναι η Σιβύλλα. Η τοπογραφία περιγράφεται εκτενώς και γίνεται λόγος για το μονοπάτι προς τον Αχέροντα, το ακάτιο του Χάροντα και τη γεωμετρική αναπτυξη του χώρου: πρώτα οι ψυχές των νηπίων, στη συνέχεια αυτές όσων πέθαναν άδικα και κατόπιν οι κατηγορημένοι, οι αυτόχειρες και όσοι πέθαναν από αγάπη, οι ψυχές αυτών που πέθαναν στη μάχη. Το *Ηλύσιον* βρίσκεται στα δεξιά, ενώ τα *Τάρταρα* στα αριστερά⁶⁷⁹.

Με σκωπτική διάθεση, ο Λουκιανός (2ος αιώνας) περιγράφει το *Νησί των Μακάρων* στο έργο του *Περί του ηλέκτρου ή των κύκνων Αληθών Διηγημάτων* (ή *Αληθούς Ιστορίας*)⁶⁸⁰. Ωστόσο, δεδομένου ότι το αναγνωστικό κοινό του αναγνώριζε

⁶⁷⁷ Fragm. Vorsokrat. 55 F 297 D.

⁶⁷⁸ Stanford 1993.

⁶⁷⁹ Λαμπάκης 1982, 112-113. Στο κείμενο του Βιργιλίου, όπως και στα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη και το *De offices* του Κικέρωνα στηρίχθηκε ο Dante για την τοπογραφία του Άδη στις δική του *Θεία Κωμωδία*, τον 12ο αιώνα.

⁶⁸⁰ Μετάφραση: Δημήτρης Καλοκύρης, από τις εκδόσεις Ύψιλον / βιβλία, 1992.

τον υπερβολικό τρόπο του και διασκεδάζε με αυτόν, σημαίνει ότι υπήρχαν σημεία αναφοράς ευρύτατα γνωστά⁶⁸¹.

Ίσια στην πλώρη, πενήντα μίλια μακριά, φαινόταν ένα άλλο νησί πλατύ και χαμηλό. Όπως το πλησιάζαμε, μας ερχόταν μια υπέροχη ευωδιά, γλυκιά και μυρωμένη, ίδια μ' αυτήν που περιγράφει ο Ήρόδοτος πως νιώθεις στην ευδαίμονα Αραβία. Μια μυρωδιά σαν νάρκισσοι, ζουμπούλια και τριαντάφυλλα μαζί, με μενεξέδες και με κρίνα κι ακόμα μυρτιές, δάφνες και απελάνθια [...] Βλέπαμε λιμάνια πολλά και ασφαλή και μεγάλα ποτάμια, διάφανα, που χύνονταν στη θάλασσα, δάση, λιβάδια, στα κλαδιά κελαηδούσαν πουλιά και άλλα πάλι φτεροκοπούσαν στ' ακρογιάλια, φύσαγε αεράκι ανάλαφρο και δροσερό, μια γλυκιά αύρα χάιδενε τα φύλλα και τα κλαδάκια, κι όπως περνούσε μέσα απ' το δάσος έφερνε αδιάκοπα μια μελωδία, σαν να παίζουν φλογέρες στην ερημιά. [...]. Καθώς πηγαίναμε, μας είπαν πως βρισκόμασταν στο Νησί των Μακάρων, που λένε, και το κυβερνά ο Ραδάμανθυς ο Κρητικός. Όταν φτάσαμε μπροστά του, μας έβαλαν τέταρτους στη σειρά και περιμέναμε να δικαστούμε. [...] Η πόλη είναι ολόκληρη από χρυσάφι και γύρω τη ζώνει ένα τείχος από σμαράγδι, με εφτά πύλες από μασίφ κανέλα. Το έδαφος της πόλης είναι από ελεφαντόδοντο [...].

Αντίστοιχα υπερβολικός και σκωπτικός εμφανίζεται, βέβαια, ο Λουκιανός και στην περιγραφή των Νησιών της Τιμωρίας:

Μόλις περάσαμε τον μυρωμένο αέρα, νιώσαμε τη φοβερή μυρωδιά, σαν να καιγόταν άσφαλτος μαζί με θειάφι και πίσσα, μια ανυπόφορη μπόχα, λες και έψηναν ανθρώπους. Ακούγαμε κρότους από μαστίγια κι ανθρώπους να βογκάνε. Προσπεράσαμε μερικά νησιά και πλευρίσαμε σε ένα που οι ακττές του ήταν απότομες και κοφτερές, γεμάτες σκληρές πέτρες και βράχια. Δεν είχε ούτε ένα δέντρο, ούτε νερό. Το πρώτο πράγμα που μας έκανε εντύπωση ήταν το τοπίο: από το έδαφος ξεφύτρωναν παντού λεπίδια και αγκάθια. Γύρω γύρω κυλούσαν τρία ποτάμια: το ένα βούρκος, το άλλο αίμα και το πιο μέσα φωτιά. [...].

⁶⁸¹ Για την περιγραφή της Νήσου των Μακάρων σε χρυσό επιστόμιο της Μακεδονίας, βλ. Χατζόπουλος 2002, 28.

Είδαμε ριγμένους στις τιμωρίες. Οι ξεναγοί μας εξηγούσαν ποιος ήταν ο καθένας [...].

Ο Άδης, ως Sheol, υπήρξε και για τους Ιουδαίους υπόγειος και σιωπηλός, ενώ έγινε τόπος ηθικής αμοιβής ή τιμωρίας από τον 2ο αιώνα π.Χ. Και για τους Χριστιανούς, ο Κάτω Κόσμος νοείται ως τόπος σκοτεινός, τόπος τιμωρίας και βασανισμού των ψυχών. Στα κανονικά κείμενα, δεν υπάρχουν διηγήσεις επισκέψεων στον Κάτω Κόσμο, αλλά υπάρχουν στα απόκρυφα, στα οποία προφήτες και Άγιοι «ταξιδεύουν» στον ουρανό και μαθαίνουν την αλήθεια⁶⁸².

Στο πλαίσιο της ορφικής λατρείας, ο Άδης εκλαμβάνεται ως τόπος αβυσσαλέος, βρώμικος και αποκρουστικός, για την αντιμετώπιση του οποίου οι θνητοί θα έπρεπε να έχουν προετοιμαστεί μέσω κωδικοποιημένων και μυστικών κανόνων εξαγνισμού και αγνότητας. Μέσω της αγνής ζωής τους, θα μπορούσαν να ελπίσουν σε έναν φιλικότερο Κάτω Κόσμο⁶⁸³.

Όπως υπενθυμίζει ο Γιάννης Τζιφόπουλος, οι φιλολογικές πηγές επιβεβαιώνουν τη σχέση της Κρήτης με τις μυστηριακές λατρείες. Στον ομηρικό ύμνο *εἰς Ἀπόλλωνα*, οι Κρήτες ναυτικοί γίνονται ιερείς του ναού του Απόλλωνα στους Δελφούς με την

⁶⁸² Ο Λαμπάκης αναφέρει το Ταξίδι του Ενώχ στο Sheol, τον Κύκλο των Αποκαλύψεων του Βαρούχ, τον Κύκλο του Έσδρα, την Άνοδο του Ησαΐα, την Αποκάλυψη του Πέτρου, που απηγεί ορφικές και πυθαγόρειες αντιλήψεις, την Αποκάλυψη του Παύλου, τις Πράξεις του Θωμά, το Ευαγγέλιο του Νικοδήμου και Βίους Αγίων. Στα κείμενα αυτά, υπάρχει μια αυστηρά γεωμετρική ανάπτυξη της μετακίνησης, ποτάμια, ψυχοπομποί άγγελοι, με προεξάρχοντα τον Αρχάγγελο Μιχαήλ, ο οποίος αποτελεί το ανάλογο του Ερμή, γέφυρες και πύλες. Αντίστοιχη είναι η τοπογραφία και η δημογραφία του Κάτω Κόσμου στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά σατιρικά κείμενα, όπως για παράδειγμα στον *Τιμαρίωνα* του 12ου αιώνα, ένα κείμενο, στο οποίο η πύλη του Άδη περιγράφεται σιδερένια (*φοβερά τῷ τε μεγέθει καὶ τῷ βάρει καὶ τῷ ελατῷ τῆς σφουρηλατήσεως*), ενώ αναφέρεται ότι μεσολαβεί ένα κατασκότεινο τμήμα από το στόμιο ως αυτήν. Και εδώ, οι επισκέπτες συζητούν με τους νεκρούς και οι δικαστές δικάζουν στο Ηλύσιον: Λαμπάκης 1982, 40-59 και 82-90. Η εικονογραφία της Μετανακτορικής Κρήτης, τέλος, δίνει ορισμένα στοιχεία σχετικά με την εικονογραφία του Άδη. Ως παράδειγμα, αναφέρονται οι απεικονίσεις πλοίων στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας: Dietrich 1977, 26-27.

⁶⁸³ Για τη φιλοσοφία του Ορφισμού και τα διάφορα στάδια της σχετικής λατρείας ανά τους αιώνες, βλ. Nilsson 1977, 222-231 και 307. Για την εικόνα του «Παραδείσου» που εξασφάλιζε ο ορφισμός, βλ. επίσης Λεκατσά 2000 (3^η έκδοση), 25-258, 267. Ειδικώς στη σελ. 257 συζητείται η ομηρική Σχερία, ως φέρουσα τα χαρακτηριστικά του Παραδείσου.

καθοδήγηση του ίδιου του θεού, ενώ σε αυτόν *εἰς Δήμητραν*, η Κρήτη επιλέγεται ως τόπος καταγωγής αυτής της θεάς που ίδρυσε τα Ελευσίνια Μυστήρια. Εξ άλλου, στα τέλη του 7ου / αρχές 6ου αιώνα π.Χ., επιλέγεται ο Επιμενίδης, ένας Κρητικός, για να καθάρει την Αθήνα από το Κυλώνειο Άγος. Και ακόμα, ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (β' μισό 1 ου αιώνα π.Χ.), ένας ιστορικός του οποίου, ωστόσο, η αξιοπιστία ελέγχεται, αναφέρει ότι οι λατρείες όλων των θεών μεταφέρθηκαν από την Κρήτη στην υπόλοιπη Ελλάδα και ότι σε αυτή τα Μυστήρια τελούντα φανερά⁶⁸⁴.

Οι φιλολογικές πηγές βεβαιώνουν μυστικιστική λατρεία στο Ιδαίο της Κρήτης. Στους *Κρήτες* του Ευρυπίδη⁶⁸⁵ αναφέρονται τα εξής:

[...]

*ἀγνόν δὲ βίον τείνομεν ἐξ οὔ
Διὸς Ἰδαίου μύστης γενόμην,
καὶ νυκτιπόλου Ζαγρέως βούτης
τὰς τ' ὠμοφάγους δαίτας τελέσας
μητρί τ' ὀρείῳ δάδας ἀνασχῶν καὶ Κουρήτων
Βάκχος ἐκλήθην ὀσιωθεῖς.
Πάλλευκα δ' ἔχων εἴματα φεύγω
γένεσίν τε βροτῶν καὶ νεκροθήκης
οὐ χριμπτόμενος τὴν τ' ἐμψύχων
βρῶσιν ἐδεστῶν πεφύλαγμαι.*

Πολύ σημαντικά, ωστόσο, είναι δύο ακόμα κείμενα που αναφέρονται στις μυστηριακές λατρείες στην Ίδη και το Ιδαίο Άντρο: αυτό του Πορφύριου (233-304)⁶⁸⁶ και αυτό της επιγραφής του Πλουτάρχου, γιού του Πλουτάρχου, που αναφέραμε πιο πάνω και επαναλαμβάνουμε εδώ⁶⁸⁷.

*Κρήτης δ' ἐπιβάς τοῖς Μόργου μύσταις προσήει ἑνός τῶν Ἰδαίων Δακτύλων,
ὅφ' ὧν καὶ ἐκαθάρθη τῇ κεραυνία λίθῳ, ἔωθεν μὲν παρὰ θαλάττῃ πρηνῆς
ἐκτεθείς, νύκτωρ δὲ παρὰ ποταμῷ ἄρνειοῦ μέλλανοις μαλλοῖς ἐστεφανωμένος,*

⁶⁸⁴ Τζιφόπουλος 2002, 147-149, όπου και οι σχετικές παραπομπές στις φιλολογικές πηγές.

⁶⁸⁵ Ευρυπίδου *Κρήτες*, στίχοι 10-20.

⁶⁸⁶ *Vita Pythagorae* 17: Μακρής 2001. Ο Πυθαγόρας επισκέφθηκε το σπήλαιο τον 6ο αιώνα π.Χ.

⁶⁸⁷ Χανιώτης 1990, 394.

εἰς δὲ τὸ Ἰδαῖον καλούμενον ἄντρον καταβὰς, ἔρια ἔχων μέλανα, τὰς νομιζόμενας τρεῖς ἐννέα ἡμέρας ἐκεῖ διέτριψεν καὶ καθήγησεν τῷ Διὶ τὸν τε στορνύμενον αὐτῷ κατ' ἔτος θρόνον ἐθεάσατο, ἐπίγραμμα τ' ἐνεχάραξεν ἐπὶ τῷ τάφῳ ἐπιγράψας Πυθαγόρας τῷ Διὶ οὗ ἡ ἀρχὴ ὧδε θανὼν κεῖται Ζαν, ὃν Δία κικλήσκουσιν.

Ἦρη παμβα[σίλεια, Δι]ὸς μεγάλου παράκ[οι]τι,
εἴλαθε καμέ φύλαττε, σαόπολι, σὸν λάτριν αγνόν.
Ἄρτι γὰρ Διεὶ ῥ[έξ]ας Κρήτησιν ἐν ἄντροις Ἰδης
ἐν σκοπέλοισι λάχος ἀλίκτυπος ἐστεφάνωκε
ἡγῆσθαι, Πλούταρχος, ἔχων πατρός οὖνομα κλεινόν.
[Ουρανίοις] συμ[πᾶσιν] ἐμὸς βασιλῆα φύλασσε.

Με τις φιλολογικές πηγές περί μυστηριακής λατρείας συνάδουν και τα ελεφαντοστέινα ευρήματα του Ιδαίου Ἄντρου, τα οποία δηλώνουν την ύπαρξη θρόνου ανατολικής προέλευσης, ο οποίος χρονολογείται στον 9ο / 8ο αιώνα π.Χ.⁶⁸⁸. Ο θρόνος συνδέεται με την έννοια της κρίσης και απονομής δικαιοσύνης και υποβάλλει σχέσεις με την Ανατολή, δεδομένου ότι αντανακλά την έννοια της βασιλικής εξουσίας⁶⁸⁹. Ο θρόνος μπορεί να παραπέμπει στον θεό που παρακολουθεί την μύηση, αλλά και να γίνεται ορατός στο τελευταίο στάδιο της μύησης, την κορύφωση της οποίας, στην περίπτωση αυτή θα αποτελούσε⁶⁹⁰.

⁶⁸⁸ Σακελλαράκης 2006. Ειδικότερα σελ. 137, με αναφορές στη σχετική βιβλιογραφία: σελ. 138-140, όπου περιγράφεται ο αριθμός και η διακόσμηση των ελεφαντοστέινων πλακιδίων, καθώς και οι ομοιότητές τους με αντίστοιχα αντικείμενα της Nimrud και της Σαλαμίνας της Κύπρου. Σελίδες 141-143 για παραδείγματα θρόνων στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Για τον ρόλο του θρόνου στη μυστικιστική λατρεία, Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 237-250.

⁶⁸⁹ Θρόνο είχαν οι μυθικοί Μίνως και Ραδάμανθυς, όπως και οι Μοίρες και η Ανάγκη στον Άδη, σύμφωνα με τον Πλάτωνα. Βλ. Σακελλαράκης 2006, 145. Για την απαρίθμηση των σωζόμενων μινωικών θρόνων και εδωλίων, την τυπολογία τους, αλλά και την πιθανή τελετουργική χρήση παραδειγμάτων σε μη φθαρτή ύλη, βλ. Πλάτων 1951. Στην ίδια εργασία, συζητούνται ομοιώματα και απεικονίσεις καθισμάτων.

⁶⁹⁰ Στην κορύφωση των Μυστηρίων, πιθανώς, χρησιμοποιούνταν και το Μικρό Σπήλαιο του Ιδαίου, το οποίο, όπως είπαμε, βρίσκεται στον άξονα της εισόδου σε υψηλότερο επίπεδο, έχει λιθωματικό διάκοσμο και αποτελεί φυσικό, τριμερές, απρόσιτο, χωρίς τεχνική υποστήριξη, χώρο, στον οποίο είναι δυνατή η απότομη εναλλαγή φωτός – σκότους: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη, 160-163.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι οι θρόνοι συνδέονται με τους τάφους, όπως, για παράδειγμα, στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς, όπου εντοπίζεται και ο τάφος του Διονύσου, ο θρόνος του Ιδαίου υπήρχε σε ένα σημείο που λογιζόταν ως λίκνο του Διός. Η συνύπαρξη ακριβώς της ζωής και του θανάτου (ο Ζευσ στην Κρήτη ζούσε και πέθαινε κάθε χρόνο) αποτελεί τη βάση των Μυστηρίων του Ιδαίου, τα οποία προφανώς παραπέμπουν στην αναγέννηση του βλαστικού θεού του μινωικού παρελθόντος της Κρήτης⁶⁹¹.

Εδώ είναι χρήσιμο να αναφερθούμε στο παράδειγμα που προσφέρει το MM III-YM IA ρυτό της Ζάκρου, το οποίο αποδίδει, σύμφωνα με τον Λευτέρη Πλάτωνα, έναν τάφο-ιερό, αντίστοιχο του Νότιου Βασιλικού Τάφου της Κνωσού. Στην επίστεψη του οικοδομήματος που αποτελεί την κεντρική παράσταση του ρυτού, απεικονίζονται αίγαγροι που πλαισιώνουν θρόνο με ερεισίνωτο, ανάλογο του θρόνου της Κνωσού και μάλιστα σε σύνθεση ανάλογη με αυτήν της τοιχογραφίας της Αίθουσας του Θρόνου. Η παράσταση λειτουργεί στο πλαίσιο του εικονογραφικού συμβολισμού και της προπαγάνδας⁶⁹².

Η δυνατότητα που προσέφεραν τα σπήλαια για σκηνογραφική απόδοση του Κάτω Κόσμου, εξ άλλου, είχε ως αποτέλεσμα τη χρήση τους ως νεκρομαντείων⁶⁹³. Κατά τους ιστορικούς χρόνους, τα νεκρομαντεία ιδρύονται σε άγρια εν πολλοίς τοπία, μακριά από οικισμούς, σε σπήλαια φυσικά ή τεχνητά, εντός των οποίων υπάρχει νερό. Σε αυτά, με τη βοήθεια ενός ικανού ιερατείου που ασκούσε έλεγχο στην εμπειρία τους με διάφορους τρόπους, οι πιστοί συναντούσαν τον ιερέα ή τον ήρωα που, ως νεκρός, γνώριζε την αλήθεια⁶⁹⁴. Στο Ιδαίον άντρον, θα μπορούσε να ασκείται μαντεία, όπως προκύπτει και από τον μύθο σχετικά με την επίσκεψη του Μίνωα κάθε εννέα χρόνια σε αυτό, προκειμένου να ανανεώσει τη νομιμοποίησή του, αλλά και όπως προκύπτει από ανασκαφικά ευρήματα της γειτονικής Αξού⁶⁹⁵.

⁶⁹¹ Σακελλαράκης 2006, 151.

⁶⁹² Πλάτων 2003 και ειδικότερα σελ. 340, 351-355 και 362. Για λατρείες σε ταφικά περιβάλλοντα της μινωικής Κρήτης, βλ. και Long 1959.

⁶⁹³ Για τις «σκηνικές» αναπαραστάσεις του Κάτω Κόσμου στα νεκρομαντεία, βλ., για παράδειγμα, Bonnechère 1990, 53-58. Επίσης βλ. Ogden 2011, 53-69 και 27-29 για τις σχετικές αναφορές στην αρχαία ελληνική γραμματεία.

⁶⁹⁴ Ustinova 2009, 68 κ.ε. Εδώ γίνεται λόγος για νεκρομαντεία του ελλαδικού χώρου και του ευρύτερου ελληνικού κόσμου και δίδεται σχετική βιβλιογραφία. Συνοπτικότερα και Friese, 2013.

⁶⁹⁵ Για την παράσταση νεαρού θεού εντός τρίποδα σε μήτρα του 7ου αιώνα π.Χ. από την Αξό, ο οποίος θα μπορούσε να ταυτιστεί, εκτός από Απόλλωνα, και με Δία, συνδέοντας το σπήλαιο-λίκνο του εν

Στην περιοχή του Ρεθύμνου, υπό τη σκιά της μυστικής Ίδης, υπήρχε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη των μυστηριακών λατρειών, στις οποίες ο Χριστιανισμός απάντησε άμεσα ανεγείροντας πολύ νωρίς βασιλικές και δημιουργώντας επισκοπές⁶⁹⁶. Την απήχηση, ωστόσο, των μυστηριακών λατρειών επιβεβαιώνει η ανεύρεση χρυσών επιστομίων⁶⁹⁷ ή *ελασμάτων κάλυψης του στόματος*, κατά την Σταυρούλα Οικονόμου⁶⁹⁸. Πρόκειται για λεπτά χρυσά ελάσματα που τοποθετούνταν στο στόμα του νεκρού, αφ' ενός ως ένδειξη μυστικότητας σχετικά με τα απόρρητα και αφ' ετέρου ως μεταγραφή του διαλόγου μεταξύ του νεκρού και των θεών του Κάτω Κόσμου, όπου ο συγκεκριμένος νεκρός, ως μύστης, θα είχε καλύτερη τύχη. Εξ άλλου, σε ορισμένα πολύστιχα επιστόμια, δίδονται οδηγίες στον μύστη, προκειμένου να πορευτεί, εισερχόμενος στον Κάτω Κόσμο⁶⁹⁹. Η λατρεία, στην οποία παραπέμπουν τα χρυσά επιστόμια της περιοχής Σφακακίου-Ελεούθερνας, είναι ορφικοδιονυσιακή⁷⁰⁰. Η χρονολόγηση, μάλιστα, των επιστομίων καταδεικνύει, ότι

λόγφ θεού με τη μαντική: Capdeville 1990, 90 και 95-98. Σχετικά με τη μυστηριακή λατρεία στο Ιδαίον άντρον και τις διαδικασίες μύησης, βλ. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 208-214. Πρβλ. τη σχετική συζήτηση με αφορμή την παρουσίαση του ενεπίγραφου δωδεκάεδρου πεσσοῦ από τον Άγγελο Χανιώτη: Chaniotis 2006.

⁶⁹⁶ Στην Ελεούθερνα, η βασιλική του Ευφρατά χρονολογείται στον 5ο αιώνα και είναι αφιερωμένη στον Αρχάγγελο Μιχαήλ (Θέμελης 2004β), όπως και η βασιλική της Αγίας Σοφίας στο Πάνορμο (Πλάτων 1948, Καλοκύρης 1958, 1955). Παλαιοχριστιανική είναι και η βασιλική της Βιράν Επισκοπής, η οποία πιθανόν υπήρξε επισκοπικός ναός (Πύρρου 2010). Η παλαιοχριστιανική επισκοπή των Γουλεδιανών χρονολογείται στα τέλη του 5ου / αρχές 6ου αιώνα. Η βασιλική του Περάματος, η οποία ανασκάπτεται ακόμα στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού Περάματος, χρονολογείται στον 6ο / 7ο αιώνα (Φραϊδάκη 2010).

⁶⁹⁷ Για έναν κατάλογο των χρυσών επιστομίων της Κρήτης και ειδικότερα της περιοχής Ελεούθερνας και Σφακακίου Ρεθύμνου, όπου το επίγειο αυτής της αρχαίας πόλης, βλ. Τζιφόπουλος 1998 και ειδικότερα σελ. 91-96. Επίσης, βλ. Tzifopoulos 2010, για την παρουσίαση των χρυσών επιστομίων της Κρήτης, σε σχέση με τη μυστηριακή λατρεία. Το θέμα συζητείται και επ' ευκαιρία της παρουσίασης ενεπίγραφου χρυσού επιστομίου από το Σφακάκι: Gavrilaki and Tzifopoulos 1998.

⁶⁹⁸ Οικονόμου 2004, 92, για σχολιασμό της ορολογίας. Επίσης βλ. Δεσποίνη 1998, 65-67. Τζιφόπουλος 2014, 36.

⁶⁹⁹ Για την τοπογραφία του Άδη, όπως περιγράφεται στα σύντομα κείμενα των επιστομίων, βλ. Τζιφόπουλος 2014, 37.

⁷⁰⁰ Πρβλ τα δύο ενεπίγραφα επιστόμια αυτού του τύπου, τα οποία εντοπίστηκαν στην Περίνη της Θεσσαλονίκης, στα οποία ως λυτρωτής και απελευθερωτής του νεκρού αναφέρεται ο Διόνυσος. Προς την κατεύθυνση αυτή συνηγορεί και η εικονογραφία του κρατήρα της Απουλίας, στην οποία

στην πιο συντηρητική ως προς τη διατήρηση των δοξασιών περιφέρεια του ελλαδικού κόσμου, η λατρεία αυτή διατηρείται από τον 3ο π.Χ. έως τον 4ο μ.Χ. αιώνα⁷⁰¹.

Στο πλαίσιο της λατρείας αυτής, επικρατεί άκρα μυστικότητα σχετικά με τα απόρρητα, ενώ ο *ιερός λόγος* θέλει τον Ορφέα αρχηγό, ιδρυτή και οργανωτή των τελετών⁷⁰². Κεντρική θέση στη διδασκαλία των ορφικών έχει ο Διόνυσος, ο οποίος υπήρξε γιος του Δία και της Περσεφόνης. Αυτός σκοτώθηκε, διαμελίστηκε και φαγώθηκε από τους Τιτάνες. Τελικώς όμως, διασώθηκε από την Αθηνά η καρδιά του, από την οποία ξαναγεννήθηκε ως γιος του Δία και της Σεμέλης, ενώ οι Τιτάνες κατακεραυνώθηκαν από τον Δία. Από τις στάχτες των Τιτάνων δημιουργήθηκε το ανθρώπινο γένος, του οποίου η φύση είναι διττή: οι άνθρωποι μετέρχονται τόσο του θείου (εκ του Διός), όσο και του θηριώδους (εκ των Τιτάνων) αρχικού υλικού⁷⁰³.

A3.1. Αναπαριστώντας τις μυητικές τελετουργίες του σπηλαίου Μελιδονίου

Κατά τις μυητικές τελετουργίες, θεωρούμε ότι αξιοποιήθηκαν «σκηνικά» τα φυσικά χαρακτηριστικά του σπηλαίου: η χροανοειδής διαμόρφωση του στομίου, η ύπαρξη νερού, η φωτιά, οι εναλλαγές σκότους / φωτός και οι σκιές, η διαδοχική ανάπτυξη των θαλάμων, που επιτρέπει σταδιακή επίδειξη των δεικνύμενων έως τη στιγμή της κορύφωσης, οι μικρότερες, υπαινικτικές είσοδοι, πιθανόν η ανηχοϊκότητα της *Αίθουσας των Επιγραφών* ή το λιθωματικό μόρφωμα της *Αίθουσας Pashley* που παράγει ήχους, όλα σε μια θεατρική πράξη της οποίας μας διαφεύγουν οι λεπτομέρειες.

εικονίζεται ο Διόνυσος σε χειραψία με τον Πλούτωνα: Τζιφόπουλος 1998, 86 και 88-89. Και Tzifopoulos 1998, 353-354. Το κείμενο του επιστομίου της Περίνης αναφέρει *νῦν ἔθανες καὶ νῦν ἐγένον, τρισόλβιε, ἄματι τῷδε / εἶπεῖν Φερσεφόνα σ' ὅτι Βά[κ]χιος αὐτὸς ἔλυσε*.

⁷⁰¹ Τζιφόπουλος 1998, 81.

⁷⁰² Ο Ορφεύς αναδιοργάνωσε τις διονυσιακές τελετές στη Θράκη, όπου βρήκε, κατά τον μύθο, οικτρό θάνατο, καθώς είτε κατακεραυνώθηκε από τον Δία επειδή δίδαξε στους θνητούς τα απόρρητα, είτε διαμελίστηκε από τις Βάκχες εξ αιτίας καινοτομιών που εισήγαγε. Τα μέλη του περισυλλέχθηκαν από τις Μούσες και τάφηκαν στα Λειβήθρα, στην Πιερία, ενώ το κεφάλι του, το οποίο πετάχθηκε στον Έβρο, έφτασε μέχρι τη Μυτιλήνη, όπου εξακολουθούσε να χρησιμοδοτεί: Τζιφόπουλος 1998, 83. Επίσης βλ. Λεκατσάς 2000, 427-436, 444-449.

⁷⁰³ Τζιφόπουλος 1998, 83.

Βάσει των ανασκαφικών δεδομένων, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τους μύστες να εισέρχονται στο σπήλαιο με ένα λυχνάρι (στην περιοχή της εισόδου εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός θραυσμάτων λύχνων), να φτάνουν στον βόρειο μυχό και να αποθέτουν ένα ειδώλιο ή ένα προσωπικό αντικείμενο στη βάση του κεντρικού σταλαγμίτη, εξαγνιζόμενοι ταυτόχρονα στο νερό, πριν εισέλθουν στην *Αίθουσα Pashley*. Αριστερά τους κατεβαίνοντας, υπάρχει το λιθωματικό μόρφωμα που ηχεί. Ο ήχος του μπορεί να τους προσκαλεί, καθώς κατεβαίνουν, ή να τους συνοδεύει για λίγο, καθώς προχωρούν προς το κατώτερο τμήμα του σπηλαίου. Σύντομα, μετά από μία πορεία που γίνεται δύσκολη μόνον στα τελευταία μέτρα, εισέρχονται στην *Αίθουσα των Επιγραφών*. Εκεί, βλέπουν (ίσως) μια φωτιά που θα μπορούσε διατηρείται στην υψηλότερα ευρισκόμενη *Αίθουσα Πετροχείλου* ή ακούουν ήχους που θα μπορούσαν να προέρχονται από αυτήν⁷⁰⁴. Ταυτόχρονα, βλέπουν την μικρή, υπαινικτική είσοδο στο τέρμα του σπηλαίου και γνωρίζουν ότι και εκεί υπάρχει νερό. Εκεί σταματούν, καθώς δεν εντοπίστηκαν αρχαία ευρήματα στον μικρό χώρο μετά την τελευταία αυτή είσοδο. Μπροστά στην είσοδο αυτή, κορυφώνεται η πορεία τους. Εκεί γράφουν το όνομά τους, ως προσκυνητών. Ο χώρος είναι ανηχοϊκός, σαν να βρίσκονταν στην κορυφή ενός βουνού.

A.4 Χρονολόγηση

Μέσω της μελέτης των ειδωλίων, και σε συνδυασμό με αυτή των κεραμικών ευρημάτων του σπηλαίου Μελιδονίου, γίνεται φανερό ότι, μετά από μία μακρά περίοδο κατοίκησης κατά την Ύστερη Νεολιθική και την ΠΜ περίοδο (**Εικ. 29**), η λατρεία στον βόρειο μυχό είναι συνεχής από τη ΜΜ ΙΙ, οπότε χρονολογούνται τα θραύσματα καμαραϊκών αγγείων, έως τη Ρωμαϊκή περίοδο (**Εικ. 42**), με διάφορες περιόδους εντατικοποίησης⁷⁰⁵.

⁷⁰⁴ Στα Ελευσίνια Μυστήρια γίνεται λόγος για ακούσματα και δεικνύμενα από τον Ιεροφάντη. Ακούσματα συνδέονται με τους Πυθαγορείους. Στο Ιδαίον πιθανολογούνται ακούσματα κρούσης (ασπίδων;). Πιθανόν, μουσική συνόδευε τον ενόπλιο χορό στο Ιδαίον άντρον (τύμπανα; κρούση ασπίδων; άλλα όργανα; όπως επιτρέπουν να φανταστούμε τα ευρήματα).

⁷⁰⁵ Στον Νότιο Μυχό του Ιδαίου άντρου, εντοπίστηκε ΜΜ ΙΑ υλικό (κύπελλα, πρόχοι με barbotine διακόσμηση), δηλωτικά λατρευτικής χρήσης από την περίοδο αυτή: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 156-157.

Ειδώλια απαντούν στον βόρειο μυχώ από τη MM III / YM IB περίοδο, μία περίοδο αύξησης της υπαίθριας λατρείας και εντατικοποίησης των παλαιότερων ιερών, όπως προκύπτει από τον αριθμό των αγγείων και τις αλληπάλληλες πυρές. Μάλιστα, σε αυτήν την περίοδο χρονολογήθηκε ο χάλκινος διπλός πέλεκυς που παραδόθηκε, το 1957, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου⁷⁰⁶. Τότε δημιουργούνται οι λιθοσωροί του ανατολικού τμήματος του βόρειου μυχού. Οι YM II και III περίοδοι αντιπροσωπεύονται από την κεραμική⁷⁰⁷.

Κατά την YM II, καταστρέφονται οι οικισμοί με την εμφάνιση των Μυκηναίων, μαζί με τους οποίους εμφανίζονται στην Κρήτη και άλλες θεότητες. Κατά την YM IIIA:2-B περίοδο, αυξάνεται ο πληθυσμός, καθώς επίσης και τα υπαίθρια ιερά. Την περίοδο αυτή, στο σπήλαιο Μελιδονίου η λατρευτική χρήση ατονεί, αλλά δεν διακόπτεται, καθώς ήρθαν στο φως θραύσματα κυλίκων. Η ποσότητα των ευρημάτων -λίγα όστρακα- κατά την YM IIIΓ και Πρώιμη Πρωτογεωμετρική περίοδο συνάδουν με τη γενικότερη ύφεση που παρατηρείται στα τέλη της Εποχής του Χαλκού και στην αρχή της Εποχής του Σιδήρου. Ωστόσο, μετά την ταραγμένη αυτή περίοδο, οι κάτοικοι των διαφόρων περιοχών επιστρέφουν στους τόπους λατρείας, ωθούμενοι από τη δύναμη της συλλογικής μνήμης τους⁷⁰⁸.

Η YM IIIΓ-Πρωτογεωμετρική περίοδος αποτελεί περίοδο ταραχών, οι οποίες έχουν αρχίσει από την YM IIIB και χαρακτηρίζονται από την εγκατάλειψη των μυκηναϊκών ανακτόρων και τη μείωση του πληθυσμού. Ωστόσο, και κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται μικρή κίνηση στο σπήλαιο.

⁷⁰⁶ Πλάτων 1957, 421.

⁷⁰⁷ Γαβριλάκη 2010, 657.

⁷⁰⁸ Η Μ. Prent (Prent 2003) αναφέρει ως παραδείγματα εκ νέου χρήσης λατρευτικών χώρων, μετά από μια περίοδο εγκατάλειψης, την κεντρική αυλή της Κνωσού (IIIΓ-Ελληνιστική κεραμική, σελ. 83), το μινωικό λιμάνι της Αμνισού (πρωτογεωμετρικό στρώμα στάχτης με οστά ζώων, θραύσματα χάλκινων τριπόδων και φιαλών, χάλκινα ειδώλια, πήλινα κύπελλα, κρατήρες, αμφορείς και αποθηκευτικά αγγεία, σελ. 83), την πλακόστρωτη στοά στην έπαυλη της Αγίας Τριάδας (μικρό δωμάτιο του 9ου αιώνα π.Χ., σελ. 85), τη στοά και την αυλή στην Τύλισσο (λίθινος βωμός και ειδώλια από την Γεωμετρική έως την Ελληνιστική περίοδο, σελ. 85), τον πρωτογεωμετρικό κρατήρα μεταξύ των ερειπίων των οικιών της Πλαγιάς στον Κομμό (σελ. 85), το ιερό του Διός στο Παλαίικαστρο (πρωτογεωμετρικό και τα ελληνιστικά κτήρια μέσα στο ιερό, σελ. 85).

Η Υπομινωική περίοδος⁷⁰⁹ αντιπροσωπεύεται επαρκώς με τρία ειδώλια *σπάνιου τύπου*, όπως σημειώνει η Μαρία Πατεράκη, καθώς αυτό με υψωμένα χέρια αποτελεί το πρώτο του τύπου στη δυτική Κρήτη, ενώ τα άλλα δύο ανήκουν σε αμάρτυρο τύπο λόγω της χειρονομίας των χεριών κατά μήκος των πλευρών⁷¹⁰. Τα ειδώλια της Γεωμετρικής περιόδου συνοδεύονται από λίγη κεραμική αντίστοιχης χρονολόγησης.

Κατά τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο υπάρχει πολιτιστική σταθερότητα και ανάπτυξη, με αποτέλεσμα να ακμάσουν τα διαπολιτειακά ιερά, όπως το Ιδαίο άντρο και το Ψυχρό. Το πλήθος σανιδόμορφων ειδωλίων γυμνών ή ενδεδυμένων γυναικείων μορφών, τα οποία μπορούν να τοποθετηθούν χρονολογικά στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ., επιβεβαιώνουν λατρευτική χρήση του σπηλαίου κατά την περίοδο αυτή. Κατά την τελευταία ανασκαφική φάση, περισυλλέχθηκαν από το δυτικό τμήμα του βορείου μυχού τμήματα αρχαϊκών ειδωλίων σχεδόν φυσικού μεγέθους.

Ο 5ος αιώνας αντιπροσωπεύεται από θραύσματα ειδωλίων, μεταξύ των οποίων και καθήμενης γυναικείας μορφής (**Εικ. 37**)⁷¹¹. Περισυλλέχθηκαν, επίσης, ειδώλια και λυχνάρια του 4ου και 3ου αιώνα π.Χ.

Η Ρωμαϊκή περίοδος αντιπροσωπεύεται από οστέινες περόνες και λύχνους των Ύστερων Ρωμαϊκών χρόνων και αποτελεί την τελευταία περίοδο λατρευτικής χρήσης του σπηλαίου (**Εικ. 42**)⁷¹².

Ανθρώπινη παρουσία στο σπήλαιο Μελιδονίου, ωστόσο, επιβεβαιώνεται και μετά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, μέσω των χαραγμάτων στα εσωτερικά τοιχώματά του. Τα χαραγμάτα αυτά είναι σημαντικά, καθώς αποτελούν ένα είδος *βιβλίου επισκεπτών* του σπηλαίου, το οποίο αποτυπώνει και την Τοπική Ιστορία του νησιού.

Στην *Αίθουσα Pashley* ένα χάραγμα σε αραβική γραφή με χρονολογία από Εγίρας 273, η οποία αντιστοιχεί στο 886/7 μ.Χ., αναφέρει τα ονόματα των μελών μιας ομάδας που επισκέφθηκε τον χώρο⁷¹³.

⁷⁰⁹ Για την Υπομινωική περίοδο και τα χαρακτηριστικά της, βλ. D'Agata 2011, 52-56. Για τις συνέχειες-ασυνέχειες κατά την Υπομινωική περίοδο, βλ. D'Agata 1999a.

⁷¹⁰ Πατεράκη, υπό δημοσίευση.

⁷¹¹ Sporn 2002, 231.

⁷¹² Γαβριλάκη 2010, 657-658.

⁷¹³ Για το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου, βλ. και Καλομενόπουλος 1938. Τωμαδάκης 1960. Παναγιωτάκης 1961-1962. Δετοράκης 1969. Christides 1984.

Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, χαράσσουν το όνομα και την χρονολογία της επίσκεψής τους στην *Αίθουσα των Επιγραφών* οι Iacomo Barozzi (1687) και Nicolo Dandolo (1694).

Τον 19ο αιώνα, στην ίδια αίθουσα, ο καπετάν Θεόδωρος Χουρδάκης, στο δικό του χάραγμα, με χρονολογία 1822, μαρτυρεί ότι «Τούρκοι πάτησαν το Καστέλι», ενώ ο οπλαρχηγός Α. Ν. Μελιδώνης έγραψε με μολύβι ή κάρβουνο το όνομά του στην *Αίθουσα Pashley*, με χρονολογία 1859.

Στην ίδια αίθουσα, Αθηναίοι επισκέπτες χάραξαν *Athens 1992*, όπως και ο αρχαιολόγος Νικόλαος Πλάτων, που επισκέφθηκε το σπήλαιο το 1946⁷¹⁴. Τα τελευταία χρόνια, στο σπήλαιο συρρέουν χιλιάδες επισκέπτες κατ' έτος.

Ωστόσο, μέσω των ετήσιων μνημοσύνων που πραγματοποιούνται στο εσωτερικό του για τα γυναικόπαιδα και τους μαχητές που έχασαν τη ζωή τους σε αυτό, το σπήλαιο αποκτά και πάλι τον λατρευτικό του χαρακτήρα μαζί με το τουριστικό ενδιαφέρον του (Εικ. 44).

B. Τα λατρευτικά σπήλαια της δυτικής Κρήτης (Εικ. 48)

Όπως εκτέθηκε αναλυτικά πιο πάνω, το σπήλαιο Μελιδονίου χαρακτηρίζεται ως ιερό με ασφάλεια: ο λατρευτικός χαρακτήρας του επιβεβαιώνεται, δεδομένων των εξής:

1. της θέσης του σε περιοχή που διευκολύνει την επικοινωνία⁷¹⁵, σχεδόν στα όρια των επικρατειών Ελεύθερνας και Αξού και σε άμεση γειτνίαση με τον οικισμό των Γριβίλων που εξυπηρετούσε, **2.** της πανοραμικής θέας προς την Ίδη, αλλά και ολόκληρη την πρώην επαρχία Μυλοποτάμου, σε μια περιοχή, στην οποία αναπτύχθηκαν οι δραστηριότητες της Ελεύθερνας και της Αξού, **3.** της επιλογής ενός περικλειστού χώρου με χαρακτηριστικές «σκηνογραφικές» δυνατότητες για την άσκηση της λατρείας εξ αιτίας κυρίως της ύπαρξης βαιτύλου, ο οποίος ήταν σαφώς οριζόμενος από δεύτερο, μικρότερο, στον εξωτερικό χώρο του, **4.** της παρουσίας

⁷¹⁴ Τζιφόπουλος 2010, ειδικότερα σελ. 673 για τον υπολογισμό της χρονολογίας και τη μεταγραφή του χαράγματος της Αραβοκρατίας.

⁷¹⁵ Πάντως, στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, κάθε σπήλαιο, ανεξαρτήτως της θέσης του, ήταν δυνατό να επιλεγεί στο πλαίσιο της υπαίθριας λατρείας. Συνήθως, οι αγροτικοί οικισμοί επέλεγαν ένα σπήλαιο στην ευρύτερη περιοχή τους, προκειμένου να καλύπτουν τις λατρευτικές ανάγκες τους: Stambolidis and Kotsonas 2016, 190-191.

χαρακτηριστικών τύπων αγγείων και λατρευτικών σκευών, 5. της παρουσίας ειδωλίων, 6. της ύπαρξης πυράς, 7. της θυσίας ζώων, όπως συνάγεται από τα κέρατα και τα οστά, 8. του επιγραφικού υλικού που βεβαιώνουν λατρεία Ερμή κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, οπότε επιλέχθηκε και ένας δεύτερος χώρος που απαντούσε «σκηνογραφικά» στη μυστηριακή λατρεία του θεού και 9. της διάρκειας της λατρείας, η οποία επιβεβαιώνει την αξία του σπηλαίου κατά την Αρχαιότητα, καθώς φαίνεται ότι αποτελούσε σημείο αναφοράς και συλλογικής μνήμης, όπως συμβαίνει και σήμερα, εξ άλλου, εξ αιτίας του ηρωικού επεισοδίου του 1824.

Οι προαναφερθείσες φυσικές και σκηνογραφικές προϋποθέσεις που απαιτούνται για τον χαρακτηρισμό ενός σπηλαίου ως ιερού αναγνωρίζονται και σε άλλα σπήλαια της *δυτικής Κρήτης*, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αναγνωρίζονται όλα, κάθε φορά⁷¹⁶. Με βάση τα δεδομένα του σπηλαίου Μελιδονίου, θα επιχειρηθεί εδώ η κριτική κατάρτηση ενός καταλόγου ιερών σπηλαίων της *δυτικής Κρήτης*, η λατρευτική χρήση των οποίων δεν άρχισε ταυτόχρονα σε όλες τις περιπτώσεις⁷¹⁷.

Σύμφωνα με τη μονογραφία *Ιερά σπήλαια της Κρήτης*, στην **Περιφερειακή Ενότητα Χανίων** ορισμένα σπήλαια θεωρούνται ως βέβαια ιερά, ενώ ορισμένα άλλα ως πιθανά ιερά. Μεταξύ των βεβαίων ιερών σπηλαίων, συγκαταλέγονται το σπήλαιο Κορακιάς στην Ασπροσυκιά Γεωργιούπολης, το Αγιασμάτσι στην Σκαλωτή Σφακίων, ο Μαραθόσπηλιος Κυδωνίας, η Αρκουδιά και το σπήλαιο Λερά Κυδωνίας, το σπήλαιο Αγροκηπίου Χανίων, το σπήλαιο Μαμελούκου Τρύπα, η Σπηλιά Α΄ Βρυσών Κυδωνίας, το σπήλαιο Μεσκλών, το σπήλαιο Αγίας Σοφίας Τοπολίων Κισάμου, η σπηλιά του Φρουρίου Καστρί ή Λέσκα στη Φαλάσαρνα, το σπήλαιο του Άη Κυρκού στη Σούγια Σελίνου και το σπήλαιο Λαγκούφι ή η Σφαλίχτρα στα Καμίνια Τεμενίων Σελίνου⁷¹⁸.

⁷¹⁶ Faure 1994, 80-81.

⁷¹⁷ Για τη συστηματοποίηση των πληροφοριών σχετικά με τα υπαίθρια ιερά, σπήλαια και ιερά κορυφής, κατά τις διαφόρους περιόδους, βλ. Watrous 1996, 97-104.

⁷¹⁸ Για περιλήψεις, βλ. Faure 1996, 121-123 (Κορακιάς), 124-125 (Αγιασμάτσι), 126-128 (Σκορδαλάκια), 129-130 (Μαραθόσπηλιος), 131-134 (Αρκουδιά), 135-138 (Λερά), 139-140 (Αγροκήπιο), 141-142 (Μαμελούκου Τρύπα), 143-144 (Σπηλιά Α΄ Βρυσών Κυδωνίας), 145-146 (σπήλαιο Μεσκλών), 147-148 (σπήλαιο Αγίας Σοφίας), 149-150 (σπηλιά του Φρουρίου ή Λέσκα), 151-152 (Άη Κήρκος), 153-154 (Λαγκούφι).

Μία επανεξέταση του καταλόγου του P. Faure, ωστόσο, αίρει τη βεβαιότητα της θεώρησης κάποιων σπηλαίων ως ιερών, αφ' ενός διότι τα δεδομένα δεν έχουν προκύψει από ανασκαφές σε όλες τις περιπτώσεις και αφ' ετέρου διότι τα κριτήρια δεν είναι απολύτως ασφαλή.

Ανασκαφική έρευνα μικρής ή μεγαλύτερης κλίμακας έχει πραγματοποιηθεί στα σπήλαια Μαμελούκου, Αγιασμάτσι, Αγκοκηπίου, Άη Κυρκού και Σπηλιά Α' Βρυσών. Ο λατρευτικός χαρακτήρας των σπηλαίων Αρκουδιάς και Λερά προκύπτει επίσης με ασφάλεια από τη μελέτη του εκ περισυλλογής αρχαιολογικού υλικού. Ως προς τα σπήλαια Αγίας Σοφίας Τοπολίων και Περιστερά Πολυρρήνειας Κισάμου, η λατρευτική χρήση φαίνεται ασφαλής κατά μία τουλάχιστον περίοδο, αυτής στην οποία χρονολογείται ειδώλιο που περισυλλέχθηκε από το εσωτερικό τους (δεν γνωρίζουμε τη χρονολόγησή του). Η Σπηλιά του Άη Κύρκου στη Σούγια Σελίνου, εξ άλλου, φαίνεται πως είχε λατρευτική χρήση, δεδομένης της παρουσίας λεπτής κεραμικής που χρονολογείται από τη Αρχαϊκή έως τη Ρωμαϊκή περίοδο, η οποία αποτίθετο σε βαθιές κόγχες. Στο σπήλαιο Α' Βρυσών, η λατρευτική χρήση φαίνεται ασφαλής, λαμβανομένων υπ' όψιν των αλληπάλληλων στρώσεων στάχτης που εντοπίστηκαν, πάνω στα οποία βρέθηκαν αγγεία διαφόρων εποχών, παρά την απουσία ειδικών λατρευτικών σκευών ή ειδωλίων⁷¹⁹.

Στα σπήλαια Κάτω Σαρακίνα ή Ελληνικό, στο Θέρισο, καθώς και στον Κουμαρόσπηλιο Κυδωνίας, η λατρεία είναι ανεπιβεβαίωτη, δεδομένων των ισχνών αρχαιολογικών ενδείξεων, αν και από το σπήλαιο Κάτω Σαρακίνα προέρχεται κύλικο, η οποία, σε συνδυασμό με το λιθωματικό μόρφωμα που θα μπορούσε να εκληφθεί ως βωμός στην πρώτη αίθουσα, θα μπορούσε να συνηγορήσει προς την κατεύθυνση της λατρευτικής χρήσης. Αντίστοιχη είναι η κατάσταση στο σπήλαιο Κορακιάς στη Γεωργιούπολη, από το οποίο περισυλλέχθηκε ένα θυμιατήρι, που θα μπορούσε να συνδυαστεί με την παρουσία ενός λιθωματικού μορφώματος στον χώρο, εάν αυτό είχε βαιτυλική χρήση.

⁷¹⁹ Faure 1996, 143-144. Η χρήση του σπηλαίου αυτού σχετίζεται με την παρουσία ιερού της Ελληνιστικής περιόδου, που εντοπίστηκε σε απόσταση 20 μέτρων από την είσοδό του, το οποίο, δεδομένης της τυπολογίας των ανθρωπόμορφων ειδωλίων (γυναικεία ειδώλια καθήμενων ή όρθιων ή μορφών που φέρουν πόλο που ενίοτε κρατούν υδρίες), καθώς και των ζωδίων (χοιρίδια), ίσως σχετίζεται με τη λατρεία Δήμητρος και Κόρης.

Τέλος, το σπήλαιο Μεσκλών, η Σπηλιά του Φρουρίου Καστρί ή Λέσκα (βραχοσκεπή) στη Φαλάσαρνα και το Λαγκούφι ή Σταλίχτρα στα Καμίνια Τεμενίων δεν παρείχαν κανένα στοιχείο που θα υποστήριζε λατρευτική χρήση⁷²⁰.

Σύμφωνα με τον Paul Faure, εξ άλλου, ορισμένα σπήλαια ίσως χρησιμοποιήθηκαν ως ιερά κατά την Αρχαιότητα. Μένοντας στην Περιφερειακή Ενότητα Χανίων, ως τέτοια θεωρήθηκαν τα σπήλαια Λαχταρίδες Αποκόρωνα, Σπήλι Κάτω Σαρακίνας Κυδωνίας, Κερά Σπηλιώτισσα Βρυσών Κυδωνίας, ο Νεραϊδόσπηλιος ή Δαιμονόσπηλιος ή Ξωντικόςπηλιος Αγίας Ρουμελης Σφακίων, το σπήλαιο Άη Γιάννη Ερημίτη Κισάμου, η Σπηλιά του Κύκλωπα Σελίνου, η Σκοτεινή στο Ροδοβάνι Σελίνου και η Τρούλλα στο Σέλινο⁷²¹. Σε αρκετές από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις, τα δεδομένα φαίνονται επαρκή για τη θεώρηση των σπηλαίων ως ιερών, αλλά σε άλλες παραμένουν πιθανά μέχρις ότου επιβεβαιωθούν από την ανασκαφική έρευνα.

Στο σπήλαιο Λαχταρίδες, περιγράφεται ως πιθανός βαίτυλος ή βωμός ύψους 0,80 μέτρων, ο οποίος εμφανίζεται λειασμένος («από τη χρήση»), αλλά η κεραμική που προέρχεται από την περιοχή του είναι αδιάφορη. Σχετικά με αυτό, ο Paul Faure θεωρεί ότι ο χώρος έχει καθαριστεί από τους κτηνοτρόφους που συχνάζουν στο εσωτερικό του.

Σχετικά με το Σπήλι της Κάτω Σαρακίνας στο Θέρισο Κυδωνίας, οι πληροφορίες σχετικά με την ύπαρξη γραπτής κεραμικής προέρχονται μόνον από μαρτυρίες των κατοίκων που παρέδωσαν το εκ περισυλλογής υλικό στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων. Οι πληροφορίες αυτές μένουν, ωστόσο, ανεπιβεβαίωτες, διότι το εν λόγω υλικό καταστράφηκε κατά την πυρκαϊά του 1934. Κατά την αυτοψία του, ο Paul Faure διαπίστωσε επιλεκτική χρήση των διαφόρων αιθουσών, συνεχή χρήση, πιθανή ύπαρξη βαιτύλου και κεραμική της Νεολιθικής, Υπονεολιθικής, MM III-YM I και YM I περιόδου, κατά την οποία φαίνεται να ανθεί

⁷²⁰ Στη βραχοσκεπή Λέσκα, ωστόσο, από την οποία περισυλλέχθηκαν όστρακα Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου, παρατηρήθηκαν ίχνη λάξευσης στην επιφάνεια του βράχου, τα οποία δηλώνουν επεμβάσεις των χρηστών τους.

⁷²¹ Για περιλήψεις, βλ. Faure 1996, 174-175 (Λαχταρίδες), 176-178 (Σπήλι Κάτω Σαρακίνας), 179-181 (Κερά Σπηλιώτισσα), 182-183 (Νεραϊδόσπηλιος), 184-185 9, (Άη Γιάννης ο Ερημίτης), 186-187 (σπηλιά του Κύκλωπα), 188 (Σκοτεινή), 189 Τρούλλα (189).

η λατρευτική χρήση των σπηλαίων⁷²², καθώς και Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Φαίνεται ότι λατρευτική χρήση του σπηλαιου περιορίστηκε στη Μέση / αρχές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Η Κερά Σπηλιώτισσα, στην οποία επιβεβαιώνεται κατοίκηση κατά τη Νεολιθική και ΠΜ II περίοδο, αποτελεί πιθανότατα ιερό, καθώς σε έναν χώρο εντοπίστηκαν συσσωρευμένα ασβεστοποιημένος άργιλος, κάρβουνα, οφιδιανοί και οστά ζώων που παραπέμπουν σε θυσίες. Η κεραμική βεβαιώνει χρήση κατά την ΥΜ I ή II και όλες τις φάσεις της ΥΜ III, σύμφωνα με τον ερευνητή, ενώ δεν λείπουν παραδείγματα Πρωτογεωμετρικής και Ρωμαϊκής περιόδου. Φαίνεται ότι, και εδώ, η λατρευτική χρήση του σπηλαίου χρονολογείται στην ΥΜ I και II περίοδο, ενώ κατά την ΥΜ III χρησιμοποιήθηκε ως ταφικό ή ως καταφύγιο, καθώς οι αντικειμενικές δυσκολίες του μικροκλίματός του δεν επέτρεπαν κατοίκηση (έλλειψη αερισμού και φωτισμού, ανάπτυξη εις βάθος). Το Καθεδρικό στο Ακρωτήρι Κυδωνίας, εξ άλλου, παρ' ότι δεν ανασκάφηκε, θα μπορούσε πιθανόν να θεωρηθεί ΜΜ II-III ιερό, τόσο εξ αιτίας των τύπων των αγγείων, θραύσματα των οποίων περισυλλέχθηκαν (πολυάριθμα κύπελλα, αμφορείς, τριποδικές χύτρες), όσο και εξαιτίας και της χρονολόγησής του, καθώς την περίοδο αυτή αρχίζει η λατρευτική χρήση σε πολλά σπήλαια⁷²³.

Ο Νεραϊδόσπηλιος, το σπήλαιο του Αγίου Ιωάννη του Ερημίτη η Σπηλιάρα ή Σπηλιά του Κύκλωπα, η Σκοτεινή και η Τρούλλα δεν παρέχουν καμία απολύτως αρχαιολογική ένδειξη. Η πιθανή λατρευτική χρήση τους εικάζεται λόγω του ονόματός τους, που παραπέμπει σε μυθολογικά ανάλογα.

Σύμφωνα και πάλι με τον Paul Faure, στην **Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου**, αναγνωρίζονται ως ιερά το Ιδαίον άντρον, Τση Λάμιας ο Σπήλιος στην Αξό, ο Γεροντόσπηλιος Μελιδονίου, η Σπηλιάρα ή Γρα Σπηλιά ή Μεταξόσπηλιος ή Φανταξόσπηλιάρα Πρίνου, η Νοτική Τρύπα στη Νίθαυρη Αμαρίου, το σπήλαιο του Αγίου Αντωνίου Πατσού και το σπήλαιο του Ερμού Κραναίου, το σπήλαιο της Ροκκαίας Αρτέμιδος στη Φορτέτζα Ρεθύμνου, το σπήλαιο του Αγίου Ιωάννη στην

⁷²² Ενδείξεις λατρείας επιβεβαιώνονται κατά τη ΜΜ I έως και τη ΜΜ IIIA στα σπήλαια Σκοτεινό, Καμάρες, Τράπεζα και Ιδαίο άντρο, όπως αναφέρεται συνολικά από τον Renfrew. Για την αναφορά βλ. Dietrich 1993, 114.

⁷²³ Αγουρίδης 2008.

Αγία Δύναμη Αργυρούπολης και του Διγενή το σπήλαιο, στον Πάνω Πλατανέ Αμαρίου⁷²⁴.

Το *Ιδαίον άντρον*, όπως και το σπήλαιο Μελιδονίου, συγκεντρώνει τα περισσότερα από τα κριτήρια για την επιλογή ενός χώρου ως ιερού: περίοπτη και δεσπόζουσα θέση, χαίνον άνοιγμα εισόδου, σύνδεση μέσω φυσικών περασμάτων με γειτονικές σημαντικές πόλεις (Κνωσός, Τύλισσος), παροχή «σκηνικών» δυνατοτήτων στο εσωτερικό του (κοιλότητες που πιθανώς θα αποδειχθούν βαθύτερες, όταν ολοκληρωθεί η αφαίρεση των επιχώσεων), ύπαρξη νερού, αρχιτεκτονική τέτοια που το καθιστά αντηχείο (δεν είναι τυχαίο ότι το σπήλαιο συνδέεται με τις απαρχές του χορού και της μουσικής), ανοικτός χώρος εξωτερικά της εισόδου που επέτρεπε συναθροίσεις των προσκυνητών, όπως αποδεικνύει και η ύπαρξη του βωμού εκεί⁷²⁵. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, ο λιθωματικός διάκοσμος του σπηλαίου δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Η βραχοσκεπή Αγίου Αντωνίου της Πατσού αποτελεί επίσης ασφαλή λατρευτικό χώρο αφιερωμένο στη λατρεία του Ερμή, σύμφωνα με το επιγραφικό υλικό, αλλά και με την αποκάλυψη υπαίθριου βωμού, από την ανασκαφή του οποίου προέκυψαν κεραμική, ειδώλια, ειδικά αγγεία και σκεύη και κέρατα θυσιασμένων ζώων. Εκ των ευρημάτων, συνάγεται ότι η λατρεία εντατικοποιήθηκε κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο.

Το σπήλαιο *Τση Λάμιας* κατατάσσεται στα ιερά από τον Paul Faure, αν και δεν έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφή σε αυτό, εξ αιτίας της αναγνώρισης εκ μέρους του της *αόριστης σιλουέτας μιας αρκούδας, με το ένα μάτι μαυρισμένο απ' τους περαστικούς βοσκούς*. Παρ' ότι το λιθωματικό μόρφωμα μένει να ελεγχθεί ανασκαφικά, σε ένα από τα τοιχώματα του εν λόγω σπηλαίου εντοπίστηκε η επιγραφή ΠΕΙΘΑΓ (πιθανόν Πειθαγόρας), θραύσματα πίθου με διακόσμηση Γεωμετρικής και όστρακα Ρωμαϊκής περιόδου. Αν και δεν περισυλλέχθηκε κεραμική που θα μπορούσε να συνηγορήσει υπέρ της λατρευτικής χρήσης του χώρου, η ύπαρξη της επιγραφής θα μπορούσε να συνδέεται με διαβατήριες τελετές⁷²⁶. Η διαρκής χρήση

⁷²⁴ Για περιλήψεις, βλ. Faure 1996, 92-98 (Ιδαίον άντρον), 99-100 (Τση Λάμιας ο Σπήλιος), 101-105 (Γεροντόσπηλιος Μελιδονίου), 106-108 (Φανταξοσπηλιάρα), 109-110 (Νοτική Τρύπα), 111-112 (Άγιος Αντώνιος Πατσού), 113-115 (Σπήλαιον Ερμού Κραναίου), 116-117 (σπήλαιο Ροκκαίας Αρτέμιδος), 118 (Αγία Δύναμη Αργυρούπολης), 119-120 (Του Διγενή ο Σπήλιος).

⁷²⁵ Σακελλαράκης 1987β, 255.

⁷²⁶ Faure 1996, 100. Σχετικά με τις διαβατήριες τελετές στον αιγαιικό χώρο, βλ. Γούλα 2012.

του από την ΠΜ έως και τη Ρωμαϊκή περίοδο, θα μπορούσε να συνδέεται με τη λατρεία, δεδομένης της αξίας του σπήλαιου ως διαχρονικού σημείου συλλογικής αναφοράς κατά την Αρχαιότητα.

Αντιστοίχως και το σπήλαιο Νοτική Τρύπα, το οποίο προσφάτως μετονομάστηκε σε *Σπήλαιο Paul Faure*, εμφανίζει διαρκή χρήση, η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως κριτήριο ιερότητας. Ωστόσο, δεν έχουν εντοπιστεί εδώ χαρακτηριστικά αγγεία ή σκεύη. Και εδώ, η επιγραφή ONYMA[P]XOΣ φαίνεται να παραπέμπει σε διαβατήριες τελετές, αν δεν καταδεικνύουν, και αυτή και εκείνη από το σπήλαιο της Λάμιας στην Αξό, τόπο ερωτικών συνευρέσεων.

Και στο σπήλαιο Μαργελές ή Μαργελότρυπα Ελεών Αμαρίου επιβεβαιώνεται διαρκής χρήση από την Τελική Νεολιθική έως τη Ρωμαϊκή περίοδο. Τα ευρήματα που προέρχονται από την ανασκαφική έρευνα του Μαρινάτου, πάντως, δεν παραπέμπουν με ασφάλεια σε λατρευτική χρήση.

Το σπήλαιο Κρυφόσπηλιος στον Άγιο Μάμαντα Μυλοποτάμου, παρ' ότι δεν ανασκάφηκε, θεωρείται ιερό της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου, εξ αιτίας των τύπων των αγγείων, θραύσματα των οποίων περισυλλέχθηκαν (πολυάριθμα κύπελλα, πιθοειδή, γεφυρόστομοι σκύφοι, τριποδικές χύτρες κ.ά), καθώς και της ανεύρεσης σφραγιδολίθου και περιάπτου κατά την αυτοψία. Πιθανόν, χρησιμοποιήθηκαν ως ιερά και τα σπήλαια Κυλίστρα και Βουρλόκαμπου, όπου εντοπίστηκαν αντίστοιχα κύπελλα και μελαμβαφή αγγεία πόσης.

Ωστόσο, τα σπήλαια στον Πρίνο Ρεθύμνου, η Σπηλιάρα ή Μεταξόσπηλιος ή Φανταξοσπηλιάρα και το ανώνυμο Σπήλαιο Πρίνου δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν ως ιερά, καθώς η κεραμική που περισυλλέχθηκε από το εσωτερικό τους ανήκει στις παραγμένες ΥΜ ΙΑ και Β περιόδους, ενώ ένα θραύσμα πίθου πιθανόν να χρονολογείται στην Υπομινωική. Η δυσκολία της πρόσβασης και η παρουσία νερού και η πληθώρα αγγείων μεταφοράς νερού τα καθιστούν μάλλον καταλληλότερα καταφύγια.

Ως καταφύγιο θα πρέπει να θεωρηθεί τελικά και το σπήλαιο Αγίου Αντωνίου δυτικά του Βενίου, καθώς υπάρχει μεν σε αυτό νερό, αλλά δεν εντοπίστηκαν λατρευτικά σκεύη. Η κεραμική ανήκει στην παραγμένη ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, την περίοδο δηλαδή που ιδρύθηκε ο γειτονικός οικισμός⁷²⁷.

⁷²⁷ Τέγου 2010.

Τέλος, τα σπήλαια της Αρτέμιδος Ροκκαίας, του Αγίου Ιωάννη στην Αγία Δυναμη Αργυρούπολης και Διγενή στον Άγιο Βασίλειο, που παραθέτει ο Paul Faure ως ιερά, δεν παρέχουν καμία απολύτως αρχαιολογική ένδειξη.

Όπως προκύπτει από το παράδειγμα του σπηλαίου Μελιδονίου, αλλά και από τα ανασκαμμένα σπήλαια της *δυτικής Κρήτης*, η λατρευτική χρήση κάποιων σπηλαίων άρχισε τη ΜΜ I-II περίοδο και εντατικοποιήθηκε κατά την ΜΜ III / ΥΜ I περίοδο. Η εμφάνιση των Μυκηναίων και οι συνακόλουθες ταραχές προκάλεσαν την παρακμή των υπαίθριων ιερών. Ωστόσο, σε κάποια, του σπηλαίου Μελιδονίου συμπεριλαμβανομένου, η λατρεία συνεχίστηκε αδιάλειπτη, για να εντατικοποιηθεί και πάλι από τους αρχαϊκούς χρόνους έως το τέλος της Αρχαιότητας.

Η συνεχής χρήση των λατρευτικών σπηλαίων από τη μινωική περίοδο δεν είναι αυτονόητη, καθώς, όπως είδαμε, σε κάποια από αυτά λατρεία καταγράφεται μόνον από τους αρχαϊκούς χρόνους μέχρι το τέλος της Αρχαιότητας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΠΙΘΑΝΩΣ ΙΕΡΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΧΑΝΙΩΝ				
ΟΝΟΜΑ/ ΘΕΣΗ	ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ	ΣΚΗΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	ΛΑΤΡΕΙΑ/ ΘΕΟΤΗΤΑ	ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ/ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
1 Σπήλαιο Αγίας Σοφίας, Τοπόλια Κισάμου Νεολιθική, Υπονεολιθική / ΠΜ, ΥΜ ΙΙΙ, Ελληνιστική, Ρωμαϊκή περίοδος	1 ειδώλιο		ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΕΟΤΗΤΑ	ΟΧΙ
2 Περιστερά, Πολυρρήνεια Κισάμου (Αρχαϊκή, Κλασική περίοδος)	1 ειδώλιο σε κοίλωμα τοιχώματος	Διπλή είσοδος, κεντρικός πεσσός, πηγή νερού	ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΕΟΤΗΤΑ	ΟΧΙ
3 Του Μαμελούκου η Τρύπα ή Χαρωδιάς, Περιβόλια Κυδωνίας	Αποθέσεις αγγείων κοντά στην είσοδο (άωτα κύαθια, κυαθίσκοι, πινάκια – ΜΜ ΙΙΙ). Αποθέσεις αγγείων σε κοιλότητες / ραφια στα τοιχώματα (ΜΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΙΙ) Χάλκινα εγχειρίδια, ειδώλιο ταύρου. Τράπεζα προσφορών στον προθάλαμο του ιερού	ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ	ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ (ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδος)	ΝΑΙ
4 Σπήλαιο Κάτω Σαρακίνα ή Ελληνικό, Θέρισσο Κυδωνίας	Κύπελλα, κύλικα κ.λπ.	Μόρφωμα (βωμός;) στην πρώτη αίθουσα.	ΠΙΘΑΝΗ ΛΑΤΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ, ΑΛΛΑ ΑΝΕΠΙΒΕΒΑΙΩΤΗ ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΕΟΤΗΤΑ	ΟΧΙ
5 Αρκουδιά, Ακρωτήρι Κυδωνίας	Ειδώλια και ανάγλυφα πλακίδια. 1 ΥΜ όστρακο, κεραμική Αρχαϊκής,	Λιθωματικό μόρφωμα (αρκούδα).	ΛΑΤΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΑΡΤΕΜΙΣ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΚ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

	Κλασικής, Ελληνιστικής, Ρωμαϊκής και Βυζαντινής περιόδου.			
6 Κουμαρόσπηλιος Ακρωτήρι Κυδωνίας	Κύπελλα και πρόχοι	Λιθωματικές πτυχώσεις και κοιλότητες με νερό.	ΠΙΘΑΝΗ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΑΝΕΠΙΒΕΒΑΙΩΤΗ	ΟΧΙ
7 Σπήλαιο Λερά, Ακρωτήρι Κυδωνίας	Αττικά αγγεία, ελληνιστική κεραμική, περόνες ασημένιες, νομίσματα, λύχνοι.	Μικρή υδατοσυλλογή. 2 σταλαγματικοί όγκοι με αποθέσεις στη βάση τους.	ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΠΙΘΑΝΩΣ ΚΟΥΡΟΤΡΟΦΟΥ ΘΕΟΤΗΤΑΣ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΚ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ
8 Σπήλαιο Αγροκηπίου Κυδωνίας	Πολυάριθμοι λύχνοι (τέλη 5 ^{ου} αι. π.Χ. - 1 ^{ος} αι. μ.Χ.). Κυάθια, αρυβαλλοειδές ληκύθιο (τέλη και μέσα 4 ^{ου} αι. π.Χ.). Ανθρωπόμορφα ειδώλια, ανδρικά ιθυφαλλικά ειδώλια (4 ^{ος} -3 ^{ος} αι. π.Χ.), ειδώλιο Άττιος (1 ^{ος} αι. π.Χ.). Αυγά ως προσφορά στους νεκρούς.	Κατάλοιπα πυρών. Σταλαγμίτης με αποθέσεις στη βάση του.	ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΧΘΟΝΙΑ ΘΕΟΤΗΤΑ Αφροδίτη ή Ρέα-Κυβέλη (λιγότερο πιθανή η λατρεία Αρτέμιδος ή Δήμητρας).	ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
9 Η Σπηλιά Α΄ Βρυσών Κυδωνίας	Κύπελλα και σκύφοι διαφόρων εποχών (5 ^{ος} αι. π.Χ., ύστερη Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδος)	Πολλαπλά στρώματα πυρών με κεραμική	ΠΙΘΑΝΗ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΕΟΤΗΤΑ	ΔΥΟ ΔΟΚΙΜΑΣΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ
10 Καθεδρικό	Κύπελλα, αμφορείς, τριποδικές χύτρες	ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ	ΠΙΘΑΝΗ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΕΟΤΗΤΑ	ΟΧΙ
11 Σπήλαιο Κορακιάς Γεωργιούπολης	Θυμιατήρι Ανθρώπινα οστά. Όστρακα ΜΜΙ και ΙΙΙ περιόδου. Ρωμαϊκή κεραμική	Βαίτυλος στο βάθος	ΑΝΕΠΙΒΕΒΑΙΩΤΗ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΕΟΤΗΤΑ	ΟΧΙ

12 Αγιασμάτσι Πατσιανού Σφακίων	Κεραμική Μινωικής, Κλασικής, Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου. Λύχνος με ψηλό πόδι. Ειδώλιο γυναικείας καθήμενης μορφής.	Άνδρα προ της εισόδου. Ύπαρξη νερού. Κεντρικός σταλαγμίτης με αγγεία στη βάση του (τριποδική χύτρα, πυριατήρια, υάλινα αντικείμενα)	ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ (Ελληνιστική- Ρωμαϊκή περίοδος) ΑΝΩΝΥΜΗ ΝΥΜΦΗ Ή ΑΡΤΕΜΙΣ	ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
13 Η Σπηλιά ή Σπηλέ του Αγίου Κυρκού στο Λιβαδά Σελίνου	Όστρακα λεπτών αγγείων της αρχαϊκής, Κλασικής, Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου	Αποθέσεις σε βαθείς κόγχες.	ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ. ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΕΟΤΗΤΑ	
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΡΕΘΥΜΝΟΥ				
14 Ιδαίον άντρον Μυλοποτάμου	Λατρευτικά σκεύη, ειδώλια, κοσμήματα. Θρόνος	Χοανοειδής είσοδος. Λίθινος λαξευτός βωμός στην είσοδο εξωτερικά. Διαμορφώσεις στο εσωτερικό του θαλάμου (τοίχος, πλακόστρωτο δάπεδο κατά μήκος του τοιχώματος)	Διαρκής λατρευτική χρήση (ΜΜ ΙΙ – Ύστερη Αρχαιότητα. Ιερό του Διός. Μυστηριακή λατρεία.	ΝΑΙ
15 Σπήλαιο Μελιδονίου	Λατρευτικά σκεύη, ειδώλια, επιγραφικό υλικό	Απεριόριστη θέα. Βαίτυλοι, περίκλειστος χώρος, ύπαρξη νερού, ανηχοϊκός θάλαμος.	ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΜΜ ΙΙ ΕΩΣ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΜΗΤΕΡΑ ΘΕΑ ΕΡΜΗΣ	
16 Τση Λάμιας ο Σπήλιος Αξού	Επιγραφή (ΠΕΙΘΑΓ). Δύο χρυσά ελάσματα. Νομίσματα ρωμαϊκής περιόδου. Γεωμετρική κεραμική.	Λιθωματικά μορφώματα (αρκούδα;)	ΠΙΘΑΝΗ ΛΑΤΡΕΙΑ / ΑΝΕΠΙΒΕΒΑΙΩΤΗ ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΕΟΤΗΤΑ	ΟΧΙ
17 Κυλίστρα	Μινωικά όστρακα, άωτα κωνικά κύπελλα	ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ	ΠΙΘΑΝΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΑΝΕΠΙΒΕΒΑΙΩΤΗ	ΟΧΙ

18 Βραχοσκεπή Βουρλόκαμπου	Όστρακα μελαμβαφών αγγείων (κύλικες, σκύφοι)	ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ	ΠΙΘΑΝΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΑΝΕΠΙΒΕΒΑΙΩΤΗ	ΟΧΙ
19 Σπήλαιο Ερμού Κραναίου Πατσού Αμαρίου	Επιγραφικό υλικό. Υπαίθριος Βωμός. Κεραμική και ειδώλια ΥΜ ΠΙΒ, Γεωμετρικής, Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου	ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ	ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΕΡΜΗΣ ΚΡΑΝΑΙΟΣ	ΝΑΙ
20 Σπήλαιο Μαργιελές ή Μαργελότρυπα Ελενών Αμαρίου	Κεραμική από την Τελική Νεολιθική/ΠΜ έως τη Ρωμαϊκή περίοδο.	ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ	ΠΙΘΑΝΗ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΑΝΕΠΙΒΕΒΑΙΩΤΗ ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΕΟΤΗΤΑ	ΟΧΙ
21 Σπήλαιο Paul Faure ή Νοτική Τρύπα, Νίθαυρης Αμαρίου	Επιγραφή ΟΝΥΜΑ[Ρ]ΧΟΣ Χρήση κατά τη δεύτερη χιλιετία.	Κεντρικός λιθωματικός κίονας, με κεραμική στη βάση του.	ΠΙΘΑΝΗ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ	ΟΧΙ
22 Κρυφόσπηλιος, Άγιος Μάμας	Κεραμική ΥΜ ΠΙ περιόδου, σφραγιδόλιθος, περίαπτο ή κομβίο (;)	ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ	ΠΙΘΑΝΗ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ	ΟΧΙ

6.2. ΣΠΗΛΑΙΩΔΕΙΣ ΝΑΟΙ

Ως σπηλαιώδεις ναοί, νοούνται οι βραχοσκεπές, κυρίως, οι οποίες, ύστερα από μικρές ή μεγαλύτερες επεμβάσεις, όπως διαμορφώσεις του εσωτερικού χώρου ή ανέγερση εξωτερικών τοίχων, χρησιμοποιήθηκαν ως ναΐσκοι.

Η δημιουργία τους συνδέεται είτε με τη «χριστιανοποίηση» αρχαίων ιερών, είτε με την αξιοποίηση των σκηνογραφικών δυνατοτήτων τους στο πλαίσιο θρησκευτικών / λατρευτικών παραδόσεων, καθώς ήδη από την Αρχαιότητα, τα σπήλαια ενεργοποιούσαν τον συναισθηματικό κόσμο των επισκεπτών τους προς την κατεύθυνση του θείου. Η μετατροπή αρχαίων ιερών σε χριστιανικούς ναούς συνδέεται με τον Μεγάλο Κωνσταντίνο⁷²⁸.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, υπάρχει μία εντυπωσιακή «συνέχεια», ως προς τη λατρευτική χρήση, αφού πολλοί σπηλαιώδεις ναοί δημιουργήθηκαν σε βεβαιωμένα λατρευτικά σπήλαια της Αρχαιότητας, όπως, για παράδειγμα, ο σπηλαιώδης ναός της Παναγίας Αρκουδιώτισσας στο Ακρωτήρι Κυδωνίας Χανίων ή και στο σπήλαιο Μελιδονίου, όπου κάθε χρόνο, εις ανάμνησιν του επεισοδίου του 1824, τελείται επιμνημόσυνη δέηση στον τάφο των πεσόντων που βρίσκεται εντός του σπηλαίου. Η «συνέχεια» αυτή πιθανόν αντανakλά τη δημιουργία τόπων αναφοράς που εγγράφονται στη συλλογική μνήμη, όπως αναφέρεται πιο πάνω, στο οικείο κεφάλαιο.

Ο αριθμός τους, ωστόσο, μπορεί να είναι μεγάλος εξ αιτίας τυχαίων παραγόντων, όπως, για παράδειγμα, της ύπαρξης σπηλαιωδών κοιλοτήτων στην ευρύτερη περιοχή, οι οποίες θα διευκόλυναν την ασκητική ζωή των αναχωρητών, ή της δραστηριοποίησης προσωπικοτήτων του ασκητισμού και του προσηλυτισμού σε μία περιοχή ή μία χρονική περίοδο, όπως για παράδειγμα ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος.

Μεταξύ των συγκυριών που πιθανόν δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για αύξηση του ασκητισμού σε μία περιοχή ή σε μία χρονική περίοδο, δεν μπορεί παρά να συμπεριλαμβάνονται και οι πολιτικές, οι οποίες διαμόρφωναν το πλαίσιο των κοινωνικών επιλογών.

⁷²⁸ Ευσεβίου *Βίος Κωνσταντίνου* 3. 57. 4. Για τη σχετική συζήτηση, βλ. Ustinova 2009, 2.

Πολλές είναι οι θρησκευτικές παραδόσεις που συνδέονται με σπήλαια: εύρεση ή απόκρυψη σημάτων ή άλλων εκκλησιαστικών αντικειμένων, περισυλλογή αγιάσματος, ασκητισμός⁷²⁹.

Από τα παραδείγματα που αναφέρονται στην καταλογογράφηση των σπηλαίων-εκκλησιών της Κρήτης, καθώς και από τα αυτά που δημοσιεύονται στη σχετική βιβλιογραφία⁷³⁰, διαπιστώνονται ορισμένα εν πολλοίς κοινά χαρακτηριστικά των:

- το στόμιο των σπηλαίων που μετετράπησαν σε ναΐσκους κλείνεται με τοιχοδομία, ενώ τα τοιχώματα του σπηλαίου αποτελούν τους τοίχους του ναΐσκου. Αυτοί οι τοίχοι επιχρίονται και κάποιες φορές κοσμούνται με τοιχογραφίες
- αν το στόμιο του σπηλαίου είναι ψηλότερα, τότε κατασκευάζεται κλίμακα για την πρόσβαση
- ενίοτε άλλοι τοίχοι διακρίνουν τα μέρη του ναού· ως οροφή διατηρείται η φυσική οροφή του σπηλαίου
- ενίοτε, ένα δεύτερο κοίλωμα σε άμεση γειτνίαση του σπηλαιώδους ναού αποτελεί ασκητήριο
- για τη λειτουργικότητα του ναΐσκου ή του ενδιαιτήματος του ασκητή, συχνά λαξεύεται σε άμεση γειτνίαση μία δεξαμενή.

Ορισμένα από τα σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν ως μόνιμοι τόποι διαβίωσης ασκητών, δηλαδή ως *ασκηταριά*. Αυτοί φαίνεται πως δραστηριοποιήθηκαν στην

⁷²⁹ Στον σπηλαιώδη ναό των Αγίων Αναργύρων στο Μούντρος Ρεθύμνου, αναφέρεται ότι είχαν αποκρύψει σήμαντρα και εικόνες. Στο σπήλαιο του Αγίου Ιωάννη του Ριγολόγου στον Πετρέ, κάποιος Τούρκος είχε ανακαλύψει την εικόνα του αγίου. Στην Αγία Κυριακή Γουλεδιανών, συνήθιζαν να κρύβουν τα εκκλησιαστικά αντικείμενα του χωριού. Στην Αγία Παρασκευή Βιλλανδρέδου, αναφέρεται ο κοιμήθηκε ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος, ο οποίος, ξυπνώντας, ανακάλυψε την εικόνα της Αγίας. Θαυματουργή θεωρείται και η σταγονορροή στο σπήλαιο του Αγίου Αντωνίου στο Βένι Αμαρίου. Ιαματικό θεωρείται το νερό στο σπήλαιο του Αγίου Αντωνίου στο Ατσιπόπουλο. Στην Παναγία τη Γαλατού στα Καψαλιανά, οι γυναίκες έπλεναν το στήθος τους για να έχουν γάλα. Στις Πέντε Παρθένες της Αργυρούπολης, τα λαξεύματα του τάφου της Ρωμαϊκής περιόδου που είναι ενσωματωμένος στον ναΐσκο γεμίζουν νερό σε περίοδο ξηρασίας. Για τα παραδείγματα αυτά από την Περιφέρεια Ρεθύμνης, βλ. Στρατιδάκης 2011, 51-54.

⁷³⁰ Για 'τους σπηλαιώδεις ναούς γενικά, βλ. Ζακυθινός 1939. Χατζηδάκης 1954. Faure 1960; 1964b. Λασσιθιωτάκης 1969. Χαιρέτη 1968. Πελαντάκης 1973. Δετοράκης 1984. Φραγκούλης 1990. Σπανάκης 1991. Σπανάκης 1993. Ψιλάκης, Β', 1993. Στρατιδάκης 2011.

Κρήτη ήδη από την Α΄ Βυζαντινή περίοδο, όπως ο Όσιος Κοσμάς ο ερημίτης, ο οποίος τιμάται από την Καθολική Εκκλησία⁷³¹.

Σημαντικός είναι ο αριθμός των σπηλαιωδών ναΐσκων που συνδέονται με τον Άγιο Ιωάννη τον Ερημίτη, γνωστό και ως Ξένο, ο οποίος έδρασε στη δυτική Κρήτη κατά τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο (*κοιμήθηκε* περί το 1632)⁷³². Η παρουσία του συνδέεται με τη μοναστική-ασκητική ζωή του Ακρωτηρίου Κυδωνίας, το οποίο προσέφερε σπηλαιώδεις κοιλότητες που εύκολα διαμορφώνονταν σε σκήτες. Τέτοιες σκήτες είχαν διαμορφωθεί γύρω από το Καθολικό, αλλά και στα σπήλαια του φαραγγού. Ο ασκητισμός – αναχωρητισμός δεν συνεχίστηκε κατά τους νεώτερους χρόνους στο Ακρωτήρι, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές της Κρήτης, όπως για παράδειγμα στο Αγιοφάραγγο Μονοφατισίου⁷³³ ή την περιοχή Πρέβελι και γενικότερα την περιοχή Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης. Αντιστοίχως, ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος ο εξ Αιγύπτου έδρασε και στις περιοχές Σελίνου και Κισάμου.

Στην Περιφέρεια Ρεθύμνης, σκήτες υπήρχαν στην περιοχή της Μονής Πρέβελι, των Μελάμπων, την παράκτια περιοχή των Ακουμίων Αγίου Βασιλείου, την περιοχή Προφήτη Ηλία στα Ρούστικα Ρεθύμνου και την περιοχή του Αγίου Ιωάννου στο Μπαλή⁷³⁴. Στην περιοχή της αγιοβασιλειώτικης γιαλιάς, σύμφωνα με τον Νικόλαο Ψιλάκη, επιβιώνουν μέχρι σήμερα θρύλοι και παραδόσεις που αφορούν ασκητές⁷³⁵.

Η συντριπτική πλειοψηφία των σπηλαιωδών ναών είναι αφιερωμένοι στον Άγιο Αντώνιο, ο οποίος θεωρείται θεμελιωτής του ασκητισμού. Μάλιστα, οι σπηλαιώδεις ναοί που είναι αφιερωμένοι σε αυτόν, θεωρείται ότι αρχικά αποτελούσαν σκήτες⁷³⁶. Στην Περιφερειακή Ενότητα Χανίων, απαντούν 18

⁷³¹ Ψιλάκης, Β΄, 438.

⁷³² Για τη ζωή και το έργο του, βλ. Τωμαδάκης 1948. Ανδριανάκης 1985α, όπου συζητείται η σχέση του με τη Μονή Γδερνέτου. Σημειώνεται, ότι η παράδοση ταυτίζει τον Αη Κυρ-Γιάννη από το Σίβα της Μεσαράς με τον ομώνυμο όσιο του 10ου-11ου αιώνα, τον γνωστό με την επωνυμία Ξένος ή Ερημίτης, ο οποίος, επίσης κατά την παράδοση, ήρθε από την Αίγυπτο (Τωμαδάκης 1948 και 1950). Προς την κατεύθυνση αυτή συντάσσεται και ο Μιχάλης Ανδριανάκης, ο οποίος αναφέρει ότι τα δύο αυτά πρόσωπα εικονογραφούνται διαφορετικά (Ανδριανάκης 1985). Σχετικά με το θέμα αυτό πάντως υπάρχει συζήτηση μεταξύ των μελετητών (Ψιλάκης 1993, Β΄, 194, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

⁷³³ Παλιούρας 2011-2012.

⁷³⁴ Ψιλάκης 1993, Β΄, 130. Στρατιδάκης 2011, 65.

⁷³⁵ Ψιλάκης, Β΄, 438.

⁷³⁶ Ψιλάκης 1993, Β΄, 38.

παραδείγματα: δύο στην Κίσαμο, έξι στην Κυδωνία, έξι παραδείγματα στον Αποκόρωνα και τέσσερα στα Σφακιά. Στην Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου, απαντούν 22 σπηλαιώδεις ναοί αφιερωμένοι στον Άγιο Αντώνιο (τέσσερις στον Μυλοπόταμο, τρεις στον Άγιο Βασίλειο, τέσσερις στο Αμάρι και ένδεκα στην περιοχή του Ρεθύμνου, οι οποίοι εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή του δυτικού τμήματος του Δήμου, στις θέσεις Μονοπάρι, Αργυρούπολη (Χειλάδαινα), Ατσιπόπουλο, Ζουρίδα (Αβάτζου σπήλιος), Καρωτή (Μάδαρος), Κούφη (Αη Αντώνης – Καμάρα) και Παλαίλιμνος Ρουστίκων.

Στην περιοχή δυτικά του Ρεθύμνου, εξ άλλου, υπάρχουν τοπωνύμια που συνάδουν με την παρουσία ασκητών και μοναχών ή ιδιοκτησίες μοναχών: αναφέρουμε ως παράδειγμα τα τοπωνύμια *Στου Καλογερέ* (Αργυρούπολη), *Στη Καλογρέ* και *Καλογεριανά* (Ρούστικα), *Στι Καλογράδες* και *Στα Γουμενιανά* (Ρούστικα), *Στι Καλογράδες* και *Στα Γουμενιανά* (Άγιος Κωνσταντίνος), *Γουμενικά* (Επισκοπή), *Γουμενιανά* (Καλονύχτι), *Καλογερέ* Δράμια Αποκόρωνα), *Καλογέρους* (Κουρνάς Αποκόρωνα)⁷³⁷. Εδώ, πρέπει να σημειωθεί ότι η λοφοσειρά δυτικά της πόλης του Ρεθύμνου υπήρξε περιοχή με ιδιαίτερο θρησκευτικό ενδιαφέρον κατά την όψιμη Βενετοκρατία. Δεδομένου, μάλιστα, ότι εκείνη η πλευρά της πόλης ήταν ατείχιστη, ανοικοδομήθηκαν μοναστήρια που λειτουργούσαν ως οχυρά, μεταξύ των οποίων αξιοποιήθηκαν και πολλοί σπηλαιώδεις ναοί⁷³⁸.

Ο Άγιος Ονούφριος υπήρξε ένας ακόμα άγιος-ασκητής και οι ναοί που είναι αφιερωμένοι σε αυτόν πιθανόν αντανακλούν αναμνήσεις ασκητικές στην περιοχή⁷³⁹. Αν και στην Περιφερειακή Ενότητα Χανίων υπάρχουν μόνο δύο παραδείγματα ναών αφιερωμένων σε αυτόν, στην περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου, απαντούν έξι: ένα στον Μυλοπόταμο, τέσσερα στον Άγιο Βασίλειο και ένα στο Ρέθυμνο.

Η παράδοση διασώζει, εξ άλλου, ονόματα ασκητών σε σχέση με τους σπηλαιώδεις ναούς: στην περιοχή Αγίου Βασιλείου, οι σκήτες Αγίας Παρασκευής κοντά στις Λίγκρες, Αγίου Αντωνίου Καστανέ και Αγίου Ιωάννου Μουρνέ συνδέονται, βάσει της τοπικής παράδοσης, με τη μνημη του ασκητή Γερασίμου, ο οποίος ασκήτευσε σε ξωκλήσια της περιοχής στα τέλη του 19ου αιώνα⁷⁴⁰.

⁷³⁷ Ψιλάκης 1993, Β', 150, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁷³⁸ Ψιλάκης 1993, Β', 47.

⁷³⁹ Ψιλάκης 1993, Β, 76.

⁷⁴⁰ Ψιλάκης 1993, Β', 419-421. Δεν αποκλείεται ο μοναχός αυτός να ταυτίζεται με τον λόγιο μοναχό της Μονής Κουδουμά Ερημίτη Γεράσιμο. Ωστόσο, αν και ο μοναχός της Μουρνέ φαίνεται να γνώριζε

γράμματα, όπως προκύπτει από επιγραφή που βρέθηκε επί τόπου, δεν ασχολήθηκε με διδακτικό έργο, όπως θα περίμενε κάποιος από μία προσωπικότητα όπως του Γερασίμου του Κουδουμά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΣΠΗΛΛΑΙΩΔΕΙΣ ΝΑΟΙ

	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΧΑΝΙΩΝ			
ΚΙΣΑΜΟΣ			
	Αγίου Κωνσταντίνου	Νοχιά	
	Αγίου Κωνσταντίνου ή Κορνάρου σπήλαιο	Τοπόλια (Γιαννόπουλο)	
	Αγίας Σοφίας	Τοπόλια	ναι
	Ζωοδόχου Πηγής ή Ξωσπηλιανός σπήλιος	Πολυρρήγεια (π. Επάνω Παλαίικαστρο)	
	Παναγίας Βρύσης	Πολυρρήγεια	
	Αγίων Πατέρων ή Αγίου Ιωάννη του Ερημίτη	Σηρικάρι (Μαμουνιάκο- Τζωρτζιανά)	
	Αγίου Αντωνίου	Ρόκκα	
	Αγίας Βαρβάρας	Λουσακιές	
	Αγίας Παρασκευής	Λουσακιές	
	Χριστού	Λουσακιές	
	Αγίου Γεωργίου	Παλαιά Ρούματα (θέση Χαμαλεύρι)	
	Αγίου Γερασίμου	Βουκολιές (Μπουζουκιανά)	
	Άη-Γιάννη του Ερημίτη	Σπηλιά	
	Αγίας Τριάδας	Αφράτα	
	Χριστού	Αφράτα	
	Αγίου Αντωνίου	Ροδωπού	
	Αγίου Ιωάννη	Ροδωπού	
	Κοίμησης της Θεοτόκου και Αγίου Ευσταθίου	Ροδωπού	
	Αγίου Νικολάου	Ροδωπού (Κατεβατή)	
	Σπήλαιο Σκρόπιο- Άγνωστος άγιος	Άστρικας Επισκοπής	
	Αγίου Ιωάννη	Νοχιά (Ζουλίζο)	
	Αγίου Ονουφρίου	Ραβδούχα	
	Αγίων Αποστόλων	Μάλαθρυς	
	Αγίου Ευστρατίου	Ποταμίδα (Γαλανιανά)	
	Αγίου Ιωάννη του Ερημίτη και Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου	Έλος (Ξωντικιανά Πηγαδούλια)	
	Άη Γιάννη Ντάμιαλη	Καστέλλι (Λίμνη- Σελλί)	
	Αγίας Παρασκευής	Νταμιλοχώρι Γραμβούσας	
	Χριστού	Καλυβιανή Γραμβούσας	
	Αγίου Μάμαντος	Καλυβιανή, Γραμβούσα	
	Αγίων Πατέρων	Κεραμωτή, Αμυγδαλοκεφάλι	
	Αγίας Παρασκευής	Πλάτανος	
	Άη Κυργιάννη και Αγίου Ευσταθίου	Καβούσι, Πλάτανος	

	Αγίου Σπυρίδωνος	Βάθη <i>ΘΞερόκαμπος-φαράγγι</i>)	
ΚΥΔΩΝΙΑ			
	Παναγίας Αρκουδιώτισσας	Ακρωτήρι	ναι
	Αγίου Γεωργίου Απιδιώτη	Ακρωτήρι	
	Τσουγκανόσπηλιος	Ακρωτήρι (<i>Άγιος Αντώνιος</i>)	
	Αγίου Ιωάννη του Ερημίτη, Καθολικό	Ακρωτήρι	ναι
	Αγίου Σπυρίδωνα	Χορδάκι, Ακρωτήρι	
	Αγίου Νικολάου	Μαραθόσπηλιος, Στέρνες	
	Αγίου Αντωνίου	Στέρνες (<i>Ξηρόκαμπος</i>)	
	Χωστής Παναγίας	Στέρνες (<i>Κάμπος</i>)	
	Αγίου Σταυρωμένου	Στέρνες	
	Τιμίου Σταυρού	Αρώνι	
	Αγίου Νικολάου και Αγίας Παρασκευής	Κουνουπιδιανά (<i>Χαλασοσπηλιά</i>)	
	Αγίου Αντωνίου	Καμπάνι Κουνουπιδιανών (<i>Βόθονας</i>)	
	Αγίου Ευσταθίου	Καμπάνι Κουνουπιδιανών (<i>Βόθονας</i>)	
	Αγίου Γεωργίου	Καμπάνι Κουνουπιδιανών (θέση <i>Βοθονάκι</i>)	
	Αγίου Αντωνίου	Κορακιές Κουνουπιδιανών	
	Αγίου Αντωνίου	Νεροκούρου	
	Αγίας Παρασκευής	Νεροκούρου	
	Αγίας Κυριακής	Περιβόλια	
	Αγίου Αντωνίου	Περιβόλια (<i>Αγία Κυριακή</i>)	
	Αγίων Δέκα	Περιβόλια (<i>Χαρωδιά</i>)	
	Αγίων Επτά Παίδων	Περιβόλια	
	Αγίου Αντωνίου Πελεκητού	Περιβόλια (<i>Χαρωδιά</i>)	
	Αγίου Γερασίμου	Περιβόλια	
	Αγίου Γερασίμου	Μόδι	
	Χρυσόσπηλιώτισσας		
ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ			
	Αγίου Νικολάου ή Σκοτεινή	Πάτημα (<i>Χωστό</i>)	
	Αγίου Παύλου	Αργυρομούρι, Καλαμίτσι Αμυγδάλι (<i>Χάλαρα</i>)	
	Αγίου Ιωάννη Προδρόμου	Καλαμίτσι Αμυγδάλι	
	Αγίου Αντωνίου	Καλαμίτσι Αλεξάνδρου (<i>Κεφάλι Ξετρόπια</i>)	
	Αγίου Γεωργίου ή Περιστερές	Μάζα	
	Αγίου Αντωνίου	Εμπρόσνερος	

		(Κατσοχοίρω)	
	Ποθιανής Παναγιάς	Βάμος	
	Αγίου Αντωνίου	Καλύβες	
	Αγίου Γερασίμου	Νέο Χωριό (Μαδαρή)	
	Αγίου Αντωνίου	Πεμόνια	
	Αγίου Αντωνίου	Μαχαιροί	
	Αγίου Μάμαντος	Ραμνή (Κυριακοσέλλια)	
	Μαύρης Παναγιάς	Βάμος (Κουλέες)	
	Αγίου Αντωνίου	Βάμος	
	Αγνώστου αγίου	Ραμνή (Άγιος Γεώργιος)	
	Κεράς Σπηλιώτισσας	Βρύσσες	ναι
ΣΦΑΚΙΑ			
	Αγίου Αντωνίου	Ασφέντου (Άγιος Γεώργιος)	
	Τίμιας Ζώνης	Βουβάς Ασφέντου	
	Αγίου Αντωνίου	Κομιτάδες, Χώρα Σφακίων	
	Αγίου Ονουφρίου	Κομιτάδες, Χώρα Σφακίων	
	Αγίου Παύλου	Κομιτάδες, Χώρα Σφακίων	
	Αγίας Κυριακής	Χώρα Σφακίων (Πήγαδος)	
	Αγίας Παρασκευής	Χώρα Σφακίων (Μελισσόκηπος)	
	Αγίου Αντωνίου	Χώρα Σφακίων	
	Αγίου Ελευθερίου	Χώρα Σφακίων (Εμπρόσνερος)	
	Αγίου Αντωνίου	Λουτρό Ανώπολης	
	Αγίου Νικολάου	Αγία Ρουμέλη (Σκάλες-Τρυπητή)	
	Καβή	Μουρί	
ΣΕΛΙΝΟ			
	Σταυρωμένου	βαρδιανά	
	Μαντόνας σπήλιος	Σκλαβοπούλα (Πατίσω)	
	Αγίων Θεοδώρων	Σκλαβοπούλα (σπήλαιο Τρούλλα)	
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ			
ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ			
	Αγίου Ονουφρίου	Σίσσες	
	Αγίας Θεοδώρας	Επισκοπή	
	Παναγίας της Υπαπαντής	Αβδελλάς (Κελιά)	
	Αγίου Αντωνίου	Μελισουργάκι	
	Αγίας Τριάδας	Αγγελιανά	
	Αγίου Αντωνίου	Μαργαρίτες (Λαγκός)	
	Αγίας Παρασκευής	Άνω Τριπόδω	
	Άη Νούφρη	Άνω Τριπόδω	
	Αγίου Αντωνίου	Αλφά (Κουρτιανιά)	
	Αγίου Γεωργίου	Πρίνος (Πεζούλες)	
	Αγίου Αντωνίου	Πρίνος	
	Αγίου Φανουρίου	Σκουλούφια (Δικονιές)	

ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ			
	Αγίου Βασιλείου	Σαχτούρια	
	Αγίου Παύλου	Κάτω σαχτούρια	
	Αγίου Αντωνίου	Αγαλιανός (Σιδέρωτας)	
	Αγίου Αντωνίου	Αγία Πελαγία, Μιξόρρουμα	
	Αγίου Ονουφρίου	Ασώματος (Μελισσόκηπος)	
	Αγίας Κυριακής	Ασώματος	
	Παναγίας Υπαπαντής	Μαριού	
	Αγίου Αντωνίου	Άγιος Ιωάννης	
	Αγίου Πνεύματος	Κρυονερίτης, Ροδάκινο	
	Αγίου Ονουφρίου	Μονή Πρέβελι	
	Αγίου Ονουφρίου	Μουρνέ	
	Αγίου Ονουφρίου	Μύρθιος / Σελλιά	
	Αγνώστου αγίου	Μύρθιος (Καλογρέ)	
	Αγίου Αντωνίου	Μύρθιος (Καστανέ)	
	Εικόνων	Μονή Πρέβελι (Πεζούλα)	
ΑΜΑΡΙ			
	Αγίου Αντωνίου (ή Σπηλιάρα του πατσιώτικου φαραγγιού ή Στη χαράδρα, ή Τση Πατσώ ο Σπήλιος)	Πατσός	ναι
	Αγίου Αντωνίου	Βένι, Παντάνασσα	ναι
	Αγίου Αντωνίου	Πλάτανος	
	Αγίου Αντωνίου	Κουρούτες	
	Αγίων Δέκα	Μέρωνας (Κουφόδασος)	
	Αγίου Αντωνίου	Αποδούλου	
ΡΕΘΥΜΝΟ			
	Αγνώστου αγίου	Σπήλαιο Αρτέμιδος Ροκκαίας, Φορτέτζα	
	Αγίου Αντωνίου	Ρέθυμνο	
	Αγίου Νικολάου	Δυτικά του Κουμπέ	
	Αγίου Ιωάννη και Αγίου Σπυρίδωνα	Δυτικά του Κουμπέ	
	Αγίου Ιωάννη ή Αγίας Δύναμης	Αργυρούπολη	
	Αγίων Πέντε Παρθένων	Αργυρούπολη	
	Αγία Ελέσα	Αργυρούπολη	
	Αγία Ελέσα (Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης)	Ελεύθερνα	
	Κεράς καλής ή Αγίας Καλής	Ελεύθερνα	
	Αγίου Αντωνίου	Ελεύθερνα	
	Αγίας Άννας	Ελεύθερνα	
	Αγίου Γεωργίου	Ελεύθερνα (Λυγαρές)	
	Αγίου Αντωνίου	Περιοχή Αρκαδίου	
	Αγίου Αντωνίου	Αμνάτος	
	Παναγίας της Γαλατούς ή Γαλατούσας	Καψαλιανά Αμνάτου	
	Αγίου Αντωνίου	Πίκρης (Καστροκεφάλα)	

	Αγίας Κυριακής	Γουλεδιανά	
	Αγίου Αντωνίου	Πρασσές	
	Αγνώστου αγίου	Μαρουλού (Καλογριάς η Τρύπα)	
	Αγίου Αντωνίου	Ρουσοσπίτι	
	Αγίου Ονουφρίου	Ρισβάν Μετόχι	
	Αγίου Σπυρίδωνος	Φορτέτζα	
	Αγίου Ιωάννη	Ζωοδόχος Πηγή	
	Αγίου Αντωνίου	Ατσιπόπουλο	
	Αγίου Νικολάου	Ατσιπόπουλο	
	Αγίου Αντωνίου ή Αβάτζου σπήλιος	Ζουρίδα, Ατσιπόπουλο	
	Αγίου Αντωνίου	Μονοπάρι, Άνω Βαλσαμόνερο	
	Αγίου Αντωνίου και Αγίου Πέτρου	Άνω Μαλάκι	
	Αγίου Φανουρίου	Σαϊτούρες	

6.3 ΤΑΦΙΚΑ ΣΠΗΛΑΙΑ (Εικ. 49)

Τα σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικά κυρίως κατά τη Νεολιθική και ΠΜ περίοδο⁷⁴¹. Δεν λείπουν όμως και μεταγενέστερα παραδείγματα, όπως θα δούμε πιο κάτω. Οι ταφές μπορεί να είναι πρωτογενείς (σε λάκκους, λάρνακες ή λάκκους απλού ή σπανιότερα κτιστούς) ή δευτερογενείς, όπως, για παράδειγμα, στο σπήλαιο του Αγίου Χαραλάμπους στην ανατολική Κρήτη⁷⁴².

Στην Περιφερειακή Ενότητα Χανίων, σκελετικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν σε επτά σπήλαια, δύο εκ των οποίων εντοπίζονται στην Κίσαμο (Ελληνόσπηλιος ή Ποτηστήρια στην Αφράτα και Γερόσπηλιος Δυτικά της πόλης των Χανίων), τρία στην Κυδωνία (Ελληνότρυπα στις Πρασές, Σπήλαιο Αγίου Ιωάννου και Κουμαρόσπηλιο στο Ακρωτήρι), ένα στον Αποκόρωνα (Κορακιά στη Γεωργιούπολη) και ένα στο Σέλινο (Σπήλαιο Μονής Αγίων Πατέρων, στις Αζογυρές).

Η παλαιότερη ταφική χρήση καταγράφεται στο σπήλαιο Ελληνόσπηλιος ή Ποτηστήρια, καθώς τα ευρήματα που εντοπίζονται στην κεντρική αίθυσά του χρονολογούνται στη Νεολιθική περίοδο. Στον Γερόσπηλιο, η ταφική χρήση τοποθετείται, επίσης, στη Νεολιθική περίοδο. Η χρονολόγηση της χρήσης στο σπήλαιο Ελληνότρυπα δεν είναι ευχερής, καθώς τα οστά δεν προέρχονται από ανασκαφή, αλλά από επιφανειακή περισυλλογή. Στο σπήλαιο του Αγίου Ιωάννου, εντοπίστηκαν λείψανα ταφών σε δύο αίθουσες, που χρονολογούνται στην Ύστερη Νεολιθική περίοδο. Στην ίδια περίοδο ανάγεται και η ταφική χρήση του Κουμαρόσπηλιου. Τα οστά που περισυλλέχθηκαν από το σπήλαιο Κορακιά στη Γεωργιούπολη υποδεικνύουν ταφική χρήση κατά τη ΜΜ περίοδο (MMI-III). Τέλος, ως προς τα οστεολογικά ευρήματα του σπηλαίου Μονής Αγίων Πατέρων, δεν επιχειρείται χρονολόγηση.

Γενικώς, η ταφική χρήση των σπηλαίων λειτουργεί ως μοχλός ενεργοποίησης της συλλογικής μνήμης⁷⁴³: κοντά στους οικισμούς που εξυπηρετούσαν, δέχονταν επανειλημμένως επισκέψεις στο πλαίσιο ταφικών επεισοδίων, κατά τα οποία πιθανόν οι συμμετέχοντες πραγματοποιούσαν γεύματα. Επαναλαμβάνουμε και εδώ την περίπτωση του Κουμαρόσπηλιου, στο οποίο εντοπίστηκαν αγγεία της Τελικής

⁷⁴¹ Dietrich 1993, 113.

⁷⁴² Platon 2013, 159.

⁷⁴³ Αξίζει να θυμηθούμε εδώ το παράδειγμα του σπηλαίου Αλεπότρυπα Διρού, στο οποίο καταγράφηκε λατρεία των νεκρών: Παπαθανασόπουλος 2011, 62-64.

Νεολιθικής περιόδου, χαρακτηριστικής ποικιλίας ως προς τα σχήματά τους, αλλά και ποιότητας. Στις Ελένες Αμαρίου, ωστόσο, η κεραμική δεν καταδεικνύει λιγότερες επισκέψεις, σε σχέση με το Κουμαρόσπηλιο, αλλά το είδος των αγγείων είναι ανάλογο⁷⁴⁴.

Στην Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνης, ταφική χρήση φαίνεται να επιβεβαιώνεται σε ένα σπήλαιο του Μυλοποτάμου (Ομάνα στους Έρφους), δύο στο Αμάρι (Καλογερόσπηλιος στα Μεσονήσια) και Μεργιεές ή Μεργελότρυπα στις Ελένες. Σκελετικά κατάλοιπα τριών ανθρώπων ήρθαν στο φως και κατά τις ανασκαφές του σπηλαίου Γερανίου, αλλά δεν πρόκειται για ταφικό σπήλαιο, καθώς, σύμφωνα με τον ανασκαφέα Δρα Γιάννη Τζεδάκι, οι τρεις αυτοί άνθρωποι παγιδεύτηκαν σε αυτό, όταν κατέρρευσε η είσοδός του⁷⁴⁵. Στο σπήλαιο Ομάνα, η ταφική χρήση χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο⁷⁴⁶, ενώ στον Κουρουπητό Ανωγείων, ανασκάφηκαν μυκηναϊκοί τάφοι⁷⁴⁷. Στον Καλογερόσπηλιο, στα Μεσονήσια, είχε αποθεθεί πιθοταφή πιθανόν Υπομινωικής περιόδου⁷⁴⁸. Στο σπήλαιο Μαργελές ή Μεργελότρυπα στις Ελένες, τα σκελετικά κατάλοιπα πιθανόν ανήκουν στην ΠΜ περίοδο⁷⁴⁹.

Η ταφική χρήση των σπηλαίων κατά τη διάρκεια μιας περιόδου δεν εμποδίζει άλλες χρήσεις τους, την ίδια ή σε άλλες χρονικές στιγμές⁷⁵⁰, όπως, για παράδειγμα, στον Ελληνόσπηλιο ή Ποτηστήρια Κισάμου, το οποίο κατοικείται πιθανόν ως καταφύγιο κατά την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, αλλά και κατά τη Νεολιθική περίοδο, οπότε η κεντρική αίθυσά του χρησιμοποιείται ως χώρος ταφής⁷⁵¹.

⁷⁴⁴ Μαντέλη 2010.

⁷⁴⁵ Τζεδάκις 1970α, 475. Tzedakis 1980. Godart and Tzedakis 1992, 76-79. Γαβριλάκη 2016.

⁷⁴⁶ Faure 1969, 202.

⁷⁴⁷ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 56.

⁷⁴⁸ Faure 1963a, 503.

⁷⁴⁹ Καραμαλίκη 2014, 54-55, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁷⁵⁰ Στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, για παράδειγμα, στο σπήλαιο Αγίας Τριάδας Καρύστου, παρατηρείται κατοίκηση κατά τη Νεώτερη Νεολιθική ΙΙ και ταφική χρήση στην Πρωτοχαλκή ΙΙ φάση (Μαυρίδης 2009). Στο σπήλαιο Τρουπίτσες Αρκαδίας, εντοπίστηκαν κεραμική και εργαλεία που συνάδουν με κατοίκηση, μαζί με διάσπαρτα ανθρώπινα οστά (Ευσταθίου 2005). Στην Α' Κουβελείκη σπηλιά εντοπίστηκε Νεολιθική ταφή νεαρού άνδρα σε στρώμα τέφρας, ενώ κατοίκηση επιβεβαιώνεται τόσο κατά την ίδια περίοδο όσο και κατά τη Μυκηναϊκή, αργότερα. (Στραβοπόδη 2001-2004).

⁷⁵¹ Ζώης 1973, 763-765.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6:**ΤΑΦΙΚΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΑ ΜΕ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΤΑΦΙΚΗΣ ΧΡΗΣΗΣ**

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΧΑΝΙΩΝ			
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ/ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
ΚΙΣΑΜΟΣ			
1	Ελληνόσπηλιος ή Ποτηστήρια	Αφράτα	Ταφική χρήση της κεντρικής αίθουσας. Νεολιθική περίοδος.
2	Γερόσπηλιος	9 χιλιόμετρα Δ. των Χανίων	Ταφική χρήση από το τέλος της ΠΜ έως τις αρχές της ΜΜ περιόδου.
ΚΥΔΩΝΙΑ			
3	Ελληνότρυπα	Πρασές	Εντοπίστηκαν ανθρώπινα οστά στο εσωτερικό του. Κεραμική από τη Νεολιθική έως την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.
4	Σπήλαιο Αγίου Ιωάννου	Ακρωτήρι	Λείψανα ταφών σε δύο θαλάμους. Ύστερη Νεολιθική περίοδος.
5	Κουμαρόσπηλιος	Ακρωτήρι	Ταφική χρήση κατά τη Νεολιθική περίοδο.
ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ			
6	Κορακιά	Γεωργιούπολη	Ανθρώπινα οστά. Κεραμική ΜΜ Ι-ΙΙΙ περιόδου.
ΣΕΛΙΝΟ			
7	Σπήλαιο Μονής Αγίων Πατέρων	Αζογυρές	Ταφική χρήση, χωρίς αναλυτική παρουσίαση.
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΡΕΘΥΜΝΟΥ			
ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ			
8	Ομάννα	Έρφοι	Ταφική χρήση. ΥΜ ΙΙΙ περίοδος.
9	Κουρουπητός	Ανώγεια	Μυκηναϊκοί τάφοι
ΑΜΑΡΙ			
10	Καλογερόσπηλιος	Μεσονήσια	Παιδική πιθοταφή. Πιθανόν Υπομινωικής περιόδου.
11	Σπήλαιο Μαργιελές ή Μαργελότρυπα	Ελένες	Σκελετικά κατάλοιπα που δεν είναι βέβαιο ότι ανήκουν σε ταφή. ΠΜ;
ΡΕΘΥΜΝΟ			
12	Σπήλαιο Γερανίου	Δυτικά του Ρεθύμνου	Σκελετικά κατάλοιπα κατοίκων που εγκλείστηκαν όταν κατέρρευσε η είσοδος. Τελική Νεολιθική.

6.4. ΣΠΗΛΑΙΑ – ΚΑΤΑΦΥΓΙΑ (Εικ. 50)

Α. Το σπήλαιο Μελιδονίου ως καταφύγιο

*Κι απείς δεν το δυνάστηκαν στο Σπηλιαρό να μούνε
οι Σκύλοι οι τρισκατάρατοι, τσακάλια λυσσασμένα,
είντα κατεργιαστήκανε; Την σκέπην του τρυπούνε
και μέσα αμπώθουν, ρίχνουνε, φωθιές, κλαδιά αναμμένα,
πανιά μ' απύρια, ράκαδα στα λάδια βουτημένα.
Κι εγίνηκε ένα σύθρηνος σ' τσοι μαύρους τ' εδικούς μας,
τσοι μαντρισμένους μέσα εκείά, με τσοι καπνούς που 'βγαίνα'.
Κι είντα 'συραν, κι είντα 'παθαν, πού να τα βάλη ο νους μας!⁷⁵²*

Στους νεώτερους χρόνους, στο πλαίσιο των Κρητικών Επαναστάσεων, το σπήλαιο Μελιδονίου χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο αμάχων. Στα τέλη Αυγούστου 1822, ο τουρκοαιγυπτιακός στρατός με επί κεφαλής τον Χασάν Πασά εξεστράτευσε στον Κάτω Μυλοπόταμο. Οι άμαχοι του Μελιδονίου και άλλων γειτονικών χωριών αναζήτησαν καταφύγιο στο σπήλαιο και κατάφεραν να διασωθούν. Έκτοτε, το θεώρησαν ως ασφαλές καταφύγιο.

Στις αρχές Νοεμβρίου 1824, ωστόσο, επαναλήφθηκαν οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην περιοχή, με επί κεφαλής αυτή τη φορά τον Χουσεΐν Μπέη. Στο πλαίσιο αυτής της τουρκοαιγυπτιακής πίεσης, 340 γυναικόπαιδα και 20-30 μαχητές κλείστηκαν στο σπήλαιο, το οποίο πολιορκήθηκε, με τους έγκλειστους να προβάλλουν σθεναρή αντίσταση⁷⁵³. Μη κατορθώνοντας να καταστείλει την αντίσταση των εγκλείστων, ο Χουσεΐν Μπέης διέταξε να κλείσουν την είσοδο του σπηλαίου με

⁷⁵² Λίτινας 1982. Το σύντομο αυτό ποίημα του Σπύρου Τ. Λίτινα δεν είναι η μόνη λογοτεχνική προσπάθεια που σχετίζεται με το επεισόδιο του 1824. Για ένα «πατριωτικό δράμα σε δύο πράξεις» με θέμα τη θανάτωση των αμάχων στο σπήλαιο Μελιδονίου, βλ. επίσης: Δαφέρμος 1982.

⁷⁵³ Ο αριθμός των εγκλείστων στο σπήλαιο Μελιδονίου δεν φαίνεται να έχει τεθεί σε αμφισβήτηση, όπως συνέβη με αυτόν των εγκλείστων στο σπήλαιο της Μιλάτου, το 1824. Ως προς την περίπτωση της Μιλάτου, ο Ελευθέριος Πλατάκης, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις απογραφές πληθυσμού των οικισμών, από τους οποίους προέρχονταν οι έγκλειστοι, καθώς και τα τετραγωνικά μέτρα του προσφερόμενου χώρου στο εσωτερικό του σπηλαίου, θεώρησε ότι δεν κατέφυγαν στο σπήλαιο 2.000 γυναικόπαιδα και 150 μάχιμοι άντρες, όπως αναφέρεται στις μετριοπαθέστερες αναφορές, αλλά πολύ λιγότεροι: Πλατάκης 1968β.

βράχια και πέτρες και, στη συνέχεια, έβαλαν φωτιά σε εύφλεκτες ύλες που τοποθέτησαν μπροστά στην είσοδο, με αποτέλεσμα να προκαλέσουν τον θάνατο δι' ασφυξίας στους αμάχους και τους υπερασπιστές τους. Μετά από παρέλευση 20 ημερών από τον θάνατο των πολιορκημένων, ο στρατός εισήλθε στο εσωτερικό και σύλησε τα σώματα των νεκρών. Σύμφωνα με τον R. Pashley, ο οποίος επισκέφθηκε το σπήλαιο λίγα χρόνια αργότερα, έξι κάτοικοι του χωριού μήκαν στο σπήλαιο μετά την αναχώρηση του στρατού από την περιοχή. Από αυτούς, οι δύο πέθαναν σε λίγες μέρες από τη θλίψη, εξ αιτίας του αποτροπιασμού του θεάματος που αντίκρισαν⁷⁵⁴:

[...] Μάταια ο Χουσεΐν μπέης καλούσε τους χριστιανούς να βγουν από την κρυψώνα τους. Ο αγγελιαφόρος πυροβολήθηκε κι έπεσε. Στη συνέχεια προσπάθησε να καταλάβει την είσοδο του σπηλαίου. Κάνοντάς το αυτό, έχασε 20 από τους γενναίους του που σκοτώθηκαν από σφαίρες των εγκλείστων. Κι έτσι, ο μωαμεθανός στρατηγός πήρε μια πέτρα και την έριξε στην είσοδο. Οι στρατιώτες τον μιμήθηκαν κι έφραξαν το μόνο άνοιγμα που έδινε αέρα. Και φως. Το επόμενο πρωί οι μωαμεθανοί είδαν ότι είχε δημιουργηθεί μικρό άνοιγμα. Το ξανάκλεισαν και το επόμενο πρωί αυτό είχε ξαναανοιχτεί... Έβαλαν φωτιά. [...]

Σχετικά με τη ζοφερή αυτή σελίδα της Νεώτερης Ιστορίας και την τραγική κατάληξη των αμάχων, ο λαϊκός ποιητής δεν θα μπορούσε να μην εκφράσει τη θλίψη και τον αποτροπιασμό του⁷⁵⁵:

*Αφουγκραστείτε άρχοντες, γροικάτε πολεμάρχοι:
'κάψαν οι Τούρκοι το χωριό, τ' όμορφο Μελιδόνι
και 'κρύψαν και τσοι Χριστιανούς στο Σπήλιο σαν τ'ς αρκάλους
και μαύρισεν ο ουρανός, γέμισε κάπνα ο τόπος.
Μουδέ πουλί μπλιο δε λαλεί, μουδέ γεράκι κράζει [...]*

⁷⁵⁴ Pashley 1837, I, 126-131 και 133-135. Για τη σύντομη εκδοχή του επεισοδίου που αναφέρεται εδώ, βλ. Μανουράς 1982, 35-36.

⁷⁵⁵ Παπακωνσταντής 1982, 38, όπου και άλλες μαντινάδες για το θέμα. Βλ. επίσης τα ποιήματα των Γ. Βαρδιάμπαση και Σ. Κ. Καρύδη, στο τεύχος 28 (1982) του περιοδικού *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, στις σελίδες αντίστοιχα 42 και 47-48.

Το 1999, κατά τη διάρκεια δοκιμαστικής τομής έξω από την είσοδο του σπηλαιού, ήρθε ξανά στο φως η τρομερή σκηνή του αποκλεισμού που περιγράφει ο Περιηγητής: βρέθηκαν τα μεγάλα κομμάτια βράχου που έκλεισαν την είσοδο, μετά από την πρώτη πέτρα του Χουσεΐν μπέη, και αποκαλύφθηκε το πρόχειρο δάπεδο από πλάκες και πέτρες στην είσοδο της σπηλιάς. Κατά την ανασκαφή, περισυλλέχθηκε ένα δρεπάνι και ένα μαχαίρι, που προφανώς ανήκαν σε κάποιο ή κάποια από τα πρόσωπα του δράματος.

Το 2008, στο πλαίσιο συστηματικής περισυλλογής του επιφανειακού υλικού από το εσωτερικό του σπηλαιού⁷⁵⁶, περισυλλέχθηκαν θραύσματα από τα κεραμικά σκεύη που είχαν μαζί τους οι έγκλειστοι, αλλά και οστά που δεν βρέθηκαν τότε για να τοποθετηθούν στον κοινό τάφο στην *Αίθουσα των Ηρώων*: σε μian απομακρυσμένη γωνιά του δευτέρου θαλάμου (Χώρος 6), εντοπίστηκαν τα οστά μιας γυναίκας και δυο παιδιών, ενός βρέφους και ενός νηπίου, ενώ, στο απώτατο όριο του σπηλαιού (Χώρος 10), εντοπίστηκε ένας ακόμα σκελετός κάποιου που, χωρίς ελπίδα, προσπάθησε να αποφύγει την προδιαγεγραμμένη μοίρα. Μάλιστα, ανάμεσα στα οστά του, βρέθηκε και το κλειδί του σπιτιού του⁷⁵⁷.

Ο Pashley, στο βιβλίο του *Ταξίδια στην Κρήτη*, συγκλονισμένος από τις μαρτυρίες των επιζώντων, σχολιάζει, με την ευκαιρία της διαχρονικής χρήσης των σπηλαίων ως καταφυγίων, επαναλαμβάνοντας το σχετικό λήμμα από το *Λεξικόν του Φωτίου*: *Κρησφύγετα. Τα προς τους χειμώνας στεγνά και οχυρώματα. Οι δε φασίν ότι Κρήτες έφυγον εις σπήλαια τινά. Όθεν εκείνα ωνομάσθησαν κρησφύγετα.*

Β. Σπήλαια-καταφύγια κατά την Αρχαιότητα και τους νεώτερους χρόνους στη δυτική Κρήτη

Σύμφωνα με τον Paul Faure, ως σπήλαια-καταφύγια νοούνται εκείνα που βρίσκονται σε ορεινό περιβάλλον, η είσοδός τους δεν διακρίνεται εύκολα και χρησίμευσαν, σε μικρές ή μεγαλύτερες ομάδες ανθρώπων, ως καταφύγιο κατά τη διάρκεια ταραγμένων

⁷⁵⁶ Η *Αίθουσα* Pashley χωρίστηκε σε δέκα χώρους, προκειμένου να είναι συστηματικότερη η περισυλλογή του υλικού.

⁷⁵⁷ Γαβριλάκη 2010, 661.

περιόδων της Ιστορίας⁷⁵⁸. Ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός σπηλαίων – καταφυγίων απαντά στην ορεινή, κυρίως, Κρήτη, ακριβώς εξ αιτίας του χαρακτήρα του εδάφους. Επίσης, σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, θεωρείται, και λογικά, πιθανό τα σπήλαια που γειτνιάζουν με οικισμούς να αποτέλεσαν καταφύγια για τους κατοίκους των οικισμών αυτών σε διάφορες περιστάσεις⁷⁵⁹.

Μεταξύ των χαρακτηριστικών καταλοίπων αυτής της χρήσης των σπηλαίων, είναι παρόμοιες σειρές αγγείων κάτω από σταλαγμίτες ή κοντά σε πτυχώσεις και υδατοσυλλογές για την περισυλλογή πόσιμου ύδατος, τα ίχνη φωτιάς, καθώς και επιγραφές, σε κάποιες περιπτώσεις. Βάσει της κεραμικής, χρονολογούνται στις εξής περιόδους: την ΥΜ ΙΙΙΒ, την Υπομινωική, τα τέλη της Ελληνιστικής, τον 7ο / αρχές 8ου αιώνα, περιόδους, δηλαδή, ταραγμένες για το νησί.

Η χρήση των σπηλαίων ως καταφυγίων σε κάποιες ταραγμένες περιόδους δεν αναιρεί τη χρήση τους ως ταφικών, ιερών ή τόπων περιστασιακής κατοίκησης σε άλλες. Ο Faure καταρτίζει κατάλογο των σπηλαίων-καταφυγίων λόγω της απρόσιτης θέσης τους και της δυσδιάκριτης εισόδου τους, αν και η οριστική κατάταξη των σπηλαίων σε αυτήν την κατηγορία δεν μπορεί να είναι τελεσίδικη, καθώς δεν έχουν πραγματοποιηθεί συστηματικές ανασκαφικές έρευνες. Για παράδειγμα, τα σπήλαια του Αποκόρωνα Λαχταρίδες ή Σκοτεινή στον Κάστελλο, Καραβότοπος στο Κόκκινο Χωριό, Ανυφαντή στον Κεφαλά και Βαθύς Σπήλιος κοντά στο Καλαμίτσι, το σπήλαιο των Σφακίων Δρακολάκκοι στον Άγιο Ιωάννη, και τέλος Του Χριστού ο Σπήλιος στα Τσικαλαριά Κισάμου χρησιμοποιήθηκαν ως καταφύγια κατά τη Γερμανοκατοχή, αλλά δεν γνωρίζουμε αν και σε άλλες περιόδους των προϊστορικών ή ιστορικών χρόνων είχαν παρόμοια χρήση, διότι ακριβώς δεν έχουν ερευνηθεί ανασκαφικά.

Στις ταραγμένες περιόδους, ωστόσο, οι κάτοικοι διαφόρων περιοχών και της υπόλοιπης Ελλάδας κατέφυγαν στα σπήλαια, προκειμένου να διασωθούν. Για παράδειγμα, το σπηλαιοβάραθρο της Ανδρίτσας στην Αργολίδα, οι έγκλειστοι στο οποίο φαίνεται ότι υπέστησαν επίθεση και έχασαν τη ζωή τους, όπως προκύπτει από την αιχμή δόρατος που βρέθηκε κατά την έρευνα σε αυτό και τους σκελετούς της

⁷⁵⁸ Faure 1969c, 213.

⁷⁵⁹ Η άποψη αυτή διατυπώνεται στο πλαίσιο αναφοράς σχετικά με τη χρήση του σπηλαίου Του Δράκου τα Κελλιά Τεμένους.

μεγάλης αίθουσάς του⁷⁶⁰. Στο σπήλαιο, εντοπίστηκαν 113 αγγεία μεταφοράς, αποθήκευσης, αλλά και επιτραπέζια, σχεδόν όλα ακέραια, σφαιρικοί αμφορείς, πιθαμοφορείς, πρόχοι διαφόρων μεγεθών, λυχνάρια και προσωπικά αντικείμενα. Χρονολογούνται τον 6ο αιώνα μ.Χ., σύμφωνα με τα νομίσματα⁷⁶¹. Απολύτως αντίστοιχη είναι η εικόνα στο σπήλαιο Πρίνου, από το δαιδαλώδες εσωτερικό του οποίου περισυλλέχθηκαν πολυάριθμα αγγεία μεταφοράς νερού της ΥΜ ΙΙΑ και Β περιόδου⁷⁶².

Τέλος, τα σπήλαια θα μπορούσαν να αποτελούν έναν βολικό, πρόχειρο τόπο κατοίκησης για επήλυδες, τουλάχιστον μέχρι αυτοί να γίνουν αποδεκτοί και να εγκατασταθούν κανονικά. Ένα τέτοιο παράδειγμα φαίνεται πως είναι το σπήλαιο Θεόπετρα, στη Θεσσαλία, το οποίο κατοικήθηκε σε μόνιμη βάση, όπως καταδεικνύουν τα ευρήματα -ειδώλια βαλκανικής αισθητικής, λίθινα εργαλεία σε μεγάλους αριθμούς και κεραμική- από σύνολο ανθρώπων ξένων προς τους κατοίκους της περιοχής που κατελάμβαναν τους πολυπληθείς ανοικτούς οικισμούς, οι οποίοι ασχολούνταν κανονικά με τις δραστηριότητές τους στο σπήλαιο⁷⁶³.

Η χρήση των σπηλαίων ως καταφυγίων αντανακλά στις παραδόσεις που επιζούν μέχρι και σήμερα. Σύμφωνα με την παράδοση, στο σπήλαιο Σεντόνη ή Σφεντόνη Ζωνιανών, ο σφακιανός χαϊνης⁷⁶⁴ Σφεντόνης που κρυβόταν εκεί χρειάστηκε να σκοτώσει έναν νεαρό που του ζήτησε φαγητό, προκειμένου να διαφυλάξει την κρυψώνα του⁷⁶⁵. Σε χρήση από παράνομους που αναζήτησαν καταφύγιο σε αυτά παραπέμπουν τα ονόματα των σπηλαίων Χαϊνότρυπα (Κρύα Βρύση), Χαϊνόσπηλιο (Αμνάτος), Χαϊνόσπηλιος (Γερακάρη), Χαϊνή Σπήλιος (Ζουρίδι), Σκλαβότρυπα (Ανώγεια)⁷⁶⁶.

⁷⁶⁰ Κορμαζοπούλου και Χατζηλαζάρου 2005α και β. Για την αιχμή δότρατος και την εύρεση των σκελετών, βλ. ειδικά Κορμαζοπούλου και Χατζηλαζάρου 2005β, 15 και 17.

⁷⁶¹ Κορμαζοπούλου και Χατζηλαζάρου 2005β, 43.

⁷⁶² Αρχείο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας.

⁷⁶³ Kyparissi-Apostolika 1999, 144-147. Τα 1.500 όστρακα που περισυλλέχθηκαν ανήκουν σε ανοικτά αγγεία και καταδεικνύουν τροφοπαρασκευαστική ή τροφοκατανωλωτική δράση των διαμενόντων σε αυτό: Κατσαρού 2009.

⁷⁶⁴ Χαϊνης, δηλαδή αδέσμευτος, αντάρτης, καταδιωκόμενος, εκτός Νόμου.

⁷⁶⁵ Στρατιδάκης 2011, 57.

⁷⁶⁶ Στρατιδάκης 2011, 58, χωρίς αναφορές στις αναφερόμενες παραδόσεις.

Αντίστοιχες περιπτώσεις απαντούν, ασφαλώς και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και συνδέονται με τη δράση παρανόμων⁷⁶⁷. Παρόμοιας χρήσης, ωστόσο, θα πρέπει να ήταν και το σπήλαιο της Μαρώνειας, για παράδειγμα, το οποίο κατοικήθηκε κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, αλλά χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο κατά τον 13ο και 14ο αιώνα⁷⁶⁸.

Τα σπήλαια των νοτίων παραλίων της Περιφερειακής Ενότητας Ρεθύμνου χρησιμοποιήθηκαν για την απόκρυψη εκατοντάδων συμμάχων, μέχρι τη μεταφορά τους στην Αφρική, κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁷⁶⁹, ενώ χρησιμοποιήθηκαν για την απόκρυψη ασυρμάτων και πυρομαχικών κατά τον ίδιο Πόλεμο, ή για την προετοιμασία πυρομαχικών κατά τους προηγούμενους, όπως για παράδειγμα, στο σπήλαιο Ξυλόσπηλιο στην περιοχή της Μονής Πρέβελι, όπου ο μοναχός, και μετέπειτα ηγούμενος, Θεόκλητος Τζαγκαράκης κατασκεύαζε φυσίγια στην Επανάσταση του 1866. Κατά την Επανάσταση του 1866, εξ άλλου, χρησιμοποιήθηκε ως αποθηκευτικός χώρος πολεμοφοδίων και τροφίμων το Σπήλαιο Σκοτεινή, στο Ροδάκινο. Ως αποθήκη πολεμοφοδίων χρησίμευε και το σπήλαιο Τρυπητή, στη νότια πλευρά του Ρεθύμνου, κατά την περίοδο της Μάχης της Κρήτης⁷⁷⁰.

Κάποια σπήλαια αναφέρονται ως χώροι απόκρυψης θησαυρών, όπως για παράδειγμα το σπήλαιο στην Κορακιά της Βιάννου, όπου κατά την παράδοση ευγενείς Βενετοί άφησαν τους θησαυρούς τους, όταν χρειάστηκε να φύγουν εσπευσμένα υπό την απειλή των Τούρκων⁷⁷¹. Από θρύλους όπως ο προαναφερθείς, οι κάτοικοι των περιοχών όπου υπάρχουν σπήλαια, αναφέρονται σε αντίστοιχους θρύλους που θέλουν μέσα στο σπήλαιο να βρίσκονται έξι ή δώδεκα χρυσά γουρουνάκια ή αντίστοιχα σύνολα από χρυσές καμπάνες.

Ο απόκρυφος χαρακτήρας κάποιων δυσπρόσιτων σπηλαίων υπήρξε η αιτία για μια ακόμα χρήση τους: αυτήν της απόκρυψης τιμαλφών. Στις επικίνδυνες

⁷⁶⁷ Σχετικά με τη χρήση των σπηλαίων της ηπειρωτικής Ελλάδας ως καταφυγίων ληστών, βλ. για παράδειγμα, Κολιόπουλος 2005 και Τζανακαράκης 2016 (σποράδην).

⁷⁶⁸ Πάντη 2007 και 2008.

⁷⁶⁹ Όπως και σπήλαιο Πολύφημου στην Αντιπεριφέρεια Ροδόπης (Πάντη, Μυτελέτης και Σύρος 2006), ή το σπήλαιο Αποθήκη Ανταρτών στην Αντιπεριφέρεια Πέλλας, όπως συνάγεται εκ του ονόματός του (Ιντζέ 2007).

⁷⁷⁰ Στρατιδάκης 2011, 67, 70-72.

⁷⁷¹ Τους θησαυρούς, σύμφωνα με τον θρύλο, φυλάσσει ένας *Αράπης* που δεν αφήνει κανένα να πλησιάσει και να τους κλέψει: Καδιανάκης 1971.

επαναστατικές περιόδους, κάποια σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν για απόκρυψη πολύτιμων αντικειμένων ή εκκλησιαστικών σκευών, όπως στην περίπτωση του Σπηλαίου των Εικόνων κοντά στη Μονή Πρέβελι και του Σπηλαίου Αγίων στο φαράγγι του Κοτσυφού⁷⁷².

⁷⁷² Στρατιδάκης 2011, 71.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7:**ΣΠΗΛΑΙΑ ΠΟΥ ΙΣΩΣ ΕΙΧΑΝ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΕΙ ΩΣ ΚΑΤΑΦΥΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ**

ΠΕΡΙΦΕΡΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΧΑΝΙΩΝ			
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΚΡΙΤΗΡΙΑ / ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΚΥΔΩΝΙΑ			
1	Του Μαμελούκου η Τρύπα ή Χαρωδιάς	Περιβόλια	Καταφύγιο κατά την ΥΜ ΙΙΒ. Κενό στη χρήση μεταξύ ΜΜ ΙΙΙ περιόδου, κατά την οποία είχε λατρευτική χρήση). Χρηστική κεραμική. Ανεπιβεβαίωτο ανασκαφικά.
2	Ελληνότρυπα	Πρασές	Πιθανό καταφύγιο, λόγω του υψομέτρου στο οποίο βρίσκεται και της δυσπρόσιτης θέσης του, που πιθανόν αξιοποιήθηκε κατά την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο (κεραμική).
3	Κουμαρόσπηλιος	Ακρωτήρι	Αποκλειστικά ΥΜ δοχεία πόσης και περισυλλογής νερού, που εντοπίστηκαν στο εσώτερο τμήμα του σπηλαίου, πιθανόν συνδέονται με τη χρήση του ως καταφυγίου κατά την περίοδο αυτή.
4	Νερόσπηλιος	Χορδάκι	Φυσικό καταφύγιο σε υψόμετρο 96μ. από τη θάλασσα. Πιθανή η χρήση του ως καταφυγίου κατά την ΥΜ ΙΙΒ και στα τέλη της α΄ Βυζαντινής περιόδου (κεραμική).
5	Πλατυβόλα	Σκουραχλάδα	Πιθανή χρήση ως καταφυγίου κατά τις περιόδους των ταραχών (ΥΜ ΙΙΒ μέχρι τον Μεσαίωνα). Ύπαρξη νερού.
6	Χαμωτό σπηλιάρι	Βαρύπετρο	Περισυλλέχθηκαν μόνον νεολιθική και ΥΜ ΙΙΒ κεραμική, που δικαιολογούν περιστασιακή χρήση.
7	Ανθρωπότρυπα	Πλατάνια	Πιθανή χρήση του σπηλαίου ως καταφυγίου, λόγω της θέσης του, της ασυνεχούς κατοίκησης και της περισυλλογής ΥΜ ΙΙΒ κεραμικής.
ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ			
8	Γουργούθια	Μελιδόνι	Πιθανή χρήση του σπηλαίου ως καταφυγίου, λόγω της ασυνεχούς κατοίκησης του. ΥΜ ΙΙΙ και ελληνορωμαϊκή κεραμική.
9	Κερά Σπηλιώτισσα	Άγιος Γεώργιος	Πιθανή χρήση του σπηλαίου ως καταφυγίου, λόγω της δυσπρόσιτης θέσης του. Ασυνεχής χρήση (κενό μεταξύ ΠΜ και ΥΜ ΙΙΙ περιόδου). Ωστόσο, η κεραμική καλύπτει ολόκληρη την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.
10	Μουρνιδάκη ή Μπλιάζαινας	Κόκκινο Χωριό	Πιθανόν καταφύγιο. Μόνον ΥΜ ΙΙΙ κεραμική.

	Σπήλιος		
11	Καβρού Τρύπα	Κόκκινο Χωριό	Πιθανόν καταφύγιο. Μόνον ΥΜ ΙΙΙ κεραμική.
ΣΦΑΚΙΑ			
12	Αγιασμάτσι	Πατσιανός	Πιθανή χρήση του σπηλαίου ως καταφυγίου κατά τη Νεοανακτορική περίοδο.
ΠΕΡΙΦΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ			
ΡΕΘΥΜΝΟ			
13	Η Σπηλιάρα ή Η Γρα Σπηλιά ή Μεταξόσπηλιος ή Φανταξόσπηλιάρα	Πρίνος / Λατζιμάς Ρεθύμνου	Πιθανή χρήση του σπηλαίου ως καταφυγίου, καθώς περισυλλέχθηκαν αγγεία περισυλλογής και πόσης νερού της ΥΜ ΙΙΑ2 και Β περιόδου. Μαζί με την κεραμική, περισυλλέχθηκε και χάλκινη λόγχη.
14	Σπήλαιο Πρίνου	Πρίνος / Λατζιμάς Ρεθύμνου	Πιθανή χρήση του σπηλαίου ως καταφυγίου, καθώς περισυλλέχθηκαν αγγεία περισυλλογής και πόσης νερού της ΥΜ ΙΙΑ2 και Β περιόδου.
ΑΜΑΡΙ			
15	Σπήλαιο Αγίου Αντωνίου	Παντάνασσα, Βένι Αμαρίου	Πιθανή χρήση ως καταφυγίου. Νερό και κεραμική της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8:**ΣΠΗΛΑΙΑ ΚΑΤΑΦΥΓΙΑ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ**

ΠΕΡΙΦΕΡΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΧΑΝΙΩΝ			
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΚΙΣΑΜΟΣ			
1	Φονίσκος	Συρικόρι	Σύμφωνα με τον Paul Faure, έχει τα χαρακτηριστικά καταφυγίου, καθώς δεν είναι ορατό ή προσπελάσιμο.
ΚΥΔΩΝΙΑ			
2	Ανθρωπότρυπα	Πλατάνια	Καταφύγιο πολιτικών δραπέτων από τη Γαύδο (1933). Σχετική επιγραφή. Καταφύγιο κατά τον Β΄ Π. Π.
3	Άγιοι Απόστολοι	Γαλατάς	Δύο παράκτια σπήλαια που χρησιμοποιήθηκαν ως καταφύγια των αμάχων σε όλους τους πολέμους.
4	Λερά	Ακρωτήρι	Οφείλει την ονομασία του σε αντάρτη, που είχε καταφύγει σε αυτό.
ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ			
5	Κρυονερίδα	Βαφέ	Χώρος θανάτωσης 180 αμάχων, που είχαν καταφύγει σε αυτό το 1821.
ΣΦΑΚΙΑ			
6	Αγιασμάτσι	Πατσιανός	Χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο των επαναστατών του 1866.
ΣΕΛΙΝΟ			
7	Ζουρές ή Αζογυρές	Παλαιόχωρα	Αναφέρεται ως τόπος μαρτυρίου 99 οσίων μαρτύρων, που είχαν καταφύγει σε αυτό. Ανεπιβαβίωτη χρονολόγηση.
ΠΕΡΙΦΕΡΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ			
ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ			
8	Σπήλαιο Μελιδονίου	Μελιδόνι	Καταφύγιο αμάχων κατά τις Κρητικές

	(Γεροντό- σπηλιος)		Επαναστάσεις. Χώρος μαρτυρικής θανάτωσης 340 αμάχων και 30 ενόπλων, το 1824. Σχετικές πηγές.
9	Τση Λάμιας ο Σπήλιος	Αξός	Το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο για τα γυναικόπαιδα της Αξού, το 1867.
ΑΜΑΡΙ			
10	Σπήλαιο Μπάνα	Πλατάνια	Καταφύγιο κατά την περίοδο της Γερμανοκατοχής. Έξω από το σπήλαιο υπάρχει ο τάφος του Μύρου Λίτινα, που σκοτώθηκε από τους Γερμανούς στην περιοχή.
11	Νοτική τρύπα (μετονομάστηκε σε Paul Faure)	Νίθαυρη	Χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο κατά την απαγωγή του στρατιωτικού διοικητή της Κρήτης Κράιπε, κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής (προφορικές μαρτυρίες).
ΡΕΘΥΜΝΟ			
12	Χαϊνόσπηλιος	Αργυρούπολη	Καταφύγιο κατά τις Κρητικές Επαναστάσεις. Τόπος θανάτωσης των Σκουλούδη και Μπουμπουλάκη, μελών της Επαναστατικής Συνέλευσης.
13	Σπηλιάρα ή Γρα Σπηλιά ή Μεταξόσπηλιος ή Φανταξο- σπηλιάρα	Πρίνος / Λατζιμάς	Καταφύγιο κατά τον Β' Π. Π.
14	Σπήλαιο Αγίου Αντωνίου	Πρασές	Καταφύγιο κατά τις Κρητικές Επαναστάσεις.

6.5. ΣΠΗΛΑΙΑ – ΧΩΡΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

A. ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Στα σπήλαια έχουν εντοπιστεί εργαλεία που παραπέμπουν σε απασχολήσεις των περιστασιακών κατοίκων τους. Για παράδειγμα, στον προθάλαμο του σπηλαίου των Ζωνιανών έχει εντοπιστεί ένα ΠΜ ΠΑ, βάσει του υπολοίπου υλικού, σφονδύλι, που δηλώνει αντιστοίχως περιστασιακή απασχόληση με το γνέψιμο μαλλιού. Στο σπήλαιο Μελιδονίου, όπως και στο Ιδαίο άντρο, εντοπίστηκαν λίγα οστέινα εργαλεία της Τελικής Νεολιθικής, τα οποία επίσης δηλώνουν μικρής κλίμακας και μάλλον περιστασιακές εργασίες.

Ωστόσο, στο σπήλαιο Γερανίου, εντοπίστηκαν αφ' ενός πληθώρα λίθινων και οστέινων εργαλείων και αφ' ετέρου συγκέντρωση οστών ζώων, που φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν ως πρώτη ύλη για εργαστηριακή χρήση, τα οποία παραπέμπουν σε μεγαλύτερης κλίμακας παραγωγή⁷⁷³. Το σύνολο παραπέμπει σε εργαστηριακή χρήση.

B. ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΝΕΩΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (Εικ. 51)

1. Ασβεστοκάμινα σε σπήλαια

Στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου Μελιδονίου, εντοπίστηκε, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ασβεστοκάμινο, του οποίου σώζεται εν μέρει ο εξωτερικός τοίχος, σε ύψος ενός περίπου μέτρου μέτρων. Η παρουσία του εκεί συνδέεται προφανώς με την αναζήτηση και την εύκολη εξεύρεση πρώτης ύλης για τη δημιουργία ασβέστου, στο πλαίσιο της οποίας εξηγείται η καταστροφή μέρους του λιθωματικού διακόσμου: στην *Αίθουσα των Ηρώων* έχει παρατηρηθεί ότι πολλοί σταλαγμίτες έχουν αποκοπεί, ενώ τμήματα σταλαγμιτών εντοπίζονται στο έδαφος.

Στη δυτική Κρήτη, στην ευρύτερη περιοχή Σελίνου, στη θέση *Καμίνια*, κοντά στον σύγχρονο οικισμό Παπαδιανά, βρίσκεται το σπήλαιο Πελεκητή ή Πορόστερνο, ο λιθωματικός διάκοσμος του οποίου ομοίως χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή

⁷⁷³ Γαβριλάκη 2017. Αντίστοιχη «εργαστηριακή» χρήση συναντήσαμε στην Α΄ Κουβελέικη σπηλιά: Στραβοπόδη 2001-2004.

ασβέστου. Στην περιοχή αυτή, αναφέρονται πολυάριθμα καμίνια, όπως μαρτυρά το τοπωνύμιο. Ο Paul Faure, ωστόσο, ο οποίος εξέτασε τον γειτονικό του σπηλαιό χώρο σε ακτίνα 75 X 50 μέτρα από αυτό, δεν παρατήρησε παρά μόνον ένα⁷⁷⁴.

Στην περιοχή του Ρεθύμνου, αναφέρονται δύο σπήλαια, από τα οποία εξορυσσόταν άργιλος (λεπίδα), κατάλληλη για επίστρωση δαπέδων ή αγγειοπλαστική: το Λαύρειο στα Κυνηγιανά και η Τάφρα στην Κυριάννα⁷⁷⁵.

2. Σπήλαια – χώροι εξόρυξης αργίλου – κεραμικοί κλίβανοι

Οι σύγχρονοι αγγειοπλάστες κάτοικοι του οικισμού Ασφεντυλέ έχτισαν τα καμίνια τους στο εσωτερικό των σπηλαίων που βρίσκονται στο χωριό Άνυδροι, σε μικρή απόσταση από το δικό τους χωριό. Εκεί εργάζονταν από τον Νοέμβριο ως τον Απρίλιο, ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες. Η χρήση των γειτονικών σπηλαίων εξασφάλιζε τη συνέχεια της εργασίας τους, η οποία δεν διακόπτονταν καθόλου κατά τη διάρκεια του έτους. Η επιλογή της θέσης οφείλεται στην ύπαρξη, εκεί, κοκκινοχώματος, κατάλληλου για την κατασκευή κεραμικών και δη *τσικαλιών*, ενώ η μεταφορά πυριτικών βοτσάλων από την παραλία ήταν πιο εύκολη⁷⁷⁶.

Το εργαστήριο στο σπήλαιο Χώνες λειτούργησε μέχρι το 1928, σύμφωνα με τον Χριστόφορο Σκλαβενίτη-Χαραλαμπί. Οι πληροφορίες του βασίζονται σε προσωπικές μαρτυρίες απογόνων αγγειοπλαστών, που χρησιμοποίησαν το σπήλαιο⁷⁷⁷.

⁷⁷⁴ Faure 1960, 216-217.

⁷⁷⁵ Στρατιδάκης 2011, 73.

⁷⁷⁶ Σκλαβενίτης-Χαραλαμπίς 2002, 91-92. Η τοποθεσία διευκόλυνε, εκτός από την αντιμετώπιση των δυσμενών καιρικών συνθηκών, και τη μεταφορά των κεραμικών διά θαλάσσης.

⁷⁷⁷ Ο Γεώργιος Ροβεδάκης του Μιχαήλ γεννήθηκε το 1903 στη Γαύδο. Όταν ήταν 9 ετών, η οικογένειά του γύρισε και εγκαταστάθηκε στον Ασφεντυλέ, από όπου καταγόταν. Μετά την αποστράτευσή του, 21 έτους πια, άρχισε να μαθαίνει τροχό με μαστορά τον Γιώργο Παπαδοκωνσταντάκη. Ύστερα από 2 χρόνια πήγε στην Παλιόχωρα, στο γύρο του Κάμπου, κι άνοιξε δικό του εργαστήριο. Το καμίνι του το έκτισε σαν τα ασφενδυλιανά, με πλήρη πάτα, μονοκόμμητη, φτιαγμένη από σκέτο λεπιδόχωμα. Για να ψήσει το καμίνι, άρχιζε με σιγανό πύρωμα για 3 ώρες και ύστερα με δυνατή φωτιά, μέχρι να κοκκινίσει η πάτα. Το ψήσιμο κρατούσε δώδεκα ώρες. Το καμίνι του είχε τις εξής διαστάσεις: μήκος 1,60, πλάτος 1,20 και ύψος 1,60μ. και χώραγε 100 στάμνες έως και 20 οκάδων. Εκεί δούλεψε ένα χρόνο κι ύστερα μεταφέρθηκε στο σπήλαιο: Σκλαβενίτης-Χαραλαμπίς 2002, 103.

Η περίπτωση των καμινιών αυτών βρίσκει ένα τουλάχιστον αρχαίο παράλληλο: στην είσοδο του σπηλαίου των Λιμνών, στα Καστριά Καλαβρύτων, εντοπίστηκε νεολιθικός κλίβανος, ο οποίος δεν φαίνεται, ωστόσο, να χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες των περιστασιακών κατοίκων του, καθώς η κεραμική από το εσωτερικό του σπηλαίου έχει ψηθεί σε ανοικτή φωτιά⁷⁷⁸.

3. Λατομεία

Χρήση των σπηλαίων ως λατομείων βεβαιώνεται και κατά την Αρχαιότητα και κατά τους νεώτερους χρόνους. Στην αρχαία Ελεύθερνα, τα σπήλαια Στέρνες και Περιστερές ανήκουν στην κατηγορία αυτή, ενώ τα σπήλαια Σπήλιος Αποστόλων, Περιστερές Γερακαρίου και δύο ανώνυμα στην περιοχή Ελληνικά Ακροβατερής Ρεθύμνου χρησιμοποιήθηκαν σε διάφορες περιόδους για την κατασκευή δόμων⁷⁷⁹.

4. Κτηνοτρόφοι και κτηνοτροφικές εργασίες σε σπήλαια

Μέχρι πρόσφατα, η διαμονή κτηνοτρόφων σε σπήλαια ήταν ιδιαιτέρως διαδεδομένη, κυρίως κατά τις περιόδους εποχικής μετακίνησης των πληθυσμών των ζώων από τους ορεινούς στους πεδινούς βοσκότοπους και το αντίθετο. Κατάλοιπα αυτού του είδους χρήσης αποτελούν διάφορες επεμβάσεις στο εσωτερικό ή την είσοδο των σπηλαίων, προκειμένου, αφ' ενός, να διαμορφωθεί το ενδιαίτημα του κτηνοτρόφου και, αφ' ετέρου, να εξασφαλιστεί η ασφάλεια των ζώων⁷⁸⁰.

Έτσι, στο εσωτερικό των σπηλαίων ορίζονται χώροι με τοιχία, διαμορφώνονται υπαίθριες εστίες και δημιουργούνται ξηρολιθικά τοιχία στην είσοδο του σπηλαίου. Για τις ανάγκες φύλαξης του κοπαδιού, κτίζονται ξηρολιθικοί, πρόχειροι περίβολοι που ορίζουν αυλές (κούρτες), προκειμένου να σταυλίζονται τα ζώα και να διευκολύνεται το άρμεγμα ή η κουρά τους. Και στο εσωτερικό του

⁷⁷⁸ Σάμπων 1997, 332.

⁷⁷⁹ Στρατιδάκης 2011, 73.

⁷⁸⁰ Τέτοιος θα πρέπει να ήταν, για παράδειγμα, ο χαρακτήρας του χαμηλού ξηρολιθικού τοιχίου που έφραζε την είσοδο του σπηλαίου Καρτερά στην Κωπαΐδα: Κατσαρού 2009.

σπηλαίου, επίσης, ενίοτε φράσσονται με ξηρολιθικά τοιχία σχετικά βαθιές κοιλότητες στα τοιχώματα, για να απομονώνονται εκεί κάποια ζώα.

Κάποια σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν για την απόκρυψη ζώων που προέρχονται από ζωοκλοπή. Τέτοια είναι ο Κλεφτόσπηλιος της Αδράκτου, η Κλεφτότρυπα του Μέρωνα, του Σεΐνη η Τρύπα της Λαγκάς και του Τσικούδη ο Σπήλιος στην ίδια περιοχή, όπως καταδεικνύουν τα ονόματα των δύο πρώτων⁷⁸¹.

Στο πλαίσιο των κτηνοτροφικών εργασιών, πρέπει να αναφερθούν και σπήλαια που, όπως δείχνουν οι ονομασίες τους, χρησιμοποιήθηκαν ως τόποι θανάτωσης ζώων, όπως είναι το Σκυλογκρέμνι των Σελλίων, ο Τάφος Γερακαρίου και το Μούγκρι των Σεισών⁷⁸².

5. Τυροκομεία σε σπήλαια

Πολλά σπήλαια χρησιμοποιούνται ακόμη για την παραγωγή τυροκομικών προϊόντων⁷⁸³. Μάλιστα, είναι περιζήτητο το «τυρί της τρύπας», δεδομένων των ιδανικών συνθηκών υγρασίας και θερμοκρασίας που επικρατούν στα σπήλαια.

Τέτοιου είδους χρήση επιβεβαιώνεται σε πολλά σπήλαια, όπως στο σπήλαιο Καλαμαρές του Αγίου Μάμαντος Μυλοποτάμου, ή το σπήλαιο Μπάνα Αμαρίου. Το σπήλαιο Κυλίστρια στη Νίδα Ανωγείων, υπέστη διαμόρφωση (διαπλάτυνση της εισόδου και αφαίρεση στρώματος χώματος πάχους 0,50-0,70μ.), προκειμένου να δημιουργηθεί ο απαραίτητος χώρος για την αποθήκευση τυριών.

6. Σπήλαια και μελισσοκομία

Στο στόμιο του σπηλαίου Αγιασμάτσι, στον Πατσιανό, εντοπίστηκε πήλινη κυψέλη που συνδέει τον χώρο με τη δραστηριότητα της παραδοσιακής μελισσοκομίας κατά την πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο⁷⁸⁴.

⁷⁸¹ Στρατιδάκης 2011, 71.

⁷⁸² Στρατιδάκης 2011, 72.

⁷⁸³ Για τη χρήση σπηλαίων για κτηνοτροφικές εργασίες στην ττική, κατά τους ιστορικούς χρόνους, βλ. Wickens 2013, 243.

⁷⁸⁴ Francis, Price, Moody and Nixon 2000, 443.

Από την περιοχή της Ζάκρου, εξ άλλου, προέρχεται μία ακόμα μαρτυρία σχετική με τη χρήση των σπηλαίων σε σχέση με τη μελισσοκομία: από σπηλαιώδη σχισμή νότια του σπηλαίου *Της Ουρανιάς το Φρούδι* προέρχεται θραύσμα καπνιστηριού της Νεοανακτορικής περιόδου, το οποίο πιθανώς χρησιμοποιήθηκε για το «κάπνισμα» κυψελών, στο πλαίσιο περισυλλογής άγριου μέλιτος⁷⁸⁵, ενώ από το εσωτερικό του σπηλαίου ένα πιθοειδές αγγείο με σωληνωτή προχοή που θυμίζει τον σύγχρονο κεραμικό τύπο «βρασκάκι», θεωρείται ότι επίσης χρησιμοποιήθηκε στη μελισσοκομία⁷⁸⁶.

⁷⁸⁵ Δαβάρας 1989, για το καπνιστήρι από την περιοχή του σπηλαίου και άλλα παραδείγματα. Επίσης Tyte 2012 για εθνογραφικά παράλληλα του τύπου και πειραματική προσέγγισή του. Κυρίως Κόπακα 2011, 282 όπου συζητείται η χρήση του σπηλαίου στο πλαίσιο της οικιακής οικονομίας. Για μαρτυρίες μελισσοκομίας σε σπήλαια της Αττικής, βλ. και Wickens 2013, 242. Γενικά για τη μελισσοκομία κατά την αρχαιότητα, βλ. Clark 1942. Ακόμα, βλ. Μαυροφρύδη 2013, σχετικά κυψέλες κινητής κηρήθρας.

⁷⁸⁶ Κόπακα 2011, 280.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9:**ΣΠΗΛΑΙΑ – ΧΩΡΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ**

ΠΕΡΙΦΕΡΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΧΑΝΙΩΝ				
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΘΕΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΚΥΔΩΝΙΑ				
1	Σπήλαιο Κουτρούλη	Ακρωτήρι	Ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για τον σταυλισμό αιγοπροβάτων	
2	Νερότρυπα ή Νεροσπηλιά	Αγία Μαρίνα	Ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για τον σταυλισμό αιγοπροβάτων	Υπήρχαν πτυχώσεις λιθωματικού υλικού, στις οποίες συγκεντρώνονταν νερό.
ΣΦΑΚΙΑ				
3	Αγιασμάτσι	Πατσιανός	Μελισσοκομία	Εντοπίστηκε πήλινη κυψέλη των Νεώτερων Χρόνων στο στόμιο του σπηλαίου
4	Σπήλαιο Δασκαλογιάννη	Κοντά στη Χώρα Σφακίων	Νομισματοκοπείο (;)	Λέγεται ότι είχε χρησιμοποιηθεί ως νομισματοκοπείο κατά την Επανάσταση του 1770. Ανεπιβεβαίωτη πληροφορία.
ΣΕΛΙΝΟ				
5	Πελεκητή ή Πορόστερνο	Καμίνια, Παπαδιανά		
6	Ασφεντυλέ	Άνυδροι	Τόπος εργασίας αγγειοπλαστών κατά τη χειμερινή περίοδο. Εξόρυξη αργίλου	
7	Του Κυκλώπου ή Πολύφημου το Σπήλαιο	Στη ΝΔ ακτή του νησιού	Χρησιμοποιήθηκε ως χώρος σταυλισμού αιγοπροβάτων	
ΠΕΡΙΦΕΡΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ				
ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ				
8	Λαύρειο	Κυνηγιανά	Εξόρυξη αργίλου	Η άργιλος ήταν κατάλληλη για την επίστρωση δαπέδων
9	Σπήλαιο Σεντόνη ή Σφεντόνη	Ζωνιανά	Χρησιμοποιήθηκε ως χώρος σταυλισμού αιγοπροβάτων	Εντοπίστηκε ξηρολιθικό τοίχιο, που έκλεινε μία κοιλότητα του τοιχώματος, για την απομόνωση ενός ζώου.
10	Σπήλαιο Μεμέτη	Αξός	Χρησιμοποιήθηκε ως	Αναφέρεται από

			χώρος σταυλισμού άιγοπροβάτων	τον Γεωργουλάκι ως ποιμνιοστάσιο.
11	Σπήλαιο Καλαμαρές	Άγιος Μάμας	Χρησιμοποιήθηκε ως χώρος σταυλισμού άιγοπροβάτων και ως αποθηκευτικός χώρος/χώρος ωρίμανσης τυριών	Εντοπίστηκαν τοιχία και ξύλινα ράφια.
12	Σπήλαιο Ξετρύπι	Άγιος Μάμας	Χρησιμοποιήθηκε ως χώρος σταυλισμού άιγοπροβάτων και ως αποθηκευτικός χώρος/χώρος ωρίμανσης τυριών	Εντοπίστηκαν τοιχία και ξύλινα ράφια. Όπως μας εξηγήθηκε επί τόπου, κάποια από τα τοιχία έκλειναν κοιλότητες του τοιχώματος για την τοποθέτηση τυριών. Στο εσωτερικό υπήρχε υδατοσυλλογή.
13	Σπήλαιο Ανώνυμο	Άγιος Μάμας		Βρίσκεται απέναντι από το σπήλαιο Ξετρύπι.
14	Κουρουπητό	Αλίδες	Χρησιμοποιείται ως χώρος σταυλισμού αιγοπροβάτων.	Στο εσωτερικό υπάρχει υδατοσυλλογή.
ΑΜΑΡΙ				
15	Κόκκινος Δέτης	Γερακάρι	Χρησιμοποιήθηκε ως κατάλυμα κτηνοτρόφων	
16	Σπήλαιο Μπάνα	Πλατάνια	Χρησιμοποιήθηκε ως χώρος σταυλισμού και αποθήκευσης τυριών	Χαμηλό τοιχίο κλείνει την είσοδο για την προστασία του κτηνοτρόφου. Εσωτερικός τοίχος απομόνωνε τον χώρο του τυροκομείου από τον χώρο ενδιαίτησης του κτηνοτρόφου.
ΡΕΘΥΜΝΟ				
17	Τάφρα	Κυριάννα	Εξόρυξη αργίλου	Η άργιλος ήταν κατάλληλη για την επίστρωση δαπέδων

6.6 ΣΠΗΛΑΙΑ – ΤΟΠΟΙ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ (Εικ. 52)

Α. Κατά την Αρχαιότητα

Κατά την Αρχαιότητα, μονιμότερη ή περιστασιακή⁷⁸⁷ ανάλογα με τις προσφερόμενες συνθήκες διαβίωσης και εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων κατοίκηση ή εγκατάσταση⁷⁸⁸ σε σπήλαια της Κρήτης, αλλά και του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου⁷⁸⁹ βεβαιώνεται εν πολλοίς στη Νεολιθική και Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Κατά τις επόμενες περιόδους της Εποχής του Χαλκού ή αργότερα, τα σπήλαια επιλέγονται ως χώροι λατρείας ή ως καταφύγια σε περιόδους ταραχών⁷⁹⁰. Στην Κρήτη, η Τελική Νεολιθική είναι μια μεταβατική περίοδος, κατά την οποία παρατηρείται αύξηση των οικισμών και ευρεία χρήση των σπηλαίων, είτε γιατί αυξήθηκε ο πληθυσμός, είτε γιατί αυξήθηκαν οι κτηνοτροφικές δραστηριότητες⁷⁹¹. Το τελευταίο εξηγεί τη χρήση σπηλαίων σε περιοχές με κτηνοτροφικό ενδιαφέρον⁷⁹². Και σήμερα υπάρχουν ομάδες κτηνοτρόφων στην Ασία, οι οποίες καταφεύγουν σε σπήλαια, κατά τη διάρκεια του χειμώνα⁷⁹³.

⁷⁸⁷ Για τον περιοδικό και περιστασιακό χαρακτήρα της κατοίκησης σε σπήλαια, βλ. Ζώης 1973, 83 και Platon 2013, 159. Για τη χρήση των σπηλαίων ως τόπων κατοίκησης, βλ. επίσης Klys-Melas 2011.

⁷⁸⁸ Η «εγκατάσταση» παραπέμπει σε δραστηριότητες οικονομικοκοινωνικού χαρακτήρα, ενώ η «κατοίκηση» όχι απαραίτητα: Στρατούλη 1998, 61. Για τη χρήση των σπηλαίων επίσης βλ. Παπαθανασόπουλος 2011, 20-23.

⁷⁸⁹ Το σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου, στην Αττική, καθώς και το σπήλαιο Ορφέας κατοικήθηκαν αντίστοιχα κατά τις τρεις φάσεις της Νεολιθικής περιόδου και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Μαυρίδης και Κορμαζοπούλου 2007) και την Τελική Νεολιθική περίοδο / Πρώιμη Εποχή του Χαλκού: (Κονταξή 2007). Κατά τη Μέση και Τελική Νεολιθική περίοδο, αρχίζει η κατοίκηση και στο σπήλαιο του Ηγουμενίου, στη Λακωνία (Ευσταθίου 2005). Η Α' Κουβλείκη σπηλιά κατοικήθηκε για πρώτη φορά κατά τη Νεώτερη Νεολιθική Ι και ΙΙ. (Στραβοπόδη 2001-2004).

⁷⁹⁰ Σύμφωνα με τη Lucia Nixon, η επιλογή των σπηλαίων λαμβάνει υπ' όψιν μία ακόμα παράμετρο, αυτή των κλιματολογικών αλλαγών: Nixon 2006, 247.

⁷⁹¹ Για εθνογραφικά παράλληλα σχετικά με την κτηνοτροφία και τις πρακτικές των κτηνοτρόφων στην ευρύτερη περιοχή του σπηλαίου Λιμνών, στα Καλάβρυτα, βλ. Σάμψων, 1997, 376-398.

⁷⁹² Για τη σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία, βλ Μαντέλη 2006, 15.

⁷⁹³ Σακελλαράκης-Σαπουνα-Σακελλαράκη 2013, 167-168. Εδώ, αναφέρονται ως εθνογραφικά παράλληλα η περίπτωση των σπηλαίων της οροσειράς του Ζάγρου. Σε ένα τέτοιο αναφέρεται ότι διέμενε πληθυσμός 45 ατόμων (επτά ή οκτώ οικογενειών), μαζί με τα ζώα τους. Κάθε ομάδα είχε τη δική της εστία, αλλά υπήρχε και μια κεντρική, κοινή πυρά, στο κέντρο του χώρου.

Ενίοτε, για την κατοίκηση στο εσωτερικό των σπηλαίων, όπως και για τη λατρεία, πραγματοποιούνταν διαμορφώσεις. Για παράδειγμα, στο σπήλαιο Της Ουρανιάς το Φρούδι είχε κατασκευαστεί τρίχωρο κτίσμα στην περιοχή της εισόδου, το οποίο αξιοποιούσε τα τοιχώματα, ενώ δύο κόγχες κλείνονταν με τοιχία στην είσοδο και το εσωτερικό του σπηλαίου⁷⁹⁴.

Στη δυτική Κρήτη, κεραμική της προαναφερθείσας περιόδου απαντά σε μια σειρά σπηλαίων, στα περισσότερα, ωστόσο, των οποίων δεν έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα, ώστε να επιβεβαιωθεί το είδος της κατοίκησης. Στην Περιφερειακή Ενότητα Χανίων, ανασκαφή έχει πραγματοποιηθεί στα σπήλαια Του Μαμελούκου η Τρύπα, Αρκουδιά, Πλατυβόλα, Ανθρωπότρυπα, Αγίου Ιωάννου και Νερόσπηλιος. Στην Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνης, έχουν ανασκαφεί τα σπήλαια Ιδαίων άντρον, Σφεντόνη, Μελιδονίου, Μαργελές και Γερανίου.

Τα ανασκαμμένα, ωστόσο, σπήλαια της *δυτικής Κρήτης*, παρέχουν αρκετές πληροφορίες σχετικά με την κατοίκηση. Στην Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου, το **σπήλαιο Γερανίου**, ένα «κλειστό» εύρημα της Τελικής Νεολιθικής περιόδου, παρά την ευνοϊκή θέση του σε άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα και στην έξοδο του γειτονικού φαραγγιού των Βεδέρων που προφανώς θα διευκόλυνε τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων του⁷⁹⁵, κατοικήθηκε περιστασιακά, σύμφωνα με τον ανασκαφέα του Γιάννη Τζεδάκι.

Η έρευνα στο εσωτερικό του σπηλαίου, η οποία διήρκεσε δύο μήνες, έφερε στο φως κεραμική που χρονολογικά τοποθετείται, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, *στις τρεις νεολιθικές φάσεις: την πρώτη, τη μέση και την ύστερη*. Κατά την ανασκαφή του διαδρόμου, περισυλλέχθηκε πλούσια κεραμική, λίθινα και οστέινα εργαλεία, καθώς και λεπίδες οψιανού. Αντίστοιχα ευρήματα προέρχονται και από την παράλληλη προς τον διάδρομο εσοχή, η οποία έχει πρόσβαση τόσο από τον διάδρομο όσο και από την κεντρική αίθουσα. Στο κάτω μέρος του διαδρόμου και δεξιά τῷ κατερχομένῳ, αποκαλύφθηκε αποθέτης οστών ζώων, τα οποία χρησίμευσαν ως πρώτη ύλη για τους τεχνίτες. Μάλιστα, το πλήθος περονών και άλλων οστέινων εργαλείων που εντοπίστηκε κοντά σε αυτόν, προσδίδουν στο συγκεκριμένο εύρημα χαρακτήρα

⁷⁹⁴ Κόπακα 2011, 275. Λίθινα θεμέλια τεσσάρων τουλάχιστον χώρων εντοπίστηκαν και στο σπήλαιο των Λιμνών Καλαβρύτων: Σάμψων 1997, 332.

⁷⁹⁵ Γαβριλάκη 2017, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία και οι σχετικές με τη χρήση αναφορές.

εργαστηρίου⁷⁹⁶. Κάτω από τα νεολιθικό στρώμα στον διάδρομο και την εσοχή, εντοπίστηκε στρώμα σταχτοκόκκινου χρώματος, χωρίς κεραμική, το οποίο, ωστόσο, περιείχε αρκετά οστά ζώων και ίσως καταδεικνύει χρήση του χώρου κατά την ακεραμική περίοδο.

Στην κεντρική αίθουσα, παρατηρήθηκαν και πάλι οι τρεις νεολιθικές φάσεις. Τα αγγεία της Τελικής Νεολιθικής εντοπίστηκαν κατά χώραν, στα φυσικά κοιλάματα των εσωτερικών τοιχωμάτων του σπηλαίου. Τα αντίστοιχα της Μέσης Νεολιθικής εντοπίστηκαν κάτω από σταλαγμιτικό πέτρωμα πάχους 0,01-0,03 μέτρων, σε στρώμα πάχους 0,08-0,15 μέτρων. Στην ίδια φάση, χρονολογείται σειρά μικρών και αβαθών εστιών. Τα ευρήματα της Πρώιμης Νεολιθικής φάσης, τέλος, εντοπίστηκαν κάτω από άλλο λεπτό στρώμα σταλαγμιτικού πετρώματος, λεπτότερο του προηγούμενου. Και τα τρία στρώματα έδωσαν άφθονα λίθινα εργαλεία, καθώς και αρκετά οστέινα, ο αριθμός των οποίων μειωνόταν, καθώς η ανασκαφή προχωρούσε σε βάθος.

Στο βαθύτερο σημείο του στρώματος και σε μιαν εσοχή, εντοπίστηκαν τρεις σκελετοί, οι οποίοι, σύμφωνα με την εκτίμηση του ανασκαφέα, ανήκουν σε ανθρώπους που παγιδεύτηκαν στο εσωτερικό του σπηλαίου, μετά την απόφραξη της εισόδου κατά την Τελική Νεολιθική περίοδο, αφού κανένα μινωικό όστρακο δεν περισυλλέχθηκε.

Στο **σπήλαιο Μελιδονίου**, ευρήματα της Νεολιθικής περιόδου εντοπίστηκαν κάτω από το MM στρώμα του βόρειου μυχού και, κυρίως, στην περιοχή της υδατοσυλλογής. Επίσης, εντοπίστηκαν στις δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στην *Αίθουσα των Ηρώων*. Εκεί, η νεολιθική επίχωση φτάνει τα δύο μέτρα και περιλαμβάνει όλους τους τύπους μαγειρικών, «επιτραπέζιων» ή αποθηκευτικών αγγείων, οστέινα εργαλεία και κατάλοιπα εστιών. Σε αυτήν την πρώτη αίθουσα του σπηλαίου, εντοπίζεται ο χώρος κατοίκησης, καθώς οι συνθήκες διαβίωσης ήταν ευνοϊκές, εξ αιτίας του διαθέσιμου χώρου, του επαρκούς φωτισμού μέσω της εισόδου, της ύπαρξης ύδατος⁷⁹⁷, και της γειτνίασης με ευρύ και προστατευμένο χώρο, αυτόν της εξωτερικής δολίνης, που θα διευκόλυνε τις δραστηριότητες κατά τη διάρκεια της ημέρας. Εξ άλλου, η θέση του σπηλαίου θα

⁷⁹⁶ Μεταξύ των οστών, υπήρχαν κέρατα και κεφαλές ελαφιών: Τζεδάκις 1970, 475.

⁷⁹⁷ Η επιλογή κατάλληλων σπηλαίων βάσει των προαναφερθέντων αυτονόητων κριτηρίων (επαρκές οξυγόνο, φωτισμός, προσβασιμότητα, νερό) απαντά και σε άλλες περιοχές του αιγαιακού χώρου, όπως στο σπήλαιο Ζα της Νάξου, το οποίο προτιμήθηκε λόγω της γειτνίασής του με πηγές νερού, ενώ κατοικήθηκε ο ευρύς πρώτος θάλαμος μέχρι της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Zachos 1999, 153.

εξασφάλιζε εύκολη σύνδεση με την ευρύτερη περιοχή και έλεγχο των φυσικών περασμάτων.

Το πάχος της επίχωσης, η επάρκεια και οι συνθήκες του χώρου, καθώς και η ύπαρξη οστράκων από αποθηκευτικά αγγεία συνάδουν με μόνιμη κατοίκηση, αν και σε γειτονική θέση, σε λόφο πάνω από το παράκτιο Πάνορμο, έχει εντοπιστεί οικισμός της περιόδου αυτής⁷⁹⁸.

Περιστασιακά, χρησιμοποιήθηκε επίσης από την Τελική Νεολιθική έως ΠΜ ΙΑ περίοδο και το **σπήλαιο των Ζωνιανών**, σύμφωνα με τα ευρήματα⁷⁹⁹. Ο προθάλαμος στον πρώτο θάλαμο φαίνεται ότι ήταν ο πλέον πολυσύχναστος, καθώς ήταν επαρκώς φωτεινός. Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού, πλούσιου σε σύγχρονη κεραμική στρώματος και ενός στρώματος με ανάμεικτη σύγχρονη και ρωμαϊκή κεραμική, αφαιρέθηκε επίχωση 2,40 μέτρων. Από αυτήν, προέρχονται βάσεις κυπέλλων, τμήματα χείλους πιθοειδών αγγείων, διάτρητα περιφερειακά χείλη ανοικτών αγγείων, τμήματα αρυταινών, καθώς και ένας χάλκινος απλός πέλεκυς και ένα λίθινο περίαπτο, όλα ανήκοντα χρονολογικά στην ΠΜ ΙΙ περίοδο, καθώς και λαβές τύπου wishbone ή λαβών αποφύσεων της Τελικής Νεολιθικής περιόδου. Οι περιστασιακοί κάτοικοι, μάλιστα, επενέβησαν στον χώρο του προθαλάμου του σπηλαίου, όπου προφανώς κατέλυαν τις περισσότερες ώρες δεδομένων των ανεκτών συνθηκών διαβίωσης, κατασκευάζοντας εκεί ένα πρόχειρο δάπεδο από πλακοειδείς, ακανόνιστους λίθους⁸⁰⁰.

Από τον πρώτο θάλαμο, περισυλλέχθηκε ΠΜ ΙΒ-ΙΙ κεραμική (τμήμα κυπέλλου ρυθμού Πύργου, τμήματα χείλεων πιθοειδών αγγείων, τμήματα λεκανόσχημων, ανοικτών ή ημισφαιρικών αγγείων), αλλά η επίχωση ήταν πολύ

⁷⁹⁸ Γαβριλάκη 2010, 658 (για το περιεχόμενο των νεολιθικών επιχώσεων) και 2006 για τις αρχαιολογικές θέσεις κοντά στο Πάνορμο Μυλοποτάμου.

⁷⁹⁹ Γαβριλάκη 1998.

⁸⁰⁰ Στο σπήλαιο Αγίας Τριάδας Καρύστου, που κατοικήθηκε κατά τη Νεώτερη Νεολιθική περίοδο, καθώς και κατά την Πρωτοχαλκή ΙΙ περίοδο, όπως αποδεικνύει η παρουσία κεραμικής και εργαλείων, παρατηρήθηκαν, εκτός από εστίες, και επεμβάσεις στον χώρο, καθώς είχαν κατασκευαστεί δάπεδα: Μαυρίδης 2009. Μαυρίδης και 2008. Επίσης, στο σπήλαιο Καταρράκτες της Σύρου, παρά την έντονη διατάραξη, εντοπίστηκε πασσαλόπηκτο κτίσμα με ορύγματα και εστία της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού: Μυτελέτσης και Σύρος 2008-2010. Στο σπήλαιο Σαρακηνού Κωπαΐδας, εντοπίστηκε πηλεπένδυτος βόθρος αποθήκευσης (Νεολιθική περίοδος, Πρώιμη Εποχή του Χαλκού Ι): Σάμψων 2009, 64. Εστίες εντοπίστηκαν και στα στρώματα Τελικής Νεολιθικής περιόδου του σπηλαίου Λεονταρίου: Μαυρίδης, Κορμαζοπούλου και Καράλη 2005.

μικρότερη, που σημαίνει ότι ο θάλαμος αυτός δεν ήταν πολυσύχναστος. Στον δεύτερο θάλαμο, η επίχωση δεν ξεπερνούσε συνολικά το 1,10μ. και η κεραμική είχε μεν ΠΜ υφή, αλλά δεν περισυλλέχθηκαν χαρακτηριστικά όστρακα. Σημειώνεται η ύπαρξη καμμένων χωμάτων στην επιφάνεια του ενιαίου αυτού στρώματος.

Συνεκτιμώντας τα ανασκαφικά δεδομένα, θεωρείται πιθανότερη η περιστασιακή χρήση του προθαλάμου, κυρίως, βάσει του πάχους της επίχωσης.

Το **Ιδαίο άντρο** διαθέτει μία μεγάλη κεντρική αίθουσα, με ευμεγέθη, επιβλητική είσοδο που εξασφαλίζει φωτεινότητα, και υψηλή οροφή ύψους 16-24 μέτρων που διευκολύνει την κίνηση. Στην αίθουσα αυτή, και στον βόρειο μυλό της, εντοπίστηκαν νεολιθικές αποθέσεις. Η κεραμική που περισυλλέχθηκε είναι άφθονη (2.712 όστρακα που ανήκαν σε 450 περίπου αγγεία), χειροποίητη, ενώ περισυλλέχθηκαν επίσης θραύσματα στεατίτη και εργαλεία πυριτόλιθου και οψιανού, αρκετά οστά και διάσπαρτα μικρά κομμάτια κάρβουνου.

Το κεραμικό σύνολο αντιπροσωπεύεται από αγγεία μέσου και μικρού μεγέθους. Επικρατούν τα χονδροειδή αγγεία (80%), αλλά υπάρχουν και αγγεία καλής ποιότητας (20%)⁸⁰¹.

Σύμφωνα με την Κάτια Μαντέλη που μελέτησε το υλικό, προκύπτει πιθανόν *τελετουργική χρήση*, με την έννοια των καθιερωμένων, σε τακτικά διαστήματα *διαδράσεων που ενδυναμώνουν τις κοινωνικές σχέσεις και δημιουργούν κοινωνικούς δεσμούς*⁸⁰². Η μελέτη της κεραμικής του σπηλαίου καταδεικνύει σχέσεις των χρηστών του με την Κνωσό και τη Φαιστό, κατά τη Νεολιθική περίοδο.

Στην περιφερειακή Ενότητα Χανίων, κατοίκηση εμβαιώνεται στα ανασκαμμένα σπήλαια Του Μαμελούκου η Τρύπα, Πλατυβόλα, Αρκουδιά και Λερά, Ανθρωπότρυπα και Νερόσπηλιος.

Το σπήλαιο **Του Μαμελούκου η Τρύπα** προσέφερε πλούσια Υπονεολιθική, ΠΜ Ι και ΙΙ κεραμική⁸⁰³.

⁸⁰¹ Μαντέλη 2006, 13.

⁸⁰² Μαντέλη 2006, 12-13.

⁸⁰³ Τζεδάκις 1967α, 1968β και γ.

B. Κατά τους νεώτερους χρόνους

Κατά τους νεώτερους χρόνους, πολλά σπήλαια της Κρήτης χρησιμοποιήθηκαν ως λοιμοκαθαρκτήρια, υπό την προϋπόθεση ότι υπήρχε σε αυτά, ή σε γειτονική περιοχή, πόσιμο νερό. Η χρήση αυτή δεν εκπλήσσει, καθώς ήδη κατά την αρχαιότητα, τα σπήλαια συνδέθηκαν με τη θεραπεία. Μάλιστα, κάποια σπήλαια εντός ή εκτός ελλαδικού χώρου αποτέλεσαν βοηθητικούς χώρους ασκληπιείων⁸⁰⁴ ή ιατρομαντεία⁸⁰⁵ κατά τους ιστορικούς χρόνους.

Κάποια από τα σπήλαια του Ρεθύμνου οφείλουν το όνομά τους σε ασθενείς εκτοπισμένους για τον φόβο μετάδοσης της ασθένειάς τους, όπως σημειώνει ο Χάρης Στρατιδάκης. Εξ άλλου, η χρήση των σπηλαίων ως λοιμοκαθακτηρίων ή χώρων απόθεσης ασθενούντων νεογνών δεν είναι άγνωστη, ενώ βρίσκει μυθολογικά παράλληλα (υπενθυμίζονται οι περιπτώσεις του Απόλλωνα, του Ερμή, του Ηφαίστου και του Δία)⁸⁰⁶.

Αυτή είναι η περίπτωση των σπηλαίων Μπιμπίκη Σπήλιος, (Βιλλανδρέδο), Στραβορά Σπήλιος και Μούτσουνα Σπήλιος (Μούντρος), Κατουρητή Σπηλιάρι (Κρύα Βρύση), Τριαμάτη Σπήλιος (Ζωνιανά) και Ζογγλής Τρύπα (Μεσονήσια). Κάποιοι λεπροί του Ρεθύμνου, εξ άλλου, διέμεναν ως τρωγλοδύτες σε σπήλαια της περιοχής Μεσκινιά, στις υπώρειες της θέσης *Τίμιος Σταυρός*, ενώ σε σπήλαια του Πρέβελι διέμεναν οι ασθενούντες της Μονής⁸⁰⁷.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο Νικόλαος Μοσχινόγλου, κατά του Ρεθυμνιώτες *Νικόλας ο Μεσκίνης*, ο οποίος πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στο σπήλαιο που φέρει το όνομά του και βρίσκεται στον λόφο του Τιμίου Σταυρού, δυτικά της πόλης του Ρεθύμνου. Ο Μοσχινόγλου, ένας άνθρωπος κοινωνικά ενεργός, διατηρούσε ζώα και κήπο έξω από το σπήλαιο, ώστε να είναι αυτάρκης ως προς τη διαβίωσή του. Ωστόσο, στο Ρέθυμνο, και μάλιστα σε δύο

⁸⁰⁴ Sporn 2013, 208.

⁸⁰⁵ Ustinova 2004, 31 (σχετικά με τη λατρεία του Απόλλωνος Φωλεού) και 35 (σχετικά με τον ιατρό Ρήσο που έζησε σε σπήλαιο). Επίσης βλ. Ustinova 2002, 269-274 (σχετικά με τη διαμονή ασθενούς σε σπήλαιο).

⁸⁰⁶ Οικονομόπουλος 1983 και Καραγκούνης 1983.

⁸⁰⁷ Στρατιδάκης 2011, 58, 66.

σπήλαια του φαραγγιού των Μύλων, είχαν εγκατασταθεί και δύο ακόμα αλλοδαποί τρωγλοδύτες⁸⁰⁸.

Αντιστοίχως, σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν ως κατοικίες για πρόωρα και με βαριά αναπηρία παιδιά, αντανακλώντας μνήμες που μεταφέρθηκαν ως τις μέρες μας, μέσω της μυθολογίας. Ο Βασίλης Σιμιτζής αναφέρει πολλά σπήλαια του Μυλοποτάμου, που ίσως να έχουν σχέση με αυτά. Από τον Σιμιτζή παρατίθεται μάλιστα και κατάλογος που επαναλαμβάνεται εδώ, χωρίς, ωστόσο, περαιτέρω πληροφορίες, καθώς δεν εντοπίστηκαν στη βιβλιογραφία: Κατσιγιάννη ο Τάφος (Ανώγεια), Καραντάλη Τάφος (Αβδελλάς), Άσπρης Σπήλιο (Αλόιδες), Σπανοπετράκη ή Στραβολαίμη Σπήλιος (Αγγελιανά), Γρες Τρύπα (Αβδελλάς, Καλαϊτζίνας Σπήλιος (Αλφά), Γερογιάννη σπήλιος (Γαράζο), Αράπη Σπήλιος (Μακρυγιάννη), Ατσουπά (Κάλυβος), Γουμένου Σπήλιος ή Τελωνόσπηλιος (Άνω Τριπόδο), Διγενή Τρύπα (Μαργαρίτες), Μενέγο ή Αη Βασίλη Σπήλιος (Μαργαρίτες), Γιάννακα Σπηλιάρη (Μελισσουργάκι), Θωμά Σπηλιάρη (Ορθές), Μιχελάκη Σπήλιος (Πάνορμο), Μαθαίου Τρύπα (Πρίνος), Κουρούπη Σπήλιος (Ρούπες), Χαριστώς Τρύπα (Ρούπες), Χαρκιαδίνα (Σείσες), Καραύτη (Σείσες), Κασούμη Σπηλιάρη (Χουμέρι), Σελλής Σπήλιο (Χώνος), Τριαμάτη Σπήλιος ή Τζανέτας (Ζωνιανά)⁸⁰⁹.

Στην κρητική διάλεκτο, υπάρχει η έκφραση «το σπήλιωμα των αντρεωμένων», η οποία περιγράφει μιαν πανελλήνια πρακτική που άντεξε μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Σύμφωνα με αυτήν, τα παιδιά που έπασχαν από μηνιγγοκήλη οδηγούνταν από τη μητέρα, τη γιαγιά και τη μαμή που τα έφερε στον κόσμο σε ένα ορεινό σπήλαιο, με την ελπίδα να επιβιώσουν. Για την τροφή τους, τοποθετούσαν στο σπήλαιο μία αίγα σε γαλακτοφορία. Όπως είναι αναμενόμενο, το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών των παιδιών απεβίωσε. «Σπήλιωμα» υφίσταντο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, κατά τον Χάρη Στρατιδάκη, και τα παιδιά που είχαν φυματίωση, εξ ου και η έκφραση «τα φθισικά παιδιά τα σπηλιώνουν»⁸¹⁰. Ίσως στην πρακτική αυτή,

⁸⁰⁸ Στρατιδάκης 2011, 57, 65.

⁸⁰⁹ Σιμιτζής 1993, 121-122.

⁸¹⁰ Στρατιδάκης 2011, 64. Παρόμοια είναι η περίπτωση του Θερμόσπηλιου, στο Καβούσι Ιεράπετρας, το οποίο προσέφερε περιστασιακή στέγη σε Roma χαλκουργούς. Μάλιστα, στην περίπτωση αυτή, είναι χαρακτηριστική η ονομασία του παρακείμενου οικισμού (Χρυσοκάμινο), στον οποίο αναγνωρίζονται χρονολογικές ενδείξεις του 12 αιώνα μ.Χ.: Πλατάκης 1975, 183, 184, όπου και αναφορά στο Faure 1964, 32, 60, 227.

η οποία αντανακλά φυσική επιλογή, να αναγνωρίσει κάποιος την εγκατάλειψη σε σπήλαιο του κενταύρου Χείρωνα⁸¹¹.

Κάποια σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν ως τόποι απόρριψης προσωπικών ειδών ασθενούντων. Ένα τέτοιο είναι η Μπανόκλας (πανούκλας) Τρύπα⁸¹².

Διάφορα σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν ως περιστασιακοί τόποι διαμονής Roma. Κάποιοι, όπως ο Ατζιγκανόσπηλιος στο φαράγγι του Κοτσυφού, διασώζουν αυτήν τη χρήση στο όνομά τους. Στο συγκεκριμένο σπήλαιο, μάλιστα, ακόμα διακρίνονται υπολείμματα της εργασίας τους (επεξεργασία μετάλλων)⁸¹³.

⁸¹¹ Ο κένταυρος Χείρων ήταν γιος του Κρόνου και της νύμφης Φιλύρας. Πρόκειται για μία υβριδική μορφή, που αντανακλά την αντίληψη των Ελλήνων για την αφθονία και την πολυμορφία της Φύσης, της οποίας διέθετε εγγενή γνώση. Δίδαξε, σύμφωνα με τη Μυθολογία, Αστρολογία, Βοτανική, μεθόδους Θεραπείας και τεχνικές κυνηγιού. Αναφορά στο μυθικό αυτό πρόσωπο γίνεται στον Ησίοδο. Αναφέρεται ως δάσκαλος του Αχιλλέα.

⁸¹² Στρατιδάκης 2011, 72.

⁸¹³ Στρατιδάκης 2011, 65.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

ΣΠΗΛΑΙΑ – ΤΟΠΟΙ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ

		ΑΝΑΣΚΑΦΗ	ΧΩΡΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗ
ΚΙΣΑΜΟΣ			
Σπήλαιο Αγίας Σοφίας, Τοπόλια	Νεολιθική, Υπονεολιθική, ΠΜ		v
Χειλού Αυλόχι, Σκουραχλάδα	Νεολιθική, Υπονεολιθική		v
Γερόσπηλιος	ΠΜ-MM		v
Ελληνόσπηλιος		v	
ΚΥΔΩΝΙΑ			
Του Μαμελούκου η Τρύπα ή Χαρωδιάς	Υπονεολιθική, MM II (μέχρι τότε κατοικείται). Λατρευτική χρήση τη MM III. Περιστασιακή κατοίκηση στην ΥΜ III	v	
Αρκουδιά, Ακρωτήρι	Νεολιθική	v	
Πλατυβόλα, Σκουραχλάδα	Νεολιθική/Υπονεο- ολιθική, ΠΜ	v	
Ανθρωπότρυπα, Πλάτανια	Τελική Νεολιθική, Υπονεολιθική	v	
Κουμαρόσπηλιος, Ακρωτήρι	Νεολιθική και όστρακα		
Κάτω Σαρακίνα ή Ελληνικό, Θέρισο	Νεολιθική, Υπονεολιθική/Π Μ I		v
Ελληνόσπηλιος, Πρασές	Νεολιθική		v
Αγίου Ιωάννου, Ακρωτήρι	Νεολιθική, ΠΜ		v
Νερόσπηλιος, Χορδάκι	Τελική νεολιθική, ΠΜ	v	
Σπηλιά, Σκουραχλάδα	Νεολιθική		v
Χαμωτό σπηλιάρι, Βαρύπετρο	Νεολιθική		v
Ανθρωπότρυπα, Πλατάνια	Τελική Νεολιθική, Υπονεολιθική		v
Τρύπα Καρεφύλλης, Μαλάξα	Νεολιθική / ΠΜ		v
ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ			
Γουργούδια, Μελιδόνι	Νεολιθική, Υπονεολιθική		
Σκόλακας, Μελιδόνι	Υπομινωική		v
Στα Χαλασμένα, Μελιδόνι	Νεολιθική, Υπονεολιθική		v
Κερά Σπηλιώτισσα, Άγιος Γεώργιος	Νεολιθική/ΠΜ		v
ΣΦΑΚΙΑ			
ΣΕΛΙΝΟ			
Ζουρές ή Αζογυρές, Παλαιόχωρα	Νεολιθική		v

ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ			
Κουρουπητό, Αλόιδες	Νεολιθική, Υπονεολιθική		v
Ιδαίον άντρον	Ύστερη Νεολιθική, ΠΜ	v	
Γεροντόσπηλιος Μελιδονίου	Ύστερη Νεολιθική, ΠΜ	v	
Σφεντόνη, Ζωνιανιά	Τελική Νεολιθική, ΠΜ Ι- ΙΙΑ		
ΑΜΑΡΙ			
Καλογερόσπηλιος, Μεσονήσια	Υπομινωική		v
ΡΕΘΥΜΝΟ			
Σπήλαιο Γερανίου	Τελική Νεολιθική	v	

6.7 ΣΠΗΛΑΙΑ – ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ

Στην κεντρική Κρήτη, εντοπίζεται ένα παράδειγμα χρήσης σπηλαίου ως αποθηκευτικού χώρου, κατά την εκτίμηση των μελετητών: στο σπήλαιο του Στραβομύτη, στο Βαθύπετρο Επάνω Αρχανών Τεμένους, βρέθηκαν περίπου 15 μεγάλοι πίθοι της MM και YM περιόδου, οι οποίοι προφανώς σύρθηκαν με μεγάλο κόπο μέσω των δαιδαλωδών σηράγγων του. Η παρουσία τους στο εσωτερικό του σπηλαίου, σε συνάρτηση με τη γειτνίασή του με τον οικισμό του Κάστρου ή της έπαυλης του Βαθυπέτρου, πιθανόν δηλώνει ότι ο χώρος είχε επιλεγεί ως αποθηκευτικός για την εξυπηρέτηση του οικισμού⁸¹⁴.

Αντιστοίχως, το σπήλαιο *Της Ουρανιάς το Φρούδι* στη Ζάκρο, το οποίο γειτνιάζει με τον MM-YM οικισμό στη θέση αυτή, φαίνεται ότι εξυπηρέτησε μεταξύ άλλων αντίστοιχες ανάγκες των κατοίκων, όπως συνάγεται αφ' ενός από τα αποθηκευτικά αγγεία που εντοπίστηκαν σε αυτό και αφ' ετέρου από τις ποσότητες αλατιού που προφανώς χρησιμοποιήθηκε για τη διατήρηση τροφών⁸¹⁵. Η περίπτωση του σπηλαίου *Της Ουρανιάς* φέρνει κατά νου αυτή του νεολιθικού σπηλαίου στη Σκοτεινή Θαρρουνίων, το οποίο επίσης γειτνιάζει με οικισμό της ίδιας περιόδου, καθώς στο εσωτερικό του βρέθηκαν 700 πίθοι της Νεώτερης Νεολιθικής I και II, καταδεικνύοντας αποθηκευτική χρήση και μάλλον περιστασιακή κατοίκηση⁸¹⁶.

Αντίστοιχης χρήσης θεωρείται ότι ήταν το σπήλαιο ανατολικά της Σπηλιάρας Ζάκρου. Πρόκειται για ένα στενό σπήλαιο μήκους 18 μέτρων, με διπλή είσοδο και σχεδόν επίπεδο δάπεδο, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν τρεις πίθοι και λίγα αγγεία της MM III-YM I περιόδου. Το σπήλαιο προφανώς εξυπηρετούσε ως αποθηκευτικός χώρος παρακείμενο ολικήμα, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του οποίου

⁸¹⁴ Για μία περίληψη, βλ. Faure 1996, 69. Το σπήλαιο είχε χρησιμοποιηθεί ως ταφικό κατά τη Νεολιθική περίοδο, ενώ η χρήση του ήταν λατρευτική κατά τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο. Η Κατερίνα Κόπακα (Κόπακα 2011, 283), συζητά την παρουσία αποθηκευτικών αγγείων σε διάφορα σπήλαια, όπως, για παράδειγμα στα σπήλαια των Καμαρών και της Τράπεζας. Επίσης βλ. Klys-Melaw 2011, 59.

⁸¹⁵ Κατά την Κατερίνα Κόπακα που μελέτησε τα ευρήματα, περιστασιακή ή μόνιμη κατοίκηση δεν προκύπτει, παρά τις διαμορφώσεις του εσωτερικού του σπηλαίου, καθώς απουσιάζουν τα τριποδικά μαγειρικά σκεύη και οι εστίες, καθώς επίσης και τα οστά ζώων που συνήθως αποτελούν υπολείμματα γευμάτων: Κόπακα 2011, 280.

⁸¹⁶ Σάμψων 1992 και 1993γ, 268, όπου γίνεται αναφορά σε πιθανές ειδικές περιστάσεις. Επίσης βλ. Σάμψων 1997, 332, για την αποθήκευση στο σπήλαιο των Λιμνών Καλαβρύτων.

εντοπίστηκαν σε μικρή απόσταση⁸¹⁷. Παρόμοια χρήση σπηλαίων ως αποθηκευτικών χώρων ή βοηθητικών χώρων παρακείμενων οικιών αναγνωρίστηκε στα σπήλαια Μαγκασά, Σφουγγαρά, Κατσαμπά και Μιαμού⁸¹⁸.

Αναζητήθηκαν ανάλογα παραδείγματα στη Δυτική Κρήτη, χωρίς, ωστόσο, επιτυχία, καθώς τα αποθηκευτικά αγγεία αποτελούν μέρος του συνόλου της κεραμικής και συνδέονται με περιστασιακή ή μόνιμη εγκατάσταση⁸¹⁹.

⁸¹⁷ Platon 2013, 161, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸¹⁸ Platon 2013, 159. Για την δορυφορική ή εποχική χρήση των σπηλαίων σε σχέση με οικισμούς, βλ. και Katsarou and Sampon 2013, 142.

⁸¹⁹ Για αποθηκευτική χρήση σπηλαίων της Αττικής κατά του ιστορικούς χρόνους, βλ. Wickens 2013, 242.

6.8 ΣΠΗΛΑΙΑ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Στην αρχή του έβδομου βιβλίου της *Πολιτείας* του Πλάτωνα, το σπήλαιο χρησιμοποιείται ως εκπαιδευτικό εργαλείο, προκειμένου να τονιστούν οι επιπτώσεις της παιδείας στη φύση των ανθρώπων. Στον διάλογο μεταξύ του Γλαύκωνα και του Σωκράτη, περιγράφεται ένα σύνολο κρατούμενων στο εσωτερικό ενός σπηλαίου. Μη έχοντας ποτέ κοιτάξει προς το φως, σε ολόκληρη της ζωή τους, έβλεπαν τις σκιές όσων κινούνταν στο εξωτερικό του σπηλαίου στα τοιχώματα της σπηλιάς. Αυτές αποτελούσαν και τη μόνη τους πραγματικότητα. Όταν οι κρατούμενοι κατάφεραν να απελευθερωθούν, ανακάλυψαν ότι η ζωή δεν ήταν αυτό που νόμιζαν, καθώς αντελήφθησαν το παιχνίδι εντυπώσεων που δημιουργούσαν οι σκιές.

Στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής της πρώην ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων⁸²⁰, ως υπεύθυνη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων αλλά και των ανασκαφών του σπηλαίου Μελιδονίου, το 1987, η γράφουσα σχεδίασε και υλοποίησε πιλοτικά ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα βασισμένο στο θεατρικό παιχνίδι, με θέμα την καθημερινή ζωή στο μεταίχμιο της Νεολιθικής περιόδου και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁸²¹.

Πρόκειται για ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που στηρίχθηκε στη βιωματική προσέγγιση των δεδομένων, μέσα από ρόλους που απονεμήθηκαν σε ομάδες παιδιών, προκειμένου να εξελιχθεί ένα θεατρικό παιχνίδι, μέσω του οποίου έπρεπε να αξιοποιηθούν το γνωστικό αντικείμενο, η ηλικία και οι δεξιότητες των παιδιών, αλλά και να ληφθούν υπ' όψιν οι όποιες πολιτισμικές ιδιαιτερότητές τους⁸²². Στόχος του προγράμματος ήταν η ενσυναισθητική κατανόηση του πλαισίου αναφοράς της συγκεκριμένης περιόδου, ώστε τα αντικείμενα των ανασκαφών να αποκτήσουν σημασία μέσω της διαλεκτικής προσέγγισής τους⁸²³.

⁸²⁰ Γαβριλάκη 2000. Επίσης Γαβριλάκη 2011β. Γενικώς για τα σπήλαια ως εκπαιδευτικό υλικό, βλ. Γαβριλάκη 1998β.

⁸²¹ Γαβριλάκη 1995. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα υλοποιήθηκε με τους μαθητές του τότε τριθέσιου Δημοτικού Σχολείου Μελιδονίου.

⁸²² Γαβριλάκη 2002-2003, όπου αναφέρονται ορισμοί των εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

⁸²³ Γκράτσου 1985.

Παραλλαγή του ίδιου προγράμματος σχεδιάστηκε και για το σπήλαιο Γερανίου και υλοποιήθηκε έναν χρόνο αργότερα στον εξωτερικό χώρο του, με τους μαθητές της Γ΄ Δημοτικού του Δημοτικού Σχολείου Γερανίου⁸²⁴.

Εκδοχές των δύο αυτών εκπαιδευτικών προγραμμάτων επαναλαμβάνονται έως και σήμερα τόσο στα Αρχαιολογικά Μουσεία Ρεθύμνου και Χανίων, ενώ οι σχεδιαστικοί τους άξονες αναλύονται ακόμα συστηματικά σε σεμινάρια φοιτητών των Σχολών Αγωγής και του Αρχαιολογικού-Ιστορικού Τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής των Πανεπιστημίων Κρήτης και Αιγαίου, αλλά και σε επιμορφωτικά σεμινάρια εκπαιδευτικών που διοργανώνουν τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στην Κρήτη.

⁸²⁴ Γαβριλάκη και Στρατιδάκης 1996.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η χρήση των σπηλαίων πρέπει να εκτιμάται εντός του ευρύτερου πλαισίου αναφοράς τους, σε σχέση, δηλαδή, με την αρχαιολογική τοπογραφία της περιοχής, στην οποία αυτά βρίσκονται, δεδομένου ότι επελέγησαν από τους κατοίκους της περιοχής για τις διάφορες χρήσεις τους, βάσει γεωγραφικών κυρίως παραγόντων (Εικ. 45, 46).

Η Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνης χαρακτηρίζεται από τους ορεινούς όγκους της Ίδης, των Ταλαίων Ορέων και του Βρύσινα, οι οποίοι διαμορφώνουν ένα ορεινό τοπίο, με φαράγγια και κοιλάδες⁸²⁵.

Το σπήλαιο Μελιδονίου εντάσσεται στην πορεία των κτηνοτρόφων της Αξού προς τη θάλασσα, συνδέεται με τον οικισμό των Γριβίλων και βρίσκεται κοντά στον Γεροπόταμο, το όριο των επικρατειών Αξού και Ελεύθερνας, αλλά και κοντά σε πολλούς οικισμούς των κατωτέρων τμημάτων της πρώην επαρχίας Μυλοποτάμου⁸²⁶.

Τα σπήλαια της ορεινής περιοχής της Νίδας και των Ανωγείων προφανώς εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της κτηνοτροφίας ή προσέφεραν περιστασιακό καταφύγιο στους κτηνοτρόφους από την απώτατη Αρχαιότητα. Μεταξύ αυτών, το Ιδαίον συγκέντρωσε το λατρευτικό ενδιαφέρον, παρά τις λατρευτικές ενδείξεις σε άλλα, μικρότερα σπήλαια της περιοχής. Επίκεντρο της προϊστορικής κατοίκησης υπήρξε η Ζώμινθος και η γειτονική Αξός των ιστορικών χρόνων, ενώ η λατρευτική χρήση του σπηλαίου συνδέεται με την Κνωσό (ιδιαίτερα κατά τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο ακμής του σπηλαίου), την Αξό (κατά τα αρχαϊκά χρόνια αλλά και κατά τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ., όπως δηλώνουν ορισμένα ειδώλια που προέρχονται από εκεί), και τη Γόρτυνα (από τον 5ο αιώνα π.Χ., κατά τον οποίο η Αξός έχασε τον έλεγχο του ιερού), με τις οποίες συνδέεται γεωγραφικά⁸²⁷.

⁸²⁵ Καπράνος 2017, όπου αποσπάσματα τοπογραφικών χαρτών με τις αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής.

⁸²⁶ Hood, Warren and Cadogan, Ανδρεάδκη-Βλαζάκη 2006. Επίσης βλ. Faure 1990, 283. Εδώ ο μελετητής θεωρεί ως επίνεια της Ελεύθερνας την Αστάλη (σημ. Μπαλί) και την Πάνορμο (σημ. Πάνορμο), τα οποία πιθανόν να αποτελούν την έξοδο της Αξού προς τη θάλασσα. Το επίνειο της Ελεύθερνας εντοπίζεται πιθανότερα στην περιοχή Σταυρωμένου-Χαμαλευρίου, με την οποία συνδέεται γεωγραφικά.

⁸²⁷ Κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, και η Αξός και η Γόρτυνα ακμάζουν: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', 54-67 και σελ. 68-72, σχετικά με τις προσβάσεις στο σπήλαιο.

Αντιστοίχως, τα εν πολλοίς ανώνυμα σπήλαια της επίσης ορεινής περιοχής Αγίου Μάμαντος εξυπηρετούσαν κτηνοτροφικές ανάγκες και συνδέονταν με την Αξό και τους οικισμούς περί αυτήν.

Η Φανταξοσπηλιάρα και το Ανώνυμο στην περιοχή Λατζιμά, προφανώς χρησιμοποιήθηκαν ως καταφύγιο του γειτονικού οικισμού Σταυρωμένου-Χαμαλευρίου, στη βόρεια ακτή⁸²⁸, όπως αποδεικνύει η παρουσία αγγείων μεταφοράς και περισυλλογής νερού που εντοπίστηκαν σε αυτά. Εξ άλλου, πρόσφατη επιφανειακή έρευνα στην περιοχή, στο πλαίσιο των υπηρεσιακών υποχρεώσεων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, κατέδειξε κατοίκηση στον λόφο (εκτεταμένα ίχνη κατοίκησης κατά την Προϊστορική περίοδο), ο οποίος βρίσκεται σε απόσταση περίπου 5 χιλιομέτρων από τα σπήλαια αυτά⁸²⁹.

Ως προς την ευρύτερη περιοχή Ρεθύμνου, ο Paul Faure θεωρεί ότι η Φανταξοσπηλιάρα και το Ανώνυμο σπήλαιο του Λατζιμά εξυπηρετούσαν ως λατρευτικοί χώροι το Άριον, στην περιοχή του Αρκαδιώτη ποταμού, κοντά στη θάλασσα. Ωστόσο, ως προς τη χρήση αυτή μπορούν να διατυπωθούν ενστάσεις, εξ αιτίας του απροσπέλαστου χαρακτήρα των σπηλαίων αυτών. Στην περιοχή, αναφέρεται και η πόλη Παντομάτριον, στο οποίο μνημονεύεται λατρεία του Πανός και των Νυμφών, κατά τον Faure πιθανόν στον Νεραϊδόσπηλιο, κοντά στη Μονή Αρσανίου⁸³⁰.

Δυτικά του Ρεθύμνου, στον οχυρό λόφο της Ονιθέ, η αρχαία Φάλαννα πιθανόν χρησιμοποίησε λατρευτικά το σπήλαιο Βατόλακκος, σε απόσταση 20 λεπτών νότια του σύγχρονου οικισμού των Γουλεδιανών, στο οποίο έχουν μεν εντοπιστεί αρχαϊκά και ελληνιστικά όστρακα, αλλά δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά η χρήση του κατά τις περιόδους αυτές⁸³¹.

Επίσης βλ. Faure 1994, 283, όπου συζητείται η αξιοποίηση του σπηλαίου Τση Λάμιας από τη Γεωμετρική περίοδο, πράγμα που μένει να αποδειχθεί ανασκαφικά.

⁸²⁸ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2006. Καραμαλίκη 2005, 11 κ.ε. Επίσης, βλ. Καπράνος 2017, όπου εκτενής βιβλιογραφία για όλες τις θέσεις κατά μήκος του βόρειου άξονα, από το Ρέθυμνο ως τον Λατζιμά, της περιοχής Χαμαλευρίου-Σταυρωμένου συμπεριλαμβανομένης. Δεν θεωρούμε ότι τα σπήλαια της περιοχής Λατζιμά (η Φανταξοσπηλιάρα και το Ανώνυμο) ήταν δυνατόν να αξιοποιηθούν ως λατρευτικά, λόγω της δύσκολης πρόσβασης σε αυτά.

⁸²⁹ Από τα αρχεία της Εφορείας. Συζήτηση με τον συνάδελφο Επαμεινώνδα Καπράνο.

⁸³⁰ Faure 1990, 285.

⁸³¹ Faure 1990, 286.

Η λατρευτική χρήση, εξ άλλου, σπηλαίων της αρχαίας Λάμπας και των επινεύων της στη βόρεια ή νότια ακτή, δεν επιβεβαιώνεται, παρά τις υποθέσεις του Paul Faure. Αντιστοίχως, δεν επιβεβαιώνεται λατρευτική χρήση και για τα σπήλαια της περιοχής Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης⁸³².

Το σπήλαιο Γερανίου εντάσσεται στο σύνολο σπηλαίων και βραχοσκεπών της παράκτιας περιοχής δυτικά του Ρεθύμνου, στα οποία εντοπίστηκαν ενδείξεις προϊστορικής κατοίκησης. Οι σπηλαιώδεις αυτοί σχηματισμοί δεν προτιμήθηκαν κατά τους ιστορικούς χρόνους ως τόποι κατοίκησης, καθώς το ενδιαφέρον της αρχαίας Ρίθυμνας εστίαζε στην περιοχή του σημερινού Ρεθύμνου⁸³³.

Τα σπήλαια του Αγίου Αντωνίου στο Βένι και στην Πατσό Αμαρίου συνδέονται με την αρχαία Σύβριτα και τον οικισμό στο Βένι, αντίστοιχα, ο οποίος ιδρύθηκε στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, και εμπίπτουν στον δρόμο που καταλήγει στη βόρεια ακτή, ο οποίος διασχίζει την κοιλάδα του Αμαρίου και περνά από τα εδάφη της Ελεύθερνας⁸³⁴.

Η Περιφερειακή Ενότητα Χανίων, εξ άλλου, χαρακτηρίζεται από τον ορεινό όγκο των Λευκών Ορέων, αλλά και από το φιλόξενο λιμάνι της Σούδας, που καθιστά την περιοχή της πόλεως των Χανίων και το Ακρωτήρι μία πολυάνθρωπη περιοχή από τους Αρχαίους Χρόνους έως σήμερα⁸³⁵.

Στην περιοχή Ακρωτηρίου, συγκεντρώνεται τα περισσότερα σπήλαια της Κυδωνίας, τα οποία προτιμήθηκαν ήδη από την Τελική Νεολιθική περίοδο ως τόποι κατοίκησης, λόγω της γειτνιάσής τους με τη θάλασσα⁸³⁶. Τα ιερά σπήλαια του

⁸³² Faure 1990, 286-287 (περιοχή Λάμπας) και 288 (περιοχή Αγίου Βασιλείου). Για τις εξόδους της αρχαίας Λάμπας προς τη θάλασσα, βλ. Γαβριλάκη 2014.

⁸³³ Καραμαλίκη 2005. Φαίνεται βέβαια, ότι η βραχοσκεπή του Μεγάλου Περιστερέ δυτικά του Ρεθύμνου χρησιμοποιήθηκε περιστασιακά λόγω της θέσης του δίπλα στη θάλασσα, καθώς εντοπίστηκαν εκεί μινωικά όστρακα.

⁸³⁴ Rocchetti 1994b. Τέγου 2010. Καραμαλίκη 2014. Επίσης Faure 1965a, 53.

⁸³⁵ Για μία γενική ιδέα σχετικά με την αρχαία Κυδωνία, βλ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη χ.χ.

⁸³⁶ Για τη σύνδεση των νεολιθικών θέσεων της περιοχής της Κυδωνίας, βλ. Παπαθανασόπουλος 2011, 16 (σχετικά με την πυκνότητα των νεολιθικών θέσεων) και 18-19 (σχετικά με τον θαλάσσιο δρόμο που συνδέει την περιοχή Χανίων με τη Μήλο ή τη Σαντορίνη και τα Δωδεκάνησα. Επίσης Γαβριλάκη 2017.

Ακρωτηρίου, Αρκουδιώτισσα και Λερά, συνδέονται λογικά με τις γειτονικές πόλεις της Κυδωνίας, αλλά και της Απτέρας⁸³⁷.

Στην π. επαρχία Κυδωνίας, εκτός από την αρχαία Κυδωνία, αναφέρονται και οι πόλεις Απολλωνία, στον λόφο της Σούδας, κοντά στην οποία εντοπίζεται ο Μαραθόσπηλιος, η Αλχανία ή Λαχανία Κώμα νότια της πόλης των Χανίων, σε απόσταση 7 χιλιομέτρων, στην περιοχή της οποίας βρίσκεται το σπήλαιο Χαρωδιάς ή Μαμελούκου η Τρύπα, η Κεραία νότια των Μεσκλών, η Πολίχνα κοντά στις Βρύσες Κυδωνίας, όπου και το σπήλαιο Κερά Σπηλιώτισσα⁸³⁸.

Τα σπήλαια Αγίου Κυρκού και Λαγκούφι, τα οποία εντοπίζονται κοντά στην νότια ακτή, προφανώς εξυπηρετούσαν τη λατρεία των αρχαίων πόλεων Υρτακίνας, Ποικίλασσου, Λισσού και Ελύρου. Το σπήλαιο Αζογυρές σχετίζεται μάλλον με την Κάντανο⁸³⁹.

Το σπήλαιο στην απαρχή του ακρωτηρίου Βούξα αποτέλεσε τον λατρευτικό χώρο της Φαλάσαρνας, ενώ το σπήλαιο Αγίας Σοφίας Τοπολίων συνδέεται με γειτονικούς αρχαιολογικούς χώρους στους γύρω λόφους⁸⁴⁰.

Συνοψίζοντας ως προς τη διαχρονική χρήση των σπηλαίων, υπογραμμίζουμε τα εξής:

Τα σπήλαια αποτέλεσαν διαχρονικά τόπους που επιλέγονταν από τους ανθρώπους για περιστασιακή ή μονιμότερη εγκατάσταση, εργασία, ταφική χρήση και λατρεία, εφ' όσον βρίσκονταν στις περιοχές, στις οποίες αυτοί δρούσαν στο πλαίσιο της αγροτικής / κτηνοτροφικής οικονομίας.

Ως τόποι εγκατάστασης / κατοίκησης χρησιμοποιήθηκαν κατά τη Νεολιθική και ΠΜ κυρίως περίοδο. Κατά την Νεολιθική περίοδο και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικά, αν και υπάρχουν παραδείγματα και μεταγενέστερης ταφικής χρήσης, όπως στον Κορακιά (ΜΜ I-III περίοδος) ή την Ομάνια (ΥΜ III). Σημειώνεται, ότι η ταφική χρήση των σπηλαίων κατά τη διάρκεια μιας περιόδου δεν εμποδίζει άλλες χρήσεις τους, την ίδια ή σε άλλες χρονικές στιγμές.

⁸³⁷ Σύμφωνα με τον Paul Faure, την Απτέρα εξυπηρετούσε το σπήλαιο Λαχταρίδες: Faure 1990, 289.

⁸³⁸ Faure 1990, 290-292. Επίσης βλ. Faure 1965a, 54-57 (Αποκόρωνα).

⁸³⁹ Faure 1990, 294-295.

⁸⁴⁰ Faure 1996, 148. Επίσης βλ. Faure 1965a, 57-62 (Λευκά Όρη).

Από την ΠΜ ΙΙΙ / ΜΜ ΙΑ περίοδο, τα σπήλαια άρχισαν να χρησιμοποιούνται ως υπαίθρια ιερά, μία χρήση που επιμένει, σε ορισμένες περιπτώσεις, κατά τη διάρκεια ολόκληρης της Αρχαιότητας, με περιόδους έντασης και ύφεσης, ανάλογα με τις ιστορικές και κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της περιοχής και εφ' όσον ισχύουν ορισμένα κριτήρια επιλογής ως προς τη θέση και την αρχιτεκτονική τους ή τις «σκηνογραφικές» ανάγκες της λατρείας ανά περιόδους. Η αρχή της λατρευτικής χρήσης στα σπήλαια συνδέεται με τη θέση τους στη συλλογική μνήμη, είτε ως τόπων «τελετουργικών» (με την έννοια των τακτικών) συναντήσεων ομάδων, είτε ως τόπων περιστασιακής ή μονιμότερης εγκατάστασης, είτε ως τόπων απόθεσης νεκρών.

Κατά τις ταραγμένες φάσεις της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου (Β και Γ) ή κατά την Υπονεολιθική περίοδο, κάποια σπήλαια που βρίσκονται σε ορεινό περιβάλλον, η είσοδός τους δεν διακρίνεται εύκολα και έχουν αρκετή χωρητικότητα για μεγάλες ή μικρότερες ομάδες ανθρώπων, αποτέλεσαν πιθανόν καταφύγια, όπως αποδεικνύεται από την ποσότητα και το είδος της κεραμικής που εντοπίστηκε σε αυτά. Μεταξύ των χαρακτηριστικών καταλοίπων αυτής της χρήσης των σπηλαίων, είναι παρόμοιες σειρές αγγείων κάτω από σταλαγμίτες ή κοντά σε πτυχώσεις και υδατοσυλλογές για την περισυλλογή πόσιμου ύδατος, καθώς και τα ίχνη φωτιάς. Η χρήση αυτή σε κάποιες ταραγμένες περιόδους δεν αναιρεί τη χρήση τους ως ταφικών, ιερών ή τόπων περιστασιακής κατοίκησης σε άλλες.

Την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, η λατρευτική χρήση εντατικοποιείται σε κάποια σπήλαια, όπως στο Ιδαίο και στο σπήλαιο της Πατσού, ενώ σε άλλα συνεχίζεται σε ύφεση, όπως στο Μελιδόνι. Κατά τον 7ο αιώνα π.Χ., περίοδο ακμής των Κρητικών πόλεων, η λατρευτική χρήση των σπηλαίων εντατικοποιείται και πάλι, σε πλαίσια που διαφοροποιούνται ανάλογα με την πολιτική συγκυρία των πόλεων-κρατών⁸⁴¹. Υπό την έννοια αυτή, αν και είναι κατανοητή η ένσταση των Σταμπολίδη και Κοτσώνα, που θέλουν την Ελεύθερνα να ελέγχει το σπήλαιο Μελιδονίου έναντι της Αζού, παρά τη μαρτυρία της κοροπλαστικής, εντούτοις εγείρει σοβαρές επιφυλάξεις. Τον 6ο αιώνα π.Χ., η ισχυρή δύναμη της Κνωσού αντανakλά στα ευρήματα του Ιδαίου άντρου.

Στην Κλασική περίοδο, σημειώνεται ύφεση στη χρήση των σπηλαίων, ενώ στη Ρωμαϊκή, η λατρευτική χρήση των σπηλαίων εντατικοποιείται. Ίσως αυτό να οφείλεται, αφ' ενός στο γεγονός ότι το παρελθόν των γηγενών πληθυσμών

⁸⁴¹ Stampolidis and Kotsonas 2013, 191.

ομογενοποιείται και η δύναμη του αμβλύνεται υπό ρωμαϊκή κατοχή και αφ' ετέρου στο ότι αποκτούν σημασία διάφοροι προσκυνηματικοί τόποι, ανεξάρτητα από τους οικισμούς στους οποίους αυτοί ανήκαν, όπως σημειώνουν οι Σταμπολίδης και Κοτσώνας⁸⁴². Σημαντικό ρόλο ως προς αυτά έπαιξαν η λατινική λογοτεχνία που γνώρισε την ελληνική μυθολογία, καθώς και οι νεοπλατωνικές αντιλήψεις⁸⁴³.

Κατά τους νεώτερους χρόνους, τα σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στο πλαίσιο των αγροτοκτηνοτροφικών αναγκών των γειτονικών σε αυτά οικισμών, αλλά και ως καταφύγια σε δύσκολες περιόδους της Νεώτερης Ιστορίας της νήσου. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν ως μεμονωμένες κατοικίες διαφόρων αναξιοπαθούντων, ασθενών, αναχωρητών μοναχών, ή μετακινούμενων ομάδων. Και κατά τους Νεώτερους Χρόνους, τα σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν συχνά ως καταφύγια, δεδομένων των επαναστατικών κινημάτων των Κρητών εναντίον των Οθωμανών ή της δράσης τους εναντίον των Γερμανών κατακτητών. Υπήρξαν τόποι κρυφών συναντήσεων των αρχηγών διαφόρων επαναστατικών ομάδων, τόπος απόκρυψης φυγοδίκων και πολύτιμων αντικειμένων, αλλά και τόποι μαρτυρικού θανάτου, όπως το σπήλαιο Μελιδονίου το 1824. Εξ άλλου, η συλλογική μνήμη τα διέσωσε ως λατρευτικούς χώρους, συνδέοντάς τα με τη θαυματουργή εύρεση εικόνων ή τον βίο συγκεκριμένων αγίων, προς τιμήν των οποίων κτίστηκαν, σε άμεση γειτνίαση ή μέσα σε αυτά, ναΐσκοι.

Σήμερα, κάποια σπήλαια είναι επισκέψιμα εξ αιτίας των προαναφερθέντων ναϊσκών που υπάρχουν σε αυτά και του φυσικού κάλλους τους, στο πλαίσιο φυσιολατρικού ή αθλητικού τουρισμού. Επίσης, είναι επισκέψιμα και ως *τόποι ιστορικής* μνήμης, εφ' όσον συνδέονται με ιστορικά γεγονότα. Οι ανάγκες υποδοχής κοινού έχουν προκαλέσει μικρότερες ή μεγαλύτερες επεμβάσεις, οι οποίες είναι άλλοτε οργανωμένες και άλλοτε τυχαίες, άλλοτε επιτυχείς και άλλοτε όχι, ανάλογα με την επικρατούσα, κεντρικά ή κατά τόπους, αντίληψη περί διαχείρισης του πολιτιστικού προϊόντος. Υπό την έννοια αυτή, η χρήση τους είναι διαχρονική, όπως στο σπήλαιο Μελιδονίου και το Ιδαίον άντρον, και προσμετρά χιλιετίες.

⁸⁴² Stampolidis and Kotsonas 2013, 192.

⁸⁴³ Για τη λατρευτική χρήση των σπηλαίων του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου κατά τους ιστορικούς χρόνους, βλ. Sporn 2013.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Αβαγιανού, Α. Α. (επιμ.), 2002α. *Λατρείες στην «Περιφέρεια» του Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου*. Αθήνα.

Αβαγιανού, Α. Α., 2002β: «Ερμῆι Χθονίωι: θρησκεία και άνθρωπος στη Θεσσαλία. Στο: Αβαγιανού 2002α, 65-111.

Αγουρίδης, Χρ., Ζυγούρη, Γ., Ροντίρι, Β., 2006. Το σπήλαιο στη θέση Κρούνια. *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης για το Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (Βόλος, 27.2 – 2.3.2003)*. Ι. Βόλος, 249-262.

Αλεξίου, Σ., 1950. Πρωτογεωμετρικός ναΐσκος της Συλλογής Γιαμαλάκη. *Κρητικά Χρονικά* 4, 441-462.

Αλεξίου, Σ., 1958. Η μινωική θεά μεθ' υψωμένων των χειρών. *Κρητικά Χρονικά* 12.2, 179-299.

Αλεξίου, Σ., 1960. Ιερόν παρά το Καβούσι Ιεραπέτρας. *Κρητικά Χρονικά* 10, 7-19.

Αλεξίου, Σ., 1963. Περιφέρεια *Δυτικής Κρήτης*, 411-412.

Αλεξίου, Σ., 2006. Τοπωνυμικά του Μυλοποτάμου: Πάνορμος, Παντομάτριον και άλλα. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. ΙΙ: *Αρχαίοι Χρόνοι*, 277-287.

Αλεξίου, Σ. (επιμ.), 1983. *Χριστόφορου Μπουοντελμόντι, ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*. Μετάφραση: Μάρθα Αποσκίτου. Ηράκλειο: Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1983. Ν. Ρεθύμνης. Ανασκαφικές εργασίες. *ΑΔ* 38. Β'2: Χρονικά, 370-371.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1991/1993. Αγγελιανά. *Κρητική Εστία* 4. Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1989-1991, 263-265.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1995: Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον στην περιοχή Σταυρωμένου/Χαμαλευρίου Ρεθύμνου. *Κρητολογικά Γράμματα* 11, 367-379.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1996: *Ο Νομός Χανίων μέσα από τα μνημεία του. Από τα Προϊστορικά χρόνια έως τη Ρωμαιοκρατία*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη, Μ., 2006. Η περιοχή του Μυλοποτάμου κατά την Αρχαιότητα. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. ΙΙ: *Αρχαίοι Χρόνοι*, 11-34.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 2014. Η περιοχή του Αγίου Βασιλείου κατά την Αρχαιότητα. Στο: Παπαδάκης και Πελαντάκης 2014. Α': Αρχαίοι – Ελληνιστικοί – Ρωμαϊκοί Χρόνοι, 97-128.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., χ.χ. *Χανιά (Κυδωνία). Περιήγηση σε χώρους αρχαίας μνήμης*. Χανιά: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Ανδριανάκης, Μ., 1985α. Ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης και η Μονή Γδερνέτου. Στο: *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Β': Ο Κρητικός Πολιτισμός κατά τους Μέσους Χρόνους, 14-53.

Ανδριανάκης, Μ., Τζαχίλη, Ι. (επιμ.), 2010. *Πρακτικά της 1ης Συνάντησης για το Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης (Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008)*, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – 28^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Ανδρόνικος, Μ., 1961-1962. Ελληνικά επιτάφια μνημεία. *ΑΔ* 17. Μελέται, 152-210.

Ανδρουλιδάκης, Μ. Γ, 2011-2012. Η μορφολογία του ύδατος στον Κανόνα των Θεοφανείων, του Κοσμά του Μελωδού. *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 30-31, 607-630.

Αποσκίτου, Μ., 1971. Η Κρήτη στον κόσμο του Πλάτωνος. *Αμάλθεια* 2.9, 273-276.

Αρετάκη, Κ., 2006. *Τα σπήλαια στο φυσικό και οικιστικό περιβάλλον της Ανατολικής και Κεντρικής Κρήτης στη Νεολιθική Εποχή*. Διπλωματική εργασία. Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία». Κατεύθυνση: Προϊστορική Αρχαιολογία. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Ρέθυμνο.

Αρετάκη, Κ., Σιμιτζής, Β. και Στρατιδάκης, Χ., 2006. Τα σπήλαια του Μυλοποτάμου. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. VII: *Νεότεροι Χρόνοι*, 37-69.

Αρετάκη, Κ., Σιμιτζής, Β., Στρατιδάκης, Ζ., 2014. Ιερά σπήλαια της επαρχίας Αμαρίου. Στο: Μανουράς 2014. Α', 117-138.

Βαβρίτσας, Α., 1968. Λαύριον: Δοκιμαστική έρευνα εις την Σπηλιά του Κίτσου. *ΑΑΑ* I.3, 234-236.

Βαβουρανάκης, Γ., 2012. Τοπίο και Αρχαιολογία στην Ελλάδα: σημειώσεις για μια παρεξηγημένη σχέση. Στο: Μουρελάτος, Δ. (επιμ.), *Πόλη και ύπαιθρος στη*

Μεσόγειο (Διαχρονία, Παράρτημα Β'). Αθήνα: Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας-Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 39-52.

Βαλαβάνης, Π. (επιμ.), 2011. *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα. Τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*. Αθήνα: Εταιρεία μεσσηνιακών Σπουδών.

Βασιλάκης, Α., 1990. Μινωική κεραμική από το Ιδαίον Άντρον. Στο: *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α1': Τμήμα Αρχαιολογικό, 125-134.

Βασιλάκης, Α., 2006. Το Ιδαίο Άντρο στη μινωική εποχή. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. ΙΙΙ: *Αρχαίοι Χρόνοι. Ιδαίο Άντρο*, 21-30.

Βασιλείου, Ε., 2016α: Ο Δίας και η μαντική βελανιδιά. Στο: Παντερμαλής και Ελευθεράρου 2016, 41-42.

Βασιλείου, Ε., 2016β: Οι τρόποι μαντείας. Στο: Παντερμαλής και Ελευθεράρου 2016, 48-49.

Βασιλοπούλου, Β., 1987. Φολέγανδρος. Χρυσοσπηλιά. *ΑΔ* 42. Β'2: Χρονικά, 700.

Βασιλοπούλου, Β., 1987. Νομός Βοιωτίας. Αγία Τριάδα. *ΑΔ* 42. Β'2: Χρονικά, 703.

Βασιλοπούλου, Β., 1994. Άντρο Λεβηθρίδων του Ελικώνα. *ΑΔ* 49. Β'2: Χρονικά: Νομός Βοιωτίας, 844-845.

Βασιλοπούλου, Β., 1995. Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας. *ΑΔ* 50. Β'2: Χρονικά: Νομός Βοιωτίας, Αγία τριάδα, 832-834.

Βασιλοπούλου, Β., 2001-2004. Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Βοιωτίας, Αγία Τριάδα, 494.

Βασιλοπούλου, Β., 2009. Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας Αγίας Τριάδας Βοιωτίας. *ΑΔ* 64. Β'2: Χρονικά, 1026-1028,

Γαβριλάκη, Ει., 1992. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ρεθύμνης. Σπήλαιο Μελιδονίου. *ΑΔ* 47, Χρονικά Β'2, 594.

Γαβριλάκη, Ει., 1994-1996: Σπήλαιο Μελιδονίου, *Κρητική Εστία* 5, Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1992-1994, 291-293.

Γαβριλάκη, Ει. 1994-1996. Αρχαιολογικές ειδήσεις 1992-1994, Νομός Ρεθύμνης, Μελιδόνι. *Κρητική Εστία* 5, 291-293.

Γαβριλάκη, Ει. 1995. Μια μέρα στο σπήλαιο Μελιδονίου, στο μεταίχμιο της Νεώτερης Νεολιθικής και Πρωτομινωικής περιόδου. *Κρητολογικά Γράμματα* 11, 211-222.

Γαβριλάκη, Ει., 1998. Η ανασκαφή στο σπήλαιο Σεντόνη Ζωνιανών Ρεθύμνης. Στο: Ευσταθίου 1998, 75-84.

Γαβριλάκη, Ει., 1998β. Σπήλαια, τόποι κατοίκησης, εργασίας και περισυλλογής. Μήτρες. Τόποι μυστικοί. Στο: Στρατιδάκης, Χ. (επιμ.), *Πρακτικά της Α' Παγκρήτιας Συνάντησης Εμψυχωτών Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων (Καρωτή, 9 Φεβρουαρίου 1997)*. Ρέθυμνο: Τμήμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Νομού Ρεθύμνης, Κέντρο Περιβαλλοντικής Αγωγής και Ενημέρωσης *Φάλκονας*, Δήμος Ρεθύμνης, 9-13.

Γαβριλάκη, Ει., 2000. Η φιλοσοφία των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και η εμπειρία του Ρεθύμνου. Στο: Ψάλτη, Ν. (επιμ.), *Πρακτικά της Ημερίδας «Παιδεία και Αρχαιολογία. Εκπαιδευτικά προγράμματα του Υπουργείου Πολιτισμού» (Χαλκίδα, 13.5.1998)*. Χαλκίδα, 57-60.

Γαβριλάκη, Ει., 2002-2003. Ορισμός, μεθοδολογία και στόχοι των εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Από τον Πρεβέρ στον Μπρεχτ. *Κρητολογικά Γράμματα* 18, 345-352.

Γαβριλάκη, Ει., 2004. Από το ρωμαϊκό νεκροταφείο της αρχαίας Λάππας στη θέση *Πέντε Παρθένης*. Στο: Di Vita, A., Livadioti, M., Simiakaki, I. (eds), *Atti del Congresso Internazionale "Creta romana e protobizantina". II. (Ηράκλειο, 23-30 Σεπτεμβρίου 2000)*. Roma: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 301-312.

Γαβριλάκη, Ει., 2006. Κτίριο των ελληνιστικών χρόνων στο Πάνορμο Μυλοποτάμου. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. II: *Αρχαίοι Χρόνοι*, 209-217.

Γαβριλάκη, Ει., 2006β. Τα σπήλαια του Αγίου Μάμαντος στο Δήμο Γεροποτάμου Ρεθύμνης. *Πρακτικά 3ου Παγκρήτιου Σπηλαιολογικού Συμποσίου αφιερωμένου στη Μνήμη του Ελευθερίου Πλατάκη (Ρέθυμνο, 30 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 2006)*.

Γαβριλάκη, Ει., 2010: Οι ανασκαφές στο σπήλαιο Μελιδονίου (1987-2008), Ανδριανάκης και Τζαχίλη 2010, 657-667.

Γαβριλάκη, Ει. (επιμ.), 2011α. *Πρακτικά της Συνάντησης για τα εκπαιδευτικά προγράμματα και τη μουσειακή αγωγή «Η Άνοιξη των Μουσείων» (Ρέθυμνο, 8-10 Μαΐου 2009)*. Ρέθυμνο: ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.

Γαβριλάκη, Ει., 2011β. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Εφορείας στα Αρχαιολογικά Μουσεία Ρεθύμνου και Χανίων. Οι συγκυρίες των απαρχών, η σύνδεση με την τοπική κοινωνία και το μέλλον τους. Στο: Γαβριλάκη 2011α, 45-53.

Γαβριλάκη, Ει., 2014. Η αρχαία πόλη Λάππα: η έξοδός της στη νότια ακτή της Κρήτης και η σύνδεσή της με τη Γόρτυνα. Στο: Παπαδάκης και Πελαντάκης 2014, 261-278.

Γαβριλάκη, Ει., 2017. Τα ειδώλια κυκλαδικού τύπου από το σπήλαιο Γερανίου στο Ρέθυμνο. Στο: Σταμπολίδης, Ν. Χ., Σωτηρακοπούλου, Π. (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Κυκλαδικά στην Κρήτη: κυκλαδικά και κυκλαδίζοντα ειδώλια μέσα στην ανασκαφική τους συνάφεια» (Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 1-2 Οκτωβρίου 2015)*, 107-121.

Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, Ει., 1987. Ζωνιανά. Σπήλαιο Σεντόνη, *ΑΔ* 42, Β'2: Χρονικά, 575-576.

Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, Ει., 1988α. Σπήλαιο Μελιδονίου, *Κρητική Εστία* 2, Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1987, Προϊστορικές και Κλασικές Αρχαιότητες: Μελιδόνι 1987, 305-307.

Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, Ει., 1988β. Ζωνιανά: Σπήλαιο Σεντόνη. *Κρητική Εστία* 2, Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1987, 308-310.

Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, Ει., 1989/1990. Η ανασκαφή στο σπήλαιο Μελιδονίου. *Κρητική Εστία* 3, 273-275.

Γαβριλάκη, Ει., Στρατιδάκης, Χ., 1996. Μια μέρα στο σπήλαιο Γερανίου με τους νεολιθικούς ανθρώπους. Ρέθυμνο: Τμήμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Ρεθύμνης, Κέντρο Περιβαλλοντικής Αγωγής και Ενημέρωσης *Φάλκονας*.

Γαβριλάκη, Ει., Τζιφόπουλος, Γ. Ζ. (επιμ.), 2006. *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία» (Πάνορμο, 24-30 Οκτωβρίου 2003)*. I-VIII. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.

Γεωργακά, Β. Δ., 2013. Αττικά χειροποίητα ειδώλια αρχαϊκών χρόνων από την Ακρόπολη των Αθηνών. *ΑΕ* 152, 29-41.

Γεωργιάδης, Φ., 2007. Σπήλαιο Νυμφών. *ΑΔ* 61. Β'2: Χρονικά: Νομός Καβάλας, Ελευθερές, 1399-1400.

Γεωργιουδάκης, Π., *Τα σπήλαια της Κρήτης*. Αθήνα 1961.

Γεωργουδάκης, Π., 1970. *Κρητικά σπήλαια*. Γιοχάνεσμπουργκ.

Γεωργουλάκη, Ε., 2006. Η διαχρονική πορεία των ταμάτων από τα μινωικά χρόνια μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Μεθοδολογική προσέγγιση. Δετοράκης, Θ. (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001)*, Α3. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 385-399.

Γιαγκάκη, Α., 2004. Ελεύθερνα. Ένα σύνολο κεραμικής του 4 ου αιώνα μ.Χ. Στο: Di Vita, A., Livadioti, M., Simiakaki, I. (eds), *Atti del Congresso Internazionale "Creta romana e protobizantina". (Ηράκλειο, 23-30 Σεπτεμβρίου 2000)*. III,1. Roma: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 909-922.

Γιαννουλίδου, Κ. 1956. *Zeð Δικταῖον ἀείσομεν ἢ Λυκαῖον oder Diktynna – Ida. Platon*, 78-83.

Γιαννουλίδου, Κ., 1957. Αρκέσιον Άντρον. *Πλάτων* 17, Α', 136-138.

Γιαννουλίδου, Κ., 1958. Ζευς Αίκαλος, Ακακα(λ)λῖς, Σκύλλιον όρος. *Πλάτων*, 18, 109-114.

Γιαννουλίδου, Κ., 1970. Ασασάρα ή Ακακα(λ)λῖς. *Centum και satem* εν τη Γραμμική Α. *Πλάτων* Η', 121.

Γιαννουλίδου, Κ., Ιστορικά σπήλαια της Αρχαιότητας. *Πλάτων* 24, 47/48, 130-156.

Γιαννουλίδου, Κ., 1973. Ιστορικά σπήλαια της Αρχαιότητας. *Πλάτων* 23, 186-208.

Γκαλανάκη, Κ., 1989. Χάλκινες πόρπες του Ιδαίου άντρου. Στο: *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α'1: Τμήμα Αρχαιολογικό, 171-177.

Γκαλανάκη, Κ. 2006. Χάλκινες ομφαλωτές φιάλες της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου από το Ιδαίο Άντρο. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. III: *Αρχαίοι χρόνοι. Ιδαίον Άντρον*, 85-136.

Γκράτσιου, Ό., 1985. Τα'αριστουργήματα μιλάνε μόνα τους. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 16, 37-40.

Γόντικα, Δ., 1995. Οι ξένοι ταξιδιώτες στην Κρήτη (12ος – 17ος αιώνας). Στο: Παπαδογιαννάκης, Ν. (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 25-31 Αυγούστου 1991)*. Α1: Τμήμα Αρχαιολογικό. *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 11-14. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνου, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 163-172.

Γόντικα, Δ. (μετάφραση-επιμέλεια), 1991. *Robert Pashley, Ταξίδια στην Κρήτη*. Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη.

Γούλα, Ε. Γ., 2012. Μυστηριακές λατρείες και διαβατήριες τελετές στον χώρο του Αιγαίου. Στο: Stampolidis, Kanta and Giannikouri 2012, 161-176.

Γρυντάκης, Ι., 1989. *Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους. Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου*. Διδακτορική διατριβή.

Γρυντάκης, Γ., 1990. *Δύο κρητικά χωριά – Μελιδόνι, Αγιά – στα μέσα του 16ου αιώνα*. Αθήνα.

Γρυντάκης, Γ., 1994 (επιμ.), *F. W., Sieber, Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817*. Μετάφραση: Δ. Μουστρή. Αθήνα: Ιστορητής (Νεοελληνική Ιστορική Βιβλιοθήκη).

Δαβάρας, Κ., 1963. Σκοτεινό. *ΑΔ* 18 (1963). Β'2: Σκαφικά έρευναι και περισυλλογή αρχαιοτήτων, 312.

Δαβάρας, Κ., 1967α. Σπήλαιον Αρκουδιώτισσας. *ΑΔ* 22. Β'2: Χρονικά: Αρχαιότητες και μνημεία *Δυτικής Κρήτης*, Ανασκαφαί: 495.

Δαβάρας, Κ., 1967β: Σπήλαιον Λερά (σπήλαιον Πανός). Ανασκαφαί: *ΑΔ* 22, Β'2: Χρονικά: Αρχαιότητες και μνημεία *Δυτικής Κρήτης*, 495-497.

Δαβάρας, Κ., 1976. Σπήλαιο Αγίου Χαραλάμπους. *ΑΔ* 31. Β'2: Χρονικά: Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης. Τυχαιά ευρήματα και περισυλλογές, 379-380.

Δαβάρας, Κ., 1979. Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου. *ΑΔ* 34. Β'2: Χρονικά: Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Κρήτης. Ανασκαφικές εργασίες, 402-404.

Δαβάρας, Κ., 1982α. Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου. *ΑΔ* 37. Β'2: Χρονικά: Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Κρήτης. Ανασκαφικές εργασίες, 388.

Δαβάρας, Κ., 1982β. Σπήλαιο Αγίου Χαραλάμπους (Γεροντομουρί). *ΑΔ* 37. Β'2: Χρονικά, 387-388.

Δαβάρας, Κ., 1983α: Σπήλαιο Γεροντομουρί. *ΑΔ* 38. Β'2: Χρονικά: ΚΔ' Ανασκαφικές εργασίες, 375.

Δαβάρας, Κ., 1983β: Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου. *ΑΔ* 38 (1983). Β'2: Χρονικά: Ανασκαφικές εργασίες, 375-376.

Δαβάρας, Κ., 1986. Πρώιμες μινωικές σφραγίδες και σφραγιστικοί δακτύλιοι από το σπήλαιο Γεροντομουρί Λασιθίου. *ΑΕ* 1986, 9-48.

Δαβάρας, Κ., 1989. Μινωικά μελλισουργικά σκεύη. Στο: *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*. Γ'. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 103. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1-7.

Δάκαρης, Σ. Ι., 1958. Ανασκαφικά έρευναι εις την ομηρικὴν Εφύρα και το Νεκρομαντεῖον της αρχαίας θεσπρωτίας. *ΠΑΕ*, 107-113.

Δάκαρης, Σ. Ι., 1960. Ανασκαφή του νεκρομαντείου του Αχέροντος και θολωτού τάφου πλησίον της Πάργας. *ΠΑΕ*, 114-127.

Δάκαρης, Σ. Ι., 1961. Ανασκαφή εις το νεκρομαντεῖον του Αχέροντος. *ΠΑΕ*, 108-119.

Δάκαρης, Σ. Ι., 1975. Ανασκαφή εις το νεκρομαντεῖον του Αχέροντος. *ΠΑΕ*, 146-152.

Δάκαρης, Σ. Ι., 1976. Ανασκαφή στο νεκρομαντεῖο του Αχέροντος. *ΠΑΕ*, 146-152.

Δάκαρης, Σ. Ι., 1990. Νεκρομαντεῖο Αχέροντος. *ΠΑΕ* 165-167.

Δάκαρης, Σ. Ι., 1991. Νεκρομαντεῖο Αχέροντος. *ΠΑΕ* 178-191.

Δάκαρης, Σ., 1993. *Το νεκρομαντεῖον του Αχέροντα*. Αθήνα.

Δαφέρμος, Γ. Φ., 1930. Η θυσία του σπήλιου. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 137.1 (Σεπτέμβριος). Επαναδημοσίευση: *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 28 (1982, Ιανουάριος-Φεβρουάριος), 39-40.

Δαφέρμος, Ε. Γ., 1982. Το σπήλαιο του Μελιδονίου. Πατριωτικό δράμα σε δυο πράξεις. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 28 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), 51-87.

Δαφέρμος, Μ. Κ., 1982α. Ταλαία όρη - Τάλως - Ταλλαίος Ζευς - Ταλλαίος Ερμής. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 28 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), 23-29.

Δαφέρμος, Μ. Κ., 1982β. Ο μελιδονιώτικος σπήλιος. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 28 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), 43-46.

Δεσποίνη, Αι., 1998. Χρυσά επιστόμια. Στο: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ. (επιμ.), *Μνείας Χάριν. Τόμος στη Μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*. Θεσσαλονίκη 1998, 65-80.

Δετοράκης, Θ., 1969. Αι αραβικά επιδρομαί και η εν Κρήτη αραβοκρατία εις αγιολογικά και υμνογραφικά κείμενα. *Κρητικά Χρονικά* 21, 119-129.

Δετοράκης, Θ., 1970. *Οι άγιοι της Α΄ Βυζαντινής περιόδου της Κρήτης. Διδακτορική Διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών*.

Δουκέλλης, Π. Ν. (επιμ.), 2005. *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Δρακόπουλος, Γ., Φυτρολάκης, Ν., Δελήμπασης, Ν., Μακρόπουλος, Κ., 1983. *Ο σεισμοτεκτονικός χάρτης της Κρήτης*. Αθήνα.

Δροσινού, Π., 2004. Εγκατάσταση ελαιοπιεστηρίου των ρωμαϊκών χρόνων στη Γαύδο. Στο: Di Vita, A., Livadioti, M., Simiakaki, I. (eds), *Atti del Congresso Internazionale "Creta romana e protobizantina"*. II. (Ηράκλειο, 23-30 Σεπτεμβρίου 2000). I. Roma: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 415-425.

Δροσινού, Π., Κόπακα, Κ., υπό δημοσίευση. Γαυδοπούλα. Μια πολιτιστική περιήγηση στη «Μικρή Γαύδο». Στο: *Πεπραγμένα του ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (21-27 Οκτωβρίου 2011)*. Α1: Αρχαίοι Χρόνοι.

Εγγλέζου, Μ., 2005. *Ελληνιστική κεραμική Κρήτης*. Αθήνα.

Εκκεκάκη, Α. (επιμ.), 1995. Scott, C. R., 1995. *Rambles in Egypt and Candia, London 1837*, Ρέθυμνο.

Εκκεκάκης, Γ. Π. (επιμ.), Simonelli, V., *Κρήτη 1893. Οι περιηγητικές αναμνήσεις του Vittorio Simonelli, ένα άγνωστο οδοιπορικό πλουμισμένο με πρωτότυπες φωτογραφίες*. Μετάφραση: Ιωάννα Φουντουλάκη. Ρέθυμνο.

Ευαγγελίδης, Δ., 1918. Ανάγλυφον χθονίου Ερμή. *ΑΔ* 4, 178-184.

Ευσταθίου, Ι., 1995. Σπήλαιο Αγίου Βαρθολομαίου. *ΑΔ* 50. Β΄2: Χρονικά: Λέσβος, ταξίαρχης, 838-840.

Ευσταθίου, Ι. (επιμ.), 1998. *Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Σπηλιολογικού Συνεδρίου (Αθήνα, 26-28 Νοεμβρίου 1992) «Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον»*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 68. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Ευσταθίου, Ι., 2001-2004. Σπήλαιο Μέλισσας. *ΑΔ* 56-59. Β΄6: Χρονικά: Νομός Λακωνίας, Επαρχία Γυθείου, Μέλισσα, 531.

Ευσταθίου, Ι., 2001-2004. Σπήλαιο Αρμακάς. *ΑΔ* 56-59. Β΄6: Χρονικά: Νομός Λακωνίας, Επαρχία Επιδαύρου, Γέρακας, 531.

Ευσταθίου, Ι., 2001-2004. Σπήλαια Λύκουρα, Βρη, Αγίων Αναργύρων, Κισσού. *ΑΔ* 56-59. Β΄6: Χρονικά: Μονεμβασιά, 532.

Ευσταθίου, Ι., 2005. Σπήλαιο «του Ηγουμενίου». *ΑΔ* 60. Β΄2: Χρονικά: Νομός Λακωνίας, Νιάτα, 1129.

Ευσταθίου, Ι., 2005. Θέση *Τρυπάλια*. *ΑΔ* 60. Β΄2: Χρονικά, 1219.

Ευσταθίου, Ι., 2005. Θέση *Μπουρτσομίνα*. *ΑΔ* 60. Β΄2: Χρονικά, 1219.

Ευσταθίου, Ι., 2005. Σπήλαιο Τρουπίτσες. *ΑΔ* 60. Β΄2: Χρονικά: Νομός Αρκαδίας, Σκορτσινός, 1209-1210.

Ευσταθίου, Ι., Σαμαρτζίδου, Σ., Δρακοσπηλιά. *ΑΔ* 60. Β'2: Χρονικά: Νομός Κεφαλληνίας, Καμινάρια Ληξουρίου, 1219-1220.

Ζακυθινός, Δ. Α., 1939. Τα ιστορικά και μοναστηριακά αρχεία της Κρήτης. *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* Β', 505-526.

Ζάχος, Κ., Α., 1987. Νάξος. Σπήλαιο «Ζα». *ΑΔ* 42. Β'2: Χρονικά, 694-700.

Ζάχος, Κ. Α., 1998. Σπηλαιοκατοίκηση στην Πελοπόννησο κατά τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο. Στο: Ευσταθίου 1998, 53-58.

Ζαφειροπούλου, Φ., 2006: Ταξιδεύοντας στον χρόνο. Χερσαίοι και θαλάσσιοι δρόμοι στο πρώιμο Αιγαίο. Στο: Σταμπολίδης Ν. Χρ. (επιμ.), *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*. Αθήνα: Ίδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 63-71.

Ζώης, Α., 1973. *Κρήτη, Εποχή του Λίθου*. Σειρά: *Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις*. Αθήνα: Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος.

Ζώης, Α., 1998. *Κρήτη. Η πρώτη Εποχή του Χαλκού*. *Αρχαιολογικά Μελετήματα Θεωρία και Πράξη* 6. Αθήνα: Απόδειξις.

Ηλιόπουλος, Θ., 1988-1989. Σπήλαια, δεξαμενές και αποθέτες. *Κρητικά Χρονιά* ΚΗ-ΚΘ', 86-93.

Ηλιόπουλος, Θ., 2003. Ο Υστερομινωικός ΙΙΙΓ «ομφαλόεις» βωμός της Κεφάλας Βασιλικής. Στο: Βλαχόπουλος, Α., Μπίρταχα, Κ. (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*. Αθήνα: *Η Καθημερινή* Α.Ε., 389-408.

Θέμελης, Π. (επιμ.), 2004α. *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα. Τομέας Ι*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Θέμελης, Π., 2004β. Η Πρωτοβυζαντινή βασιλική. Στο: Πέτρος, Π. (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα. Τομέας Ι*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο 2004, 46-63.

Θέμελης, Π., 2004γ. Υστερροωμαϊκή-Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα. Στο: Di Vita, A., Livadioti, M., Simiakaki, I. (eds), *Atti del Congresso Internazionale "Creta romana e protobizantina"*. (Ηράκλειο, 23-30 Σεπτεμβρίου 2000). Π. Roma: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 445-458.

Θέμελης, Π., 2006. Γλυπτά από την Ελεύθερνα. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. IV: *Ελεύθερνα - Αζός*. Πάνορμο, 11-51.

Θέμελης, Π., 2011. Ειλειθυίας εγκώμιον. Στο: Κάντα και Δαβάρας 2011, 22-27.

Θεοχάρη, Δ. Ρ., 1966. Σπήλαια Πηλίου. *ΑΔ* 21, 255.

Ιντζέ, Ζ., 2007. Σπήλαιο Αποθήκη Άνταρτών. *ΑΔ* 62. Β'2: Χρονικά: Νομός Πέλλας, Λουτρά Αριδαίας, 1391-1392.

Ιωαννίδου-Καρέτσου, Α., 1985. Το ιερό κορυφής Γιούχτα. *ΠΑΕ*, 286-293.

Καδιανάκης, Ε. 1971. Από τους θρύλους της Βιάννου. *Αμάθεια* 2.9, 255-256.

Κακλαμάνης, Σ. (επιμ.), 2004. *Francesco Barozzi, Descrizione dell'isola di Creta (Περιγραφή της νήσου Κρήτης 1577/8). Μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της Αναγέννησης*. Βενετικές πηγές της κρητικής Ιστορίας 3. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Κακριδή, Ε. Ι., Λάτα-Μακρή, Β., 1998. Φως και σκοτάδι στην Ιλιάδα του Ομήρου. *Θαλλώ* 10, 97-110.

Κακριδής, Ι., *Ελληνική Μυθολογία*. 1-5. Αθήνα.

Καλοκύρης, Κ. Δ., 1948. Μια σημαντική αρχαιολογική ανακάλυψις. Παλαιοχριστιανική βασιλική εν Πανόρμω Μυλοποτάμου. *Κρητικά Χρονικά* Β', 380-383.

Καλοκύρης, Κ. Δ., 1950. *Η αρχαία Ρίθυμνα*.

Καλοκύρης, Κ. Δ., 1955. Συμπληρωματική ανασκαφή της εν Πανόρμω Κρήτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής. *ΠΑΕ*, 321-326.

Καλομενόπουλος, Ν., 1938. Η Κρήτη κατά τους βυζαντινούς χρόνους. *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 1, 143-164.

Καλλιτσουνάκης, Ι., 1950. Περιηγηταί και ιστορικοί νεωτέρων χρόνων περί Κρήτης. *Κρητικά Χρονικά* 4.2, 257-263.

Καμπούρογλου, Ευ, Κυρίτση-Καμπούρογλου, Σ., 1982: Νομός Ρεθύμνης. Σπήλαιο Γερανίου, *ΑΔ* 37, Β'2: Χρονικά, 316-317.

Καμπούρογλου, Ευ. Μ., 1984. Το Ιδαίο Άντρο. Γεωλογία – τεκτονική – καρστικοποίηση – Αποτύπωση (σε συνεργασία με Σ. Α. Κυρίτση). *Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία Μνημείων και Συνόλων (τεχνική περιοδική έκδοση)*. Α', 417-436.

Κάντα, Α., Δαβάρας, Κ., 2011, *Ελουθία χαριστήριον. Το ιερό σπήλαιο της Ειλειθυίας στον Τσούτσουρο*. Ηράκλειο.

Καπράνος, Ε., 2010. Υστερομινωικός θαλαμωτός τάφος στην Πηγή Ρεθύμνου. Στο: Ανδριανάκης και Τζαχίλη 2010, 476-489.

Καπράνος, Ε., 2015. Ενδείξεις κατοίκησης κατά τη μινωική περίοδο στο Άδελε Ρεθύμνου: τα νέα ανασκαφικά δεδομένα. Στο: Καραναστάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 305-321.

Καπράνος, Ε., 2017. *Άνθρωπος και τοπίο στο Ρέθυμνο κατά την Εποχή του Χαλκού: κατοίκηση, λατρεία, θάνατος – Η συμβολή του φυσικού αναγλύφου*. Μεταπτυχιακή εργασία. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης.

Καραγιώργης, Β. 2002. Η μεγάλη Θεά της Κύπρου και η Γένεση της Αφροδίτης. Στο: Αβαγιανού 2002α, 113-146.

Καράλη, Λ., 1998. Τα όστρεα και οι χρήσεις τους στο σπήλαιο Αλεπότρυπα Μάνης. Στο: Ευσταθίου 1998, 107-114.

Καράλη, Λ., Μαυρίδης, Φ., Κορμαζοπούλου, Λ., 2001-2004. Σπήλαιο Λεονταρίου. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Αττικής, Υμηττός, 502-504.

Καράλη, Λ., Μαυρίδης, Θ., Κορμαζοπούλου, Λ., 2006. Σπήλαιο Λεονταρίου Αττικής. Ένα πετρώδες και ορεινό περιβάλλον. *ΑΑΑ* 39, 31-44.

Καραμαλίκη, Ν., 2005. *Κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή Ρεθύμνου: ερμηνευτική προσέγγιση μέσω γεωγραφικού συστήματος πληροφοριών*. Μεταπτυχιακή εργασία. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Τμήμα Επιστήμης Υπολογιστών. Ρέθυμνο.

Καραμαλίκη, Ν., 2006. Υστερομινωικός θαλαμωτός τάφος στον Κοφινά Μελιδονίου. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. *II: Αρχαίοι Χρόνοι*, 153-181.

Καραμαλίκη, Ν., 2010. Ελληνιστικός οικισμός στην Αγία Ειρήνη Ρεθύμνου. Στο: Ανδριανάκης και Τζαχίλη 2010, 512-518.

Καραμαλίκη, Ν., 2014. Η Επαρχία Αμαρίου κατά την Αρχαιότητα. Στο: Μανουράς 2014. *Α'*, 53-115.

Καραμαλίκη, Ν., 2015. «Τελετουργικές» απόθέσεις της ΥΜ IIIΓ περιόδου από την Αγία Ειρήνη Ρεθύμνου. Στο: Καραναστάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 323-338.

Καραμαλίκη, Ν., 2018. Απλές υδρίες τύπου Handra από κλειστά σύνολα του Ρεθύμνου. Στο: *Πρακτικά της Θ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική*

κεραμική (Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 2012). Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 441-458.

Καραμπατζάκης, Π., 2010. Σύγκριση ακουστικών παραμέτρων των μνημείων Αχειροποιήτου και Παναγίας Χαλκέων με τη χρήση μετρήσεων και μαθηματικών μοντέλων. *5ο Συνέδριο του Ελληνικού Ινστιτούτου Ακουστικής (Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2010)*.

Καραμπατζάκης, Π., 2014. Παρατηρήσεις πάνω στην εξέλιξη της ακουστικής των χριστιανικών λατρευτικών κτισμάτων της Θεσσαλονίκης. Από τους Παλαιοχριστιανικούς έως του ναούς του 14ου αιώνα. *7ο Συνέδριο του Ελληνικού Ινστιτούτου Ακουστικής (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2014)*.

Καραμπατζάκης, Π., Ζαφρανάς, Β., 2008. Διερεύνηση ακουστικών δυνατοτήτων Νεκρομαντείου Αχέροντα. *4ο Συνέδριο του Ελληνικού Ινστιτούτου Ακουστικής (Ξάνθη 2008)*.

Καραμπατζάκης, Π., Ζαφρανάς, Β., Καραδέδος, Γ., 2012. Μια προσέγγιση στην ακουστική εξέλιξη των αρχαίων ελληνικών και ρωμαϊκών Ωδείων. *6ο Συνέδριο του Ελληνικού Ινστιτούτου Ακουστικής (Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα, 2012)*.

Καραναστάση, Π., Τζιγκουνάκη, Α., Τσιγωνάκη, Χ. (επιμ.), 2015. *Πρακτικά της 3ης Συνάντησης για το Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης (Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013)*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου.

Καρέτσου, Α., 1974. *ΠΑΕ*, 228-239.

Καρέτσου, Α., 1975. *ΠΑΕ*, 330-342.

Καρέτσου, Α., 1976B. *ΠΑΕ*, 408-418.

Καρέτσου, Α., 1977B. *ΠΑΕ*, 419-420.

Καρέτσου, Α., 1980. *ΠΑΕ*, 337-353.

Καρέτσου, Α., 1984B. *ΠΑΕ*, 600-614.

Καρύδης, Σ. Κ., 1982. Το σπήλαιον. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 28 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), 47-48.

Κατάκη, Ευ., 2015. Εθνικό Στάδιο Χανίων: Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα 2011-2012. Στο: Καραναστάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 49-58.

Κατσαρού, Σ., 2009. Σπήλαιο Καρτερά Κωπαΐδας. *ΑΔ* 64. Β'2: Χρονικά:

Κατσαρού, Σ., Σάμψων, Α. 1989. Η ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. *ΑΑΑ* XXII, 161-166.

Κατσωνοπούλου, Ν., Soter, S., 1993. Το μαντικό σπήλαιο του Βουραϊκού Ηρακλή. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 47, 60-64.

Κεφαλίδου, Ευ. 2005-2006. Καταβάσεις και άνοδοι του Διονύσου: παρατηρήσεις στην αττική και κατωϊταλιωτική αγγειογραφία. *Ευλιμένη* 6-7, 13-44.

Κεφαλίδου, Ευ., 2006. Ιερά του ανατολικού Μυλοποτάμου: οι μαρτυρίες των ειδωλίων. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. IV: *Ελεύθερνα – Αζός* 227-273.

Κοκολάκης, Μ., 1995. Ο τάφος του κρηταγενούς Διός: αγλάισμα και όνειδος. Στο: *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α1: Τμήμα Αρχαιολογικό, 483-500.

Κολιόπουλος, Ι. Σ., 2005. *Η ληστεία στην Ελλάδα (19 ος αιώνας*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Κολοβός, Η., 2006. Ο ναχιγιές του Μυλοποτάμου το 1671: τα νέα δεδομένα της οθωμανικής κατάκτησης. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος. VI: *Βενετοκρατία – Τουρκοκρατία*, 151-173.

Κονταξή, Χ., 1994. Β' Κουβελείκη σπηλιά Αλεποχωρίου. *ΑΔ* 49. Β'2: Νομός Λακωνίας, 837-839.

Κονταξή, Χ., 1996. Β' Κουβελείκη σπηλιά. *ΑΔ* 51. Β'2: Νομός Λακωνίας, 711-712.

Κονταξή, Χ., Σπήλαιο Β' Κουβελείκη. *ΑΔ* 55. Β'2: Χρονικά: Νομός Λακωνίας, Αλεποχώρι, 1202.

Κονταξή, Χ., 2001-2004. Σπήλαιο Κρυφόσπηλιος. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Ρεθύμνης, Επαρχία Μυλοποτάμου, Άγιος Μάμας, 499.

Κονταξή, Χ., 2001-2004. Σπήλαιο Ορφέα. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Σερρών, Αλιστράτης, 505.

Κονταξή, Χ., 2007. Σπήλαιο Ορφέα. *ΑΔ* 62. Β'2: Χρονικά: Νομός Σερρών, Αλιστράτης, 1409-1410.

Κονταξή, Χ., Κοτζαμποπούλου, Ε., Στραβοπόδη, Ε., 1989. Προκαταρκτική έκθεση ανασκαφών στην Α' Κουβελείκη σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας. *ΑΑΑ* XXII, 21-30.

Κονταξή, Χ., Παναγοπούλου-Καράμπελα, Ε., Χατζηθεοδώρου, Θ., 2015. Αξιοποίηση και ανάδειξη του σπηλαίου «Ιδαίον Άντρον» και του περιβάλλοντος αυτό χώρου. Στο: Καραναστάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 339-342.

Κόπακα, Κ., 2009. *Ζάκρος. Της Ουρανιάς το Φρούδι. Το Σπήλαιο και οι Φυσικές Κόγχες*. Στο: Πλάτων, Α. (επιμ.), *Ζάκρος Ι*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 2009.

Κόπακα, Κ., υπό δημοσίευση. Μικροί τόποι, σημαντικά ζητήματα πολιτισμού. Στο: *Πεπραγμένα του ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*.

Κόπακα, Κ., Δροσινού, Π., Χριστοδουλάκος, Γ., 1994/1996. Επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. *Κρητική Εστία* 5. Αρχαιολογικές Ειδήσεις, 242-244,

Κόπακα, Κ., Θέου, Ευ., 2015. Νεολιθικά από τη Γαύδο. Στο: Καραναστάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 31-48.

Κόπακα, Κ., Νικολακάκης, Γ., 2006. Διατροφή, τελετουργία και τρόποι του τραπέζιού στον ορεινό Μυλοπόταμο. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. VII, 227-239.

Κόπακα, Κ., Παπαδάκη, Χ., 2006. Προϊστορική κεραμική από τη Γαύδο. Το παράδειγμα μιας μικρονησιωτικής βιοτεχνικής παραγωγής. Στο: *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* Α΄1: Τμήμα Αρχαιολογικό, 63-78.

Κόπακα, Κ., Χανιωτάκης, Ν. 1998. Μινωικό αλάτι από τη Ζάκρο. Στο: *Το ελληνικό αλάτι*. 8ο Τριήμερο Εργασίας Πολιτισμού Τεχνολογικού Ιδρύματος ΕΤΒΑ. Μυτιλήνη, 27-38.

Κορμαζοπούλου, Α., Ζυγούρη, Ι., 1997. Σπήλαιο Λέχοβας. *ΑΔ* 52. Β΄3: Χρονικά: Νομός Κορινθίας, 1177-1178.

Κορμαζοπούλου, Α., Ζυγούρη, Ι., Σπήλαιο Λέχοβας. *ΑΔ* 55. Β΄2: Χρονικά: Νομός Κορινθίας, Κρυονέρι, 1203.

Κορμαζοπούλου, Α., Ζυγούρη, Ι., 2001-2004. Σπήλαιο Λέχοβας. *ΑΔ* 56-59. Β΄6: Χρονικά: Νομός Κορινθίας, Κρυονέρι, 488-489.

Κορμαζοπούλου, Α., Καράλη, Α., Μαυρίδης, Φ., 2001-2004. Σπήλαιο Λεονταρίου. *ΑΔ* 56-59. Β΄6: Χρονικά: Νομός Αττικής, Υμηττός, 529-531.

Κορμαζοπούλου, Α., Χατζηλαζάρου, Δ., 2001-2004. Σπηλαιοβάραθρο Αδρίτσας. *ΑΔ* 56-59. Β΄6: Χρονικά: Νομός Αργολίδας, 521-522.

Κορμαζοπούλου, Α., Χατζηλαζάρου, Δ., 2005α. Σπήλαιο Ανδρίτσας. *ΑΔ* 60. Β΄2: Χρονικά: Νομός Αργολίδας, 1.400-1.401.

Κορμαζοπούλου, Α., Χατζηλαζάρου, Δ., 2005β. *Σπήλαιο Ανδρίτσας-Μοιραίο καταφύγιο*. Κατάλογος Έκθεσης (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 26.9 – 15.11.2005). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας – Σπηλαιολογίας.

Κορμαζοπούλου, Λ., Χατζηλαζάρου, Δ., 2007. Σπήλαιο Ανδρίτσας. *ΑΔ* 62. Β'2: Χρονικά: Νομός Αργολίδας, Δήμος Λέρνας, 1.208-1.209.

Κορρές, Γ. Σ., 1968. Διπλαί θεότητες εν Κρήτη και Μυκηναϊκή Ελλάδα (Διπλαί ή τριπλαί θεότητες εν τη υπηρεσία του θείου βρέφους). Στο: *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1966)*. Β': Τμήμα Αρχαιογνωστικών. Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 107-118.

Κόσσυβα, Α., Μοσχόβη, Γ., Γιαγκάκη, Α., 2000. Επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. Ενδείξεις για τη ρωμαϊκή και την πρωτοβυζαντινή κατάληψη του χώρου. Στο: Di Vita, A., Livadioti, M., Simiakaki, I. (eds), *Atti del Congresso Internazionale "Creta romana e protobizantina". (Ηράκλειο, 23-30 Σεπτεμβρίου 2000)*. II. Roma: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 397-425.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., 1970. Δύο προϊστορικοί συνοικισμοί εις Θάσον. Προϊστορικός οικισμός εντός σπηλαίου εις Μαριές Θάσου. *ΑΑΑ* III.2, 215-217.

Κουμουζέλη, Μ., 1989. Η κεραμική από την Α' Κουβελέικη σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας. *ΑΑΑ* XXII, 143-160.

Κουμουζέλη, Μ., 1989-1991. ΠΕ Οστεοφυλάκιο στο σπήλαιο Λίμνης Βουλιαγμένης Περαχώρας. *ΑΔ* 44-46. Α': Μελέτες, 223-238.

Κουμουζέλη, Μ., 1994. Σπήλαιο Προφήτη Ηλία Ριζούπολης. *ΑΔ* 49. Β'2: Νομός Αττικής, 843-844.

Κούρου, Ν., 1997. Αιγαίο και Κύπρος κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου: νεώτερες εξελίξεις. Στο: Χατζησαάββας, Γ. (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Η Κύπρος και το Αιγαίο στην αρχαιότητα, από την προϊστορική περίοδο ως τον 7ο αιώνα π.Χ.» (Λευκωσία, 8-10 Δεκεμβρίου 1995)*. Λευκωσία: Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου, 217-230.

Κούρου, Ν., 2009: Συνέχειες και ασυνέχειες. Η επικράτηση των ανδρικών θεοτήτων στα μεγάλα ιερά. Στο Λούκος, Ξιφαράς και Πατεράκη 2009, 123-133.

Κούρου, Ν., 2017. Θρησκευτική παράδοση και υπαίθρια ιερά κατά τους πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους. Στο: Δανούσης, Κ., Τσικνάκης, Κ. Γ. (επιμ.), *Ministerium Historiae. Τιμή στον π. Μάρκο Φώσκοιο*. Τήνος: Δήμος Τήνου 2017, 323-337.

Κούρου, Ν., Καρέτσου, Α., 1994. Το ιερό του Ερμού Κραναίου στην Πατσό Αμαρίου. Στο: Rocchetti 1994a, 81-164.

Κριτζάς, Χ. 2006. Ενδείξεις αρχαίας λατρείας στην κορυφή της Ίδης. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. III: *Αρχαίοι χρόνοι. Ιδαίο Άντρο*, 183-202.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 1987. Νομός Τρικάλων, Καλαμπάκα. Σπήλαιο Μούτα. *ΑΔ* 42. Β'2: Χρονικά, 703-707.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 1989. Σπήλαιο Θεόπετρας. *ΑΔ* 44. Β'2: Χρονικά: Καλαμπάκα, 544-546.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 1993. Θεόπετρα. *ΑΔ* 48. Β'2: Χρονικά, 685-688.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 1994. Σπήλαιο Θεόπετρας. *ΑΔ* 49. Β'2: Χρονικά: Νομός Τρικάλων, 831-832.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 1996. Σπήλαιο Θεόπετρας. *ΑΔ* 50. Β'2: Χρονικά: Νομός Τρικάλων, Καλαμπάκα, 705-706.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 1998. Σπήλαιο Θεόπετρας. Μια σπάνια περίπτωση σπηλαιοκατοίκησης στην παλαιολιθική Θεσσαλία. Στο: Ευσταθίου 1998, 29-36.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 1999. Σπήλαιο Θεόπετρας. *ΑΔ* 54. Β'2: Χρονικά: Νομός Τρικάλων, Καλαμπάκα, 1002-1003.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 1995. Σπήλαιο Θεόπετρας. *ΑΔ* 50. Β'2: Χρονικά, 831-832.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 2000. Σπήλαιο Θεόπετρας. *ΑΔ* 55. Β'2: Χρονικά: Νομός Τρικάλων, Καλαμπάκα, 1198-1199.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 2001. Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφής και έρευνας 1987-1997. Αθήνα.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 2001-2004. Σπήλαιο Θεόπετρας. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Τρικάλων, Καλαμπάκα, 495-498.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 2007. Σπήλαιο Θεόπετρας. *ΑΔ* 62. Β'2: Χρονικά: Νομός Τρικάλων, Καλαμπάκα, 1413.

Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Μ., 2000. Έξι χάλκινα ειδώλια από το Ιδαίον Άντρον. Στο: *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α'2: Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική Περίοδος, 117-136.

Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Μ., 2003. Τα νομίσματα του Ιδαίου Άντρου. *ΑΕ* 142, 1-64.

Λαμπάκης, Σ., 1982. *Οι καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία*. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Λαμπρινουδάκης, Β. Κ., 2011. Μυστηριακοί μύθοι και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα. Στο: Βαλαβάνης 2011, 135-142.

Λαούρδας, Β., 1948. Η «Κρητική Πολιτεία» του Αριστοτέλους. *Κρητικά Χρονικά* Β', 387-415.

Λασσιθιωτάκης, Κ., 1969. Εκκλησίες της *Δυτικής Κρήτης*. Εισαγωγή Α'. Επαρχία Κισάμου. *Κρητικά Χρονικά* ΚΑ', 177-233.

Λασσιθιωτάκης, Κ., 1969β. Εκκλησίες της *Δυτικής Κρήτης*. Β' Επαρχία Κυδωνίας, αρ. 36-55. *Κρητικά Χρονικά* ΚΑ', 459-493.

Λασσιθιωτάκης, Κ., 1970α. Εκκλησίες της *Δυτικής Κρήτης*. Επαρχία Σελίνου, αρ. 57-100. *Κρητικά Χρονικά* ΚΒ', 133-210.

Λασσιθιωτάκης, Κ., 1970β. Εκκλησίες της *Δυτικής Κρήτης*. Εισαγωγή Δ'. Επαρχία Σελίνου, αρ. 101-126. *Κρητικά Χρονικά* ΚΒ', 347-388.

Λασσιθιωτάκης, Κ., 1971. Εκκλησίες της *Δυτικής Κρήτης*. Εισαγωγή Ε'. Επαρχία Σφακίων. Επιλεγόμενα. Πίνακες. *Κρητικά Χρονικά* ΚΓ', 95-177.

Λεβεντάκης, Ν., υπό δημοσίευση. Τροπές του ηλίου σε ιερά σπήλαια της Κρήτης και ιδιαίτερα στο Ιδαίο Άντρο. Στο: *Πεπραγμένα του ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, υπό δημοσίευση.

Λεκατσάς, Π., 2000. *Η ψυχή. Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης, γ' έκδοση.

Λεμπέση, Α., 1972. Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου. *ΠΑΕ*, 193-203.

Λεμπέση, Α., 1973. Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου. *ΠΑΕ*, 188-199.

Λεμπέση, Α., 1974. Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου. *ΠΑΕ*, 222-227.

Λεμπέση, Α., 1975. Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου. *ΠΑΕ*, 322-329.

Λεμπέση, Α., 1976. Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου. *ΠΑΕ*, 400-407.

Λεμπέση, Α., 1977. Ιερόν του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου. *ΠΑΕ*, 403-418.

Λεμπέση, Α., 1981. Ιερόν του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου. *ΠΑΕ*, 380-396.

Λεμπέση, Α., 1981. Η συνέχεια της κρητομυκηναϊκής λατρείας. Επιβιώσεις και αναβιώσεις. *ΑΕ*, 1-24.

Λεμπέση, Α., 1984. Ιερόν του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου. *ΠΑΕ*, 440-463.

Λεμπέση, Α., 1985. Ιερόν του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου. *ΠΑΕ*, 263-285.

Λεμπέση, Α., 1987. Ιερόν του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου. *ΠΑΕ*, 269-286.

Λεμπέση, Α., 1984. Ιερόν του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου. *ΠΑΕ*, 440-463.

Λεμπέση, Α., 1989. Ιερόν του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου. *ΠΑΕ*, 296-303.

Λεμπέση, Α., 1990. Ιερόν του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου. *ΠΑΕ*, 300-308.

Λεμπέση, Α., 1992. Ιερόν του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου. *ΠΑΕ*, 211-230.

Λεμπέση, Α., 1993. Ιερόν του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου. *ΠΑΕ*, 209-230.

Λιανέρης, Ν., 2006. Πέρα Γαλήνοι: η μεσομινωική εγκατάσταση και το φυσικό περιβάλλον, η καταστροφή και η εγκατάλειψη. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. II: *Αρχαίοι Χρόνοι*, 77-103.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., 2000. *Το ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού – ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Λίτινας, Ν., 2006. Αττάλιον της Κρήτης. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. II: *Αρχαίοι Χρόνοι*, 289-293.

Λίτινας, Σ. Τ., 1982. Στο σπηλιαρό του Μελιδονίου (24 Ιανουαρίου 1824). *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 28, 30.

Λογκάκης, Α., 1971. Ύμνος προς Δικταίον Δία. *Αμάθεια* 2.4, 33-35.

Λουκάς, Ι. Κ., 1988. *Η Ρέα-Κυβέλη και οι γονιμικές λατρείες της Φλύας*. Χαλάνδρι.

Λουκιδέλη, Μ., 2001-2004. Σπηλαιώδες ναοί. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Αιτωλοακαρνανίας, 538-541.

Λουκιδέλη, Μ., 2005. Σπήλαια – εκκλησίες Κρήτης. *ΑΔ* 60. Β'2: Χρονικά: Νομός Χανίων, Νομός Ρεθύμνης, 1226-1236.

Λούκος, Χ., Ξιφαράς, Ν., Πατεράκη, Κ. (επιμ.), 2009. *Ubi Dubium ibi Libertas. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*. Πανεπιστήμιο Κρήτης – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Λώλος, Γ., Το σπήλαιο του Ευρυπίδη στη Σαλαμίνα. Στο: Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Ε. (επιμ.), *Πρακτικά του Ιου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας (Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998)*. 1: Προϊστορική περίοδος. Αθήνα, 85-101.

Μακρής, Κ., 2001. *Πορφυρίου, Πυθαγόρου βίος*. Αθήνα.

Μακρής, Χ., 1989. Σπήλαιον Πρίνου Ρεθύμνης. *ΔΕΣΕ* XIX.2, 216-231.

Μακριδάκης, Α., 1959. Σπήλαια των Χανίων. *Κρητική Εστία* 86-88, 69-82.

Μανδαλάκη, Αι., 2000. Ο «Κρητικός Νόμος» του Πλάτωνος και τα συναφή προβλήματα (Πλάτ. «Νόμοι», VIII857e-848c). Στο: *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α'2: Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική Περίοδος, 215-231.

Μανδαλάκη, Αι., 2006. Αξός, μία κρητική πόλη από την αρχαϊκή μέχρι την ελληνιστική εποχή. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. IV: *Αρχαίοι Χρόνοι*. Ελεύθερνα, Αξός, 187-204.

Μαντέλη, Κ., 1991. Το οικιστικό σύστημα στη Νεολιθική Κρήτη σε σχέση με τη γεωμορφολογία του νησιού. Στο: *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α'1: Τμήμα Αρχαιολογικό. Χανιά, 435-447.

Μαντέλη, Κ., 2000. Η Νεολιθική κεραμική της Κρήτης στη χρηστική της διάσταση. Στο: *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α'2: Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική Περίοδος, 233-238.

Μαντέλη, Κ., 2006. Τελετουργική χρήση του Ιδαίου άντρου ήδη από τη νεολιθική εποχή; Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. III: *Αρχαίοι Χρόνοι. Ιδαίο Άντρο*, 11-19.

Μανουράς, Σ. Μ., 1982. Το Μελιδόνι Μυλοποτάμου. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 28 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), 33-36.

Μανουράς, Σ. Μ. (επιμ.), 2014. *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Επαρχία Αμαρίου από την Αρχαιότητα έως Σήμερα» (Φουρφουράς Αμαρίου, 27-31 Αυγούστου 2010)*. Α'. Αθήνα» Δήμοι Κουρήτων και Συβρίτου.

Μαντέλη, Κ., 2011. Η τελετουργική χρήση «χθόνιων» τόπων στη νεολιθική Κρήτη. Στο: *Πεπραγμένα του ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α΄(πρόχειρο αντίγραφο).

Μαρινάτος, Σ., 1929. Έκθεσις περί των κατά το έτος 1929 υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας Πεπραγμένων, 27-28.

Μαρινάτος, Σ., 1930. Ανασκαφαί εν Κρήτη. «Το σπέος Είλειθυής». *Πρακτικά*, 91-99.

Μαρινάτος, Σ., 1950. Το σπήλαιον της Λυκάστου. *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 248-257.

Μαρινάτος, Σ., 1955. Ανασκαφαί εν Λυκάστω και Βαθυπέτρω Κρήτης *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 306-310.

Μαρινάτος, Σ., 1956. Εργασίαι εν Βαθυπέτρω, Αρχάναις, Ιδαίω Άντρω. *ΠΑΕ*, 223-225.

Μαρινάτος, Σ., 1956-1957. Το οροπέδιον της Νίδας και το Ιδαίον Άντρον. *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 7, 231-254.

Μαρίνος, Γ., Κυριαζόπουλος, Β., 1939. Σπήλαιο Μελιδονίου. *Δελτίο Φυσικών Επιστημών* 50-51, 40-49.

Μαρκουλάκη, Στ., Γούλα, Δ., 2015. Ανασκαφικές έρευνες και αποτελέσματα στο πλαίσιο του έργου «Στερέωση – ανάκτηση επιλεγμένων πύργων των ελληνιστικών τειχών της αρχαίας Πολυρρήνειας Ν. Χανίων. Στο: Καραναστάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 135-145.

Μαρωνίτης, Δ. Ν. (μετάφραση, επιλεγόμενα), 1994. *Ομήρου Οδύσσεια – Απόλογοι: Νέκυνια, Ραψωδία λ*.

Μαστροκώστας, Ευ., 1967. Σπήλαιον Καστριών Καλαβρύτων. *ΑΔ* 22. Β΄1: Χρονικά: Αρχαιότητες και Μνημεία της Αχαΐας, 216.

Μαυρίδης, Φ., 2003. Δημόσιο-Ιδιωτικό και Θρησκευτικό-Κοσμικό. Οι τοιχογραφίες του ΥΚ Ι Ακρωτηρίου Θήρας και τα μοντέλα ερμηνείας τους. Στο: Βλαχόπουλος, Α., Μπίρταχα, Κ. (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*. Αθήνα: Η Καθημερινή Α.Ε., 574-587.

Μαυρίδης, Φ., 2009. Σπήλαιο Αγίας Τριάδας Καρύστου Νότιας Εύβοιας. *ΑΔ* 64. Β΄2: Χρονικά, 1018-1019.

Μαυρίδης, Φ., 2015α. Σπήλαιο Πανός Κερατοβουνίου Κερατέας. Η έρευνα του 2012. Στο: *Πρακτικά της ΙΕ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (Δημαρχιακό Μέγαρο Κορωπίου (17-20 Οκτωβρίου 2013))*. Καλύβια Θορικού Αττικής: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, 315-326.

Μαυρίδης, Φ., 2015β. Τα σπήλαια ως χώροι ανθρώπινης δράσης: μια απόπειρα διερεύνησης της σημασίας τους στο ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον των τελευταίων φάσεων της Νεολιθικής περιόδου. Στο: *Πρακτικά της 4ης Επιστημονικής Συνάντησης για το Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (Βόλος, 15-18.3.2012)*. II: Στερεά Ελλάδα. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Παιδείας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 669-680.

Μαυρίδης, Φ., 2017. Σπήλαια της Πάρου. Η άγνωστη ομορφιά. Εφημερίδα *Φωνή της Πάρου* (φ. 12.5.2017), 8-9.

Μαυρίδης, Φ., υπό εκτύπωση. Τα σπήλαια της Ηρακλειάς. Προκαταρκτικά στοιχεία της έρευνας των ετών 2014-2015. Στο: *Πρακτικά του Γ΄ Κυκλαδολογικού συνεδρίου (Ερμούπολις, Σύρος, 25-29 Μαΐου 2016)*.

Μαυρίδης, Φ., Κορμαζοπούλου, Λ., 2007. Ανώνυμο σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου. *ΑΔ* 62. Β΄2: Χρονικά: Νομός Αττικής, Αιγάλεω, 1396-1397.

Μαυρίδης, Φ., Κορμαζοπούλου, Λ., 2008. Ανώνυμο σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου. *ΑΔ* 63. Β΄2: Χρονικά: Νομός Αττικής, Αιγάλεω, 1370-1371.

Μαυρίδης, Φ., Κορμαζοπούλου, Λ., 2009. Ανώνυμο σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου. *ΑΔ* 64. Β΄2: Χρονικά: Νομός Αττικής, Αιγάλεω, 1396-1397.

Μαυρίδης, Φ., Κορμαζοπούλου, Λ., Καράλη, Λ., 2005. Σπήλαιο Λεονταρίου. *ΑΔ* 60. Β΄2: Χρονικά: Νομός Αττικής, Υμηττός, 1207-1208.

Μαυροφρύδη, Γ., 2013. Κυψέλες κινητής κηρήθρας στην αρχαία Ελλάδα. *ΑΕ* 152, 15-27.

Μόρτζος, Χ., 1985: Ανασκαφή Βρυσών Κυδωνίας: *Το ελληνικό ιερό Α στον Κάστελο*. Αθήνα: Απόδειξις. Αρχαιολογικά Μελετήματα – Θεωρία και Πράξη

Μουστάκα, Α., 2004. Δακτυλιόλιθοι από το Ιδαίο Άντρο. Στο: Di Vita, A., Livadioti, M., Simiakaki, I. (eds), *Atti del Congresso Internazionale "Creta romana e protobizantina"*. (Ηράκλειο, 23-30 Σεπτεμβρίου 2000). I. Roma: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 225-242.

Μπακαλάκη, Γ., 1938. Ανασκαφή εν Καβάλα και τοις πέριξ. Β. Ανασκαφή παρά την Ηρακλείτσαν (Καβάλας) άντρου των Νυμφών. *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 8, 81- 97.

Μπαλτά, Ευ., 2006. Ο ναχιγιές Μυλοποτάμου στα χρόνια του Κρητικού Πολέμου. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. VI: *Βενετοκρατία – Τουρκοκρατία*. Πάνορμο, 101-150.

Μπάνου, Ε., Τσιβιλίκα, Ε., 2006. Μινωικός παράλιος οικισμός στους Πέρα Γαλήνους Ρεθύμνου. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. II: *Αρχαίοι Χρόνοι*, 105-128.

Μπέκμαν, Ζ., 2015. Εξημερώνοντας τα κρητικά όρη στη μέση Εποχή του Χαλκού: η μινωική διαμόρφωση του τοπίου. Στο: Καρανασάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 495-509.

Μπελογιάννη, Μ., 1998. Η καλαθοπλεκτική και ψαθοπλεκτική δραστηριότητα ως αρωγός στην ερμηνεία χρήσης των σπηλαίων. Στο: Ευσταθίου 1998, 103-106.

Μποκής, Δ., 2006. Άγιος Μάμας: επίσημη και λαϊκή εκδοχή της λατρείας του πρώτου βοσκού στον Μυλοπόταμο. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. VIII: *Νεότεροι Χρόνοι. Λαϊκός Πολιτισμός*, 127-138.

Μπουραζέλης, Κ., Καραμανωλάκης, Β., Κατάκης, Στ. (επιμ.), 2011. *Η μνήμη και διαχείρισή της. Μελέτες από μία ημερίδα αφιερωμένη στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη*. Ιστορήματα 3. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Μπουφίσης, Ν. Κ., 1953-1954. Κρητομυκηναϊκά επιγραφαί εξ Αρκαλοχωρίου Κρήτης. *ΑΕ*, Β', 61-74.

Μυλωνάκη, Ι., 2006. Η Marie Espérance von Schwartz στο Μυλοπόταμο (1866). Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. VI: *Βενετοκρατία – Τουρκοκρατία*, 217-223.

Μυλωνάς, Γ., 1960. Ελευσίς και Διόνυσος. *ΑΕ*, 68-118.

Μυλωνάς, Γ., 1977. *Μυκηναϊκή θρησκεία, ναοί, βωμοί και τεμένη*. Αθήνα.

Μυτελέσης, Μ., Σύρος, Α., 2008-2010. Σπήλαιο Καταρράκτες Σιδηροκάστρου.

Νινιού-Κινδελή, Β., 1990. Στοιχεία για την οδική σύνδεση της Λισού με την Υρτακίνα και την Έλυρο. Στο: *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α'2, 45-75.

Νινιού-Κινδελή, Β., 1991/1993. Πατσός. *Κρητική Εστία* 4. Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1989-1991, Επαρχία Αμαρίου, 270-271.

Νινιού-Κινδελή, Β., 1994/1996. Πατσός. *Κρητική Εστία* 5. Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1992-1994, Επαρχία Αμαρίου, 307.

Νινιού-Κινδελή, Β., 1995. Υπαίθριο ιερό στα Τσισκιανά Σελίνου (Ν. Χανίων). Στο: *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α'1: Τμήμα Αρχαιολογικό, 681-689.

Ντάρλας, Α., 2001-2004. Σπήλαιο Άγιο Γάλας. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Χίος, 525-527.

Ντάρλας, Α., Καρκάνας, Π., Τσαρτσίδου, Γ., Μαυρίδης, Θ., 2001-2004. Σπήλαιο Άγιο Γάλας. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Χίος, 493-494.

Ξανθουδίδης, Σ., 1918. Ιδαίον Άντρον. *ΑΔ* παράρτημα, 23.

Ξεζάκης, Κ., 1982. Σπήλαιο Μελιδονίου. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 28, 27-29.

Οικονόμου, Σ. 2004. Νεκρικά κοσμήματα: τα ελάσματα κάλυψης του στόματος. *Ευλιμένη* 5, 91-133.

Οουενς, Γκ., 2000. Η μινωική επιγραφή από το Δικταίον Άντρον. Στο: *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού* Α'2: Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική Περίοδος, 455-466.

Ορφανίδη, Λ., 1998. Νεολιθικά ειδώλια από ελληνικά σπήλαια. Το περιβάλλον και η τέχνη. Στο: Ευσταθίου 1998, 97-102.

Παλιούρα, Μ., 2006. Ο Μυλοπόταμος των περιηγητών κατά το 19ο αιώνα. Απεικονίσεις του στις έντυπες περιηγητικές εκδόσεις. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. VI: *Βενετοκρατία – Τουρκοκρατία*, 225-250.

Παλιούρας, Α., 2011-2012. Το Αγιοφάραγγο και τα χριστιανικά ασκηταριά της νότιας Κρήτης. *Θησαυρίσματα* 41-42, 423-430.

Παναγιωτάκης, Γ., 1988. *Δικταίο άντρο*. Λασίθι (β' έκδοση).

Παναγιωτάκης, Ν. Μ., 1968. Έρευναι εν Βενετία. *Θησαυρίσματα* 5, 45-118.

Παναγόπουλος, Α., 1981. *Πλάτων και Κρήτη*. Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία, σειρά Β', αρ. 33. Αθήνα.

Παναγιωτάκης, Ν., 1961-1962. Ζητήματα τινα περί της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων. *Κρητικά Χρονικά* 15-16, 9-38.

Παντερμαλής, Δ., Ελευθεράρου, Σ. (επιμ.), 2016: *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*. Κατάλογος έκθεσης (Μουσείο Ακρόπολης, 20.6.2016-10.1.2017). Αθήνα: Εκδόσεις Μουσείου Ακρόπολης.

Πάντη, Α., 2007. Σπήλαιο Μαρώνειας. *ΑΔ* 62. Β'2: Χρονικά: Ανασκαφικές εργασίες Νομού Ροδόπης. 1390-1391.

Πάντη, Α., Μυτελέτσης, Μ., Σύρος, Α., 2007. Το σπήλαιο του Πολύφημου. *ΑΔ* 62. Β'2: Χρονικά: Νομός Ροδόπης, Μαρώνεια, 1395-1397.

Πάντος, Π. Α., 1974. Η τούμπα και το σπήλαιον παρά το ακρωτήριο Σέρρειον. *ΑΑΑ* VII.1, 76-86.

Παπαδάκης, Ν. Π., 1919. Ανασκαφή της «πυράς» της Οίτης. *ΑΔ* 5, Παράρτημα: Β' Αρχαιολογική περιφέρεια. Α'. Ανασκαφαί 1917-1919, 25-34.

Παπαδάκη, Ν. Π., 1983. Σπήλαιο Σάλες (ή Χελιδόνα). *ΑΔ* 38. Β'2: Χρονικά, 384.

Παπαδάκη, Χ., 2015. «Αποθέτες» σε αρχαιολογικά «συμφραζόμενα» των προϊστορικών χρόνων: θεωρητικό πλαίσιο και προτεινόμενος ορισμός. *Κρητικά Χρονικά* ΛΕ', 9-30.

Παπαδάκης, Ν., 1980. Γεωμετρικός – Αρχαϊκός αποθέτης στην πόλη της Σητείας. *ΑΑΑ* 13, 61-67.

Παπαδάκης, Ν., 1992. Τα σπήλαια της Σητείας. *Εν Σητεία* 4, 8-9.

Παπαδάκης, Κ. Η., Πελαντάκης, Θ. Σ. (επιμ.), 2014. *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Επαρχία Αγίου Βασιλείου από την Αρχαιότητα μέχρι Σήμερα» (Σπήλι – Πλακιάς, 19-23 Οκτωβρίου 2008)*. Ρέθυμνο: Ομοσπονδία Συλλόγων Επαρχίας Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου «Ο Πρέβελης» Αττικής, Σύλλογος Επιστημόνων Δήμου Λάμπης.

Παπαδάτος, Γ., Σοφιανού, Χ., 2015 . Χωροταξία οικισμών στη μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού. Στο: Καρανασάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 475-487.

Παπαδοπούλου, Ε., 2012: Μινωική εγκατάσταση στη θέση Κατεβατή Μυλοποτάμου Νομού Ρεθύμνης. Στο: Στο: Ανδριανάκης, Βαρθαλίτου, Τζαχίλη 2012, 426-432.

Παπαδοπούλου, Ε., 2006. Υστερομινωικός θολωτός τάφος στις Μαργαρίτες Μυλοποτάμου. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. II: *Αρχαίοι Χρόνοι*, 129-152.

Παπαδοπούλου, Ε., Τζαχίλη, Γ., 2010. Ανασκαφή στο ιερό κορυφής του Βρύσινα Νομού Ρεθύμνης. Στο: Ανδριανάκης και Τζαχίλη 2010, 452-463.

Παπαθανασίου, Α., 2005. Σπήλαιο Αλεπότρυπας. *ΑΔ* 60. Β'2: Χρονικά: Νομός Λακωνίας, 1239-1244.

Παπαθανασόπουλος, Γ. Α., 1971α. Σπήλαια Διρού: αι ανασκαφαί του 1970-1971. *ΑΑΑ* IV.1, 12-26.

Παπαθανασόπουλος, Γ. Α., 1971β. Σπήλαια Διρού: αι ανασκαφαί (1971). Εκ των ανασκαφών της Αλεπότρυπας. *ΑΑΑ* IV.2, 149-155

Παπαθανασόπουλος, Γ. Α., 1971γ. Σπήλαια Διρού, 1971. *ΑΑΑ* IV. Αρχαιολογικά Χρονικά, 289-303.

Παπαθανασόπουλος, Γ. Α., 2011. *Το Νεολιθικό Διρό. Σπήλαιο Αλεπότρυπα*. Ι. Αθήνα: Κέντρο νεολιθικών μελετών Διρού, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

Παπακωνσταντής, Γ., 1982. Μελιδονιώτικα. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 28 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), 37-38.

Παπακωνσταντίνου, Ε. Σ., 1998. Η Μέση Παλαιολιθική τεχνολογία στο Ασπροχάλικο: παρουσίαση της «μεθόδου Ασπροχάλικου». Στο: Ευσταθίου, ΣΕΛ.

Παπαχατζής, Ν., 1987. Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα. *Αθήνα*.

Παπουτσάκης, Χ. Γ., 1972. Οι βραχογραφίες στ' Ασφέντου των Σφακίων. *Κρητικά Χρονικά* ΚΔ', 107-140.

Παραγκαμιάν, Κ., 1995. *Του Σφεντόνη η Τρύπα*. Ηράκλειο 1995.

Πατεράκη, Μ., 2015. Μια θέση ΜΜ χρόνων στο Κρυονέρι Μυλοποτάμου. Στο: Καρανασάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 271-280.

Πατεράκη, Μ. (υπό δημοσίευση). Ομάδα ειδωλίων από το σπήλαιο Μελιδονίου. *Πεπραγμένα του ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (υπό δημοσίευση).

Πελαντάκης, Θ., 1973. Βυζαντινοί ναοί της επαρχίας Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης. Ρέθυμνο: Εκδόσεις «Ιωάννης Στ. Καλαϊτζάκης».

Πέννος, Χ., Βαξεβανόπουλος, Μ., Σύρος Α., Μυτελέτης, Μ., Πεχλιβανίδου, Σ., Βλασταρίδης, Ι., χ.χ. *Γένεση και εξέλιξη των σπηλαίων στην περιοχή Καταρρακτών Σιδηροκάστρου Ν. Σερρών. Γεωαρχαιολογική προσέγγιση*.

Πεντάζου, Ευ., 1972. Μαρώνεια. *Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1971*, 94-96.

Πεπραγμένα του Α' Κρητολογικού Συνεδρίου. Καλοκαιρινός, Α. Γ. (επιμ.), *Πεπραγμένα του Α' Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 22-28 Σεπτεμβρίου 1961)*. *Κρητικά Χρονικά* ΙΕ'-ΙΣΤ', τεύχος 3, 1961-1962.

Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Παναγιωτάκης, Ν (επιμ.), *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Χανιά, 12-17

Απριλίου 1966). Α': Τμήμα Αρχαιολογικών. Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 1968.

Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Δετοράκης, Θ., (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου 1981)*. Ηράκλειο Κρήτης: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1985.

Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Νινιού-Κινδελή, Β. (επιμ.), *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986)*. Α'1: Τμήμα Αρχαιολογικό. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 1990.

Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Νινιού-Κινδελή, Β. (επιμ.), *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986)*. Α'2: Τμήμα Αρχαιολογικό. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 1990.

Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Τζιγκουνάκη-Κωνσταντινίδου, Α. (επιμ.), *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986)*. Β': Τμήμα Μεσαιωνικό-Βυζαντινό. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 1991.

Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Παπαδογιαννάκης, Ν. (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 25-31 Αυγούστου 1991)*. *Νέα Χριστιανική Κρήτη 11-14*. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνου, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 1995.

Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Παπαδογιαννάκης, Ν. (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 25-31 Αυγούστου 1991)*. Α1: Τμήμα Αρχαιολογικό. *Νέα Χριστιανική Κρήτη 11-14*. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνου, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 1995.

Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Δετοράκης, Θ., Καλοκαιρινός, Α. (επιμ.), *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001)*. Α'1: Τμήμα Αρχαιολογικό. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2006.

Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., Παπαδοπούλου, Ε. (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 2011.

Πεπραγμένα του ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Γαβριλάκη, Ει. (επιμ.), *Πεπραγμένα του ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011)*. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου. Ανέμη Πανεπιστημίου Κρήτης.

Πετροχείλου, Α., 1982. Το σπήλαιον του Μελιδονίου Κρήτης ή Γεροντόσπηλιος. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 28 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), 3-14.

Πετροχείλου, Α., 1992. *Τα σπήλαια της Ελλάδας*. Αθήνα.

Πιλάλη-Παπαστεργίου, Α., 1992. *Μινωικά πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια της Συλλογής Μεταξά. Συμβολή στη μελέτη της Μεσομινωικής πηλοπλαστικής*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Πινιάτογλου, Σ., 2004. Αφροδίτης Άνοδοι. Στο: Ιακώβ, Δ. Ι., Παπάζογλου, Ε. (επιμ.), *ΘΥΜΕΛΗ. Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν. Χ. Χουρμουζιάδη*. Ηράκλειο, 2004, 369-388.

Πλατάκης, Ε., 1951. Δύο σπήλαια εις την περιφέρειαν Βραχασίου Κρήτης. *Ο Παν* (196-197), 20-23.

Πλατάκης, Ε., 1952. Σπήλαιον Περιστερά. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 1.4, 272-273.

Πλατάκης, Ε., 1953α. Σπήλαιον Αγίου Κωνσταντίνου. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 2.3, 100.

Πλατάκης, Ε., 1953β. Το σπήλαιον Μιλάτου. *Ο Παν* 228-229, 127-128.

Πλατάκης, Ε., 1954. Σπηλαιολογικά Κρήτης. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 2.7, 201-224.

Πλατάκης, Ε., 1961α. Το σπήλαιον του Κουρνά. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 6.3, 2-11.

Πλατάκης, Ε., 1961β. Σπήλαια παρά το Ρέθυμνον. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 2.4, 14-26.

Πλατάκης, Ε., 1961γ. Σπήλαια Κρήτης. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 6.7-8, 25-36.

Πλατάκης, Ε., 1962α. Βιβλιογραφία σπηλαίου Μελιδονίου. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 6.3, 70-71.

Πλατάκης, Ε., 1962β. Σπήλαια της Κρήτης. 1. Ατζιγγανόσπηλιος, 2. Μαρήδων, 3. Λυγερής, 4. Αγίας Παρασκευής. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 6.7-8, 25-36.

Πλατάκης, Ε., 1962γ. Σπήλαιον Αγίας Παρασκευής. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 6.7-8, 30-34.

Πλατάκης, Ε., 1962δ. Συμβολή εις την σπηλαιολογικὴν βιβλιογραφίαν της νήσου Κρήτης. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 6.6, 9-12.

Πλατάκης, Ε., 1963. Η Φανταξοσπηλιάρα. *Κρητική Εστία* 134, 93-96.

Πλατάκης, Ε., 1963α. Το σπήλαιον Νεραγδότρυπα. *Κρητική Εστία* 132, 25-28.

- Πλατάκης, Ε., 1963β. Σπήλαια Αποκορώνου Κρήτης. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 7.2, 47-55.
- Πλατάκης, Ε., 1963γ. Σπήλαια Αγίας Γαλήνης. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 7.3, 83-87.
- Πλατάκης, Ε., 1964α. Περιληπτική έκθεσις πεπραγμένων του σπηλαιολογικού κλιμακίου Κρήτης διετίας 1962-1963. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 7.7, 153-156.
- Πλατάκης, Ε., 1964β. Σπηλαιολογικάί έρευναι εις Σητεΐαν. *Κρητική Πρωτοχρονιά* 4, 229-250.
- Πλατάκης, Ε., 1964γ. Το ιστορικόν των εν Κρήτη σπηλαιολογικών ερευνών. *Ηώς* 76-85, 553-565.
- Πλατάκης, Ε., 1964δ. Το σπήλαιον της Ειλειθυΐας. *Κρητική Πρωτοχρονιά* 5, 198-226.
- Πλατάκης, Ε., 1965. *Το Ιδαίον Άντρον*. Ηράκλειο.
- Πλατάκης, Ε., 1966. Τα ονόματα των σπηλαίων και άλλων καρστικών μορφών της Κρήτης. *Κρητικά Χρονικά* Κ', 254-294.
- Πλατάκης, Ε., 1967. Στατιστική των σπηλαίων της Κρήτης. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 3, 83-85.
- Πλατάκης, Ε., 1967α. Το σπήλαιο «Τράπεζα» Τυλίσου. *Κρητική Εστία* 173, 337-339.
- Πλατάκης, Ε., 1967β. Το σπήλαιον Καμηλάρη Ηρακλείου. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 9.1-2, 12-21.
- Πλατάκης, Ε., 1968α. Κρήτη, η χώρα των σπηλαίων. *Κρητική Εστία* 187, 442-450.
- Πλατάκης, Ε., 1968β. Ο αριθμός των καταφυγόντων στο σπήλαιο Μιλάτου κατά τον Φεβρουάριον 1823. *Κρητική Εστία* 179, 51-53.
- Πλατάκης, Ε., 1969α. Σπήλαια και άλλαι καρστικάί μορφαί της Κρήτης, Ι. *Δελτίον της Ε.Σ.Ε.* 10.1, 31-36.
- Πλατάκης, Ε., 1969β. Σπήλαια και άλλαι καρστικάί μορφαί της Κρήτης, ΙΙ. *Δελτίον της Ε.Σ.Ε.* 10.3-4, 78-86.
- Πλατάκης, Ε., 1970. Στατιστικά στοιχεία και αξία των σπηλαίων του νομού Λασιθίου. *Αμάλθεια* 1, 18-21.
- Πλατάκης, Ε., 1971α. *Το φυσικόν περιβάλλον του Νομού Ηρακλείου*. Στο: Το Ηρακλειον και ο Νομός Ηρακλείου.
- Πλατάκης, Ε., 1971β. Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι και περιηγηταί περί Κρήτης κατά τους ΙΒ΄-ΙΘ΄ αιώνας. *Αμάλθεια* 2.5, 87-90.

Πλατάκης, Ε., 1971γ. Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι και περιηγηταί περί Κρήτης κατά τους ΙΒ΄-ΙΘ΄ αιώνας. *Αμάλθεια* 2.6, 105-112.

Πλατάκης, Ε., 1971δ. Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι και περιηγηταί περί Κρήτης κατά τους ΙΒ΄-ΙΘ΄ αιώνας. *Αμάλθεια* 2.7, 151-158.

Πλατάκης, Ε., 1971ε. Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι και περιηγηταί περί Κρήτης κατά τους ΙΒ΄-ΙΘ΄ αιώνας. *Αμάλθεια* 2.8, 201-208.

Πλατάκης, Ε., 1971στ. Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι και περιηγηταί περί Κρήτης κατά τους ΙΒ΄-ΙΘ΄ αιώνας. *Αμάλθεια* 2.9, 257-264.

Πλατάκης, Ε., 1973α. *Σπήλαια και άλλαι καρστικά μορφαί της Κρήτης*. Α΄. Ηράκλειον.

Πλατάκης, Ε., 1973β. Ονόματα σπηλαίων της Κρήτης δηλωτικά των διαστάσεων αυτών. *Λειμωνάριον προσφοράς εις τον καθηγητή Ν. Β. Τωμαδάκη*. Αθηνά ΟΓ΄-ΟΔ΄, 267-280.

Πλατάκης, Ε., 1973γ. Οστά ανθρώπου και άλλων θηλαστικών εκ του σπηλαίου «Μικρό Κατωφύγι» Σητείας. Μανούσακας, Μ. (επιμ.), *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971)*. Α΄1, Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης, 232-248.

Πλατάκης, Ε., 1973δ. Το σπήλαιο Ψυχρού (Δικταίον Άντρον). *Αμάλθεια* 16-17, 274-280.

Πλατάκης, Ε., 1975. Ο Θεργιόσπηλιος εις Καβούσι Ιεράπετρας. *Κρητολογία* 1, 181-185.

Πλατάκης, Ε., 1976α. Το σπήλαιον της γεννήσεως του Κρηταγενούς Διός. *Αμάλθεια* 27, 75-78.

Πλατάκης, Ε., 1976β. Φυτώνυμα σπήλαια της Κρήτης. *Κρητολογία* 3, 111-116.

Πλατάκης, Ε., 1977. Ζωώνυμα σπήλαια της Κρήτης. *Κρητολογία* 4, 57-64.

Πλατάκης, Ε., 1978α. Από τα σπήλαια του νομού Λασιθίου. *Αμάλθεια* 34, 49-56.

Πλατάκης, Ε., 1978β. Ονόματα σπηλαίων της Κρήτης σχετικά με τη Γεωλογία. *Κρητολογία* 7, 114-118.

Πλατάκης, Ε., 1978γ. Σπηλιάρια-Σπηλιέρα. *Κρητολογία* 6, 179-180.

Πλατάκης, Ε., 1978δ. Τα σπήλαια Μεγάλο και Μικρό Κατωφύγι Σητείας. *Αμάλθεια* 36, 195-200.

Πλατάκης, Ε., 1982. Βιβλιογραφία του σπηλαιίου Μελιδονίου Μυλοποτάμου Κρήτης. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 28 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), 15-22.

Πλατάκης, Ε., 1983. Η Σπηλιάρα της Βοσκοπούλας (Ιδαίον Άντρον). *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 33 (Ιανουάριος-Μάρτιος), 13-21.

Πλατάκης, Ε., Τσιφετάκης, Ι., 1967. Σπήλαιο «Όξω Λατσίδι» Σιτάνου Σητείας. *Δελτίον Ε.Σ.Ε.* 9.3, 109-113.

Πλάτων, Ε., 2008. Η υιοθέτηση στην Κρήτη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. θρησκευτικών ιδεών και πεποιθήσεων προερχομένων από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Στο: *Εμπόριο: διακίνηση και ανταλλαγή αγαθών, ιδεών και τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο. Από την Προϊστορική μέχρι την Αρχαϊκή Εποχή*. Weilheim, Verein zur Forderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte e. V, 305-325.

Πλάτων, Ε., 2011. Η ανασκαφή του σπηλαιίου της Ινάτου (Τσούτσουρου). Στο Κάντα και Δαβάρας 2011, 16-21.

Πλάτων, Ε., 2014. Η «χειρονομία της αποκάλυψης»: ένα άγνωστο μέχρι σήμερα στιγμιότυπο τελετουργικών ενηλικίωσης. *Κρητικά Χρονικά* 34, 65-81.

Πλάτων, Ν., 1930. Περί της εν Κρήτη λατρείας των σταλακτιτών. *ΑΕ*, 160-168.

Πλάτων, Ν., 1948. Συμβολή εις το τοπωνυμικόν, την τοπογραφίαν και την ιστορίαν των πόλεων και φρουρίων της Κρήτης. Γ': Πόλεις της Β. ακτής μεταξύ Δρεπάνου και Δίου άκρου. *Κρητικά Χρονικά Β'*, 349-365.

Πλάτων, Ν., 1949. Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1949. *Κρητικά Χρονικά Γ*, 591-596.

Πλάτων, Ν., 1951α. Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1951. *Κρητικά χρονικά Ε'*, 438-449.

Πλάτων, Ν., 1951β. Οι μινωικοί θρόνοι. *Κρητικά Χρονικά Ε'*, 385-412.

Πλάτων, Ν., 1957. Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1957. *Κρητικά Χρονικά ΙΑ'*, 326-340.

Πλάτων, Ν., 1962. *Το Ιδαίον Άντρον. Το σπήλαιον της γεννήσεως του Διός*. Ρέθυμνο.

Πλάτων, Λ., 2003. Το ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου, κάτω από ένα νέο σημασιολογικό πρίσμα. Στο: Βλαχόπουλος, Α., Μπίρταχα, Κ. (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*. Αθήνα: Η Καθημερινή Α.Ε., 331-366.

Πλάτωνος-Μαντή, Μ. 1981. Τελετουργικές σφύρες και ρόπαλα στο μινωικό κόσμο. *ΑΕ*, 74-83.

Πολίτης, Α., 2012. Αναζητώντας το αντικειμενικό στις υποκειμενικές πληροφορίες. Ταξιδιώτες των μέσων του 19ου αιώνα: ο J.-A. Buchon, ο Εδμόνδος Αμπού και άλλοι. *Αριάδνη* 18, 223-252.

Πουλάκη-Παντερμαλή, Έ., Βαξεβανόπουλος, Μ., 2001-2004. Το σπήλαιο στο ιερό του Άμμωνος Διός. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Χαλκιδικής, Καλλιθέα, 551-552.

Πουλάκη-Παντερμαλή, Έ., Κουλίδου, Σ., Σύρος, Α., Βαξεβανόπουλος, Μ., Καρατάσιος, Π., 2001-2004. Καταρράκτες (Φράγμα). *ΑΔ* 56-59. Β6: Χρονικά: Νομός Σερρών, Σιδηρόκαστρο, 549-551.

Πρέβε, Σ., 2015. Ανασκαφή στην Κυδωνία των Ιστορικών Χρόνων. Στο: Καραναστάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 87-96.

Πρωτοπαπαδάκη, Ευ., 2015. Στο: Καραναστάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 59-69.

Πρωτοπαπαδάκη, Ευ., 2017. Κυκλαδίζον ειδώλιο Προανακτορικής περιόδου από την Πλατυβόλα Χανίων. Στο: Σταμπολίδης, Ν. Χ., Σωτηρακοπούλου, Π. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Κυκλαδικά στην Κρήτη.Κυκλαδικά και κυκλαδίζοντα ειδώλια μέσα στην ανασκαφική τους συνάφεια» (Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 1-2 Οκτωβρίου 2015)*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 437-450.

Πύρρου, Ν., 2010. Ανασκαφικές εργασίες στο Ναό του Αγίου Δημητρίου, στη Βιράν Επισκοπή Ρεθύμνου. . Στο: Ανδριανάκης και Τζαχίλη 2010, 543-550.

Πωλογιώργη, Μ., 1982. Σπηλιά Αγροκηπίου. *ΑΔ* 37. Β'2: Χρονικά, 379-381.

Πωλογιώργη, Μ., 1984. Σπήλαιο Λατζιμά. *ΑΔ* 39. Β'2: Χρονικά: Νομός Ρεθύμνου. Πρίνος Μυλοποτάμου, 301-302.

Πωλογιώργη, Μ., 1985α. Λατρευτική σπηλιά Ιστορικών Χρόνων στα Χανιά. Στο: *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α': Αρχαίοι Χρόνοι, 301-321.

Πωλογιώργη, Μ., 1985β. Κίσαμος. Η τοπογραφία μιας αρχαίας πόλης της *Δυτικής Κρήτης*. *ΑΑΑ* 18, 65-80.

Ρεθεμνιωτάκης, Γ., 1998. *Ανθρωπομορφική πηλοπλαστική στην Κρήτη, από τη Νεοανακτορική έως την Υπομινωική περίοδο*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 174. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Ρεθεμνιωτάκης, Γ., 1999. Το νέο μινωικό ανάκτορο στον Γαλατά Πεδιάδος και «ιερό σπήλαιο» του Αρκαλοχωρίου. Στο: Καρέτσου, Α. (επιμ.), *Κρήτες θαλασσοδρόμοι*. Ηράκλειο, 91-109.

Ρωμαίος, Κ. Α., 1911. Αρκαδικοί ερμαί. *ΑΕ*, 149-159.

Σαπουνά, Π., 1995. Προέλευση και εργαστήρια των λύχνων του Ιδαίου Άντρου. Στο: *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 827-839.

Σαπουνά-Σακελλαράκη, Έ., 1983. Το ειδώλιο Σαμπά και τα άμορφα ειδώλια της πρώιμης Εποχής του Χαλκού. *ΑΕ*, 44-74.

Σακελλαράκης, Γ., 1983. Ίδαϊον Άντρον 1982-1983. *ΠΑΕ*, 415-500.

Σακελλαράκης, Γ., 1984. Ανασκαφή στο ιδαϊόν Άντρον, 1984. *ΠΑΕ*, 507-599.

Σακελλαράκης, Γ., 1985α. Η νέα έρευνα στο Ιδαίο Άντρο (1982-1984). *Αρχαιολογία* 15, 14-22.

Σακελλαράκης, Γ., 1986. Ανασκαφή Ιδαίου Άντρου, 1985. *Έργον*, 78-83.

Σακελλαράκης, Γ., 1986α. Η Ιταλική Αρχαιολογική Αποστολή και το Ιδαίο Άντρο. *Λύκτος* 13, 9-20.

Σακελλαράκης, Γ., 1987. Ανασκαφή Ιδαίου Άντρου, 1986. *Έργον*, 141-149.

Σακελλαράκης, Γ., 1987α. Κάσος. Σπήλαιο Ελληνοκαμάρα. *ΑΔ* 42. Β'2: Χρονικά, 692-694.

Σακελλαράκης, Γ., 1987β. Εκατό χρόνια έρευνας στο Ιδαίο Άντρο. *ΑΕ*, 239-263.

Σακελλαράκης, Γ., 1988β. Ελληνοκαμάρα. *ΑΔ* 43. Β'2: Χρονικά: Κάσος, 679-680.

Σακελλαράκης, Γ., 1990. Παύλου Βλαστού «Η Ιερά πορεία των ευσεβών εις την Ίδην της Κρήτης». Προσκυνήματα στον Ψηλορείτη το 1860 και το 1872. *Κρητικά Χρονικά* Λ', 18-34.

Σακελλαράκης, Γ., 2006. Με αφορμή κάποια λείψανα επίπλων στο Ιδαίο Άντρο. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. III: *Αρχαίοι Χρόνοι. Ιδαίο Άντρο*, 137-181.

Σακελλαράκης, Γ., 2011. Οι ουρανοί του Γκρέκο (υπό δημοσίευση).

Σακελλαράκης, Γ., Σαπουνά-Σακελλαράκη, Έ., 2011. *Ιδαίο άντρο, το σπήλαιο του Δία και οι θησαυροί του*. Αθήνα: Μίλητος.

Σακελλαράκης, Γ., Σαπουνά-Σακελλαράκη, Έ., 2013. Το Ιδαίο Άντρο. Ιερό και μαντείο. Α'-Γ'. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 279. Αθήναι: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Σαμαρτζίδου - Ορκοπούλου, Σ. 2001-2004. Σπήλαιο Νυμφών. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Σίφνος, Καμάρες, 494-495.

Σαμαρτζίδου - Ορκοπούλου, Σ., 2001-2004. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Σίφνος. Επιφανειακές έρευνες, εντοπισμοί, καταγραφή σπηλαίων, 498-499.

Σάμψων, Α., 1987. Εύβοια. Σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρρουνία. *ΑΔ* 42. Β'2: Χρονικά, 700-702.

Σάμψων, Α., 1992. Ένα μοντέλο εποχικής κατοίκησης στο σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων. Στο: Ευσταθίου 1992, ΣΕΛ.

Σάμψων, Α., 1993α. Σπήλαιο Κύκλωπα, Αλόνησος. *ΑΔ* 48. Β'2: Χρονικά, 692.

Σάμψων, Α., 1993β. Σπήλαιο Λιμνών Καλαβρύτων. *ΑΔ* 48. Β'2: Χρονικά, 690-691.

Σάμψων, Α., 1993γ. *Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός, το νεκροταφείο*. Αθήνα.

Σάμψων, Α., 1996α. Σπήλαιο Σαρακήνας. *ΑΔ* 51. Β'2: Χρονικά: Βομός Βοιωτίας, 714.

Σάμψων, Α., 1996β. Σπήλαιο Κύκλωπα. *ΑΔ* 51. Β'2: Χρονικά: Νομός Μαγνησίας, Γιούρα Αλοννήσου, 712-714.

Σάμψων, Α., 1997. *Το σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Μια προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο*. Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών αρ. 7. Αθήνα.

Σάμψων, Α., 1998. Ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο Κύκλωπα στα Γιούρα Αλοννήσου κατά το έτος 1992. Στο: Ευσταθίου 1998, 69-74.

Σάμψων, Α., Κατσαρού, Σ., 1998. Ανασκαφή στο σπήλαιο Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων κατά το 1992. Στο: Ευσταθίου 1998, 63-68.

Σαπουνά, Π. 1995. Προέλευση και εργαστήρια των λύχνων του Ιδαίου Άντρο. Στο: *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α1: Τμήμα Αρχαιολογικό, 827-839.

Σαπουνά, Π., 2004. Ταυροκαθάψια σε ρωμαϊκούς λύχνους. Μινωική παράδοση ή τυχαία αντιγραφή; Στο Di Vita, A., Livadioti, M., Simiakaki, I. (eds), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale (Iraklion, 23-30 Settembre 2000)*. III, 1. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d'Erasmus, Aldo Auselio Editore, 945-958.

Σερόγλου, Φ., 2012. Προσδιορίζοντας τη ζωή από τον θάνατο. Διαπολιτισμικές ανταλλαγές στη Μεσόγειο κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στο: Stampolidis, Kanta and Giannikouri 2012, 275-284.

Σημαντηράκη, Ζ., 1994. Το αρχείο Παύλου Βλαστού. *Κρητολογικά Γράμματα* 9/10, 65-70.

Σιμιτζής, Β., 1993. Τα σπήλαια του Μυλοποτάμου. *Κρητολογικά Γράμματα* 7/8, 119-132.

Σιμιτζής, Β., 1994. Συμπληρωματικά στα σπήλαια του Μυλοποτάμου. *Κρητολογικά Γράμματα* 9/10, 193-204.

Σκλαβενίτης-Χαραλαμπίδης, Χ., 2002. *Η λαϊκή αγγειοπλαστική στη Δυτική Κρήτη*. Χανιά: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων.

Σκόρδου, Μ., Θέση Σγούρνες Άνω Κουνουπίτσας Κισάμου: Νέα αρχαιολογική θέση. Μια πρώτη προσέγγιση ενός αγνώστου νεκροταφείου των Ιστορικών Χρόνων. Στο: Καραναστάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 115-126.

Σουέρεφ, Κ. Ι., 2016: Πρόλογος. Στο Παντερμαλής, Δ., Ελευθεράρου, Σ. (επιμ.), 2016: *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*. Κατάλογος έκθεσης (Μουσείο Ακρόπολης, 20.6.2016-10.1.2017). Αθήνα: Εκδόσεις Μουσείου Ακρόπολης, 13.

Σπανάκης, Σ. Γ., 1963. Το σπήλαιο του Μελιδονίου. *Περιοδική* 60, 33-35.

Σπανάκης, Σ., 1991. *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρας των αιώνων*. Ηράκλειο.

Σταμπολίδης, Ν. Χ., 1985. Βωμοί-Θρόνοι. *ΑΑΑ* 18, 231-245.

Σταμπολίδης, Ν. Χ., 1994. *Ελεύθερνα III*. 2: Από τη γεωμετρική και αρχαϊκή ακρόπολη. Ταφικές πυρές και Ομηρικά Έπη. Ρέθυμνο.

Σταμπολίδης, Ν. Χ., 2005-2006. Από την Ελεύθερνα και το Ιδαίον Άντρο: μια απόπειρα ερμηνείας χαμένων τελετουργικών. *Ενυμνή* 6-7, 183-205.

Σταμπολίδης, Ν. Χ., Οικονόμου, Στ. (επιμ.), 2014. *Επέκεινα. Ο θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα*. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης. Αθήνα: Ίδρυμα Ν. και ντ. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Κοινοφελές ίδρυμα «Αλέξανδρος Ωνάσης».

Σταμπολίδης, Ν. Χ., 2014, Η στιγμή του θανάτου. Στο: Σταμπολίδης και Οικονόμου 2014, 19-25.

Σταυρινίδης, Ν., 1976. Μεταφράσεις Τουρκικών Εγγράφων Τ. Α. Η. 2. Ηράκλειο.

Στεφανή, Ευ., Οι γυμνοί γυναικείοι μαστοί στη μινωική εικονογραφία: σύμβολο γονιμότητας ή εξουσίας; Στο: *Πετραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α3: Προϊστορικοί Χρόνοι: Κεραμική – Τεχνολογία – Τέχνη – Εικονογραφία – Λατρεία - Τελετουργικό – Ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας, 523-538.

Στραβοπόδη, Ε., 1994. Α' Κουβελείκη σπηλιά Αλεποχωρίου. *ΑΔ* 49. Β'2: Χρονικά: Νομός Λακωνίας, 835-837.

Στραβοπόδη, Ε., 2001-2004. Α' Κουβελείκη σπηλιά. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Λακωνίας, Αλεποχώρι, 479-480.

Στραβοπόδη, Ε., Κονταξή, Χ., 2001-2004. Α' Κουβελείκη σπηλιά. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Λακωνίας, Αλεποχώρι, 527-529.

Στρατιδάκης, Χ., Κ., 1994. Αρχαιολογικές θέσεις στο Νομό Ρεθύμνης από τα Νεολιθικά ως και τα Αρχαϊκά χρόνια. *Κρητολογικά Γράμματα* 9/10, 103-120.

Στρατιδάκης, Χ., Κ., 1995. Αρχαιολογικές θέσεις στο Νομό Ρεθύμνης από τα Νεολιθικά ως και τα Ρωμαϊκά χρόνια (συνέχεια). *Κρητολογικά Γράμματα* 11, 305-332.

Στρατιδάκης Χ., 1998. *Σε χώρους πρωτόγονους και μυστηριακούς. Τα σπήλαια του νομού Ρεθύμνης*. Ρέθυμνο: Κέντρο Περιβαλλοντικής Αγωγής και Ενημέρωσης «Φάλκονας».

Στρατιδάκης, Χ., 1998. Μητρώο Σπηλαίων Νομού Ρεθύμνης. Ρέθυμνο: Κέντρο Περιβαλλοντικής Αγωγής και Ενημέρωσης «Φάλκονας».

Στρατιδάκης, Χ., 2011. *Τα σπήλαια του Ρεθύμνου*. Ρέθυμνο.

Στρατούλη, Γ., 1998. Η ανάγνωση των χρήσεων των σπηλαίων. Στο: Ευσταθίου 1998, 59-62.

Σύρος, Α., Μυτελέτης, Μ., 2007. Ανώνυμο σπήλαιο. *ΑΔ* 61. Β'2: Χρονικά: Θάσος, Σκάλα Μαριών, 1.400-1.402.

Τέγου, Ε., 2006. Ένα ιερό ιστορικών χρόνων στη θέση Γερακάρω της Αζού. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. IV: *Ελεύθερα – Αζός*, 275-293.

Τέγου, Εύ., 2010. Αρχαιολογική έρευνα στο Βένι του Δήμου Συβρίτου, Ν. Ρεθύμνου. Στο: Ανδριανάκης και Τζαχίλη 2010, 525-529.

Τέγου, Ευ., 2014. *Το ιερό (Αφροδίτης) στην Αζό: μία νέα προσέγγιση*. Μεταπτυχιακή εργασία Α΄ Κύκλου στην Κλασική Αρχαιολογία. Τμήμα Αρχαιολογικό-Ιστορικό, Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τέγου, Εύ., Φλεβάρη, Λ., 2010. Σωστική ανασκαφή στη θέση Μνήματα Αλφάς. Στο: Ανδριανάκης και Τζαχίλη 2010, 498-506.

Τζανακαρής, Β., 2016. *Οι λήσταρχοι: τα παληκάρια τα καλά σύντροφοι τα σκοτώνουν*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Τζαχίλη, Ι., 2006. Η υφαντική στην περιοχή του Πανόρμου κατά την Ελληνιστική περίοδο. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. II: *Αρχαίοι Χρόνοι*, 219-238.

Τζαχίλη, Ι., 2011. *Βρύσινας Ι: Μινωικά εικαστικά τοπία. Τα αγγεία με τις επίθετες πλαστικές μορφές από το ιερό Κορυφής του Βρύσινα και η αναζήτηση του βάθους*. Αθήνα: Τα Πράγματα.

Τζεδάκις, Γ., 1966α. Ανασκαφή σπηλαίου Πλατυβόλα. *Κρητικά Χρονικά* 20, 328-330.

Τζεδάκις Γ., 1966β. ΚΑ΄ Σπήλαιον Περιβολίων Κυδωνίας. *Κρητικά χρονικά* 20, 331.

Τζεδάκις Γ., 1966γ. Σπήλαιον Βρυσών Κυδωνίας. *Κρητικά χρονικά* 20, 331.

Τζεδάκις, Γ., 1967α: Σπήλαιον Περιβολίων Κυδωνίας., *ΑΔ* 22. Β2: Χρονικά: Αρχαιότητες και μνημεία *Δυτικής Κρήτης*. Νομός Χανίων. II. Τυχαία ευρήματα και περιοδείες, 506.

Τζεδάκις, Γ., 1967β: Ανασκαφή σπηλαίου Πλατυβόλας. *ΑΔ* 22. Β2: Χρονικά: Αρχαιότητες και μνημεία *Δυτικής Κρήτης*. Νομός Χανίων. Ανασκαφαί, 504-506.

Τζεδάκις, Γ., 1967γ: Σπήλαιον Βρυσών Κυδωνίας. *ΑΔ* 22. Β΄2: Χρονικά: Αρχαιότητες και μνημεία *Δυτικής Κρήτης*. Νομός Χανίων. Ανασκαφαί, 506.

Τζεδάκις, Γ., 1968α: Σπήλαιον «Μαμελούκου Τρύπα». *ΑΔ* 23, Β2: Χρονικά: Αρχαιότητες και μνημεία *Δυτικής Κρήτης*. Νομός Χανίων. Περισυλλογή αρχαίων-τυχαία ευρήματα, 417-418.

Τζεδάκις, Γ., 1968β: Ανασκαφή σπηλαίου «Μαμελούκου Τρύπα» (Περιβόλια Κυδωνίας). *ΠΑΕ*, 133-138.

Τζεδάκις, Γ., 1968γ: Νέα στοιχεία για τη μελέτη του Μινωικού Πλιτισμού στη

Δυτική Κρήτη. Στο: *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α': Τμήμα Αρχαιολογικών, 268-272.

Τζεδάκις, Γ., 1970α: Ανασκαφή σπηλαίου Γερανίου. *ΑΔ* 25. Β2: Χρονικά, Αρχαιότητες και μνημεία *Δυτικής Κρήτης*. Νομός Ρεθύμνης. Αρχαιολογικά έρευναι 474-476.

Τζεδάκις, Γ., 1970β. Ανασκαφή σπηλαίου Περιβολίων Κυδωνίας. *ΑΔ* 25. Β'2: Χρονικά, 469-470.

Τζεδακις, Γ., 1981: Σπηλιά Αγίου Ιωάννη. *ΑΔ* 36. Β2: Χρονικά: Νομός Χανίων, Ανασκαφικές εργασίες, 395-396.

Τζεδάκις, Γ., Γαβριλάκη - Νικολουδάκη, Ειρ., 1988. Σπήλαιο Μελιδονίου. *ΑΔ* 43. Χρονικά Β'2: Νομός Ρεθύμνης. Ανασκαφικές εργασίες, 558.

Τζεδάκις, Γ., Γαβριλάκη - Νικολουδάκη, Ει., 1987. Σπήλαιο Μελιδονίου. *ΑΔ* 42. Β'2: Χρονικά Νομός Ρεθύμνης. Επαρχία Μυλοποτάμου. Ανασκαφικές εργασίες, 576-578.

Τζεδάκις, Γ., Γαβριλάκη, Ει., 1995. Η ανασκαφή του σπηλαίου Μελιδονίου. Παπαδογιαννάκης, Ν. (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 25-31 Αυγούστου 1991)*. Νέα Χριστιανική Κρήτη 11-14. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνου, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 887– 894.

Τζιγκουνάκη, Α., υπό δημοσίευση - α. Στοιχεία λατρείας από τον Άγιο Ιωάννη Αμαρίου. Στο: Γαβριλάκη, Ει. (επιμ.), *Πρακτικά του ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 21-27.10.2011)*. Α1: Αρχαίοι Χρόνοι. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης.

Τζιγκουνάκη, Α., υπό δημοσίευση - β. Συστηματική ανασκαφή στο καλό Χωράφι Μυλοποτάμου. Στο: *Πρακτικά της 4 ης Συνάντησης για το Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης (Ρέθυμνο, 24-27 Νοεμβρίου 2016)*.

Τζιγκουνάκη, Α, Godart, I., 2014. Η ελληνοϊταλική έρευνα στο Αμάρι. Στο: Μανουράς 2014, 79-96.

Τζιφόπουλος, Γ.Ζ., 1998. Ο Ορφισμός στην Κρήτη. *Θαλλώ* 10, 81-96.

Τζιφόπουλος, Γ.Ζ., 1999. Παρατηρήσεις σε τέσσερις επιγραφές σπηλαίων του Νομού Ρεθύμνης. *HOROS* 13, 213-224.

Τζιφόπουλος, Γ. Ζ., 2002. Λατρείες στην Κρήτη: η περίπτωση των διονυσιακών – ορφικών ελασμάτων. Στο: Αβαγιανού 2002α, 147-171.

Τζιφόπουλος, Γ. Ζ., 2004-2009. Επιγραφές Συβρίτου Νομού Ρεθύμνης. *HOROS* 17-21, 567-578.

Τζιφόπουλος, Γ. Ζ., 2010. Ταλλαίον Άντρον παλίμνηστον. Στο Ανδριανάκης και Τζαχίλη 2010, 670-685.

Τζιφόπουλος, Γ. Ζ., 2014α. Το επιγραφικό σύνταγμα της επαρχίας Αμαρίου. Στο: Μανουράς 2014, 181-193.

Τζιφόπουλος, Γ. Ζ., 2014β. Βακχικός – Ορφικός Άδης. Στο: Σταμπολίδης και Οικονόμου 2014, 34-41.

Τιβέριος, Μ., 2004. Αισχύλος και Ελευσίνα Μυστήρια. Στο: Ιακώβ, Δ. Ι., Παπάζογλου, Ε. (επιμ.), *ΘΥΜΕΛΗ. Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν. Χ. Χουρμουζιάδη*. Ηράκλειο 2004, 405-426.

Τρανταλίδου, Κ., 1989. Η θέση «Πηγές του Αγγίτη» (Μααρά) στη λεκάνη της Δράμας. Δεδομένα και προοπτικές. *ΑΑΑ XXII*, 61-70.

Τρανταλίδου, Κ., 2001-2004α. Σπήλαιο Πηγών Κορομηλιάς. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Καστοριάς, Αγία Τριάδα, 519.

Τρανταλίδου, Κ., 2001-2004β. Σπήλαιο Πηγών Αγγίτη. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Καστοριάς, Αγία Τριάδα, 542-544.

Τρανταλλίδου, Κ., Χατζιώτη, Ευ., 1998. Η ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο Πηγές Αγγίτη (Μααρά) της κοινότητας Κοκκινογειών Δράμας κατά το έτος 1992. Στο: Ευσταθίου 1998, 37-44.

Τριανταφυλλίδου, Π., Χατζηλαζάρου, Δ., 2001-2004. Σπήλαιο Κύκλωπα. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Λευκάδας, Μεγανήσι, 485-487.

Τσατσάκη, Ν., Φλεβάρη, Λ., 2015. Σωστική ανασκαφική έρευνα στο Σφακάκι Παγκαλοχωρίου, Δήμου Ρεθύμνου. Στο: Καραναστάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 343-352.

Τσιβιλίκα, Ε., 1983. Τυχαία ευρήματα (από το σπήλαιο Αρκαλιές Σκουραχλάδας). *ΑΔ* 38. Β'2: Χρονικά, 368.

Τσιγωνάκη, Χ., 2015. Οι ανασκαφές του Πανεπιστημίου Κρήτης στην Ακρόπολη της Ελεύθερνας (Τομέας ΙΙ, Κεντρικός). Στο: Καραναστάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 391-406.

Τσικνάκης, Κ., Γ., 1989-1990. Ένα άγνωστο κείμενο του Onorio Belli για τις αρχαιότητες της Κρήτης (1591). *Παλλίμνηστον* 9/10, 179-238.

Τσικνάκης, Κ. Γ., 1991. Η αρχαιολογική έρευνα του Onorio Belli στην Κρήτη (με βάση ένα άγνωστο κείμενό του). Στο: *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Β': Τμήμα Μεσαιωνικό-Βυζαντινό, 577-589.

Τσικνάκης, Κ. Γ., 2000. Αναμνήσεις μιας μέρας. Ο γιατρός Onorio Belli στα χανιά. Στο: Χανιώτης, Α. (επιμ.), *Έργα και Ημέρες στην Κρήτη. Από την Προϊστορία στον Μεσοπόλεμο*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 225-283.

Τσικνάκης, Κ. Γ., 2011. *Τῷ πόθῳ τῆς θεᾶς τῶν ἀγαλμάτων ῥωννύμενος*. Αρχαιολογικές αναζητήσεις στην Κρήτη του 15ου αιώνα. *Θησαυρίσματα* 41-42, 479-494.

Τσικνάκης, Κ., Γ., 2006. Το σπήλαιο Μελιδονίου και οι επισκέπτες του. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. VI: *Βενετοκρατία – Τουρκοκρατία*, 197-216.

Τσιποπούλου, Μ., 2005. *Η Ανατολική Κρήτη στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*. Ηράκλειο.

Τσιποπούλου, Μ., 2010. Προανακτορική ταφική βραχοσκεπή στον Πετρά Σητείας. Πρώτη ανακοίνωση. Ανδριανάκης και Τζαχίλη 2010, 121-133.

Τωμαδάκης, Ν. Β., 1948. Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και η διαθήκη αυτού. *Κρητικά Χρονικά Β΄*, 47-72.

Τωμαδάκης, Ν. Β., 1950. Υμνολογικά – Αγιολογικά του Αγίου Ιωάννη του του Ξένου. *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* Κ, 314-330.

Τωμαδάκης, Ν., 1960. Προβλήματα της εν Κρήτη αραβοκρατίας (826-961). *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 30, 1-38.

Φαράκλας και άλλοι, 1998. Φαράκλας, Ν., Κατάκη, Έ., Κόσσυβα, Α., Ξιφαράς, Ν., Παναγιωτόπουλος, Ε., Τασούλας, Γ., Τσατσάκη, Ν., Χατζηπαναγιώτου, Μ., *Οι επικράτειες των αρχαίων πόλεων της Κρήτης*. Σειρά *Ρίθυμνα* 6. Ρέθυμνο.

Φουντουλάκης, Ι., 1996. *Vittorio Simonelli, Candia di escursione, Parma 1897*.

Φλουρέντζος, Π., 1998. Ειδώλιο θεάς με υψωμένα χέρια. Στο: Σταμπολίδης και Καρέτσου 1998, 93, 257, 265: 69, 322, 330-331.

Φραιδάκη, Α., 2010. Ανασκαφή της Παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο Πέραμα Δήμου Γεροποτάμου, Δ. Ρεθύμνου, 2004-2006. Στο: Ανδριανάκης και Τζαχίλη 2010, 532-538.

Χαιρέτη, Μ., 1968. Η απογραφή των ναών και μονών της περιοχής Χανίων του έτους 1637. *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* ΛΣΤ΄, 335-388.

Χαιρέτη, Μ., 1972-1973. Αι ορθόδοξοι μοναί της Κυδωνίας κατά την απογραφή του έτους 1637. *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* ΛΘ'-Μ (Λειμών. Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Νικόλαο Τωμαδάκη), 563-578.

Χαμηλάκης, Γ., 1998. Στοιχεία για την πρωτομινωική κτηνοτροφία: ζωοαρχαιολογικές μαρτυρίες από το σπήλαιο Σεντόνη Ζωνιανών Κρήτης. Στο: Ευσταθίου 1998, 85-96.

Χαμηλάκης, Γ., 2013. *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις. Βίωμα, μνήμη και συν-κίνηση*. Μετάφραση: Νίκος Κούρκουλος. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Χανιώτης, Α., 1990. Μια άγνωστη πηγή για τη λατρεία στο Ιδαίο άντρο. Στο: *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α'2: Τμήμα Αρχαιολογικό, 393-401.

Χαρωνίτης, Β. Γ., 1982. Στο Μελιδόνι, στο σπήλαιο της θυσίας. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 28 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), 31-32.

Χατζηγάκης, Α., 1954. *Εκκλησίες της Κρήτης – Παραδόσεις*. Ρέθυμνο.

Χατζηδάκη, Ε., 2015. Πρόσφατα ευρήματα από την αρχαία Φαλάσαρνα. Στο: Καραναστάση, Τζιγκουνάκη και Τσιγωνάκη 2015, 127-134.

Χατζηδάκης, Ι., 1895. Περιήγησις εις Κρήτην. Ερμούπολις 1881, Αθήνα 1885).

Χατζηλαζαρίδης, Α. Ι., 1998. Η σπηλαιώδης εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του «κρεμαστού» στα Σέρβια Κοζάνης. Στο Ευσταθίου 1998, 153-156.

Χατζηπαναγιώτη, Έ., Τερζοπούλου, Μ., Μπουζιώτης, Σ., 2013. *Έρευνα, οπτικοακουστική σύνθεση και ταινία τεκμηρίωσης, με αντικείμενο τις διαφορετικές περιόδους της ιστορίας του σπηλαίου Μελιδονίου, από τη Νεολιθική Εποχή μέχρι και σήμερα*. Πτυχιακή εργασία. Α.Τ.Ε.Ι. Κρήτης – Τμήμα Μουσικής Τεχνολογίας και Ακουστικής.

Χατζιώτου, Ευ., Μ., 1994. Σπήλαιο Μπολιάτσω στον Κάβαλλος. *ΑΔ* 49. Β'2: Νομός Λευκάδας, 842-843.

Χατζιώτου, Ευ. 1995. Μ., Σπήλαιο Δράκαινα. *ΑΔ* 50. Β'2: Χρονικά: Κεφαλληνία, Πόρος, 836-837.

Χατζιώτου, Ν., 1996. Σπήλαιο Δράκαινας. *ΑΔ* 51. Β'2: Χρονικά: Νομός Κεφαλληνίας, Πόρος, 714-715.

Χατζιώτου, Ν., 1997. Σπήλαιο Μπολιάτσω. *ΑΔ* 52. Β'2: Χρονικά: Νομός Λευκάδας, Κάβαλλος, 484-485 και 1176-1177.

Χατζιώτου, Ν., 2001-2004. Σπήλαιο Δράκαινα. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Κεφαλληνίας, Κεφαλονιά, Πόρος, 487-488.

Χατζιώτου, Ευ. Μ., Στρατούλη, Γ., 1994. Σπήλαιο Δράκαινα στον Πόρο. *ΑΔ* 49. Β'2: Νομός Κεφαλληνίας, 846-848.

Χατζιώτου, Ευ. Μ., Στρατούλη, Γ., Κοτζαμποπούλου, Ε., 1989. Η σπηλιά της Δράκαινας. Πρόσφατη έρευνα στον Πόρο Κεφαλονιάς (1992-1993). *ΑΑΑ* XXII, 31-60.

Χατζιώτου, Ευ., Τριανταφυλλίδου, Π., 2001-2004. Σπήλαιο Μπολιάτσω. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Λευκάδας, Λευκάδα, Κάβαλλος, 484-485.

Χατζηλαζαρίδης, Α. Ι., 1998. Η σπηλαιώδης εκκλησία του Αγίου Γεωργίου «του Κρεμαστού» στα Σέρβια Κοζάνης. Στο: Ευσταθίου 1998, 153-156.

Χατζόπουλος, Μ. Β., 2002. Λατρείες της Μακεδονίας: τελετές μεταβάσεως και μνήσεως. Στο: Αβαγιανού 2002α, 11-29.

Χρυσοστόμου, Π. 2003. Ταφικό ιερό μυστών του Διονύσου στη Μηνιίδα Βοττιαίας. *ΑΑΑ* 32-34. (1999-2001), 195-220.

Ψάθη, Ε., 2001-2004. Σπήλαιο Κάψια. *ΑΔ* 56-59. Β'6: Χρονικά: Νομός Αρκαδίας, 522.

Ψιλάκης, Ν., 1993. *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*. Ηράκλειο: Καρμάνωρ.

Ψιλάκης, Ν., 2007: *T. A. B. Spratt, Ταξίδια και έρευνες στην Κρήτη του 1850*. Μετάφραση: Μ. Ψιλάκη. Ηράκλειο: Καρμάνωρ.

Accordi, B., 1972. Lo scavo della “Grotta Simonelli” con cervi nani del Quaternario. *Quaderno dell'Accademia nazionale dei Lincei* 167, 1-17.

Aegaeum 8. Laffineur, R., Crowley, J. L. (eds), *Εικόν. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference (Université de Tasmania, Hobart, 6-9 April 1992)*. *Aegaeum* 8. Liège: Université de Liège – Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique, University at Austin, Texas – Program in Aegean Scripts and Prehistory, 2008.

Aegaeum 15. Watrous, L. V., *The Cave Sanctuary of Zeus at Psychro. A Study of Extra-urban Sanctuaries in Minoan and Early Iron Age Crete*. *Aegaeum* 15. Liège:

Université de Liège – Histoire de l’art et archeologie de la Grèce antique, University at Austin, Texas – Program in Aegean Scripts and Prehistory, 1996.

Aegaeum 16. Laffineur, R., Betancourt, P. P. (eds), *TEXNH: Craftsmen, Crafts women, and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference (Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996)*. *Aegaeum* 16. Liège: Université de Liège – Histoire de l’art et archéologie de la Grèce antique, University at Austin, Texas – Program in Aegean Scripts and Prehistory 1997.

Aegaeum 20. Betancourt, P. P., Karafeorgis, V., Laffineur, R, Niemeier, W.-D (eds), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th Year*. *Aegaeum* 20. Liège: Université de Liège – Histoire de l’art et archéologie de la Grèce antique, University at Austin, Texas – Program in Aegean Scripts and Prehistory, 1999.

Aegaeum 22. Laffineur, R., Hägg, R. (eds), *Potnia. Deities in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference (Goteborg, Goteborg University, 12-15 April 2000)*. *Aegaeum* 22. Liège: Université de Liège – Histoire de l’art et archéologie de la Grèce antique, University at Austin, Texas – Program in Aegean Scripts and Prehistory, 2001.

Aegaeum 29. Hitchcock, L., Laffineur, R., Crowly, J. (eds), 2008. *Dais. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference (Université de Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008)*. *Aegaeum* 29. Liège: Université de Liège – Histoire de l’art et archéologie de la Grèce antique, University at Austin, Texas – Program in Aegean Scripts and Prehistory, 2008.

Albinus, L. 2000. *The House of Hades: Studies in Ancient Greek Eschatology*. Aarhus.

Alcock, S. E., Osborne, R. (eds), 1994. *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*. Oxford: Clarendon Press.

Altman, I., Low, S. M., 1992. *Place Attachment*. Utah: University of Utah, 1. University of Utah, Graduate School and University Center, City University of New York.

Alroth, B., 1989. Greek Gods and Figurines. *Boreas* 18, 63-107.

Alroth, B., 1998. Changes in Votive Practice? From Classical to Hellenistic. Some Examples. In: Hägg, R. (ed.), *Proceedings of the Forth International Seminar on Ancient Greek Cult “Ancient Greek Cult Practice from Archaeological Evidence”*.

(Athens, 22-24 october 1993). Swedish Institute at Athens. Stockholm: P. Åströms Förlag, 35-40.

Amandry, P., 1984. *L'Antre Corycien II*. BCH Suppl. 9.

Amandry, P., 1997. Recherches sur la Cella du temple de Delphes. In: Heinz, J. – G. (ed.), Actes du Colloque de Strasbourg (Université de Strasbourg, 15-17 Juin 1995) *Oracle et Prophéties dans l'Antiquité*". Strasbourg, 271-282.

Arerett, E. W., 2011. The Ritual of Malloyra Terracotta Figurines. In: Counts, D. B., Kardulias, P. N., Toumazou, M. (eds), *Crossroads and Boundaries: The Archaeology of Past and Present in Malloura Valley, Cyprus*. American Schools of Oriental Research Monograph Series, 133-147.

Athanasopoulos, E., Wandsnider, L. A. (eds) 2004. *Mediterranean Archaeological Landscapes: Current Issues*. Philadelphia: University of Pennsylvania, Museum of Archaeology and Anthropology.

Avagianou, A., 1991. *Sacred Marriage in the Rituals of Greek Religion*. Bern.

Åström, P., 1987. Inverted Vases of the Old World Religion. *Journal of Prehistoric Religion* I, 7-16.

Aversa, G., 2006. The Site of Axos, Italian Excavations and Researches at the End of the 19th Century. In: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. IV: *Αρχαίοι Χρόνοι*. Αξός, 103-116.

Baldwin - Bowsky, M. W., 2006. Territorial reorganization west of Mt. Ida (Crete). Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. II: *Αρχαίοι Χρόνοι*, 253-275.

Banti, L., 1941-1043. I culti minoici e greci di Ag. Triada (Creta). *Annuario* 20-21, 9-74.

Barbantani, A., 2005. Goddess of Love and Mistress of the Sea: Notes on a Hellenistic Hymn to Arsinoë-Aphrodite. *Ancient Society* 35, 136-165.

Barrette, J. C., 1991. Towards an Archeology of Ritual. In: Garwood, P., Jennings, D., Skeates, R., Toms, J. (eds), 1991. *Proceedings of a Conference on Archeology, Ritual and Religion "Sacred and Profane"*. (Oxford, 1989). Oxford: Oxford University Committee for Archeology 32, 1-9.

Barshinger, P. S., 1987. *A Structural Analysis of the Ritual Areas of MM III / LM I Minoan Crete*. PhD thesis. Binghampton: The Graduate School of the State University of New York.

Bates D. M. A., 1913. *The Caves of Crete*. In: Trevor-Battye, A., *Camping in Crete*, London.

Baumbach, L., 1979. The Mycenaean Contribution to the Study of Greek Religion in the Bronze Age. *SMEA XX*. 25o Anniversario della decifrazione della Lineare B. *Incunabula Graeca LXX*, 143-160.

Belgiorno, M. R., 1994. Ricognizione nel territorio dell'antica Sybrita. In: *Rocchetti 1994a*, 201-227.

Belgiorno, M. R., Belli, M., Scafa, E., Sportiello, L., Vagnetti, L., 1984. Spunti per lo studio della regione di Kissamos nell'eta del Bronzo. *SMEA 9*. *Incunabula Graeca LXXXIV*, 65-87.

Belon du Mans, P., 1554. *Les observations de plusieurs singularités et choses memorables, trouvées en Crète, Asie, Indée, Égypte, Arabie et autres pays etranges, redigées en trois livres*. Paris.

Bennett, F. M., 1917. A Study of the Word ΞOANON . *AJA* 21, 8-21.

Bérard, C., 1974. *Essai sur l'imagerie des passages chthoniens*. Neuchatel.

Beschi, L. 1984. La cultura italiana a Creta: premessa di un' impegno scientifico. *Creta Antica. Cento anni di archeologia italiana (1884-1984)*. Roma: De Luca Editore.

Beschi, L. 1985. L'Anomimo Ambrosiano: uno itinerario in Grecia di Urbano Bolzanio. *Atti dell' Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze Morali, storiche et filologiche* 39, 1-22.

Beschi, L. (ed.), 1999. *Onorio Belli a Creta. Un manoscritto inedito della Scuola Archaeologica Italiana di Atene (1587). Premessa, Trascrizione, Commento*. Atene: Scuola Archaeologica Italiana di Atene.

Beschi, L. (ed.), 2000. *O. Belli, Accademico Olimpico. Scritti di antiquaria e botanica (1586-1602)*. Roma: Viella.

Besques-Mollard, S., 1972. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains*. III: Époques hellénistique et romain, Grèce et Asie Mineure. Paris.

Betancourt, Ph. P., 2007-2008. Ανασκαφές στο σπήλαιο του Αγίου Χαράλαμπος, στο Οροπέδιο Λασιθίου. *Κρητική Εστία* 12, 9-21.

Betancourt, Ph. P., Muhly, J. D., 2006. The Sistra from the Minoan Burial Cave at Hagios Charalambos. In: Czerny, E., Hein, I., Hunger, H., Melman, D,

Schwab, A. (eds), *Timelines: Studies in Honor of Manfred Bietak*. Leuven and Paris 2006, 429-435.

Betancourt, Ph., P., Μαρινάτου, Ν., Παλυβού, Κ., McPherron, Sh., Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν., Αλμπάνη, Τ., German, S., Μιτράκη, Γ., Gustafson, K., 2000. Το σπήλαιο της Αμνισού: η έρευνα του 1992. *AE* 139, 179-236.

Betancourt, Ph. P., et al, 2014. *Agios Haralambos: A Minoan Burial Cave in Crete. I: Excavation and Portable Objects*. Prehistory Monographs. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.

Betancourt, Ph. P., et al, 2015. *Agios Haralambos: A Minoan Burial Cave in Crete. II: The Pottery*. Prehistory Monographs 51. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.

Bevan, E., 1987. The Goddess Artemis and the Dedication of Bears in Sanctuaries. *BSA* 82, 17-21.

Bevan, E., 1988. Ancient Deities and Tortoise Representation in Sanctuaries. *BSA* 83, 1-6.

Binliff, J., Howard, Ph., Snodgrass, A. 1999. The hidden Landscape of Prehistoric Greece. *Journal of Mediterranean Archeology* 12.2, 139-168.

Birge, D., 1994. Trees in the Landscape of Pausanias “Periegesis”. In: Alcock, S. E., Osborne, R. (eds), 1994. *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*. Oxford: Clarendon Press, 231-245.

Bloedow, E. F., 1990. The “Sanctury Rhyton” from ZAkros: What do the Goats means? *Aegaeum* 6, 59-78.

Bloedow, E. F., 1991. Evidence of an Early Date for the Cult of Cretan Zeus. *Kernos* 4, 139-177.

Boardman, J., 1961. *The Cretan Collection in Oxford. The Dictaeon Cave and Iron Age Crete*. Oxford.

Bodson, L., 1981. Les Grecs et leurs serpents. Premiers résultats de l'étude taxonomique des sources anciennes. *L'antiquité classique* L, 57-78.

Boëlle, C., 2001. Po-ti-ni-ja: unité ou pluralité? In: *Aegaeum* 22, 403-409.

Boëlle, C., 2004. Po-ti-ni-ja. L'élément féminin dans la religion mycénienne (d'après les archives en Linéaire B). *Études anciennes* 26. Nancy: De Boccard.

Bonnechère, P., 1990. Les oracles de Béotie. *Kernos* 3, 53-65.

Bonnefont, J. C., 1971. *La Crète, étude morphologique*. Paris.

- Bonsall, Cl., Tolan-Smith, Chr. (eds), 1997. *The Human Use of Caves*. BAR International Series 667. Oxford: Archeopress.
- Borgna, E., 1997. Kitchen Ware from Late Minoan IIIC Phastos. Cooking Tradition and Ritual Activities in Late Bronze Age Cretan Society. *SMEA* 39.2. 189-217.
- Borgna, E., 2004a. Social Meannings of Food and Drink Consumption at LM III Phaistos. In: Halstead and Barretti 2004, 174-195.
- Borgna, E., 2004b. Feasting. A Minoan Perpective. *Hesperia* VXXIII, 247-279.
- Borgna, E., 2009. Osservazioni su forme e luoghi di culto in età micenea. *Annuario LXXXVII*, serie III, 9.I, 169-189.
- Bosanquet, J., 1901-1902. Excavations at Praisos. I. *BSA* VIII, 231-270.
- Bosanquet, J., 1908-1909. Hymn of the Kouretes. *BSA* IX, 339-356.
- Bosanquet, J., 1938. Le temple d'Aphrodite et d'Arès à *Sta Lénikà* (Crète orientale). *BCH* LXII, 386-408.
- Bosanquet, R. C., 1939-1940. Dicte and the Temples of Dictaeon Zeus. *BSA* 40, 60-77.
- Bottéro, J., 1973. Notes sur le feu dans les textes mésopotamiens. In: *Fahd, T.* (éd.), *Le feu dans le proche-Orient Antique*. Leiden: E. J. Brill, 1973, 9-30.
- Bouchal, R., 1996. Speläologisches Resetagebuch. *Kreta* 1. Heft 3: Höhlenkundliche Schriften des Landesvereines für Höhlenkunde in Wien und Niederösterreich.
- Bousquet, J., 1951. Observations sur l' "omphalos archaïque" de Delphes. *BCH* 75, 210-223.
- Bradley, R., 2000. *An Archeology of Natural Places*. London and New York: Routledge.
- Branigan, K., 1969. The Genesis of the Household Goddess. *SMEA* VIII. *Icunabula Graeca* XXXVIII, 28-38.
- Branigan, K., 1970. Minoan Foot Amulets and their Near Eastern Counterparts. *SMEA* XI, 7-23.
- Bremmer, J. N., 2010. Greek Normative Animal Sacrifice. In: Orden, D., 2010. *A Companion to Greek Religion*. Blackwell Publications, 132-144.

Bremmer, J. N., Erskine, A. (eds), 2010. *The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations*. Edinburgh. Leventis Studies 5. Edinburgh University Press.

Brody, L. R., 2001. The Cult of Aphrodite at Aphrodisias in Caria. *Kernos* 14, 93-109.

Brown, A., Peatfield, A. A. D., 1987. Stous Anthropolithous: A Minoan Site near Epano Zakro, Sitias. *BSA* 82, 23-33.

Bruit, L., 1986. Pausanias à Phigalie: sacrifices non-sanglants et discours idéologique. *Métis* 1, 71-96.

Bruit Zaidman, L., Schmitt Pantel, P., 1999. *Η θρησκεία στις ελληνικές πόλεις της Κλασικής Εποχής*. Μετάφραση: Κ. Μπούρας. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Buondelmonti, Chr. *Descriptio Insulae Cretae*.

Buondelmonti, Chr., 1981. *Descriptio Insulae Candiae*. Ηράκλειο: Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου.

Buondelmonti, Chr., 1824. *Liber Insularum Archipelagi*. Lipsia: Berolini.

Burkert, W., 1983. *Homo necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. Translation: P. Bing.

Burkert, W., 1987. *Ancient Mystery Cults*. Cambridge.

Burkert, W., 1993. *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή*. Μετάφραση: Ν. Π. Μπεζαντάκος, Α. Αβαγιανού. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Burkert, W., 2002. Greek Margins: Mysteries of Samothrace / Ελληνική Περιφέρεια: Τα μυστήρια της Σαμοθράκης. Μετάφραση: Α. Α. Αβαγιανού. Στο: Αβαγιανού 2002α, 31-63.

Burkert, W., 2011. *Homo necans. Ανθρωπολογική προσέγγιση στη θυσιαστήρια τελετουργία και τους μύθους της αρχαίας Ελλάδας*. Μετάφραση: Β. Λιάπης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Burchner, L. 1914. Ida. *RE* IX, 858-862.

Buxton, R., 2002. *Όψεις του Φαντασιακού στην αρχαία Ελλάδα. Η μυθολογία και τα συμφραζόμενά της*. Μετάφραση: Τ. Τυφλόπουλος. Επιμέλεια: Δ. Ιακώβ. Θεσσαλονίκη: Cambridge University Press – University Studio Press.

Caillois, R., 1939. *L'homme et le sacré*. Paris.

Cain, C. D., 2001. Dancing in the Dark: Deconstructing a Narrative of Epiphany on the Isopata Ring. *AJA* 105.1, 27-49.

- Canter, D., 1977. *The Psychology of Place*. Architectural Press.
- Capdeville, G., 1990. L'oracle de l'Ida crétois. *Kernos* 3, 89-101.
- Caskey, M. E., 1981. Ayia Irini, Kea: The Terracotta Statues and the Cult in the Temple. In: Hägg and Marinatos 1981, *Sanctuaries and Cults in Aegean Bronze Age*, 127-135.
- Catling, E. A., Catling, H. W., Smyth, D., 1979. Knossos 1975: Middle Minoan III and Late Minoan I Houses by the Acropolis. *BSA* 74, 1-80.
- Chaniotis, A., 1999, Milking the Mountains. Economic Activities on the Cretan Uplands in the Classical and Hellenistic Period. In: Chaniotis, A. (ed.), *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on Economy fo Ancient Crete*. Stuttgart, 1999, 181-220.
- Chaniotis, A., 2006. A Dodecahedron of Rock Crystal from the Idaan Cave and Evidence for Divination in the Sacred Cave of Zeus. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. III: *Αρχαίοι χρόνοι. Ιδαίο Άντρο*, 205-216.
- Chaniotis, A., 2009. Extra-urban Sanctuaries in Classical and Hellenistic Crete. In: Deligiannakis, G., Galanakis, Y. (eds), *The Aegean and its Cultures*. BAR-IS 1975, Oxford, pp. 59-67.
- Chapman, H. P., Gearey, B. R., 2000. Paleoecology and Perception of Prehistoric Landscapes: Some Comments on Visual Approaches to Phenomenology. *Antiquity* 74.1, 316-319.
- Cherry, C., 1997. *The Emergence of the State in the Prehistoric Aegean*. PCPS 210 (ns 30), 18-48.
- Christides, V., 1984. *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Clansen, C., 1997. Foundations for an Anthropology of Senses. *International Social Science Journal* 49, 401-411.
- Clark, G., 1942. Beeking in Antiquity. *Antiquity* 16, 208-215.
- Clark, K., 1977. *Landscape into Art*. London.
- Clinton, K. 1992. *Myth and Cult: The Iconography of the Eleusinian Mysteries*. Stockholm.
- Cole, S. G., 1980. New Evidence for the Mysteries of Dionysos. *GRBS* 21, 223-228.
- Cole, S. G., 1988. The Use of Water in Greek Sanctuaries. In: Hägg, R., Marinatos, N. (eds), 1988. *Early Greek Cult. Cult Practice. Proceedings of the Fifth*

International Symposium at the Swedish Institute (Athens, 26-29 June 1986). Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 40, XXVIII. Stockholm: P. Åströms Förlag, 161-165.

Cole, S. G., 1993. Voices from Beyond the Grave: Dionysos and the Dead. In: Carpenter, T. H., Faraone, C. A. (eds), *Masks of Dionysos*. Ithaca – London, 1993.

Cole, S. G., 2003. Landscapes of Dionysos and Elysian Fields. In: Cosmopoulos, M. B. (ed.), *Greek Mysteries: the Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*. London – New York, 2003.

Cole, S. G., 2004. *Landscapes, Gender, and Ritual Space. The Ancient Greek Experience*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.

Coldstream, J. N., 1968. *Greek Geometric Pottery*. London.

Coldstream, J. N., 1973. *Knossos, the Sanctuary of Demeter*. BSA Suppl. 8. London: British School at Athens.

Coldstream, J. N., 1984. A Protogeometric Nature Goddess from Knossos. *BICS* 31, 93-104.

Colin, J., 1967. *Cyriaque d'Ancône. Le voyageur, le marchand, l'humaniste*. Paris: Maloine Éditeur.

Conan, Michael (ed.), 2007. *Sacred Gardens and Landscapes, Ritual and Agency, Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture XXVI (Dumbarton Oaks, May 10-12, 2002)*. Washington.

Cosmopoulos, M. B. (ed.), 2003. *Greek Mysteries. The Archaeology of Ritual of Ancient Greek Secret Cults*. London.

Cousin, C., 2002. La situation géographique et les abords de l'Hadès homérique. *Gaia* 6.1, 25-46.

Croissant, F., Salviat, F., 1966. Aphrodite gardienne des magistrats: gynéconomes de Thasos et Polémarques de Thèbes. *BCH* XC, 461-471.

Croford, B., 2005. Real and Unreal Landscapes. In: Chester-Kadwel, M. (ed.), 2005, *Active Landscapes: Paleolithic to Present. Archaeological Review from Cambridge* 20.1., 7-19.

Cook, A. B., 1925. *Zeus. A Study in Ancient Religion*. II: *Zeus, God of the Dark Sky (Thunder and Lightning)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Crowly, J. L., 2008. In Honour of the Gods-But Which Gods? Identifying Deities in Aegean Glyptic. In: *Aegaeum* 29, 75-87.

Crowther, Ch., 1988. A Note on Minoan Dikta. *BSA* 83, 31-44.

Cultrano, M., Pautasso, A. (eds), *Food for Men, Food for Gods*. Piazza Armenina 2 (υπό έκδοση).

Darque, P., Van de Moortel, 2009. Special Ritual or Cultic: A Case Study from Malia. In: D'Agata, A. L., Van de Moortel, A., Ritchardson, M. B., *Archaeologies of Cult. Essays on Ritual and Cult in Crete presented to G.C. Gesell for Her 75th Birthday*, 2009, 31-41.

Dawkins, R. M., Lestner, M. L. W., 1912-1913. The Excavation of the Kamares Cave in Crete. *BSA* XIX, 1-34.

Day, P. M., Joyner, L., Kilikoglou, V., Gesell, G. C., 2006. Goddesses, Snake Tubes and Plaques: Analysis of Ceramic Rituals Objects from the LM IIIC Shrine at Kavousi. *Hesperia* 75.2, 137-175.

Day, P. M., Wilson, D. E., 1998. Consuming Power. Kamares Ware in Protopalatial Knossos. *Antiquity*, 72, 350-358.

Day, P. M., Wilson, D. E., 2002. Landscapes of Memory, Craft and Power in Pre-palatial and Proto-palatial Knossos. In: Hamilakis, Y. (ed.), *Labyrinth Revisited. Rethinking "Minoan" Archaeology*, 2002, 143-166.

D'Agata, A. L., 1999a. Defining a Pattern of Continuity during the Dark Age in Central-West Crete: Ceramic Evidence from the Settlement of Thronos, Kephala (Ancient Sybrita). *SMEA* XLI.2 181-218.

D'Agata, A. L., 1999b. Statuine minoiche e Post-Minoiche dai vecchi scavi di hagia Triada (Creta), *Monografie della Scuola Archeologie di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* XI. Padova: Bottega d'Erasmo.

D'Agata, A. L., 1997-2000. Ritual and Rubbish in Dark Age Crete. *Aegean Archaeology* 4, 45-59.

D'Agata, A. L., 2001. Religion, Society and Ethnicity on Crete at the End of the Late Bronze Age. The Contextual Framework of LM IIIC Cult Activities. In: *Aegaeum* 22, 345-354.

D'Agata, A. L. 2011. Subminoan: A Neglected Phase of the Cretan Pottery Sequence. In: Gauß, W., Lindblom, M., Smith, R. A. K., Wright, J. C. (eds), *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of His 65th Birthday*. BAR International Series 2227. Oxford: Archaeopress, 51-64.

D'Agata, A. L., 2014. Τελετουργία, περιβάλλον και τοπίο στην Κρήτη του 12ου αιώνα π.Χ. Η ίδρυση του οικισμού της Συβρίτου. Στο: Μανουράς 2014. Α', 151-162.

D'Agata, A. L., Van de Moortel, A. (eds), 2009. *Archeologies of Cult. Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gessel. Hesperia* Suppl. 42. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Decharme, P., 1925. *Ελληνική Μυθολογία*. Μετάφραση: Ι. Οικονομίδης. Αθήνα: Εκδόσεις Ζηκάκη.

Delivorias, A., 1984. *Aphrodite*. In: *LIMC* II, 2-151.

Demargne, P., 1902. Antiquités de Praesos et de l'antre dictéen. *BCH* 26, 571-583.

Demargne, P., 1931. Anavlochos, 365-412.

Demargne, P., 1947. *La Crète dédalique. Études sur les origines d'une renaissance*. Paris.

Demetriou, D., Της πάσης ναυτιλίας φύλαξ: Aphrodite and the sea. *Kernos* 23, 67-89.

Demoulin, H. 1901. *Épiménide de Crète*. Bruxelles.

De Polignac, F., 1994. Mediation, Competition and Sovereignty: the Evolution of Rural sanctuaries in geometric Greece. In: Alcock, Susan, Osborne, Robin (eds), *Placing Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, Oxford: Clarendon Press, 11-12.

De Rossi, G. B., 1988. *Inscriptiones christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. 2/1. Rome.

Dessenne, A., 1957. Sanctuaire. *BCH* 81. Chroniques des fouilles en 1956, 695-700.

Detenne, M., Vernant, J. -P., 1979. *La cuisine du sacrifice en pays grec*. Paris.

De Tournefort, J. Pitton, 1717. *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'Histoire Ancienne et Moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople, des Côtes de la Mer Noire, de l'Arménie, de la Géorgie, des Frontières de Perse et de l'Asie Mineure*. Paris.

Di Branco, M., 2004. Pelegrinaggi a Creta. Tradizioni e Culti in Epoca Tardoantica. In: Di Vita, A., Livadioti, M., Simiakaki, I. (eds), *Atti del Congresso Internazionale "Creta romana e protobizantina". I. (Ηράκλειο, 23-30 Σεπτεμβρίου 2000)*. Roma: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 7-15.

Di Vita, A., La Regina, A. (eds), 1984. *Ancient Crete. A Hundred Years of Italian Archaeology (1884-1984)*. Ministry of Cultural and Environmental Heritage, Archaeological Superintendency of Rome, Italian Archaeological School of Athens. Roma: De Luca Editore.

Diamond, S., 1974. *The later Village Farming Stage in Southern Greece*. Ph.D. Thesis. University of Cincinnati.

Dietrich, B. C., 1974. *The Origins of Greek Religion*. De Gruyter.

Dietrich, B. C., 1986. *Tradition in Greek Religion*. Berlin.

Dietrich, B. C., 1990. Oracles and Divine Inspiration. *Kernos* 3, 157-174.

Dietrich, B. C., 1993. Uniformity and Change in Minoan and Mycenaean Religion. *Kernos* 6, 113-122.

Dietrich, B. C., 1994. Theology and Theophany in Homer and Minoan Crete. *Kernos* 7, 59-74.

Dietrich, B. C., 1997. Death and Afterlife in Minoan Religion. *Kernos* 10, 19-38.

Dietrich, B. C., 2004. Religion, Culte et Sacré dans la civilisation créto-mycénienne. In: Ries, J., Motte, A., Spinetto, N. (eds), 2004. *Les civilisations méditerranéennes et le sacré. Homo Religiosus*. II.4, Turnhout, Belgium: Brepols Publishers, 69-92.

Dohan, E. H., 1931. Archaic Cretan Terracottas in America. *Metropolitan Museum Studies* 3, 209-228.

Dumbabin, T. J., 1947. Antiquities of Amari. *BSA* 42, 184-193.

Eduards, C. M., 1984. Aphrodite on a Ladder. *Hesperia* LIII, 59-72.

Eitrem, S. 1938. Mantis und ΣΦΑΓΙΑ. *Symbolae Osloenses* 18, 9-30.

Efstathiou, Y., 2009. Archaeological Investigations in the Caves of Laconia. In: Cavanagh, W. G., Gallou, C., Georgiadis, M. (eds), *Sparta and Laconia from Prehistory to Modern Times*. BSA Studies 16. London: British School at Athens.

Eliopoulos, Th., 1998. A Preliminary Report on the Discovery of a Temple Complex of the Dark Ages at Kephala Vasilikis. In: Karageorghis and Stampolidis 1998, 301-313.

Eliopoulos, Th., 2004. Gournia, Vrondas, Kephala Vasilikis: A Triad of Interrelated Shrines of the Expiring Minoan Age of Isthmus of Ierapetra. In: Leslie Preston Day, L., Mook, M. S., Muhly J. D. (eds), *Crete Beyond the Palaces*.

Proceedings of the Crete 2000 Conference held at the American School of Classical Studies (Athens, 11–12 July 2000). Philadelphia: INSTAP Academic Press, 81–90.

Erickson, B. L., 2002. Aphrati and Kato Syme: Pottery, Continuity and Cult in Late Archaic and Classical Crete. *Hesperia* 70.1, 41-90.

Evans, A. J., 1901. Mycenaean Tree and Pillar Cult and its Mediterranean Relations. *JHS* 21, 99-204.

Evans, A. J., 1901-1902. The Palace of Knossos. *BSA* VIII, 1-124.

Evans, A. J., 1902-1903. The Palace of Knossos. *BSA* IX, 1-153.

Evans, A. J., 1921. *The Palace of Minos at Knossos*. I. London: MacMillan.

Evans, A. J., 1928. *The Palace of Minos at Knossos*. II. London: MacMillan.

Evans, A. J., 1930. *The Palace of Minos at Knossos*. III. London: MacMillan.

Evans, A. J., 1935. *The Palace of Minos at Knossos*. IV. London: MacMillan.

Evans, J. D., Warren, P., Jarman, M. R., 1968. Knossos Neolithic. II. *BSA* 63, 239-276.

Fahd, T. (éd.), 1973a. *Le feu dans le proche-Orient Antique*. Leiden: E. J. Brill.

Fahd, T., 1973b. Le feu chez les anciens arabes. In Fahd, T. (éd.), *Le feu dans le proche-Orient Antique*. Leiden: E. J. Brill, 1973, 43-61.

Faraone, C. A., Obbink, D., 1991. *Magika Hiera, Ancient Greek Magic and Religion*. New York-Oxford.

Farmer, C. L., 1988. *Patterns of Cave Use in Prehistoric Crete*. PhD. University of Birmingham.

Farnell, L. R., 1927. Cretan Influence in Greek Religion. In: Casson, S. (ed.), *Essays in Aegean Archaeology presented to Sir Arthur Evans*. Oxford 1927, 8-26.

Faro, E., 2013. Caves in the Ritual Landscape of Minoan Crete. In: Mavridis and Jensen 2013, 166-175.

Faure, P., 1956. Grottes crétoises. *BCH* 80, 95-103.

Faure, P. 1958. Spéléologie et topographie crétoises. *BCH* 82, 495-515.

Faure, P., 1960. Nouvelles recherches de spéléologie et de topographie crétoises. *BCH* 84, 189-220.

Faure, P., 1962. Cavernes et sites aux deux extrémités de la Crète. *BCH* 86, 36-56.

- Faure, P., 1963a. Cultes de sommets et cultes de cavernes en Crète. *BCH* 87, 493-508.
- Faure, P., 1963b. Nouvelles localisations des villes crétoises. *Κρητικά Χρονικά* 17, 16-26.
- Faure, P., 1964a. *Catalogue bibliographique et descriptif des cavernes crétoises d'intérêt archéologique*. Paris, Panthéon-Sorbonne.
- Faure, P., 1964b. *Fonctions des cavernes crétoises*. Paris.
- Faure, P., 1965a. Recherches sur le peuplement des montagnes de Crète: sites, cavernes et cultes. *BCH* 89, 27-63.
- Faure, P., 1965b. Sept nouvelles villes de la Crète antique. *Κρητικά Χρονικά* XIX, 222-230.
- Faure, P., 1967. Nouvelles recherches sur trois sortes de sanctuaires crétois. *BCH* 91, 114-150.
- Faure, P., 1968. Toponymes créto-mycénien dans une liste d'Amenophis III. *Kadmos* VII.2, 138-149.
- Faure, P., 1969a. Sur trois sortes de sanctuaires (suite). *BCH* 93, 174-213.
- Faure, P., 1969b. Le tessou inscrit du Nérospilios. *Incunabula Graeca* XXXIX. *SMEA* IX, 36-42.
- Faure, P., 1969c. Antiques cavernes de refuge dans la Crète de l'Ouest. *AAA* 2, 213-216.
- Faure, P., 1971. Αι εγχάρακτοι βραχογραφίαι του σπηλαίου Ασφέντου Σφακίων. *Αμάλθεια* 2, 277-283.
- Faure, P., 1980. Grottes crétoises. *BCH* 80, 95-103.
- Faure, P., 1985. Τα ιερά σπήλαια της Κρήτης. *Αρχαιολογία* 15, 8-13.
- Faure, P., 1987. Les divinités de la caverne sacrée de Scoteino (Pediados). *Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου, 341-344.
- Faure, P., 1990. Sanctuaires de sommets et cultes de cavernes dans la Crète de l'Ouest. Στο: *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α'1: Τμήμα Αρχαιολογικό, 281-297.
- Faure, P., 1994. Cavernes sacrées de la Crète antique. *Cretan Studies* 4, 77-83.
- Faure, P., 1996. *Ιερά Σπήλαια της Κρήτης*. Μετάφραση: Σ. Καμάρης. Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου.

Forbes, H., 2007. *Meaning and Identity in a Greek Landscape. An Archaeological Ethnography*. Cambridge: Cambridge University Press.

Francis, J., Price, S., Moody, J., Nixon, L. 2000. Agiasmati: a Greek Cave Sanctuary in Sfakia, SW Crete. *BSA* 95, 427-471.

French, E., 1971. The Development of Mycenaean Terracotta Figurines. *BSA* 66, 101-187.

French, E., 1985. The Figures and Figurines. In: Renfrew, C., 1985. *The Archaeology of Cult: The Sanctuary of Phylakopi*. *BSA Suppl.* 18. London: Thames and Hudson, 209-280.

Friedrich, P. 1978. *The Meaning of Aphrodite*. Chicago.

Friese, W., 2013. "Throgh the Double Gates of Sleep" (Verg. Aen. 6.236): Cave-Oracles in Graeco-Roman Antiquity. In: Mavridis and Jensen 2013, 228-238.

Fritz, paleopsychology Today: Ideational Systems and Human Adaption in Prehistory. In: Redman, C. et al. (eds), *Social Archeology beyond Dating and Substistence*, 40.

Frothingham, A. L., 1916. Babylonian Origin of Hermes the Snake-God, and the Caduceus. *AJA* XX, 175-211.

Furley, W. D., 1981. *Studies in the Use of Fire in Ancient Greek religion*. New York.

Furumark, A., 1965. Gods of Ancient Crete. *Opuscula Atheniensia* VI, 85-98.

Garland, R., 1985. *The Greek Way of Death*. Ithaca.

Garwood, P., Jennings, D., Skeates, R., Toms, J. (eds), 1991. *Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archeology, Ritual and Religion (Oxford, 1989)*. Oxford: Oxford University Committee for Archeology, 32.

Gavrilaki, I., Tzifopoulos, G. Z., 1998. An "Orphic – Dionysiac" Gold Epistomion from Sfakaki near Rethymno. *BCH* 122.1, 343-355.

Gavrilaki, Ei., Brezas, S., Tzedaki, K., Tzifopoulos, Y., (forthcoming). The Silence within Melodoni Cave in Crete. *Soundscapes in the Past and Beyond*. Ionian Academy, Corfu, 2011.

George, D. B. 2006. *These first in Crete at Ida known: the Reception of Mylopotamos in Latin Literature*. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. III: *Αρχαίοι χρόνοι*, 229-237.

Georgoudi, S., 2010. Sacrificing to the Gods: Ancient Evidence and Modern Interpretations. In: Bremmer, J. N., Erskine, A. (eds), *The Gods of Ancient Greece*. Edinburgh Leventis Studies. Edinburgh University Press, 2010, 92-105.

Gérard, M., 1967. La grotte d'Eileithyia à Amnisos. *SMEA* III, 31-34.

Gérard-Rousseau, M., 1968. Les mentions religieuses dans les tablettes mycénienes. Rome.

Gérard-Rousseau, M., 1971. Les sacrifices à Pylos. *SMEA* XIII. *Incunabula Graeca* XLVI, 139-146.

German, S. C., 2005. *Performance and the Art of the Aegean Bronze Age*. BAR International Series 1.347. Oxford: Hadrian Books.

Gesell, G. C., 1976. The Minoan Snake Tube: A Survey and Catalogue. *AJA* 80.3, 247-259.

Cinouvès, R., 1994. L'eau dans les sanctuaires médicaux. In: *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec*. *BCH* Suppl. 28, 237-246.

Girella, L., 2002. Vasi rituali con elementi miniaturizzati à Creta. In: Egeo e nel Mediterraneo orientale alla fine dell'Età di Brozo. Indicatori archeolo e etnici. *Creta antica* 3, 167-216.

Girella, L., 2008. Feasts in "Transition"? An Overview of Feasting Practices during MM III in Crete. In: *Aegaeum* 29, 167-178.

Gkiasta, M., 2008. *The Historiography of Landscape Research on Crete*. Archaeological Studies of Leiden University 16. Leiden University Press.

Godart, L., 2001. La Terre Mère et le Monde Egéen. In: *Aegaeum* 22, 463-466.

Godart, L. & Tzedakis, Y., 1992. *Témoignages archéologiques et épigraphiques en Crète occidentale du Néolithique au Minoen Récent IIIB*. *Incunabula Graeca* 93. Roma: Gruppo Editoriale Internazionale.

Gondicas, D., 1988. *Recherches sur la Crète occidentale de l'époque géométrique à la conquête romaine: inventaires des sources archéologiques et textuelles*. Amsterdam.

Goodison, L., 2006. Divination with Water: a Diachronic Perspective. *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, A3. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 369-383.

Graf, F., Πλατωνικοί Κάτω Κόσμοι. Στο: Σταμπολίδης και Οικονόμου 2014, 42-49.

Graham, A. J., 1975. Beehives from Ancient Greece. *Bee World* 56, 73.

- Graz, L., 1965. *Le feu dans l'Iliade et l'Odysée*. Paris.
- Griffin, J., 1980. *Ο Όμηρος για τη ζωή και το θάνατο*. Μετάφραση: Παντελής Ανδρικόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Grottanelli, C., 1999. *Il sacrificio*. Roma / Bari.
- Guarducci, M., 1935. *Inscriptiones Creticae*. I: *Tituli Cretae mediae praeter Gortynios*. Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma: La Liberia dello Stato.
- Guarducci, M., 1939. *Inscriptiones Creticae*. II: *Tituli Cretae occidentalis*. Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma: La Liberia dello Stato.
- Guarducci, M., 1942. *Inscriptiones Creticae*. III: *Tituli orientalis*. Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma: La Liberia dello Stato.
- Guarducci, M., 1950. *Inscriptiones Creticae*. III: *Tituli Gortynii*. Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma: La Liberia dello Stato.
- Guest-Papamanoli, A. P., Lambraki, A., 1976. Les grottes de Léra et de l'Arkoudia en Crète occidentale aux époques préhistoriques et historiques. *AA* 31. A': Μελέτες, 178-243.
- Guizi, F., 2006. Eleutherna and its Territory from the Archaic to Hellenistic Age. Some Notes. In: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. IV: *Ελεύθερνα – Αζός*, 93-101.
- Halbherr, F., 1888a. Scavi e trovamenti nell'Antro di Zeus sul monte Ida in Creta, *Museo Italiano di Antichità* II, 689-766.
- Halbherr, F., 1888b. Scoperte nel santuario di Hermes Craneo. *Museo Italiano di Antichità* II, 913-916.
- Halbherr, F., 1924. La missione archeologica italiana in Creta (1923). *Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica*, 98.
- Halbherr, F., Orsi, P., 1988. *Antichità dell'antro di Zeus Ideo e di altre località in Creta*. Firenze.
- Hamilakis, Y., 2008. Time, Performance and the Production of a Mnemonic Record: from Feasting to an Archaeology of Eating and Drinking. In: *Aegaeum* 29, 3-20.
- Hamilakis, Y. 2010. Recollecting the Fragments: Archaeology as Mnemonic Practice. In: Lillios, K., Tsamis, V (eds), *Material Mnemonics: Everyday Memory in Prehistoric Europe*. Oxford: Oxbow, 188-199.

Hannel, K., 1934-1935. Die Inschriftensammlung des Konstantinos Laskaris. *Arsberättelse: Bulletin de la Société Royale de Lettres de Lund*.

Hägg, R., 1990. The Role of Libations in Mycenaean Ceremony and Cult. In: Hägg, R., Nordquist, G. C. (eds), *Celebrations of Death and Divinity in the B. A. Argolid*. Stockholm, 1990, 177-184.

Hägg, R., 1981. Official and Popular Cults in Mycenaean Greece. In: Hägg and Marinatos 1981, 35-40.

Hägg, R., 1997. Did Helladic People Have Any Religion? *Kernos* 10, 13-18.

Hägg, R., Marinatos, N. (eds), 1981. *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute (Athens, 12-13 may 1980)*. Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 40, XXVIII. Stockholm: P. Åströms Förlag.

Hägg, R., Marinatos, N., Nordquist, C. (eds) 1988. *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens (26-29 June 1986)*. Stockholm.

Halbherr, F., 1888. Scoperte nell'antro di Psychro. *Museo Italiano di Antichità Classica* 2, 905-912.

Hall, H. K., 1999. *Ritual in Neolithic Crete*. Unpublished M. Litt. Thesis. Department of Classics, University College Dublin, The National University of Ireland.

Halstead, P., Barretti, J. C. (eds), 2004. *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece*. Sheffield Studies in Aegean Archeology 5. Oxford: Oxbow Books.

Halstead, M., Isaakidou, V., 2011, Political Cuisine: Rituals of Commensality in the Neolithic and Bronze Age. In: Aranda, G., Monton-Subias, S., Sánchez Romero, M (eds), *Guess Who's Coming to Dinner: Feasting Rituals in the Prehistoric Societies of Europe and the near East*. Oxford: Oxbow Books, 91-108.

Hamilakis, Y., Sherratt, S., 2012. Feasting and the Consuming Body in Bronze Age Crete and Early Iron Age Cyprus. In: Cadogan, G., Iakovou, M., Kopaka, K., Whitley, J. (eds), *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*. London: The British School at Athens. *BSA Supl.* 20, 197-207.

Harrison, J. E., 1899. Delphica. A: The Erinyes. B.: The Omphalos. *JHS* 19, 205-251.

- Harrison, J. E., 1908-1909. The Kouretes and Zeus Kouros. *BSA* XIV, 308-338.
- Hayden, B. J., 1991. Terracotta Figures, Figurines and Vases Attachments from Vrokastro, Crete. *Hesperia* 60, 103-144.
- Hazzidakis, J., 1912-1913. An Early Minoan Sacred Cave at Arkalokhori in Crete. *BSA* XIX, 35-47.
- Head, L. 1994. Landscapes Socialized by Fire: Post-Contact Changes in Aboriginal Fire Use in Northern Australia and Implications for Prehistory. *Archaeology in Oceania* 29, 172-181.
- Hermannsen, M. C., 2013. Emperors between Skylla and Polyphemos: The Use and Abuse of Roman Grottoes. In: Mavridis and Jensen 2013, 217-227.
- Hermay, A., 1998. Votive Offerings in the Sanctuaries of Cyprus, Rhodes and Crete during the Late Geometric and Archaic Periods. In: Stampolidis, N. Chr., Karageorgis, V. (eds), *Proceedings of the International Symposium "Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th – 6th cent. B.C. (Rethymnon, 13-16 May 1997)*. University of Crete – A. G. Leventis Foundation. Athens: University of Crete and the L. G. Leventis Foundation, 265-276.
- Henrichs, A., 2013. What is a Greek God? In: Bremmer, R. N. (ed), *Gods of Ancient Greece*. Edinburg: Edinburg University Press, 19-40.
- Henrichs, A., 2008. To See and to Be Seen: the Poetics of Sight in Greek Encounters with the Divine. Ομιλία στο Yale University.
- Herrero, B. L. 2014. *Mortuary Behavior and Social Trajectories in Pre- and Protopalatial Crete*. INSTAP Academic Press, Philadelphia, PA.
- Hidalgo, M. C., Hernandez, B., 2001. Place Attachment: Conceptual and Empirical Questions. *Journal of Environment Psychology* 21, 273-281.
- Higgins, R. A., 1971. Post-Minoan Terracottas from Knossos. *BSA* 66, 277-281.
- Hiller, S., 2001. Potnia / Potniiios Aigon. On the Religious Aspects of Goats in the Aegean Late Bronze Age. In: *Aegaeum* 22, 283-304.
- Hitchcock, L., Laffineur, R., Crowley, J. (eds), 2008. *Dais. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference (Université de Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008)*. *Aegaeum* 29. Liège: Université de Liège – Histoire de l'art et archeologie de la Grèce antique, University at Austin, Texas – Program in Aegean Scripts and Prehistory.

- Hogarth, D. G., 1899-1900: The Dictaeon Cave. *BSA* VI, 94-116.
- Hood, M. S. F., 1965. Minoan Sites in the Far West of Crete. *BSA* 60, 99-113.
- Hood, M. S. F., 1989. A Baetyl at Gortyna? *Αριάδνη* 5: Θεματικός τόμος, αφιερωμένος στον Στυλιανό Αλεξίου, 17-21.
- Hood, S. P., Warren, P., 1966. Ancient Sites in the Province of Ayios Vasilios, Crete. *BSA* 61, 163-191.
- Hood, S. P., Warren, P., Cadogan, G., 1964. Travels in Crete, 1962. *BSA* 59, 50-99.
- Hows, D., 1991. *The Varieties of Sensory Experience: A Sourcebook in the Anthropology of Senses*. Toronto.
- Ingold, T., 1993-1994. The Temporality of the Landscape. *World Archeology* 25, 152-174.
- Jacobsen, T. W., 1973. Excavation in the Franchthi Cave, 1969-1971. Part I. *Hesperia* XLII, 45-283.
- Jacobsen, T. W., 1973. Excavation in the Franchthi Cave, 1969-1971. Part II. *Hesperia* XLII.3, 253-283.
- Jacobsen, T. W., 1981. Franchthi Cave and the Beginning of Settled Village Life in Greece. *Hesperia* L.4, 303-319.
- Jaillard, D., 2007. Configurations d'Hermès. Une "théogonie hermaïque". *Kernos* Suppl. 17. Liège.
- Jameson, F. 1999. *Το μεταμοντέρνο*. Αθήνα.
- Jantzen, U., 1951. Die spätminoische Nekropole von Kydonia. In: Matz, F. (ed.), *Forschungen auf Kreta* 1942. Berlin: De Gruyter, 72-81.
- Jenkins, R. J., 1936. *Dedali: A Study on Dorian Plastic Art in the Seventh Century B.C.* Cambridge.
- Jones, D. W., 1999. *Peak Sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete: A Comparison of Artifacts*. SIMA-PB 156. Göteborg.
- Johnston, S. I., Ομηρικός Κάτω Κόσμος. Στο: Σταμπολίδης και Οικονόμου 2014, 26-33.
- Kahil, L., Artémis, Dionysos et Pan à Athènes. *Hesperia* 60.4, 511-523.

Kamerbeek, J. C., 1967. Remarques sur l'Hymne à Aphrodite. *Mnemosyne* 20, 385-395.

Kanta, A., 1980. *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution*. SIMA 58. Göteborg: Paul Aströms Förlag.

Kanta, A., 1991. Cult Continuity and the Evidence of Pottery at the Sanctuary of Syme Viannou, Crete. In: *La tradizione dal Miceneo all'Alto Archaismo – dal palazzo à la città*. Roma, 479-505.

Kanta, A., 1994. The Post-Palatial Period in the Area of Amari. Trade and Communication between the North and South Coast of Crete. In: *Rocchetti 1994a*, 67-74.

Kanta, A., 2012. A Minoan Version of the Djed Pillar and Other Borrowed Ideas about the Afterlife in the Cretan Late Bronze Age. In: Stampolidis, Kanta and Giannikouri 2012, 229-236.

Kanta, A., Tzigounaki, A., 2001. The Character of the Minoan Goddess. New Evidence of Amari. In: *Aegaeum* 22, 151-158.

Karampatzakis, P., Safranas, V., 2009. Did Hades Accept Visitors? The Acoustic Properties of the Crypt at Acheron Necromanteion, Efyra, Preveza, Greece. *EAA Annual Meeting (Riva del Garda, Italy, 2009)*.

Kardara, Chr., 1968. Parian Holy Gates? *AAA* 1, 295-296.

Karetsou, A., 1981. The Peak Sanctuary of Mt Juktas. In: Hägg and Marinatos 1981, 137-153.

Karetsou, A., Kourou, N., 1997. In: *Aegaeum* 16, 107-116.

Karouzou, S., 1967. Das Mädchen vom Piräus und die Originalstatuen in Venegig. *AM* 82, 158-169.

Kenna, V. E. G., 1968. Studies of Birds on Seals of the Aegean and eastern Mediterranean in the Bronze Age. *Opuscula Atheniensia* VIII, 23-38.

Kerenyi, K., 1952. *Athena, Virgin and Mother in Greek Religion*.

Katsarou, S., Sampson, A., 2013. Perspectives of Symbolism and Ritualism for the Late Neolithic Communities at Sarakenos Cave, Boeotia. In: Mavridis and Jensen 2013, 142-152.

Katsianis, M., Mavridis, F., Tankosić, Ž., Tsipidis, S., 2017. A 3D Spatial Approach to Post-excavation Study, as Exemplified at the Agia Triadha Cave, Karystos. In: Tankosić, Mavridis and Kosma 2017, 133-143.

Kilian, K., 1990. Patterns in the Cult Activity in the Mycenaean Argolid: Haghia Triada (Klenies), the Profitis Elias Cave (Hagios Hadrianos) and the Citadel of Tiryns. In: Hägg, R., Nordquist, G. C. (eds), *Celebrations of Death and Divinity in the BA Argolid*, 1990, 185-197.

Kirsopp, A., 1936. Lapis Capitolinus. *Classical Philology* 31.1, 72-73.

Klöckner, A., Getting in Contact: Concepts of Human – Divine Encounter in Classical Greek Art. In: Bremmer, J. N., Erskine, A. (eds), 2010. *The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations*. Edinburgh. Leventis Studies 5. Edinburgh University Press, 106-125.

Klys-Melas, A., 2011. Cave Settlement in Crete: Strategies of Adaptation and Subsistence. In: Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. Παπαδοπούλου, Ε (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*. Α2: Προϊστορικοί Χρόνοι (Τοπογραφία, Οικιστική, Αρχιτεκτονική). Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 53-66.

Knappett, C., Schoep, I., 2000. Continuity and Change in Minoan Palatial Power. *Antiquity* 74, 365-371.

Kokolakis, M., Zeus' Tomb. An Object of Pride and Reproach. *Kernos* 8, 123-138.

Koehl, R. B., The Functions of Aegean Bronze Age Rhyta. In: Hägg and Marinatos 1981, 179-187.

Konsolaki-Giannakopoulou, E., 2001. New Evidence for Practice of Libations in the Aegean Bronze Age. In: *Aegaeum* 22, 213-220.

Kopaka, K., 1998. Gavdos. In: Touchais, G., Detournay, B., Philippa-Touchais, A., Varalis, Y. (eds), *Chroniques des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1996 et 1997*. *BCH* 122, 969-970.

Kopaka, K., 2005. Emporoi on the Mediterranean Fringe: Trading for a Living in the small Islands of Crete. In: *Aegaeum* 25, 91-102.

Kopaka, K., 2007. Gavdos, Siopata. In: Whitley, J., Germanidou, S., Urem-Kotsou, D., Dimoula, A., Nikolakopoulou, I., Karvana, A., Evely, D. (eds), *Archaeology in Greece*. *AR* 53, 121.

Kopaka, K., 2009. Gavdos, Siopata-Katalymata. In: Morgan, C., Pitt, R. K., Whitelaw, T (eds), *Archaeology in Greece 2008-2009*. *AR* 55, 99-100.

Kopaka, K., 2011. On Caves and Households in Bronze Age Crete: 'tis Ouranias to Froudi' Cave at Zakros. In: Glowacki, K., Βογκέικωφ-Brogan, N. (eds),

STEGA: *The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete from the Neolithic Period Through the Roman Era*. *Hesperia* Suppl. 13, Princeton, N. J., 273-284.

Kopaka, K., Haniotakis, N., 2003. Just Taste Additive? Minoan Salt from the Cave 'tis Ouranias to Froudi', Zakros, Crete. *Oxford Journal of Archaeology* 22/1, 53-66.

Kopaniak, K., 2012. The Image of the Netherworld in the Near East and the Aegaeum. In: Stampolidis, N. Chr., Kanta, A., Giannikouri, A. (eds), 2012, 191-202.

Kotsonas, A., 2008. *The Archaeology of Tomb A1K1 of Orth Petra in Eleutherna: The early Iron Age Pottery*. Herakleion.

Kourou, N., 1985. Musical Procession Scenes in Early Greek Art. Their Oriental and Cypriot Models. Στο: Πρακτικά του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982). Α': Αρχαίον Τμήμα. Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 415-422.

Kourou, N., 2015. Potnia Figures in Early Iron Age Aegean in Cyprus, Kyprosmedousa. In: *Hommage à Jacqueline Karageorghis. Cahier du Centre d'Études Chypriotes* 45, 181-199.

Kourou, N., Karetsou, A., 1998. An Enigmatic Stone from Knossos: A Reused Cippus? In: Karageorghis and Stampolidis 1998, 243-253.

Kourtessi-Philippaki, G., Reflexions sur l'hypothèse d'un déplacement saisonnier des chasseurs paléolithiques en Épire, Grèce. *Seminaire sur les structures d'habitat. Circulation et échanges. Le déplacement et le séjour*. Paris: Collège de France, 241-247.

Kron, U., 1992. Heilige Steine. In: Froming, H., Hölscher, T., Mielsch, H (eds), *Kotinos. Festschrift für Erika Simon*. Mainz.

Kruger, L. E., Hall, T. E., Stiefel, M. C., 2008. *Understanding Concepts of Place in recreation Research and Management*. Portland Oregon: University of Idaho.

Kuna, M., 1991. The Structuring of Prehistoric Landscape. *Antiquity* 65, 332-347.

Kyle, G., Chick, G., 2007. The Social Construction of a Sense of Place. *Leisure Sciences* 29, 209-225.

Kyle, G., Graefe, A., Manning, R., Bacon, J., 2004. Effects of Place Attachment on Users' Perceptions of Social and Environmental Conditions in a Natural Setting. *Journal of Environmental Psychology* 24, 213-225.

Kyriakidis, E. (ed.), 2005. *The Archaeology of Ritual*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology. UCLA Publications (3rd Cotsen Advanced Seminar UCLA).

Laffineur, R. 2001. Seeing is Believing: Reactions on Divine Imagery in the Aegean Bronze Age. In: *Aegaeun* 22, 387-392.

Lambert, N., 1971. Grotte de Kitsos. *AI* 26. Χρονικά, 42-61.

Lambert, N., 1974. Les fouilles dans la grotte de Kitsos en 1973. *AAA* VII.1, 8-14.

Lane Fox, R., 1987. Seeing the Gods. In: *Pagans and Christians*. New York: A.A. Knoff, 102-167, 700-711.

La Rosa, V., Baetyls: Between Funerary Rituals and Epiphanies. In: *Aegaeun* 22, 221-228.

Larson, J. L., *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore*. Oxford.

La Torre, G. F., 1992-1993. La grotto di Mourmouri: una nota sulla topografia di Megara Nisea, *ASAtene* 70-71, 355-363.

Laurentis de Monacis, 1758. *De gestis, moribus et nobilitate civitatis venetiatum*. Flam. Cornelius, Venetiis. Libri XVI.

Lawson, J.C., 1910. *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion; a Study in Survivals*. Cambridge.

Lazongas, E., 2012. Gates an Pillars of Heaven. The Architectural Structure of Cosmos in Greek, Egyptian and Near Eastern Tradition and Art. In: Stampolidis, Kanta and Giannikouri 2012, 139-152.

Lebessi, A., 2009. The Erotic Goddess of the Syme Sanctuary, Crete. *AJA*, 113, 521-536.

Lebessi, A., Muhly, P., 1990. Aspects of Minoan Cult: sacred Enclosures. The Evidence from the Syme Sanctuary (Crete). *Archäologische Anzeiger*, 315-336.

Lebessi, A., The Eterosexual Couple in Early Cretan Iconography. *Creta antica* 10.II, 539-561.

Lebessi, A., 2009. The erotic Goddess of the Syme Sanctuary, Crete. *AJA* 113, 521-545.

Lebrun, R., La religiosité et le sacré dans l'Anatolie ancienne et dans les cultes asianiques. In: Ries, J., Motte, A., Spinetto, N. (eds), 2004. *Les civilisations méditerranéennes et le sacré. Homo Religiosus*. II.4, Turnhout, Belgium: Brepols Publishers, 31-47.

Leduc, Cl., 2005. "Le pseudo-sacrifice d'Hermès". Hymne homérique à Hermès I, vers 112-142. Poésie rituelle, théologie et histoire. *Kernos* 18, 141-166.

Leuven, J. C. van, 1981. Problems and Methods of Prehellenic Naology. In: Hägg and Marinatos 1981, 11-25.

Levi, D., 1923-1924. L'antro delle ninfe e di Pan a Farsalo in Tessaglia, *ASAtene* 6-7, 27-42.

Levi, D., 1925-1926. La grotto di Asprietra a Coe. *Annuario* 8-9, 215-312.

LIMC: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.

Lithgow, W., 1632. *The Total Discourse of the Rare Adventures and Painful Pelegrinations*. Lyon.

Litinas, N., 2014. *Inscriptions of the Cave "Latsida ston Keramo"*. *Inscriptiones Creticae "Latsidae Kerami Antri*, I. Cret. LKA. With a Speleological presentation by K. Foteinakis and K. paragamian. *Tyche* Suppl. 8. Wien.

Llobera, M., 1996. Exploring the Topography of Mind: GIS, Social Place and Archaeology. *Antiquity* 70, 612-622.

Long, Ch. R., 1959. Shrines in Sepulchres? *AJA* 63, 59-65.

Loreaux, N., 1991. Qu'est-ce qu'une déesse? In: Duby, G., Perrot, M. (eds), *Histoire des femmes en Occident. L'antiquité (sous la direction de P. Schmitt – Pantell)*. Paris, 1991, 37.

Loucas-Durie, E., 1988. Simulacre humain et offrande rituelle. *Kernos* 1, 151-162.

MacVeach Thorne, S., Prent, M., 2000. The Sanctuary of Dictaeon Zeus at Palaikastro: A Re-examination of the Excavation by the British School in 1902-1906. In: *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α'2: Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική Περίοδος, 169-178.

Manteli, K., 1993. *The Transition from the Neolithic to the Early Age (EBA) in Crete, Greece, with Special Reference to Pottery*. I-II. Ph.D. Thesis. Faculty of Arts. University of London.

Mantzourani, E., 2012, Sexuality or Fertility Symbol? The Bronze Figurine from Makrygialos. In: Mantzourani, E., Betancourt, Ph. P. (eds), *Philistor. Studies in Honor of Costis Davaras*. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press, 105-112.

Marinatos, S., 1934. Scavi nella grotto di Arkalochori. *Rivista Filologica*, 547-549.

Marinatos, S., 1936. Le temple géométrique de Dréros. *BCH LX*, 241-256.

Marinatos, S., 1939. The Cult of the Cretan Caves. Ανακοίνωση στο Columbia University (Νοέμβριος 1939).

Marinatos, S., 1941. The Cult of the Cretan Caves. *Review of Religion*, 129-136.

Marinatos, N., 1984. The Date-Palm in Minoan Iconography and Religion. *Opuscula Atheniensia XV*: 9, 115-121.

Marinatos, N., 1986. *Minoan Sacrificial Ritual. Cult Practice and Symbolism*. Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen. *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae IX*. Stockholm.

Marinatos, N., 1990. *The Tree, the Stone and the Pithos: Glimpses into a Minoan Ritual*. *Aegaeum 6*. Liège: Université de Liège – Histoire de l’art et archéologie de la Grèce antique, University at Austin, Texas – Program in Aegean Scripts and Prehistory, 79-92.

Marinatos, N., 2003. Striding across Boundaries: Hermes and Aphrodite as Gods of Initiation. In: Dadd, D. B., Faraone, C. A. (eds), *Ancient Greek Religion and Narratives: New Critical Perspection*, London: Routledge, 130-151.

Mattäus, H., 2011. The Idaean Cave of Zeus: The most important Pan-Cretan Sanctuary. Evidence of Metalwork. In: Rizza 2011, 109-132.

Mavridis, F., Neolithic Pottery Groups from Aghia Triadha Cave, southern Euboea and the Aegaeon late Neolithic: some Remarks. In: Tankosić, Mavridis and Kosma 2017, 67-97.

Mavridis, F., Kotsonas, A., Cave Sanctuaries in the Cyclades in the Light of New Finds from Irakleia. *AIA 2018 Boston Cycladic Cave Sanctuaries*.

Mavridis, F., Jensen, J. T. (eds), 2013. *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece*. BAR International Series 2558. Oxford: Archaeopress.

Mavridis, F., Jensen, J. T., Kormazopoulou, L., 2013. Introduction. Stable Spaces – Changing Perception: Cave Archaeology in Greece. In: Mavridis and Jensen 2013, 1-16.

Mee, Chr., Renard, J. (eds), 2007. *Cooking in the Past. Food and Culinary Practices in Neolithic and Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxbow Books.

Mehl, V., Brulé, P. (eds), 2008. Le sacrifice antique: vestiges, procédures et stratégies. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.

Melena, E., 1892. *Erlebnisse und Beobachtungen eines mehr als 20jährigen Aufenthaltes auf Kreta*. Hannover: Schmorl & v. Seefeld Nacht.

Melfi, M., 2006. The Idaean Cave in Roman Times: Cult, Politics and Propaganda. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. III: *Αρχαίοι χρόνοι. Ιδαίο Άντρο*, 217-227.

Mezzardi, B., 1987. La pierre et le foyer. *Métis* II.2, 215-220.

Mina, M., Triantaphyllou, S., Papadatos, Y. (eds), 2016, *An Archaeology of Prehistoric Bodies and Embodied Identities in the Eastern Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books.

Monaco, M. Ch., 2006: Ιδέες και παρατηρήσεις σχετικά με την ομάδα των όπλων από το ναό της Αφροδίτης της Αξού. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. IV: *Ελεύθερνα – Αξός*, 117-145.

Moody, J., Peatfield, A., Markoulaki, S., 2000. Report from the Aghios Vasilios Valley Survey. *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α'2: Ιστορικοί Χρόνοι. Ηράκλειο: Εταιρεία κρητικών Ιστορικών Μελετών, 359-371.

Moore, G. F., 1903. Baetylia. *AJA* VII, 198-208.

Morgan, C., 1989. *Athletes and Oracles. The Transformation of Olympia and Delphi in the 8th Century B.C.* Cambridge.

Morgan, C., 2002. The Origins of the Isthmian Festivals. Points of Comparison and Contrast. In: Kyrieleis, H. (ed.), *Olympia 1875-2000. 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen. Internationale Symposion (Berlin 9.-11. November 2000)*. Mainz am Rein, 2000, 251-271.

Morris, S. P., 1992. Prehistoric Iconography and Historical Sources: Hindsight through Texts? In: *Aegaeum* 8, 205-212.

Morris, Chr., 2001. The Landscape of Gesture in Minoan Religion. In: *Aegaeun* 22, 245-252.

Morris, Chr., 2009. Cofiguring the Individual: Bodies of Figurines in Minoan Crete. In: D'Agata and Van de Moortel 2009, 179-187.

Morris, Chr., Peatfield, A. A., D., 1995. Pottery from the Peak Sanctuary of Atsipadhes Korakias, Ay. Vasiliou, Rethymnon. Στο: *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*...., 643-647.

Morris, Chr., Peatfield, A. A. D., 2002. Feeling through the Body: Gesture in Cretan Bronze Age Religion. In: Hamilakis, Y. (ed.), *Thinking through the Body: Archaeologies of Corporeality. Proceedings of the First Lambeter Workshop in Archaeology (20-22 June 1998)*. New York, 105-120.

Morris, Chr., Peatfield, A. A. D., 2014. Health and Healing on Cretan Bronze Age Peak Sanctuaries. In: Michaelides, D. (ed.), *An Offprint from Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World*. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books, 54-63.

Moss, M. L., 2005. *The Minoan Pantheon. Towards an Understanding of its Nature and Extent*. BAR International Series 1343.

Motte, A., 1986. L'expression du sacré dans la religion grecque. In: Ries, J., Duchenne-Guillemain, J., Malaise, M., Motte, A., Ponthot, J. (eds), 1986. *L'expression du sacré dans les grandes religions*. III.: *Mazdéisme, Cultes isiaques, religion grecque, Manichéisme, Nouveau Testament, Vie de l'Homo Religiosus*, Louvain-la-Neuve, 109-256.

Motte, A., 2004. Le sacré dans la nature et dans l'homme: la perception du divin chez les Grecs. In: Ries, J., Motte, A. & Spinetto, N. (eds), 2004. *Les civilisations méditerranéennes et le sacré. Homo Religiosus*. II.4, Turnhout, Belgium: Brepols Publishers, 229-254.

Motte, A., Pirenne-Delforge, V., 1994. Le "bon usage" de la notion de syncrétisme. *Kernos* 7, 11-27.

Moulinier, L., 1950. *Le pur l'impur dans la pensée des Grecs jusqu'à la fin du IVème siècle av. J.C.* Paris.

Moutsopoulos, E., 1990. Musique et musicalité dans les oracles chaldaïques. *Kernos* 3, 281-293.

Moutsopoulos, E., 1992. Musique et états orgiaques chez Platon. *Kernos* 5, 141-151.

Moyes, H. (ed.), 2012. *Sacred Darkness: A Global Perspective on the Ritual Use of Caves*. University of Colorado.

- Muhly, P., 1981. *Minoan Libation Tables*. Diss. Bryn Mawr, 334-357.
- Murphy, J. M. A., 2006. Religion and Wealth: Aspects of the Social Dynamic in South-Central Crete during the Pre-palatial and Proto-palatial Periods. In: Georgiadis, M., Gallou, Chr. (eds), *The Archaeology of Cult and Death. Archeolingua, Series Minor* 21. Budapest, 81-110.
- Murray, G., 1908-1909. The Hymn of Kouretes. *BSA* XIV, 357-365.
- Myres, J. L. 1902-1903. The Sanctuary-site of Petsofa. *BSA* IX, 356-387.
- Najiafi, M., Kaman, M., Shariff, M., 2011, The Concept of Place and Sense of Place in Architectural Studies. *International Journal of Human and Social Sciences* 6.3, 187-193.
- Nakou, G., 1995. The Cutting Edge: A New Look at Early Metallurgy. *JMedA* 8.2.
- Nauck, A. (ed.), 1886. *Porphyrii philosophi platonici opuscula selecta*. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Lipsiae.
- Naumann, U., 1976. Subminoische und Protogeometrische Bronzenplastik auf Kreta. *Mitteilungen des Deutschen Instituts. Athenische Abteilung* 6. Berlin: Mann.
- Niemeier, W. – D., 1998. The Minoans in the South-Eastern Aegean and in Cyprus. In: Stampolidis, N. Chr., Karageorgis, V. (eds), *Proceedings of the International Symposium "Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th – 6th cent. B.C. (Rethymnon, 13-16 May 1997)*. University of Crete – A. G. Leventis Foundation. Athens: University of Crete and the L. G. Leventis Foundation, 29-47.
- Nilsson, M. P., 1923. Fire Festivals in Ancient Greece. *JHS* 43, 144-148.
- Nilsson, M. P., 1950. *The Minoan-Mycenaen Religion and Its Survival in Greek Religion*. Skrifter Utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet I Lund.
- Nilsson, M. P., 1966. *Ελληνική λαϊκή θρησκεία*. Μετάφραση: Ι. Θ. Κακριδή. Η Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου, αρ. 8. Αθήνα.
- Nilsson, M. P., 1977. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας*. Προλεγόμενα: Δ. Σταθόπουλος. Μετάφραση της έκδοσης 1949²: Αι. Παπαθωμοπούλου. Αθήνα: Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα.
- Nilsson, M. P., 1979. *Η Μυκηναϊκή προέλευση της Ελληνικής Μυθολογίας*. Μετάφραση: Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Nixon, L., 2006. *Making a Landscape Sacred. Outlying Churches and Icon Stands in Sfakia, Southeastern Crete*. Oxford: Oxbow Books.

Nixon, L., 2009. Investigating Minoan Sacred Landscape. *Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Gerldine C. Gesell. Hesperia* Suppl. 42, 269-275.

Nixon, L., Moody, J., 1995. The Sfakia Survey. Στο: *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α.2: Τμήμα Αρχαιολογικό, 691.

Nixon, L., Moody, J., Rachman, O., 1988. Archaeological Survey in Sphakia, Crete. *Échos du monde classique / Classical Views* 32, 159-173.

Nixon, L., Moody, J., Rachman, O., 1990. Archaeological Survey in Sphakia, Crete. *Échos du monde classique / Classical Views* 34, 213-220.

Nixon, L., Moody, J., Rachman, O., 1994. Rural Settlement in Sphakia, Crete. In: Doukellis, P., Mendoni, L. G. (eds), *Annales littéraires de l'Université de Besançon*. Paris, 255-264.

Nixon, L., Moody, J., Rachman, O., 1998. Surveying *poleis* and larger sites in Sphakia. In: Cavanagh, W.G., Curtis, M. et al. (eds), *Post Minoan Crete. BSA Studies* 2. London: British School at Athens, 87-95.

Nixon, L., Moody, J., Rachman, O., Kindeli-Niniou, V., 1989. Archaeological Survey in Sphakia, Crete. *Échos du monde classique / Classical Views* 33, 201-215.

Nixon, L., Price, S., 1995. *The Sphakia Survey (Greece). Methods and Results*. Oxford: Educational Technology Resources Centre.

Nordquist, G., 2008. Feasting: Participation and Performance. In: *Aegaeum* 29, 105-109.

Nosch, M.-L., 2001. Cloth in the Cult. In: *Aegaeum* 22, 471-477.

Nowicki, K., 1999: Final Neolithic Refugees or Early Bronze Age Newcomers? The Problem of Defensive Sites in Crete in the Late Fourth Millennium B.C. In: *Aegaeum* 20, 575-581.

Nowicki, K., 2000. Defensible Sites in Crete. C. 1200-800 B.C. (LM IIIB / IIIC through Early Geometric. *Aegaeum* 21, 223-247.

Nowicki, K., 2014: *Final Neolithic Crete and the Southeast Aegean*, Boston: De Gryter.

Ogden, D., 2011. *Αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή νεκρομαντεία*. Μετάφραση: Ρ. Καπάτος. Αθήνα: Εκάτη.

Olivieri, A., 1979. Cavalli, Marino. *Dizionario Biografico degli Italiani* 22, 749-754.

Oppé, A. P., 1904. The Chasm at Delphi. *JHS* 24, 214-240.

Ory, T., 1984: L'animal et le végétal dans l'Hymne homérique à Aphrodite. *LEC* 52, 207-215.

Otto, R., 1949. *Le sacré. L'élément non-rationnel dans l'idée du divin et sa relation avec le rationnel*. Paris: Payot.

Otto, W. F., 1991. *Διόνυσος: μύθος και λατρεία*. Μετάφραση: Θ. Λουπασάκης. *Αθήνα*.

Paget, R. F., 1967. *In the Footsteps of Orpheus: The Story of the Finding and Identification of the Lost Entrance to Hades, the Oracle of the Dead, the River Styx and the Infernal Regions of the Greeks*. London.

Panagiotaki, M., 1993. The Temple Repositories of Knossos: New Information from the Unpublished Notes of Sir Arthur Evans. *BSA* 88, 49-91.

Parisinou, E., 2000. *The Light of the Gods: The Role of Light in Archaic and Classical Greek Cult*. London.

Parker, R.C.T., 1983. *Miasma. Pollution et purification in Early Greek Religion*. Oxford.

Parker, R., 2005. In: Hägg, R., Arroth, B. (eds), 2005. *Olympian and Chthonian*. Stockholm: P. Åstrom, 37-45.

Pashley, R., 1837. *Travels in Crete*. London: John Murray.

Pautasso, A., *Terracotte archaiche e classiche del Museo Civico di Castello Ursino a Catania*. Studi e Materiale di Archeologia Graeca 6. Catania: Università di Catania-Instituto di Archeologia, Consiglio Nazionale delle Ricerche-Centro di Studio sull'Archeologia Greca.

Peatfield, A. A. D., 1983. The Topography of Minoan Peak Sanctuaries. *BSA* 78, 273-279.

Peatfield, A. A. D., 1990. Minoan Peak Sanctuaries: History and Society. *Opuscula Atheniensia* XVIII.8, 117-131.

Peatfield, A. A. D., 1992. Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipades. *Cambridge Archaeological Journal* 2.1, 59-87.

Peatfield, A. A. D., 1994. After the "Big Bang" – What? Or Minoan Symbols and Shrines beyond Palatial Collapse. In: Alcock, S. E., Osborne, R. (eds), 1994.

Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece. Oxford: Clarendon Press, 19-36.

Peatfield, A. A. D., 1995. Water, Fertility and Purification in Minoan Religion. In: Morris, C. (ed.), *Klados. Essays in Honour of J. N. Coldsream. BICS Suppl.* 63. London: University of London, Institute of Classical Studies, 217-227.

Peatfield, A. A. D. 2001. Divinity and Performance on Minoan Peak Sanctuaries. In: *Aegaeum* 22, 51-55.

Pendlebury, J. D., S., 1935. Excavations in the Plain of Lassithi, I. *BSA* XXXVI, 5-131.

Pendlebury, J. D. S., 1936-1937. Lassithi in Ancient Times. *BSA* XXXVII, 194-200.

Pendlebury, J. D. S., 1939. *The Archaeology of Crete.* London.

Pendlebury, H. W. and J. D. S., Money-Coutts, M. B., 1937-1938. Excavations in the Plain of Lassithi. III. Karphi: A City of Refuge of the Early Iron Age in Crete. Excavated by Students of the British School of Archaeology at Athens, 1937-1939. *BSA* XXXVIII, 57-145.

Perrot, G., 1867. *L'île de Crète. Souvenirs de voyage.* Paris: Librairie de L. Hachette et Cie.

Petre, Z., 1992-1994. Aphrodite Pandemos. *Studi Classici* 28-30, 5-14.

Petropoulou, M. Z., 2008. Animal Sacrifice in Ancient Greek Religion, Judaism and Christianity, 100BC to AD 200. Oxford: Oxford University Press, 32-116.

Piranti, G., 2005. Aphrodite dans le domaine d'Arès. *Kernos* 18, 167-184.

Pirenne-Delforge, V., 1988. *La mère, la fille, l'amante, l'épouse. Les déesses grecques.* Liège.

Pirenne-Delforge, V., 1988. Epithètes cultuels et interprétation philosophique. A propos d'Aphrodite Ourania et Pandémios à Athènes. *AC* 57, 158-175.

Pirenne-Delforge, V., 1989. Conception et manifestations du sacré dans l'hymne homérique à Aphrodite. *Kernos* 2, 187-197.

Pirenne-Delforge, V., 1994. L'Aphrodite grecque. *Kernos Suppl.* 4. Athènes / Liège: Centre International d'Étude de la religion Grecque Antique.

Pirenne-Delforge, V., 2007. Something to do with Aphrodite: Τα ἀποδοῖσα and the Sacred. In: Ogden, D. (ed.), *A Companion to Greek Religion*, 311-323.

Pitton de Tournefort, J., 2003. *Ταξίδι στην Κρήτη και τας νήσους του Αρχιπελάγους, 1700-1702*. Από το έργο *Relation d'un voyage du Levant*. Μετάφραση-Εισαγωγή: Μ. και Μ. Απέργη. Σχόλια: Μ. Απέργης και Ει. Λυδάκη. Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ένωσης Αμερικής. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Platon, L., 2013. The Uses of Caves in Minoan Crete. A Diachronic Analysis. In: Mavridis and Jensen 2013, 155-165.

Popham, M., 1970. A Late Minoan Shrine at Knossos. *BSA* 65, 191-194.

Popocke, R., 1743, 1745. *A Description of the East and Some Other Countries*. 2 vols. London.

Pothecare, S., 2009. The Chamber of the Dead and the Gates of Darkness. *Mnemosyne* 62.2, 206-220.

Poursat, J.-C., 1966. Un sanctuaire du Minoen Moyen II à Mallia. *BCH* 90, 514-551.

Prent, M., 2001. Cretan Early Iron Age Hearth Temples and the Articulation of Sacred Space. In: Westgate, R., Fisher, N., Whitley, J (eds), *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a Conference held at Cardliff University (17-21 April 2001)*. *BSA Studies* 15, 141-148.

Prent, M., 2003. Glories of the Past in the Past: Ritual Activities at Palatial Ruins in Early Iron Age Crete. In: Van Dyke, R. M., Alcock, S. E. (eds), *Archaeologies of Memory*. Blackwell, 81-103.

Prent, M., 2005. *Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from late Minoan IIIC to the Archaic Period*. Leiden.

Prent, M., 2009. The Survival of the Goddess with Upraised Arms: Early Iron Age Representations and Contexts. In: D'Agata and Van de Moortel 2009, 231-238.

Prier, R. A., Trauma Idesthae, 1979: *The Phenomenology of Sight and Appearance in Archaic Greece*, Tallahassee: Florida State University Press.

Pugliese Caratelli, G., 1979. Afrodite cretese. *SMEA* XX, 131-141.

Randolph, B., 1687. *The Present State of the Islands in the Archipelago (or Arches). Sea of Constantinople and Gulf of Smyrna; with the Islands of Candia and Rhodes*. Oxford.

Ranger, T., 2007. Living Ritual and Indigenous Archeology: The Case of Zimbabwe. In: Kyriakidis, E. (ed.), *The Archeology of Ritual*. Los Angeles: University of California, 123-153.

Rappoport, R. A., 1971. Ritual, Sanctity and Cybernetics. *American Anthropologist* 73, 53-76.

Raulin, F. V., 1869. *Description physique de l'île de Crète*. Paris.

Renfrew, C., 1981. Questions of Minoan and Mycenaean Cult. In: Hägg and Marinatos 1981, 27-33.

Renfrew, C., 1981. The Sanctuary at Phylakipi. In Hägg and Marinatos 1981, 67-80.

Renfrew, C., 1984. *Approches to Social Archaeology*. Edinburgh: Edinburgh University press.

Renfrew, C., 1985. *The Archaeology of Cult: The Sanctuary of Phylakopi*. BSA Suppl. 18. London: Thames and Hudson.

Renfrew, C. 1998. Mind and Matter: Cognitive Archaeology and External Symbolic Storage. In Renfrew, C., Scarre, Ch. (eds), 1998. *Cognition and Material Culture: The Archaeology of Symbolic Storage*. McDonald Institute Monographs. London: Oxbow Books, 1-6.

Renfrew, C., 2007. The Archeology of Ritual, of Cult, and of Religion. In Kyriakidis, E. (ed.), *The Archeology of Ritual*. Los Angeles: Univesrity of California, 109-122.

Renfrew, C., Scarre, Ch. (eds), 1998. *Cognition and Material Culture: The Archaeology of Symbolic Storage*. McDonald Institute Monographs. London: Oxbow Books.

Renfrew, C., 2011. *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC*. Oxford and Oakville: Oxbow Books.

Rethemniotakis, G., 2008. Minoan Religion: Deities, Sanctuaries and Cults. In: Andreadaki-Vlazaki, M., Rethemniotakis, G., Dimopoulou-Rethemniotaki, N. (eds), *From the Land of Labyrinth. Minoan Crete, 3000-1100 B.C. - Essays*. USA: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation, Hellenic Ministry of Culture, Archaeological Museums of Crete, 79-88.

Richards-Μαντζουλίνου, E., 1979. Μέλισσα Πότνια. *AAA* 12, 72-92.

Ries, J., Duchenne-Guillemin, J., Malaise, M., Motte, A., Ponthot, J. (eds), 1986. *L'expression du sacré dans les grandes religions. III: Mazdéisme, Cultes isiaques, Religion grecque, Manichéisme, Nouveau Testament, Vie de l'Homo Religiosus*, Louvain-la-Neuve.

Ries, J., Motte, A. and Spinetto, N. (eds), 2004. *Les civilisations méditerranéennes et le sacré. Homo Religiosus*. II.4, Turnhout, Belgium: Brepols Publishers.

Riley, R. B., 1992. Attachment to the Ordinary Landscape. In: Altman, I. and Low, M. S. (eds), *Place Attachment*. New York: Plenum Press, 13-35.

Rizza, G., 1967/1968. Le terracotte di Axòs. *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente*, 45/46, 211-302.

Rizza, G., 1968. Il santuario sull'acropoli di Gortina.

Rizza, G. (ed.), 2011. *Identità Culturale, Etnicità, Processi di Formazione a Creta fra dark Age e Arcaismo*. Convegno di Studi (Athens, 9-12 November 2006). Palermo.

Robert, L., 1971. Les colombes d'Aphrodisias et d'Ascalon. *JS*, 91-97.

Roberts, B. K., 1987. Landscape Archaeology. In: Wagstaff, J. M. (ed.), *Landscape and Culture. Geographical and Archaeological Perspectives*. Oxford: Blackwell Ltd, 1987, 77-95.

Robertson, N., 1996. The Ancient Mother of Gods. A Missing Chapter in the History of Greek Religion. In: Lane, E. N. (ed.), *Cybele, Attis and Related Cults. Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Religions in the Greco-Roman World 131. Leiden, 239-304.

Robertson, N. 2003. Orphic Mysteries and Dionysiac Ritual. In: Cosmopoulos, M. B. (ed.), *Greek Mysteries: the Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*. London – New York 2003, 219-239.

Rocchetti, L., 1989. *Scavi a Nerokourou Kydonias*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.

Rocchetti, L. (ed.), 1994a. *Sybrita. La Valle di Amari fra Bronzo e Ferro. Incunabula Graeca* 96. Istituto per gli Studi Micenei ed Egeoanatolici. Ricerche Greco-Italiane in Creta Occidentale. Rome: Gruppo Editoriale Internazionale.

Rocchetti, L., 1994b. La valle di Amari e Sybrita. In: Rocchetti, L. (ed.), *Sybrita. La Valle di Amari fra Bronzo e Ferro. Incunabula Graeca* 96. Istituto per gli Studi Micenei ed Egeoanatolici. Ricerche Greco-Italiane in Creta Occidentale. Rome: Gruppo Editoriale Internazionale, 13-14.

Rodley, L., 1985. *Cave Monasteries in Cappadocia*. London.

Roe, M., 2000. The Brighter the Light the Darker the Shadows: How we Perceive and Represent Underground Spaces. CAPRA 2.

Rudhardt, J., 1971. *Le thème de l'eau primordiale dans la mythologie grecque*. Verne: editions A. Francke S.A.

Rudhardt, J., 1988. Le rôle d'Éros et d'Aphrodite dans les cosmogonies grecques. *Kernos* 1, 257. Βιβλιοκρισία της V. Pirenne-Delforge.

Rupp, D. W. & Tsipopoulou, M., Conical Cup Concentration at Neopalatial Petras: a Case for Ritualized Reception Ceremony with Token Hospitality. In: *Aegaeum*. 20, 721-728.

Rutkowski, B., 1986. *The Cult Places of the Aegean*. New Haven and London: Yale University Press.

Rutkowski, B., 1994. Minoan Caves: The Main Cult Area. *Aegean Archeology* 1, 26-30.

Rutkowski, B., Nowicki, K., Iliopoulos, Th., 1996. *The Psychro Cave and Other Sacred Grottoes in Crete*. Studies and Monographs in Mediterranean Archaeology and Civilization, σειρά II, 1. Warsaw: Art and Archaeology.

Rutter, J. B., 2004. Ceramic Sets in Context: One Dimension of Food Preparation and Consumption in Minoan Palatial Setting. In: Halstead and Barretti 2004, 69-89.

Ryden, K. K., 1993. *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing and the Sense of Place*. IA: University of Iowa Press.

Sabourin, L., 1973. *Priesthood, a Comparative Study*. *Studies in the History of Religions* 5. Leiden.

Sacconi, A., 2001. Les repas sacres dans les texts myceniens. In: *Aegaeun* 22, 467-470.

Sakellarakis, J. A., 1985. L'Antro Ideo. Cento anni di attività archeologica. In: *Atti dei Convegni Lincei* 74. *Centi anni di attività archeologica italiana in Creta*. Roma, 19-48.

Sakellarakis, J. A., 1986. Some Geometric and Archaic Votives from the Idaean Cave. In: Hagg, Marinatos and Nordquist 1986, 173-192.

Sakellarakis, J. A., 1988. The Idaean Cave. Minoan and Greek Worship. *Kernos* I, 207-214.

Sakellarakis, J. A., 1992. The Idaean Cave Ivories. In: Lesley-Fitton, J. (ed.), *Ivory in Greece and Eastern Mediterranean from the Bronze Age to Hellenistic*

Period. British Museum Occasional Papers 85. London: British Museum Press, 113-140.

Sakellarakis, I. A., 1993. Ivory Trade in the Aegean in the 8th Century B.C.E.. In: *Biblical Archaeology Today. Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology (Jerusalem, 1990)*. Jerusalem, 345-366.

Sakellarakis, J. A., 1996a. Minoan Religious Influence in the Aegean: The Case of Kythera. *BSA* 91, 81-100.

Salary, C. E., 1845. *Lettres sur la Grèce, faisant suite de celles sur l'Égypte*. Paris, 1788. Μετάφραση: Ν. Ζυγομαλάς, Athènes 1845.

Samartzidou,-Orkopoulou, S., 2005. *I Tell a Cave....*. In: iAndritsa Cave – Fateful Refuge. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, 10-13.

Sampson, A., 2008. *The Sarakenos Cave at Akraiphnion, Boeotia, Greece*. Athens.

Sanders, I. F., 1982. *Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete*. Warminster, Wilts, England: Aris and Phillips Ltd.

Sannini De Manoncourt, Ch. N. S., 1801. Voyage en Crète et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la Cour ottomane. Paris: an IX.

Sapouna, P., 1998. *Die Bildlampen romischer Zeit aus der Idaischen Zeusgrotte auf Kreta*. BAR-IS 696. Oxford: The Basingstoke Press.

Sard de Angelis 2014. Pottery and Function. Ceramic Evidence from the Ritual Pits and Thronos, Kephala (Ancient Sybrita). Στο: Μανουράς 2014, 163-179.

Savary, Cl., É., 1788. *Lettres sur la Grèce, faisant suite de celles sur l'Égypte*. Paris.

Savignoni, 1901. *Monumenti Anticchi* 1901, 418-423.

Schama, S., 1995. *Landscape and Memory*. Fontana Press.

Schäfer, J. et al., 1992. *Amnisos nach den archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Alterums ud der Neuzeit*. I-II. Berlin.

Segal, Ch., 1974. The Homeric Hymn to Aphrodite: A Structuraliste Approach. *CW* 67, 205-212.

Shaw, J. W., 1998. Kommos in Southern Crete: an Aegean barometer for East-West Interconnections. In: Stampolidis, N. Chr., Karageorgis, V. (eds), *Proceedings of the International Symposium "Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th – 6th cent. B.C. (Rethymnon, 13-16 May 1997)*. University of Crete – A. G.

Leventis Foundation. Athens: University of Crete and the L. G. Leventis Foundation, 13-27.

Sieber, F.-W., 1994. Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη. Μετάφραση: Δ. Μούστρη. Αθήνα.

Siebert, G., 1996. Imaginaire et Image de la Grotte dans la Grece Archaïque et Classique. In: Siebert, S. (ed.), *Actes du Colloque de Strasbourg (Strasbourg 11-12 Juin 1992) "Nature et Paysage dans la pensée et l' Environnement des Civilisations Antiques"*. Paris, 41-57.

Siebert, G., 1990. Hermes in *LIMC* 1, 285-387.

Simonelli, V., 1907. Mammiferi quaternary dell'isola di Candia II. *Memorie della Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna* 4, 251-267.

Simonelli, V., 1908. Mammiferi quaternary dell'isola di Candia II. *Memorie della Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna* 5 (6), 103-111.

Snodgras, A. M., 1971. *The Dark Age of Greece*. Edinburg.

Sokolowski, F., 1964. Aphrodite as Guardian of Greek Magistrates. *HThR* 57, 1-8.

Simmel, G., 2004 [1913]. *Η φιλοσοφία του τοπίου*.

Sines, G., Sakellarakis, J. A., 1987. Lenses in Antiquity. *American Journal of Archeology* 91, 191-SEL.

Shamai, S., 1991. Sense of Place: An Empirical Measurement. *Geoforum* 22, 347-358.

Sonnini de Manoncourt, Ch. N. S., 1801. Voyage en Crete et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la Cour ottoman. Paris, An IX (1801).

Sourvidou-Inwood, C., 1989. Boat, Tree and Shrine: The Mochlos Ring and the Makrygialos Seal. *Kadmos* XXVIII.2, 97-100.

Sourvidou-Inwood, C., 1995. Male and Female, Public and Private, Ancient and Modern. In: Reeder, E. D. (ed.), *Pandora. Women in Classical Greece*. Baltimore, 111-120.

Spiro, M., 1966. Religion: Problems and Definition and Explanation. In: Banton, M., (ed.), *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, 1966, 85-126.

Sporn, K., 2002. *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*. Studien zu Antiken Heiligtümern 3. Heidelberg: Verlag Archaeologie und Geschichte.

Sporn, K., 2006. Πήλινα ειδώλια από τη Δροσιά Μυλοποτάμου. Στο: Γαβριλάκη και Τζιφόπουλος 2006. VI: *Βενετοκρατία – Τουρκοκρατία*, 205-226.

Sporn, K., 2008a. Mapping Greek Sacred Caves: Sources, features, cults. In: Jensen, J. T., Mavridis, F. (eds), *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece and Adjacent Areas*. Monograph of the Danish Institute at Athens 8, 202-216.

Sporn, K., 2008b. Sacred Space in Greek Caves. In Hall, H. (ed.), *Proceedings of the Colloquium held at the Irish Institute of Hellenic Studies at Athens (May 24th 2008) "Recent Research in Greek Caves"*.

Sporn, K., 2010. Espace naturel et paysages religieux: les grottes dans le monde grec. *Revue de l'histoire des religions*, 227, 553-571.

Sporn, K. 2013. Mapping Greek Sacred Caves: Sources, Features, Cults. In: Mavridis and Jensen 2013, 202-213.

Spratt, T. A. B., 1865. *Travels and Researches in Crete*. London: John van Voorst.

Stampolidis, N. Chr., 2011. Eleutherna and the Idaean Cave. An Attempt to Reconstruct Interactions and Rituals. In: Rizza 2011, 395-420.

Stampolidis, N. Chr., Kanta, A., Giannikouri, A. (eds), 2012. *Athanasia. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age. Proceedings of an International Archaeological Conference (Rhodes, 28-31 May 2009)*. Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης – Ειδικός λογαριασμός.

Stampolidis, N. Chr., Karageorgis, V. (eds), 1998. *Proceedings of the International Symposium "Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th – 6th cent. B.C. (Rethymnon, 13-16 May 1997)*. University of Crete – A. G. Leventis Foundation. Athens: University of Crete and the L. G. Leventis Foundation.

Stampolidis, N., Kotsonas, A., 2013. Cretan Sanctuaries of the Early Iron Age to the Roman Period. In: Mavridis, F., Jensen, J. T., *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece. BAR International Series 2558*, Oxford: Archeopresse, 188-200.

Stanford, W. B., 1993. *Αριστοφάνους Βάτραχοι. Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*. Μετάφραση Μάριος Μπλέτας. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

- Strasser, T., 1999. Bothroi in Aegean Early Bronze Age. In: *Aegaeum* 20, 813-817.
- Straten, F. van, 1988. The God's Portion in Greek Sacrificial Representations: Is the Tail doing nicely? In: Hägg, Marinatos and Nordquist 1988, 51-68.
- Strauss, J., Clay, Hermes' Dais by the Alpheus. *Métis* II.2, 221-234.
- Strauss, L.G., 1997. Convenient Cavities: Some Human Uses of Caves and Rock Shelters. In: Bonsall, C., Tolan-Smith, R. (eds), *The Human Use of Caves*. BAR International series 667. Oxford, 1-8.
- Talalay, L. E., 1987. Rethinking the Function of Clay Figurine Legs from Neolithic Greece: An Argument by Analogy. *AJA* 91.2, 161-169.
- Tamvaki, A, 1973. Sme Unusual Mycenaean Terracottas from the Citadel House Area, 1954-1969. *BSA* 69, 207-261.
- Tankosić, Ž., Mavridis, F., 2009. The Aghia Triadha Cave, Southern Euboea: Finds and Implications of the Earliest Human Habitation in the Area (a Preliminary Report). *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 9.2, 47-59.
- Tankosić, Ž., Mavridis, F., 2016. Early Bronze Age Burial Deposits at the Aghia Triadha at Karystos, Euboea: Tentative Interpretations. *Hesperia* 85.2, 207-242.
- Tankosić, Ž., Mavridis, F., Kosma, M. (επιμ.), 2017. *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Ερέτρια, 12-14 Ιουλίου 2013) «Ένα νησί μεταξύ δύο κόσμων. Αρχαιολογική έρευνα στην Εύβοια. Προϊστορικοί και Βυζαντινοί Χρόνοι»*. Papares and Monographs from the Norwegian Institute at Athens 6. Athens: Norwegian Institute at Athens.
- Taramelli, A., 1897. The Prehistoric Grotto at Miamou. *AJA* 1, 287-312.
- Taramelli, A., 1899. Ricerche archeologiche Cretesi (1849). *Monumenti Antichi* IX, 350-356.
- Taramelli, A., 1901: A Visit to the Grotto of Camares on Mount Ida. *AJA* V, 437-451.
- Taylor, W. D., 1970. New Light on Mycenaean Religion. *Antiquity* 44, 270-280.
- Thomson, G., 1961-1962. *Πεπραγμένα Α' Κρητολογικού Συνεδρίου*, 93-96.
- Tilley, C., 1991. *Material Culture and Text*. London/New York.

Tomkins, P., Commuality and Competition: The Social Life of Food and Containers at Aceramic and Neolithic Knossos, Crete. In: Mee, Chr., Renard, J. (eds), 2007. *Cooking in the Past. Food and Culinary Practices in Neolithic and Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxbow Books, 174-1999.

Touchais, G., 1981. *L'antre corycien*. Athènes: École française d'Athènes.

Tourain, J., 1935. *Le culte des eaux (sources, fleuves, lacs) dans la Grèce antique. Nouvelles études de mythologie et d'histoire des religions antiques*. Paris.

Toutain, J., 1912. Les cavernes sacrées dans l'antiquité grecque. *Annales du Musee Guimet*. Bibliothèque de Vulgarisation 39, 160-166.

Touwaide, A., 1979. Le sang du taureau. *L'antiquité classique*. XLVIII, 5-14.

Traeger, B., 1996. *Das Kretische Labyrinth. Ο κρητικός λαβύρινθος*. Μετάφραση: Anna Weigle-Παντίδη Βρέμη, Πέθυμο.

Treuil, R., 1970. Les sites néolithiques de Crète occidentale. *BCH* 94, 5-25.

Tsougarakis, D., 1985. Some Remarks on the "Kretica" of Cristoforo Buondelmonti. *Ariadne* 3, 88-108.

Tyree, L. 1974. *Cretan Sacred Caves: Archaeological Evidence*. Ph. D., University of Missouri, Columbia. Ann Arbor.

Tyree, L. 2001. Diacronic Changes in Minoan Cave Cult. In: *Aegaeun* 22, 39-50.

Tyree, L., 2006. Minoan Sacred Caves: the Natural and Political Landscape. *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. A2: Τμήμα Αρχαιολογικό, 329-342.

Tyree, L., 2011. The Significance of Pottery from Minoan Sacred Caves. In: *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α'. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος, 717-732.

Tyree, L., Kanta, A., Sphakianakis, D., 2007. The Neo-Palatial Chalice: Forms and Function in the Cave of Skoteino. In: Betancourt, P. P., Nelson, M. C., Williams, H (eds), *Κρίνοι και Αμένες: Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*. Prehistory Monographs 22. Philadelphiea: INSTAP Academic Press, 277-283.

Tyree, L., McCoy, F. W., Kanta, A., Sphakianakis, D., Stamos, A., Aretaki, K., Kamilaki, E., Inferences for Use of Skoteino in the Bronze Age and later based on the Speleological and Environment Study at Skoteino Cave, Crete. *AEA* 8, 51-63.

Tyree, L., Sphakianakis, D., Stamos, A., Frey, J., Belidis, M., Kamnakis, S., 2011. Speleography of Skoteino: Natural Relief Formations of the Cave's Interior,

with Special Reference to Late Bronze Age Ritual Activity. In: *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α΄3: Προϊστορικοί Χρόνοι. Κεραμική – Τεχνολογία – Τέχνη – Εικονογραφία – Λατρεία – Τελετουργικό – Ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας, 712-732.

Tyree, L., 2013. Defining Bronze Age Ritual Caves in Crete. In: Mavridis and Jensen 2013, 176-187.

Tyree, L., Kanta, A., 2005. Neopalatial Cooking Pots: In the Depths of Minoan Sacred Caves. Στο: Cultrano, M., Pautasso, A. (eds), *Food for Men, Food for Gods*, Piazza Armenina 2 (Tyree, L., academia.edu. χωρίς αριθμούς σελίδων).

Tyree, L., Kanta, A., Lewis Robinson, H., 2008. Evidence for Ritual Eating and Drinking: A View from Skoteino Cave. In: *Aegaeum* 29, 179-187.

Tyree, L., Lewis Robinson, H., Stamataki, P., 2012. Minoan Bee Smokers: An Experimental Approach. In: Mantzourani, E., Betancourt, Ph. P. (eds), *Philistor. Studies in Honor of Costis Davaras*. Prehistory Monographs 36. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press, 223-232.

Tzedakis, Y., 1967. A Minoan “Goddess” Idol from Sachtouria. *BSA* 62, 203-205.

Tzedakis, Y., 1979. *The Neolithic and Early Minoan Pottery from West Crete*. Ph.D. Thesis. Faculty of Arts. University of London.

Tzédakis, Y., 1984. Le passage au Minoen Ancien en Crète occidentale. In: *Aux origines de l'hellénisme. La Crète et la Grèce. Hommage à H. Van Effenterre, présenté par le Centre G. Glotz*. Publications de la Sorbonne: Histoire ancienne et medievale – 15. Paris: Université de Paris I – Panthéon Sorbonne, 3-7.

Tzedakis, Y., Warren, P., 1972. Debla: An Early Minoan Settlement. *AAA* V.1, 66-72.

Tzifopoulos, Y. Z., 2000. Hermes and Apollo at Onchestos in the “Homeric Hymn to Hermes”: The Poetics and Performance of Proverbial Communication. *Mnemosyne* (ser. IV) 53. 1, 148-163.

Tzifopoulos, Y., Z., 2010. *Paradise Earned. The Bacchic-Orphic Gold Lamellae of Crete*. Center for Hellenic Studies 23. Washington, D. C. Q Harvard University.

Tzifopoulos, Y.Z., 2011. Eleuthernaean Pilgrims inside the Melidoni Cave (Tallaeum Antrum). Στο: Palagia, O., Goette, H. R., (eds), *Sailing to Classical*

Greece: *Papers on Greek Art, Archaeology and Epigraphy presented to Petros Themelis*. Oxford: Oxbow Books, 79-84.

Tzifopoulos, Y. Z., and Litinas, N. 2009: Graffiti in the Melidoni Cave in Crete, Greece. In White, W. B. (ed.), *Proceedings of the 15th International Congress of Speleology (Kerrville, Texas, July 19 – 26 2009)*. Symposia, part 1. United States of America: National Speleological Society, Inc. 5-9.

Urem – Kotsou, D., Kotsakis, K., 2007. Pottery, Cuisine and Community in the Neolithic North Greece. In: Mee and Renard 2007, 225-246.

Ustinova, Y., 1998. Aphrodite “Ourania” of the Bosphorus: The Great Goddess of a Frontier Pantheon. *Kernos* 11, 209-226.

Ustinova, Y., 2002. “Either a Daimon, or a Hero, or perhaps a God”: Mythical Residents of Subterranean Chambers. *Kernos* 15, 267-288.

Ustinova, Y., 2004. Truth Lies at the Bottom of a Cave: Apollo Pholeuterios the Pholarchs of the Elats, and Subterranean Oracles. *La Parola del Passato* 334.1, 25-44.

Ustinova, Y., 2009. *Caves and the Ancient Greek Mind. Descending Underground in the Search for Ultimate Truth*. Oxford: Oxford University Press.

Vadé, Y., 1977. Sur la maternité du chêne et de la pierre. *PHR* 191.1, 3-41.

Van de Moortel, A. 2006. A Re-examination of the Pottery from the Kamares Cave. In: Wiener, M. H., Warner, J. L., Polonsky, J., Hayes, E. E (eds), *Proceedings of the 10th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America (New Orleans, Louisiana, 5 January 2003)* “Pottery and Society: The Impact of Recent Studies in Minoan Pottery, Gold Medal Colloquium in Honor of Philip P. Betancourt. Boston, 73-93.

Van Dyke, R. M., Alcock, S. E. (eds), 2003. *Archaeologies of Memory: An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishers.

Voght, Chr., 1991/1993. Πρωτοβυζαντινή κεραμική από την Αγία Γαλήνη. Παράρτημα Κλεάνθη Σιδηρόπουλου. *Κρητική Εστία* 4, 39-80.

Van Spitael, M. - A. (ed.), 1981. *Christoforo Buondelmonti, Descriptio insule Crete et liber insularum, cap. XI: Creta, 1415*. Επιμελητής ελληνικής έκδοσης: Σ. Γ. Σπανάκης. Ηράκλειον Κρήτης: Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου.

Van Straten, F., 1988. In: Hägg, Marinatos and Nordquist 1988, 51-68.

Vardaki, E., 2004. Animal Husbandry Revisited: The Social Significance of Meat Consumption in a Highland Village of Mt Psiloritis, Central Crete. In: Halstead and Barretti 2004, 196.

Vavouranakis, G., Papadatos, Y., Kopanias, K., Kanellopoulos, Chr. (eds), 2013. *Popular Religion and Ritual in the East and Mediterranean from the 3rd Millennium BC to the 5th Century AD. Proceedings of the International Conference by the Department of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens (December 2013)*. Oxford: Oxbow Books.

Velasco Lopez, M. H., 1992. Le vin, la mort et les bienheureux. *Kernos* 5, 209-220.

Verbruggen, H., 1979. *Sources Pertaining to the Cult of Zeus in Crete*. Louvain.

Verbruggen, H., 1981. *Le Zeus crétois*. Paris.

Wagman, R. S., 2016. *The Cave of the Nymphs at Pharsalus. Studies on a Thessalian Country Shrine*. Boston: Brill.

Wagstaff, J. M. (ed.), 1987. *Landscape and Culture. Geographical and Archaeological Perspectives*. Oxford: Blackwell Ltd.

Walker, W., (1995). "Ceremonial Trash?" In: Skibo, J. M., Walker, W. H., Nielsen, A. E. (eds), *Explaining Archaeology*. Salt Lake City: University of Utah Press, 67-79.

Warren, P., 1977. The Beginning of Minoan Religion. *Antichità cretesi. Studi in onore di Doro Levi*. I. Catania: Università di Catania - Istituto di Archeologia, 137-147.

Warren, P., 1988. Minoan Religion as Ritual Action. 10th Felix Neubergh Lecture. Gothenburg University 1986. Göteborg.

Warren, P., 1990. Of Baetyls. *Opuscula Atheniensia* XVIII: 14, 193-206.

Watrous, L. V., 1996. *The Cave Sanctuary of Zeus at Psychro. A Study of Extra-urban Sanctuaries in Minoan and Early Iron Age Crete*. *Aegaeum* 15. Liège: Université de Liège – Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique, University at Austin, Texas – Program in Aegean Scripts and Prehistory.

Webb, J. M., 1999. *Ritual Architecture, Iconography and Practice in the Late Cypriot Bronze Age*. SIMA Pocket book 75. Jonsered.

Weinberg, S., The Stone Age in the Aegean. *CAH I*, chapter X, 517-618.

Weingarten, J., 1990. The Metamorphosis of a Grain Stalk into a Goddess: Some Thoughts on How Glyptic Art Changed in the Early Neopalatial Period. *SMEA XXVIII. Incunabula Graeca* XCII, 95-104.

Welter, Ch. H., 1903. The Cave at Vari. *AJA* VII, 263-349.

West, M. L., 1983. *The Orphic Poems*. Oxford.

Whitehouse, R., 2007. Underground Religion. Cult and Culture in Prehistoric Italy. In: Barrowclough, D. A., Malone, C. (eds), *Cult in Context: Reconstructing Ritual Archeology*. Londres, 97-106.

Wickens, J. M., 1986. *The Archaeology and History of Cave Use in Attica, Greece from Prehistoric through Late Roman Times*. Ph.D. Thesis. Indiana University.

Wickens, J., 2013. Non-Ritual Use of Caves in the Classical and Late Roman Periods: The Case of Attica. In: Mavridis and Jensen 2013, 239-246.

Witmore, Chr. L, 2006. Vision, Media, Noise and the Percolation of Time. Symmetrical Approaches to the Meditation of the Material World. *Journal of Material Culture* 11, 267-292.

Whittaker, H., 2008. The Role of Drinking in Religious Ritual in the Mycenaean World. In: *Aegaeum* 29, 89-96.

Willets, R. F., 1962. *Cretan Cults and Festivals*. London.

Williams, D. R., Vaske, J. J., 2003. The Mesurment of Place Attachment: Validity and Generalizability of a Psychocentric Approach. *Forest Science* 49.6, 830-840.

Woodward, A. M., 1949. The Gortyn "Labyrinth and its Visitors in the Fifteenth Century. *BSA* XLIV, 324-325.

Wright, J. C., 2004. *The Mycenaean Feast*. Princeton.

Yavis, c. G., 1949. *Greek Altars: Origins ant Typology. Including the Minoan-Mycenaean Offertoty Apparatus. An Archaeological Study in the History of Religion*. Saint Louis.

Younger, J. G., 1976. The Cave of Kleisidi near Myrtos in Southern Crete. *AAA* IX, 166-169.

Zachos, K. L., 1987. *Agios Demetrios, A Prehistoric Settlement in the South-Western Peloponnesos: The Neolithic and Early BA Periods*. Ph. D. Boston University.

Zachos, K. L., 1999: Zas Cave on Naxos and the Role of Caves in the Aegean Late Neolithic. In: Halstead, P. (ed.), *Neolithic Society in Greece*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology. Sheffield Academic Press, 153-163.

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

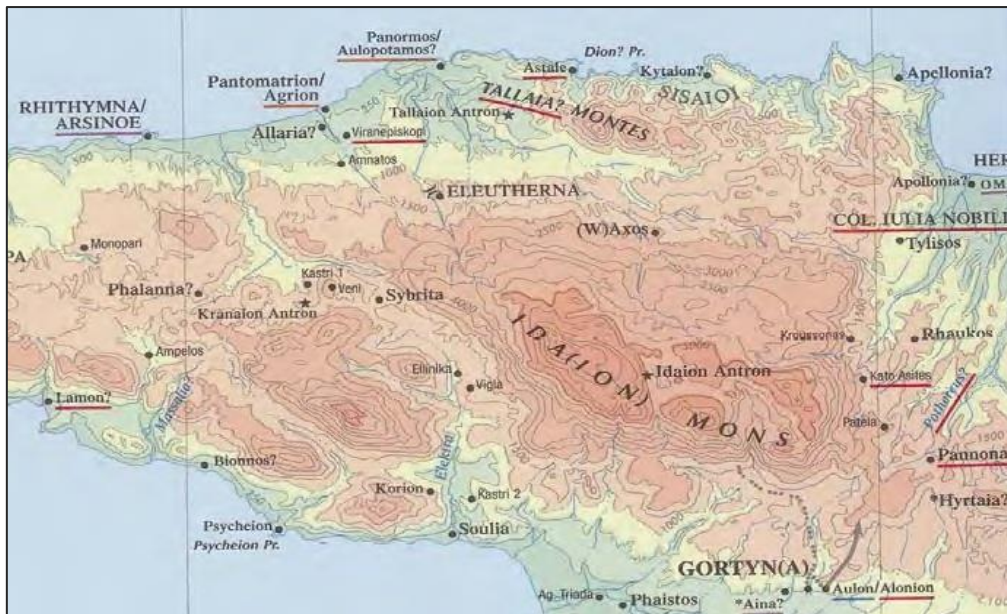
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Η θέση του σπηλαίου Μελιδονίου στην Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου (Barrington Atlas, pl. 60).
2. Η οροσειρά της Ίδης προς Ν. Λήψη από το σπήλαιο.
3. Τα Ταλλαία Όρη. Η θέση του σπηλαίου Μελιδονίου (ερυθρός δείκτης), η οροσειρά Κουλούκωνα (κυανούς δείκτης) και η οροσειρά της Ίδης (πράσινος δείκτης). Λήψη από ΒΔ.
4. Η κάτοψη Πετροχείλου.
5. **α:** Η είσοδος του σπηλαίου. **β:** Η επιγραφή δεξιά της εισόδου: *ΠΠΠΩΝΑΞ ΔΙΟΚΛΕΙΟΣ ΕΡΜΑΙ ΕΥΧΑΝ*
6. Η διαμόρφωση της εισόδου εξωτερικά.
7. Η *Αίθουσα των Ηρώων* πριν από την ήπια επέμβαση και η είσοδος από το εσωτερικό του σπηλαίου.
8. Η *Αίθουσα των Ηρώων* μετά από την ήπια επέμβαση και η είσοδος από το εσωτερικό του σπηλαίου.
9. *Αίθουσα των Ηρώων*. Ο χώρος των δοκιμαστικών τομών 1 και 2 και ο διάδρομος προς τον βόρειο μυχό.
10. Η είσοδος του βορείου μυχού. Βαίτυλος.
11. Οι λιθωματικές πτυχώσεις αριστερά της εισόδου στον βόρειο μυχό.
12. Ο βόρειος μυχός με τον κεντρικό σταλαγμίτη / βαίτυλο στην υδατοσυλλογή. Σε πρώτο πλάνο, λιθοσωρός μπροστά στην είσοδο.
13. Σχεδιαστική αποτύπωση της υδατοσυλλογής και του κεντρικού σταλαγμίτη σε τομή (Σχέδιο: Γιάννης Ανδρουλιδάκης).
14. Η *Αίθουσα Pashley* από το χαμηλότερο επίπεδο προς την είσοδό της. Δεξιά το λιθωματικό μόρφωμα τύπου καταρράκτη, το οποίο παράγει ήχους.
15. Το κατάγραφο τοίχωμα στο κατώτερο τμήμα της *Αίθουσας Pashley*.
16. Η είσοδος προς την *Αίθουσα των Επιγραφών*.

17. Επιγραφή της περιόδου της Αραβοκρατίας στην *Αίθουσα των Επιγραφών*.
18. Επιγραφή της περιόδου της Βενετοκρατίας στην *Αίθουσα των Επιγραφών*: Jacomo Barozzi.
19. Επιγραφή της περιόδου της Βενετοκρατίας στην *Αίθουσα των Επιγραφών*: Nicolo Dandolo.
20. Επιγραφή των Νεώτερων Χρόνων: καπετάν Χουρδάκης.
21. Επιγραφή των Νεώτερων Χρόνων: Αντώνιος Μελιδώνης.
22. Επιγραφή των Νεώτερων Χρόνων: Νικόλαος Πλάτων.
23. Αρχαίες επιγραφές: Κλήσιππος.
24. Αρχαίες επιγραφές: *Διοκλής και Ελευθερνείς*.
25. Αρχαίες επιγραφές: *Άρισταγόρας προσεκύνησα*.
26. Ο βόρειος μυχός.
27. Το ανατολικό τμήμα του βόρειου μυχού. Ορίζοντας YM III περιόδου.
28. Βόρειος μυχός. Ο MM III / YM IA ορίζοντας / λιθοσωροί.
29. α-θ. Ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής περιόδου από τον βόρειο μυχό.
30. Πρόχους της ΠΜ ΙΙΑ περιόδου από την *Αίθουσα των Ηρώων*.
31. Ειδώλιο από τον βόρειο μυχό: Τμήμα ειδωλίου Προανακτορικού τύπου, ο οποίος εξακολουθεί να παράγεται κατά τη MM ΙΙΑ-YM I.
32. Ειδώλιο από τον βόρειο μυχό Υπομινωικής περιόδου.
33. Τμήμα ειδωλίου από τον βόρειο μυχό Υπομινωικής περιόδου.
34. Ειδώλιο από τον βόρειο μυχό Πρωτογεωμετρικής περιόδου.
35. Σανιδόμορφα ειδώλια της Αρχαϊκής περιόδου από τον βόρειο μυχό.
36. Θραύσμα μεγάλου ύψους ειδωλίου Αρχαϊκής περιόδου από τον βόρειο μυχό.
37. Ειδώλιο καθημένης γυναικείας μορφής του 5 ου αιώνα π.Χ. από τον βόρειο μυχό.
38. Πλαστικό ρυτό σε σχήμα κεφαλής βοοειδούς από την περιοχή των λιθοσωρών.
39. Νεοανακτορική κεραμική από την περιοχή των λιθοσωρών.
40. «Καρπός Ελληνιστικής περιόδου από την περιοχή του σταλαγμίτη.
41. Λύχνος Ελληνιστικής περιόδου από την περιοχή του σταλαγμίτη.
42. Θραύσματα λύχνων της Ρωμαϊκής περιόδου από την περιοχή της εισόδου του σπηλαίου.

43. Θραύσμα τράπεζας προσφορών από τον κώνο στάχτης (αποθέτης), στην είσοδο της Αίθουσας Pashley
44. Στιγμιότυπα από τη σημερινή λατρευτική χρήση του σπηλαίου.
45. Η θέση «Γρίβιλα» και η περιοχή Δ. του σπηλαίου (ερυθρός δείκτης). Στο βάθος τα σπήλαια – καταφύγια στην περιοχή Λατζιμά (κυανούς δείκτης).
46. Από τον λόφο του σπηλαίου προς Β. Το Πάνορμο.
47. Ο περίβολος με την τερεμιθιά στην περιοχή του Αγίου Φανουρίου. Διακρίνονται τα αφιερώματα (είδη ένδυσης) στα κλαδιά του δέντρου και το εικονοστάσιο. Στο βάθος, ο λόφος του σπηλαίου, η είσοδος του οποίου ανοίγεται στη νότια πλαγιά (κυανούς δείκτης). Λήψη από ΒΔ.
48. Περιφερειακές Ενότητες Χανίων (Δυτικά) και Ρεθύμνης (Ανατολικά). Ιερά και πιθανόν ιερά σπήλαια.
49. Περιφερειακές Ενότητες Χανίων (Δυτικά) και Ρεθύμνης (Ανατολικά). Ταφικά σπήλαια.
50. Περιφερειακές Ενότητες Χανίων (Δυτικά) και Ρεθύμνης (Ανατολικά). Σπήλαια – Καταφύγια κατά την Αρχαιότητα (ερυθρός δείκτης) και τους νεώτερους χρόνους (κυανούς δείκτης).
51. Περιφερειακές Ενότητες Χανίων (Δυτικά) και Ρεθύμνης (Ανατολικά). Σπήλαια – Χώροι Εργασίας κατά την Αρχαιότητα (ερυθρός δείκτης) και τους νεώτερους χρόνους (κυανούς δείκτης).
52. Περιφερειακές Ενότητες Χανίων (Δυτικά) και Ρεθύμνης (Ανατολικά). Σπήλαια – Τόποι Κατοίκησης.

- Τα σχέδια που παρατίθενται αποτελούν σκαριφήματα της υπογράφουσας, τα οποία πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των ανασκαφικών εργασιών (1987-2008). Εδώ, προκειμένου να υποστηριχθεί το κείμενο, χρησιμοποιήθηκαν εν πολλοίς δημοσιευμένες εικόνες της ανασκαφής, επιλεγμένες αυστηρά.
- Το σύνολο, ωστόσο, του φωτογραφικού αρχείου και των σχεδίων συμπεριλαμβάνονται στη δημοσίευση, η οποία έχει ήδη δρομολογηθεί.
- Των δημοσιευμένων εξ άλλου, αντικειμένων που αναφέρονται στην παρούσα εργασία δεν παρατίθενται φωτογραφίες.

1. Η θέση του σπηλαίου Μελιδονίου στην Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου (Barrington Atlas, pl. 60)

2 Η οροσειρά της Ίδης προς Ν. Λήψη από το σπήλαιο

5α. Η είσοδος του σπηλαίου. **5β.** Η επιγραφή δεξιά της εισόδου: *ΙΠΠΙΩΝΑΞ
ΔΙΟΚΛΕΙΟΣ ΕΡΜΑΙ ΕΥΧΑΝ*

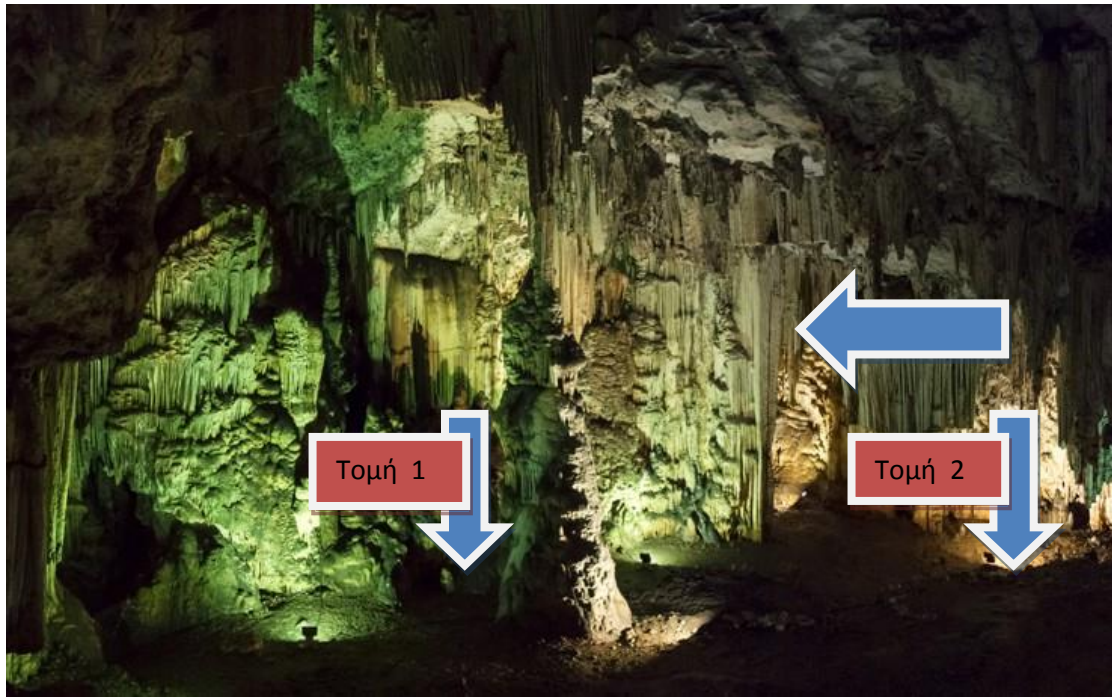
6. Η διαμόρφωση της εισόδου εξωτερικά.

7. Η Αίθουσα των Ηρώων πριν από την ήπια παρέμβαση και η είσοδος από το εσωτερικό του σπηλαίου.

8. Η Αίθουσα των Ηρώων μετά από την ήπια παρέμβαση και η είσοδος από το εσωτερικό του σπηλαίου

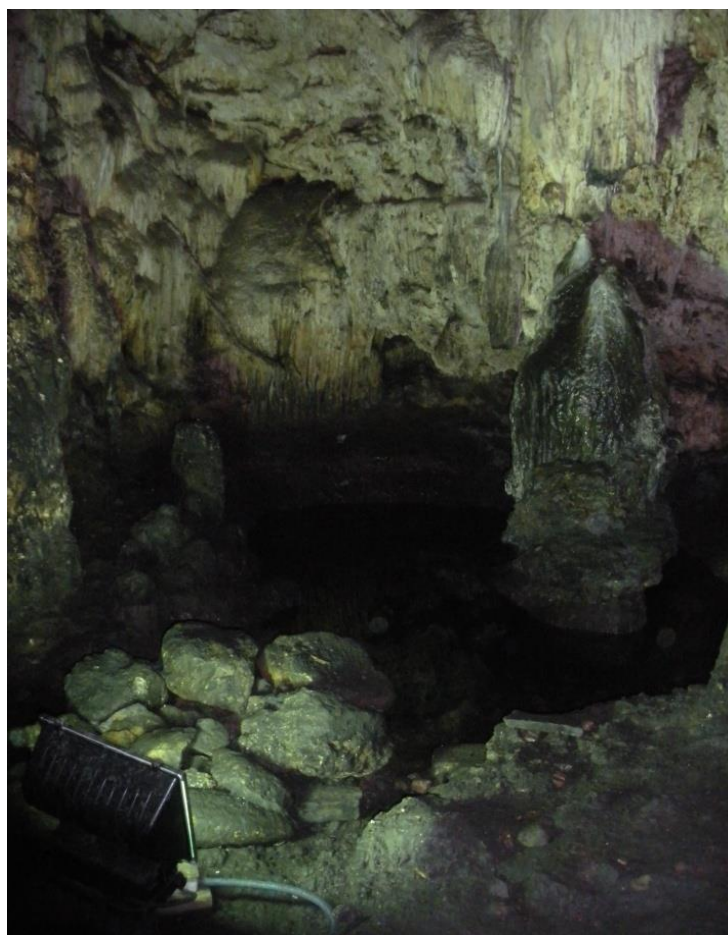
9. Αίθουσα των Ηρώων. Ο χώρος των δοκιμαστικών τομών 1 και 2 και ο διάδρομος προς τον βόρειο μυχό.

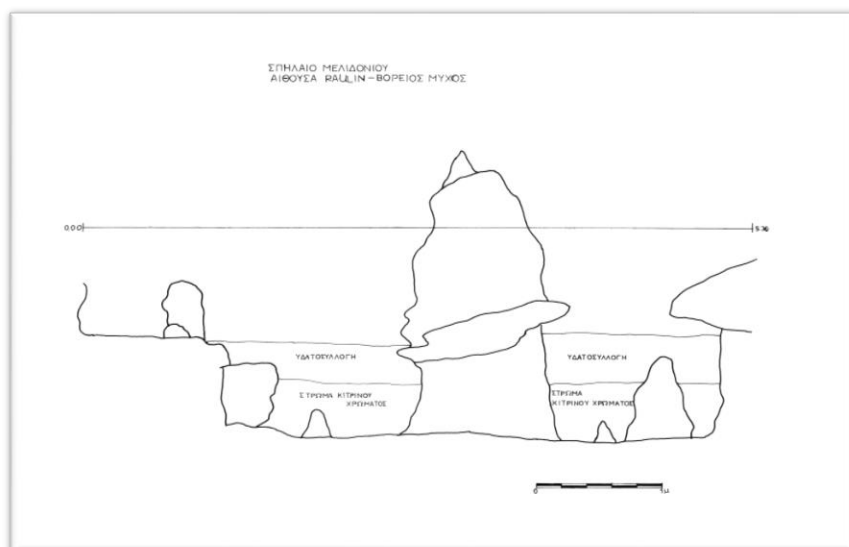
10. Η είσοδος του βορείου μυχού. Βαίτυλος

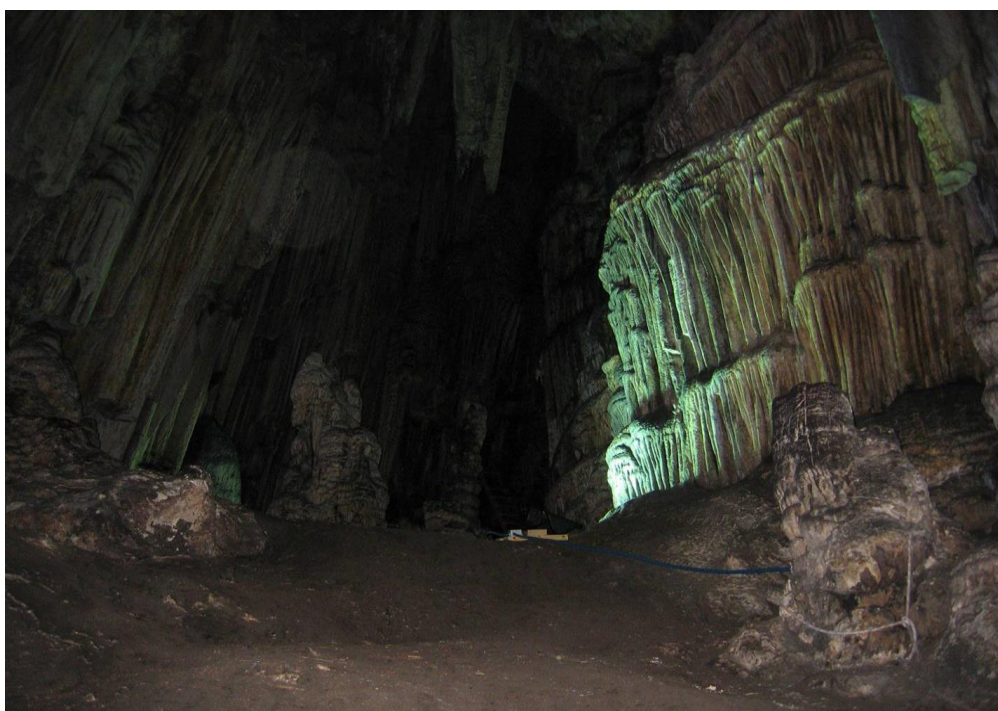
11.Οι λιθωματικές πτυχώσεις αριστερά της εισόδου στον βόρειο μυχό.

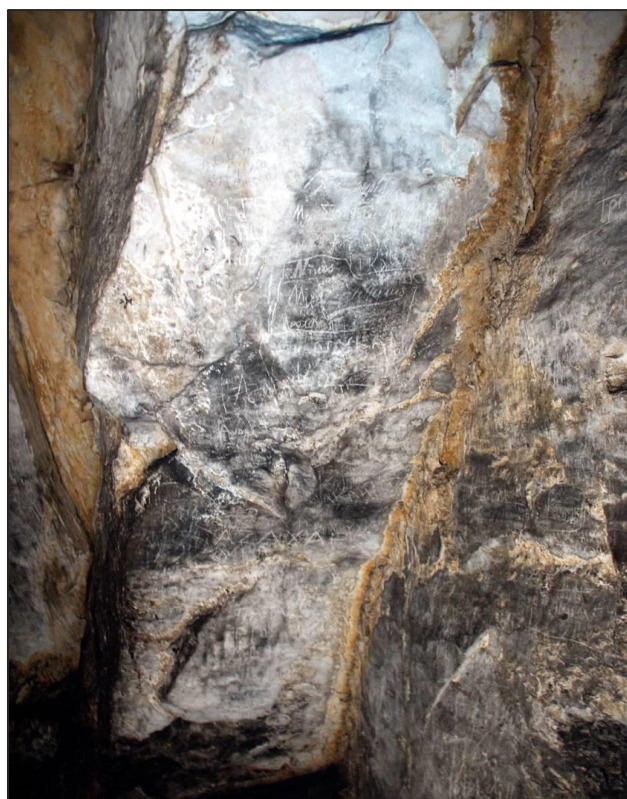
12.Ο βόρειος μυχός με τον κεντρικό σταλαγμίτη/βαίτυλο στην υδατοσυλλογή.
Σε πρώτο πλάνο, λιθοσωρός μπροστά στην είσοδο.

13. Σχεδιαστική αποτύπωση της υδατοσυλλογής και του κεντρικού σταλαγμίτη σε τομή (Σχέδιο: Γιάννης Ανδρουλιδάκης).

14. Η Αίθουσα Pashley από το χαμηλότερο επίπεδο προς την είσοδό της. Δεξιά το λιθωματικό μόνρφωμα τύπου καταρράκτη, το οποίο παράγει ήχους.

15. Το κατάγραφο τοίχωμα στο κατώτερο τμήμα της Αίθουσας Pashley.

16. Η είσοδος προς την Αίθουσα των Επιγραφών.

ALI YAZIKI ZADA

MUSTAFA BEK WASRADZI

ABDO-ALRAHMAN AGA

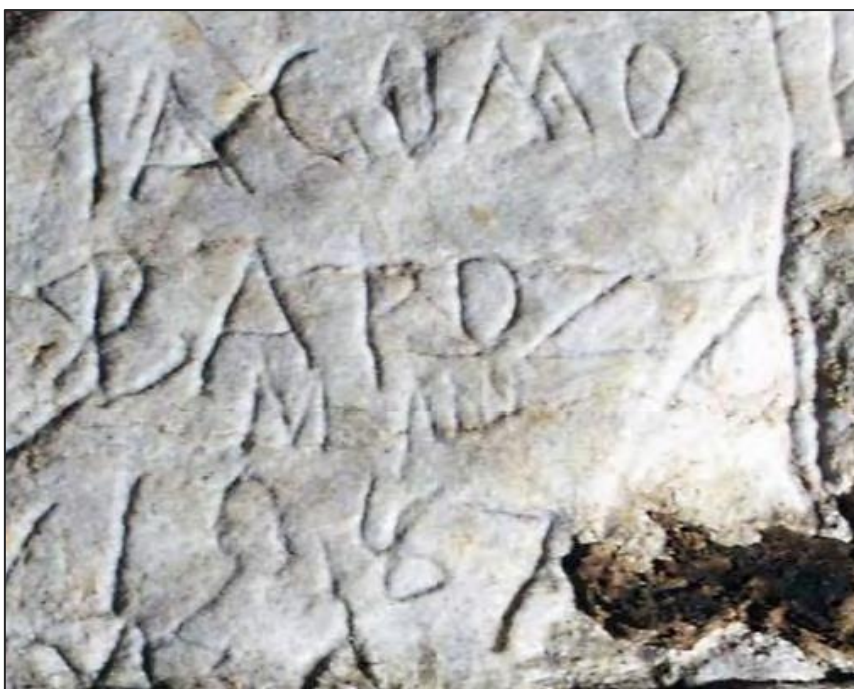
YAZIKSI DIMITRI

MUSTAFA AGA

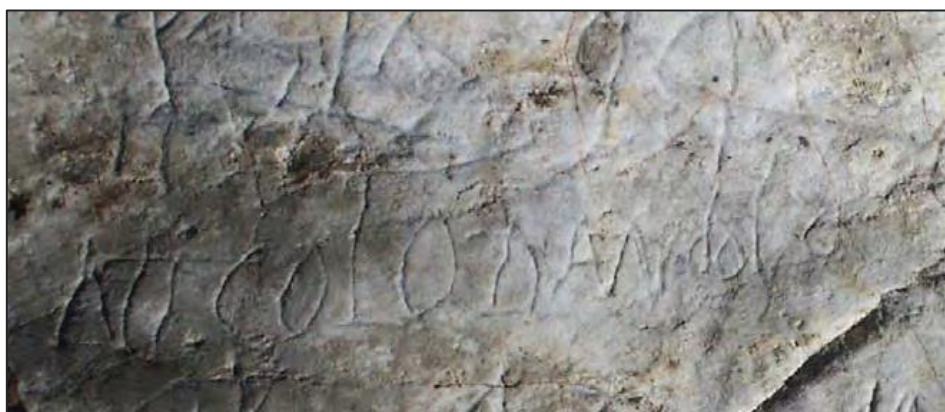
SANA 273 (έτος από Εγίρας + 622 = 897 μ.Χ.)

17. Επιγραφή της περιόδου της Αραβοκρατίας στην Αίθουσα των Επιγραφών.

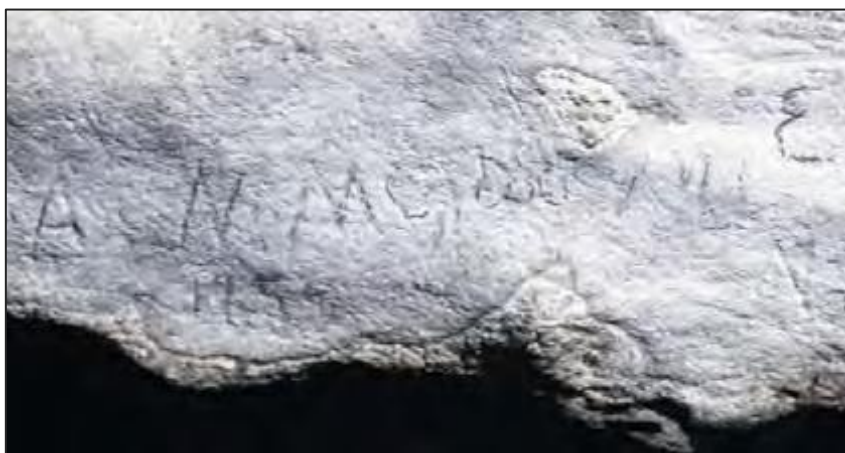
18.Επιγραφή της περιόδου της Βενετοκρατίας: Giacomo Barozzi.

19.Επιγραφή της περιόδου της Βενετοκρατίας: Nicolo Dandolo.

20.Επιγραφή των Νεώτερων Χρόνων: καπετάν Χουρδάκης.

21.Επιγραφή των νεώτερων χρόνων: Αντώνιος Μελιδώνης.

22.Επιγραφή των Νεώτερων Χρόνων: Νικόλαος Πλάτων, 1946.

23. Αρχαίες επιγραφές: Κλήσιππος.

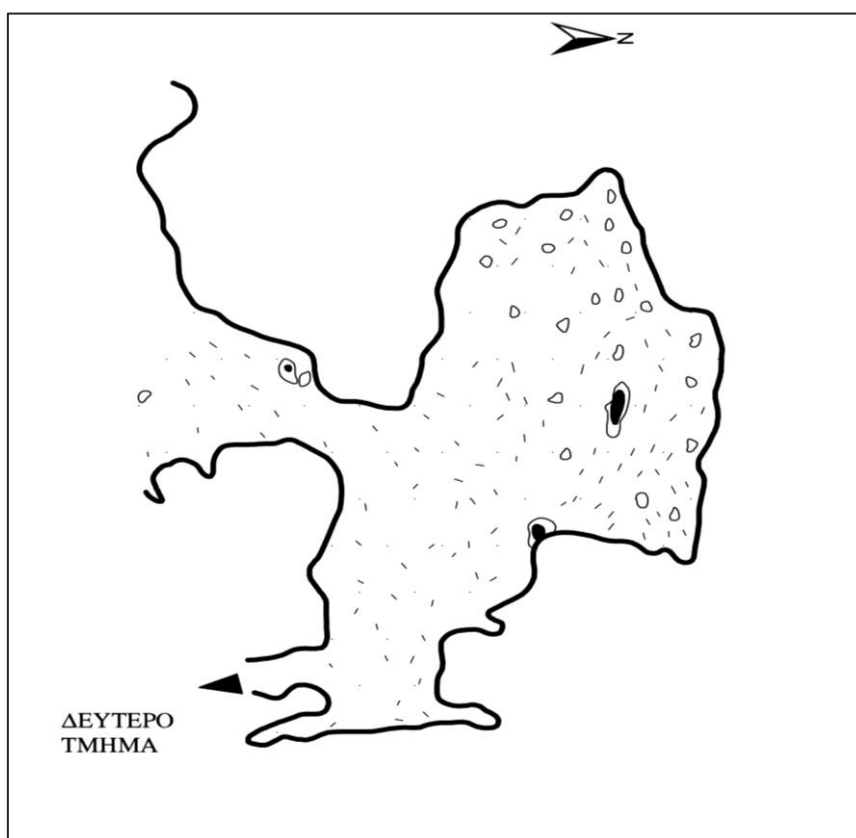
Διοκλῆς
 ΜΕΤΑΣΦΟΛΗ
 3 κὲ σχεδὸν π(άντων?, -άντες?)
 πόλεως ὄλης/κλείν(ῃς)
 τῆς Ἐλευθέρνης
 6 προσκυνήσαντες.

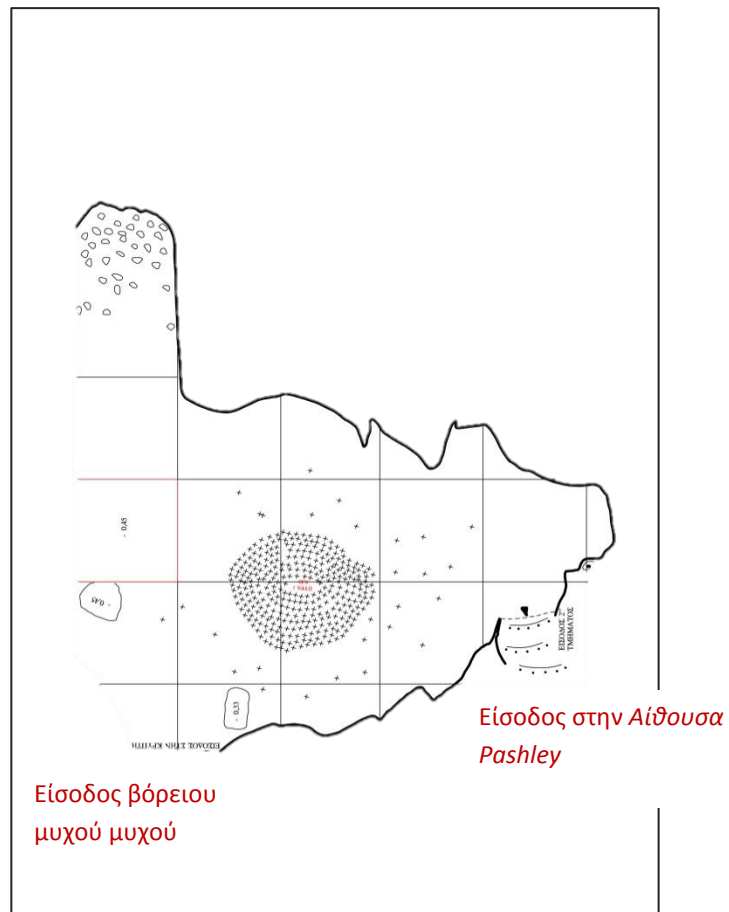
24. Αρχαίες επιγραφές: Διοκλῆς και Ελευθερνείς.

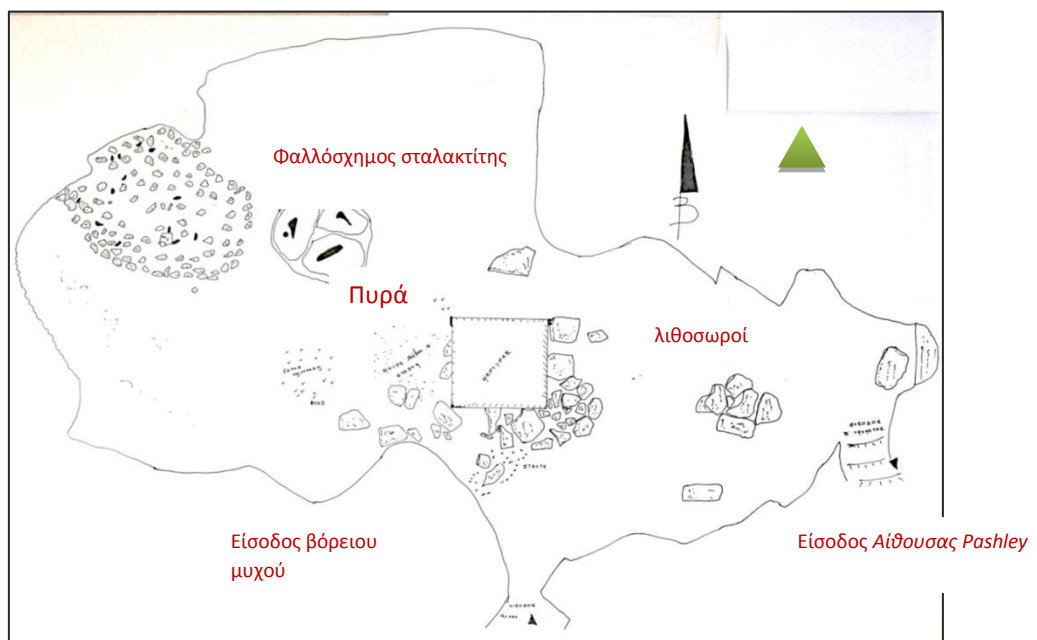
25. Αρχαίες επιγραφές: *Αρισταγόρας προσεκύνησα.*

26. Ο βόρειος μυχός.

27. Το ανατολικό τμήμα του βόρειου μυχού. Ορίζοντας YM III περιόδου

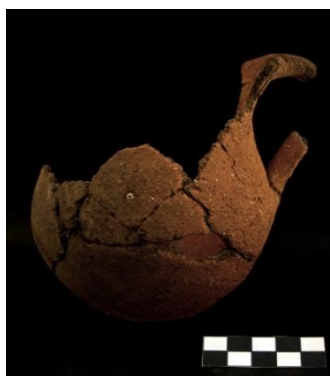
28. Βόρειος μυχός. Ο MM III / YM IA ορίζοντας / λιθοσωροί.

α, β

γ, δ, ε

στ, ζ

η

θ

29 α-θ. Ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής περιόδου από τον βόρειο μυχό.

30.Πρόχους της ΠΜ ΙΙΑ περιόδου από την *Αίθουσα των Ηρώων*.

31.Ειδώλιο από τον βόρειο μυχό: Τμήμα ειδωλίου Προανακτορικού τύπου, ο οποίος εξακολουθεί να παράγεται κατά τη ΜΜ ΙΙΑ-ΥΜ Ι.

32. Ειδώλιο από τον βόρειο μυχό Υπομινωικής περιόδου.

33. Τμήμα ειδωλίου από τον βόρειο μυχό Υπομινωικής περιόδου.

34. Ειδώλιο από τον βόρειο μυχό Πρωτογεωμετρικής περιόδου.

35.Σανιδόμορφα ειδώλια Αρχαϊκής περιόδου από τον βόρειο μυχό.

36.Θραύσμα μεγάλου ύψους ειδωλίου Αρχαϊκής περιόδου
από τον βόρειο μυχό.

37.Ειδώλιο καθήμενης γυναικείας μορφής του 5ου αιώνα π.Χ., από τον βόρειο μυχό.

38.Πλαστικό ρυτό σε σχήμα κεφαλής βοοειδούς, από την περιοχή των λιθοσφωρών.

39.Νεοανακτορική κεραμική από την περιοχή των λιθοσφωρών.

40.«Καρπός» από την περιοχή του σταλαγμίτη.

41.Λύχνος Ελληνιστικής περιόδου από την περιοχή του σταλαγμίτη.

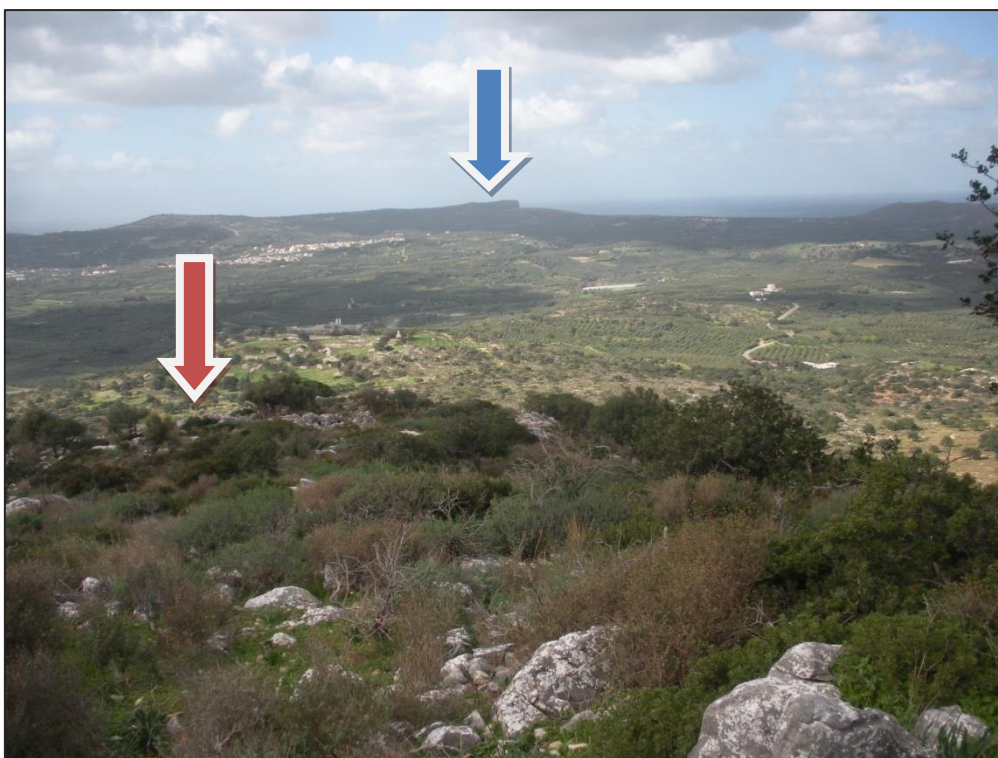
42. Θραύσματα λύχνων Ρωμαϊκής περιόδου από την περιοχή της εισόδου του σπηλαίου.

43.Θραύσμα τράπεζας προσφορών από τον κώνο στάχτης (αποθέτης)
στην είσοδο της Αίθουσας Pashley

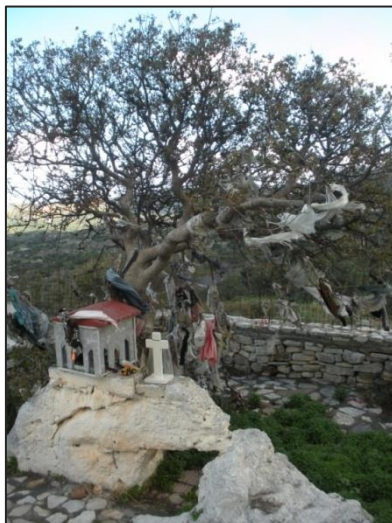
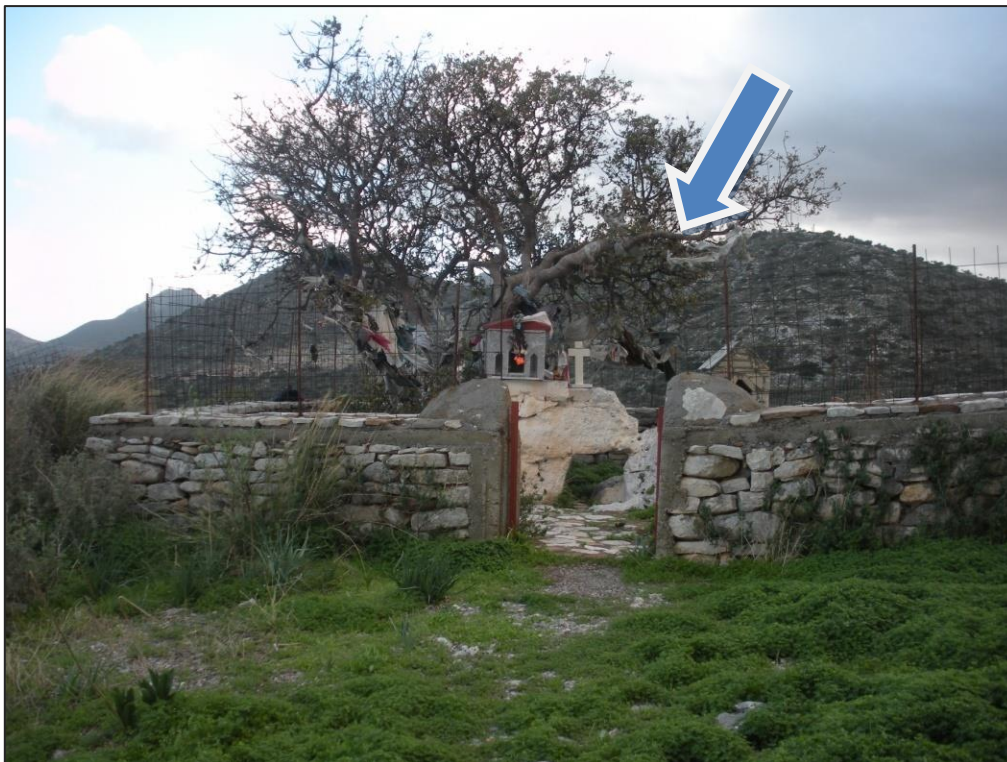
44 α, β. Στιγμιότυπα από τη σημερινή λατρευτική χρήση του σπηλαίου.

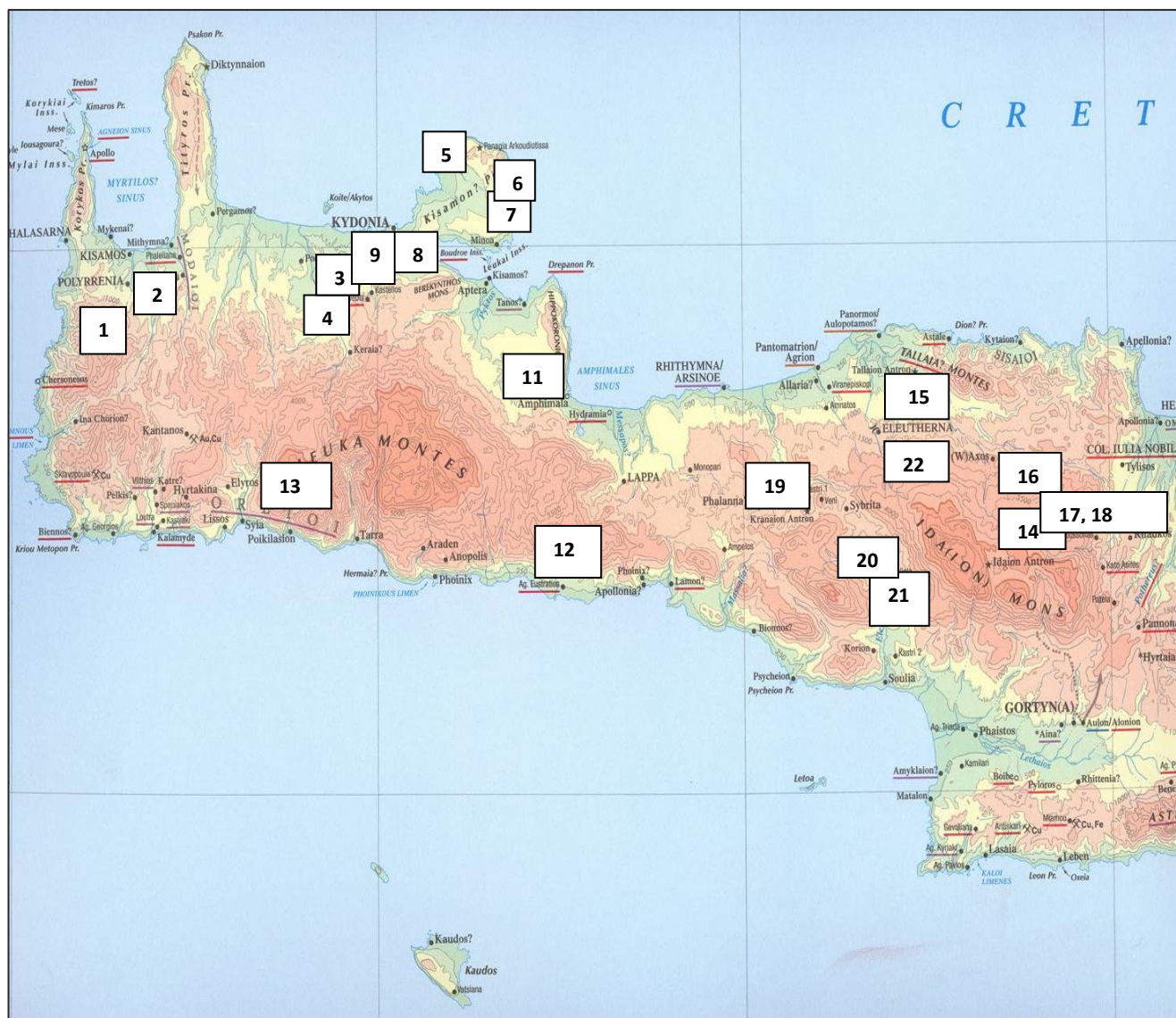
45. Η θέση «Γρίβιλα» και η περιοχή Δ. του σπηλαίου (ερυθρός δείκτης). Στο βάθος τα σπήλαια – καταφύγια στην περιοχή Λατζιμά (κυανούς δείκτης).

46. Από τον λόφο του σπηλαίου προς Β. Το Πάνορμο.

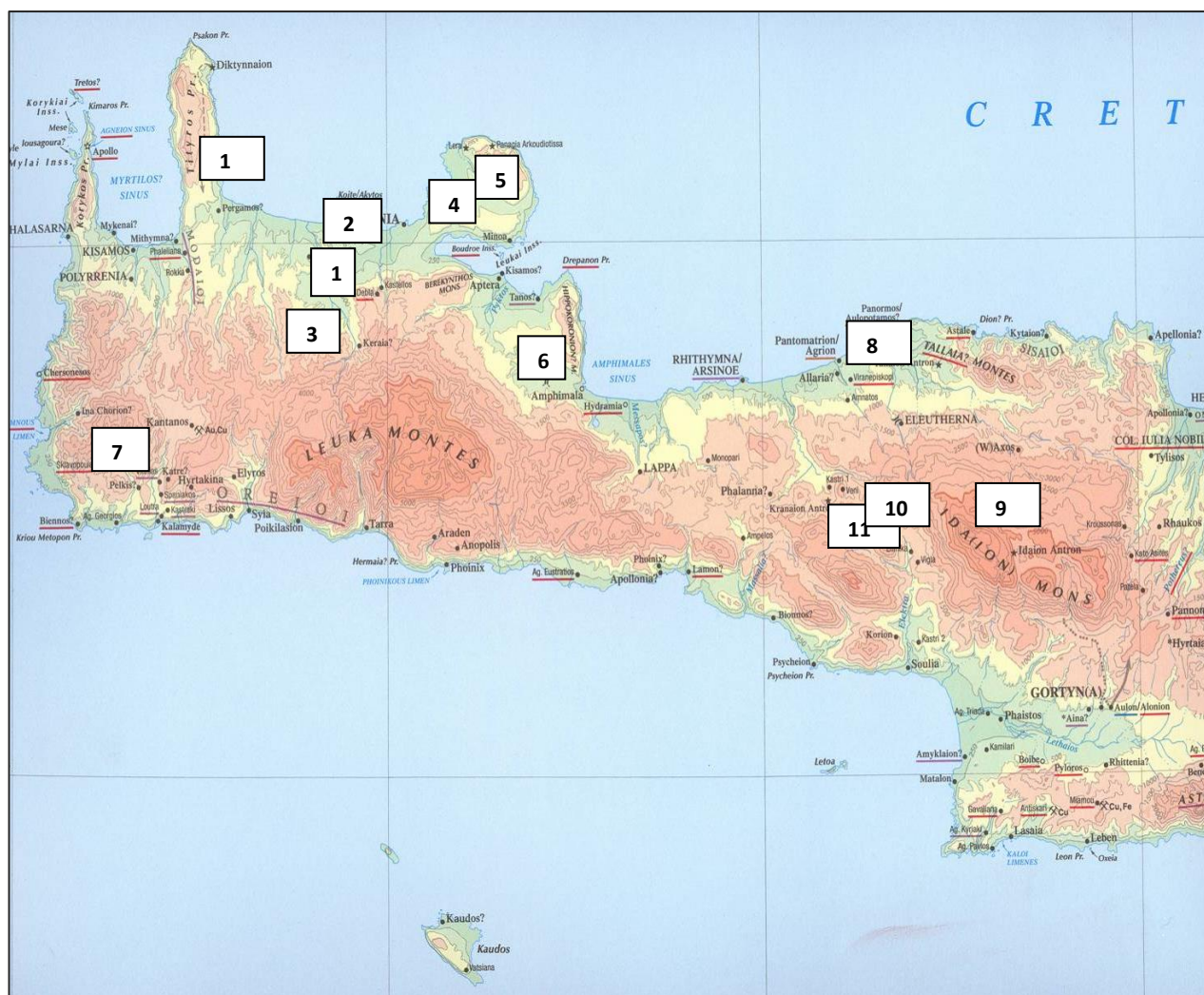
47 α, β. Ο περίβολος με την τερεμιθιά στην περιοχή του Αγίου Φανουρίου. Διακρίνονται τα αφιερώματα (είδη ένδυσης) στα κλαδιά του δέντρου και το εικονοστάσιο. Στο βάθος, ο λόφος του σπηλαιίου, η είσοδος του οποίου ανοίγεται στη νότια πλαγιά (κυανούς δείκτης). Λήψη από ΒΔ.

48. Περιφερειακές Ενότητες Χανίων (Δυτικά) και Ρεθύμνης (Ανατολικά).

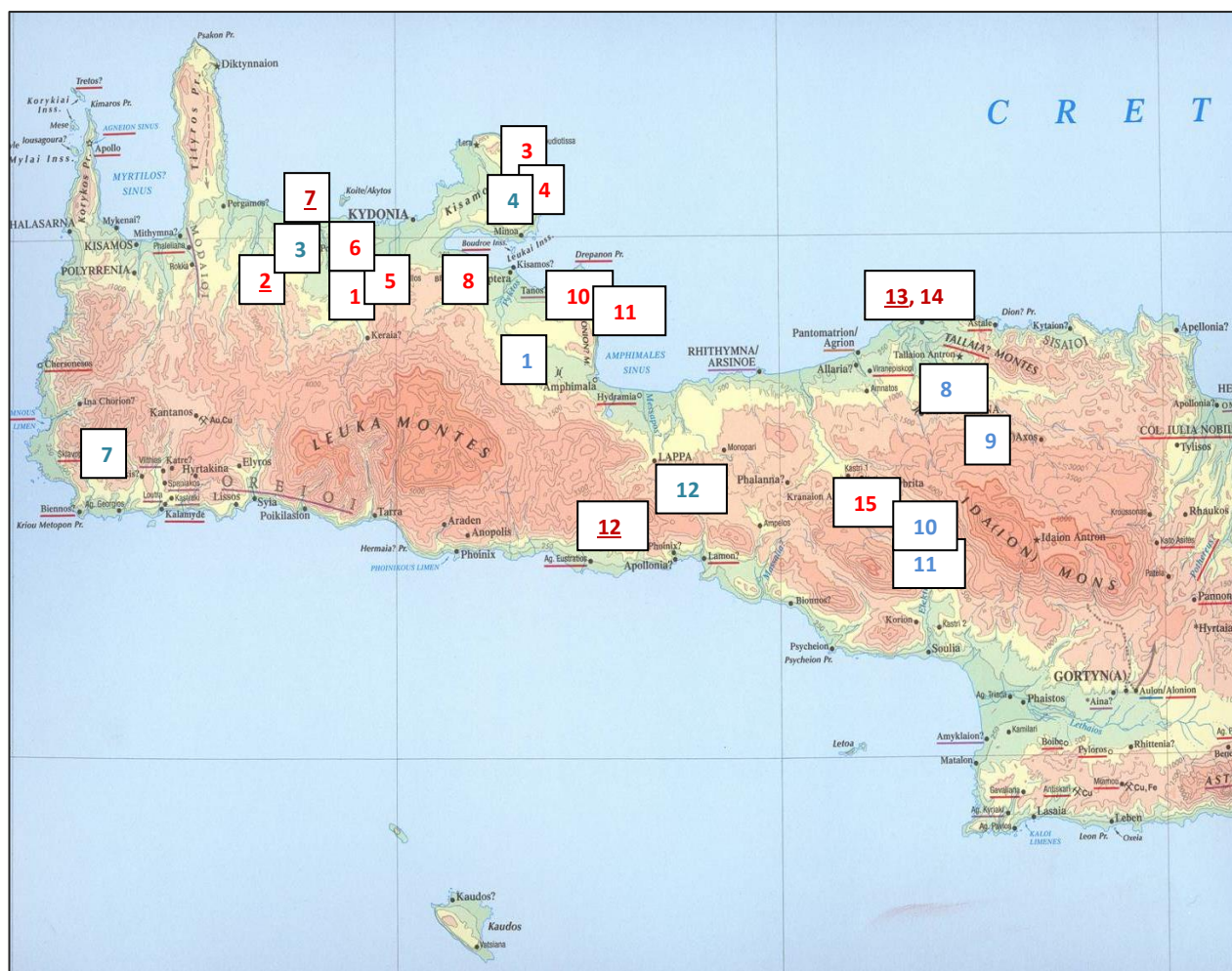
Ιερά και πιθανόν ιερά σπήλαια.

1. Αγίας Σοφίας Τοπολίων. 2. Περιστερά, Πολυρρήνεια. 3. Μεμελούκου.
4. Κάτω Σαρακίνα, Θέρισο. 5. Αρκουδιά Κυδωνίας. 6. Κουμαρόσπηλιος. 7. Λερά Κυδωνίας. 8. Αγροκηπίου. 9. Βρυσών Κυδωνίας. 10. Καθεδρικό. 11. Κορακιάς Γεωργιούπολης. 12. Αγιασμάτσι Σφακίων. 13. Σπηλιά του Αη Κυρκού Λιβαδά Σελίνου. 14. Ιδαίον άντρον. 15. Σπήλαιο Μελιδονίου. 16. Τσή Λάμιας Αξού. 18. Βουρλόκαμπου. 19. Ερμού Κραναίου. 20. Μαργελότρυπα Ελενών. 21. Νοτική Τρύπα, Νίθαυρη. 22. Κρυφόσπηλιος Αγίου Μάμαντος.

**49. Περιφερειακές Ενότητες Χανίων (Δυτικά) και Ρεθύμνης (Ανατολικά).
Ταφικά σπήλαια.**

1. Ελληνόσπηλιος, Ποτιστήρια. 2. Γερόσπηλιος Χανίων. 3. Ελληνότρυπα Πρασσιών. 4. Αγίου Ιωάννου Ακρωτηρίου. 5. Κουμαρόσπηλιος. 6. Κορακιάς Γεωργιούπολης. 7. Αγίων Πατέρων, Αζογυρές. 8. Ομάνα Έρφων. 9. Κουρουπητός. 10. Καλογερόσπηλιος. 11. Μαργελότρυπα Ελενών..

50. Περιφερειακές Ενότητες Χανίων (Δυτικά) και Ρεθύμνης (Ανατολικά).

Σπήλαια – Καταφύγια κατά την Αρχαιότητα (ερυθρός δείκτης) και τους Νεώτερους χρόνους (κυανούς δείκτης).

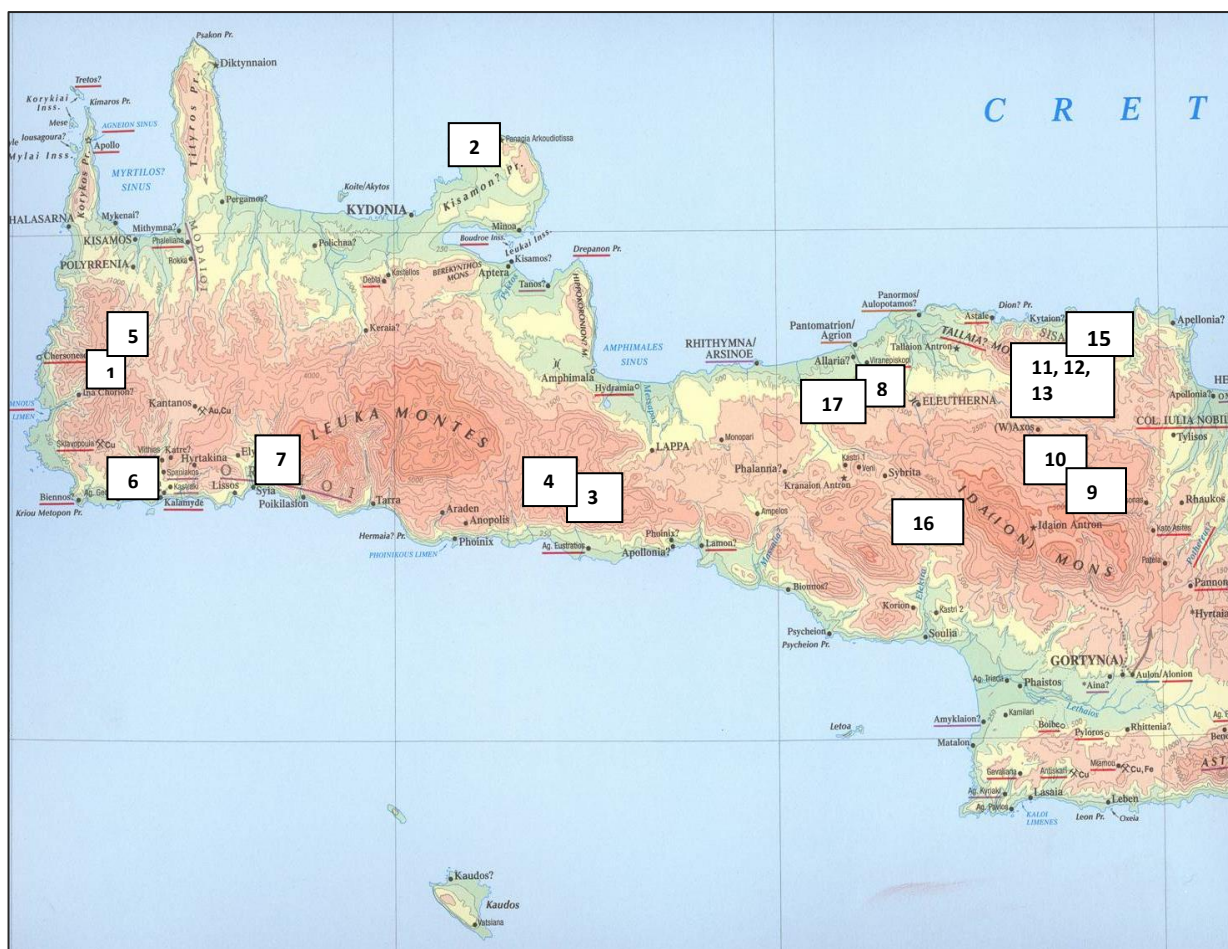
Τα σπήλαια που χρησιμοποιήθηκαν ως καταφύγια και κατά την Αρχαιότητα και κατά τους Νεώτερους χρόνους αριθμούνται με κόκκινο δείκτη και υπογραμμίζονται.

Κατά την Αρχαιότητα:

1. Μαμελούκου. 2. Ελληνότρυπα Πρασσιών. 3. Κουμαρόσπηλιος Ακρωτηρίου Κυδωνίας. 4. Νερόσπηλιος Χορδακίου. 5. Πλατυβόλα. 6. Χαμωτό Βαρύπετρου. 7. Ανθρωπότρυπα Πλατατινών. 8. Γουργούθια Μελιδονίου. 9. Κερά Σηπλιώτισσα Αγίου Γεωργίου. 10. Μπλιάζαινας Κόκκινου Χωριού. 11. Καβρού Τρύπα Κόκκινου Χωριού. 12. Αγιασμάτσι Σφακίων. 13. Φανταξοσπηλιάρα Λατζιμά. 14. Πρίνου Λατζιμά Ρεθύμνου. 15. Αγίου Αντωνίου Βενιού.

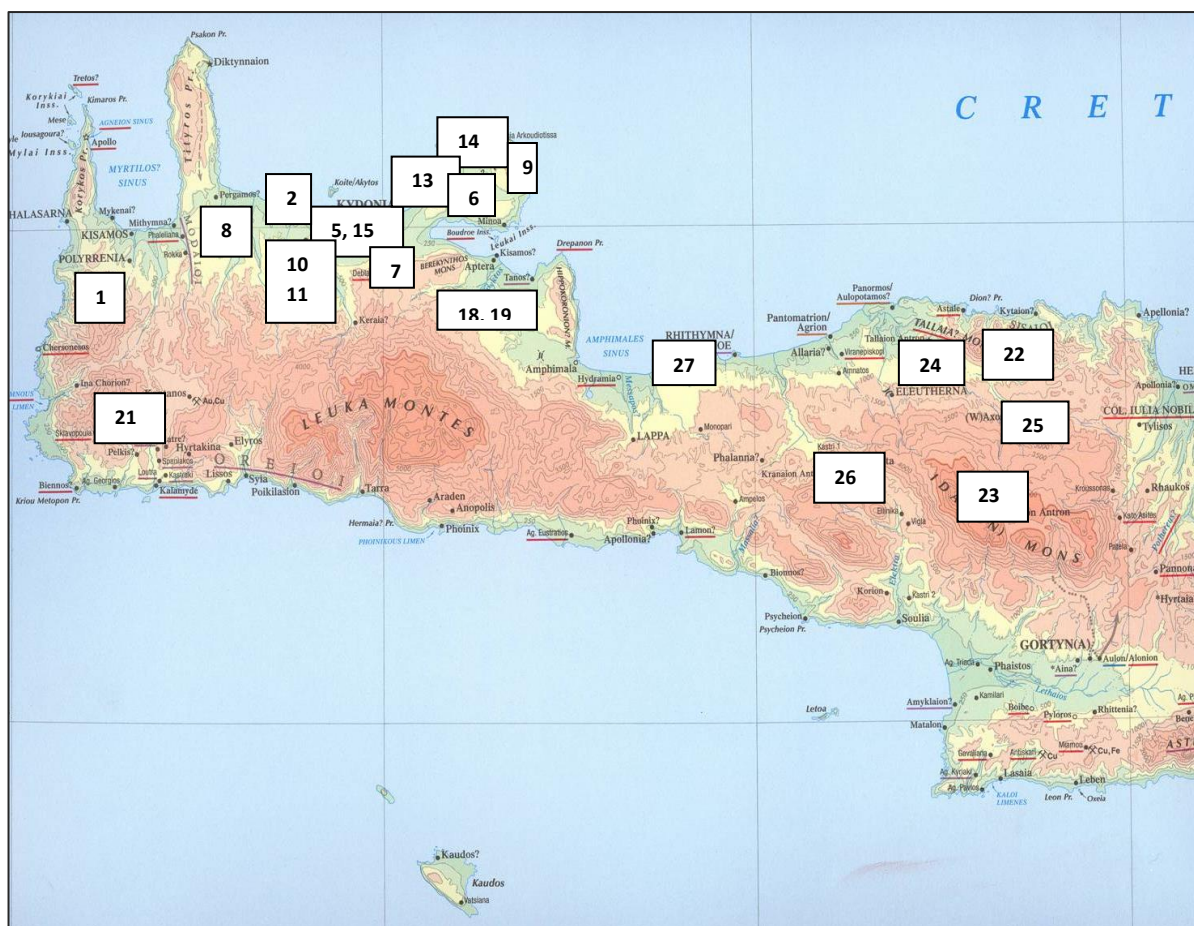
Κατά του Νεώτερους χρόνους:

1. Φονίσκος Κισάμου. 2. Ανθρωπότρυπα Πλατατινών Κυδωνίας. 3. Άγιοι Απόστολοι Γαλατά Κυδωνίας. 4. Λερά Κυδωνίας. 5. Κρουνερίδα Βαφέ Αποκόρωνα. 6. Αγιασμάτσι Σφακίων. 7. Αζογυρές. 8. Σπήλαιο Μελιδονίου. 9. Τση Λάμιας Αζού. 10. Μπάνα Πατατινών Αμαρίου. 11. Νοτική Τρύπα Νίθαυρης. 12. Χαϊνόςπηλιος Αργυρούπολης Ρεθύμνου. 13. Φανταξοσπηλιάρα Λατζιμά Ρεθύμνου. 14. Αγίου Αντωνίου Πρασών Ρεθύμνου.

**51. Περιφερειακές Ενότητες Χανίων (Δυτικά) και Ρεθύμνης (Ανατολικά).
Σπήλαια – Χώροι Εργασίας κατά τους Νεώτερους χρόνους.**

1. Κουτρούλη Κυδωνίας. 2. Νερότρυπα ή Νεροσπηλιά Αγίας Μαρίνας. 3. Αγιασμάτσι. 4. Δασκαλογιάννη. 5. Πελεκητή Παπαδιανών. 6. Ασφεντυλέ. 7. Του Κυκλώπου ή Πολύφημου.
8. Λαύρειο Κυνηγιανών. 9. Σφεντόνη Ζωνιανών. 10. Μεμέτη Αξού. 11. Καλαμαρές Αγίου Μάμαντος. 12. Ξετρύπι Αγίου Μάμαντος. 13. Ανώνυμο Αγίου Μάμαντος. 14. Κουρουπητό Αλόιδων. 15. Ερυθρός Δέτης Γερακαρίου. 16. Μπάνα. 17. Τάφρα Κυριάννας.

52. Περιφερειακές Ενότητες Χανίων (Δυτικά) και Ρεθύμνης (Ανατολικά). Σπήλαια – Τόποι Κατοίκησης.

1. Αγία Σοφία Τοπολίων. 2. Χειλού Αυλόχι, Σκουραχλάδα. 3. Γερόσπηλιος. 4. Ελληνόσπηλιος.
5. Μαμελούκου. 6. Αρκουδιά. 7. Πλατυβόλα. 8. Ανθρωπότρυπα. 9. Κουμαρόσπηλιος. 10. Σαρακίνα, Θέρισσο. 11. Ελληνόσπηλιος. 12. Σκουραχλάδα. 13. Αγίου Ιωάννη. 14. Νερόσπηλιος. 15. Σκουραχλάδα. 16. Χαμωτό. 17. Τρύπα Καρεφύλλης. 18. Γουργούθια Μελιδονίου. 19. Στα Χαλασμένα Μελιδονίου. 20. Κερά Σπηλιώτισσα. 21. Αζογυρές. 22. Κουρουπητό Αλιδίων. 23. Ιδαίον άντρον. 24. Σπήλαιο Μελιδονίου. 25. Σφεντόνη Ζωνιανών. 26. Καλογερόσπηλιος. 27. Γερανίου.